T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ

Hazırlayan
Gözde SARIHAN

Danışman
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2019
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Gözde SARIHAN

Danışman
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

Ocak 2019
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Gözde SARIHAN

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı: **Orhun Yazıtları Söz Varlığının Eski Türkçede Anlamsal Gelişimi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam … sayfalık kısmına ilişkin …/…/2018 tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % … dür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Giriş dahil
2- Ana Bölümler dahil
3- Sonuç dahil
4- Alıntılar dahil/hariç
5- Kapak hariç
6- Önsöz ve Teşekkür hariç
7- İçindekiler hariç
8- Kaynakça hariç
9- Özet hariç
10- Yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. …/…/2018

Adı Soyadı : Gözde SARIHAN
Öğrenci No : 4030831678
Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Bilim Dalı : Eski Türk Edebiyatı
Program Adı : Yüksek Lisans

Danışman: Adı/İmza
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

Öğrenci Adı/İmza
Gözde SARIHAN

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

"Orhun Yazıtları Söz Varlığının Eski Türkçede Anlamsal Gelişimi" adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan	**Danışman**
Gözde SARIHAN	Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH

Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK danışmanlığında **Gözde SARIHAN** tarafından hazırlanan **"Orhun Yazıtları Söz Varlığının Eski Türkçede Anlamsal Gelişimi"** adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

09/01/2019

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK .....

Üye :Doç. Dr. Engin ÇETİN ....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Gökçe YÜKSELEN PELER.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 21/01/19 tarih ve .....04..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

21 ../.01../ 2019

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Orhun Abideleri Türk dilinin takip edilebilir en eski kelimelerini içeren yazıtlarıdır. Oturmuş gramer özellikleri ve tutarlı yazı biçimi bu dönemden önce de yazı sistemini Türklerin kullandığını göstermekte ancak bu duruma yeterli delil bulunamadığı için kanıtlanamamaktadır. Bunun yanında her dönem eseri gibi yazıtlar da içeriği vasıtasıyla dönemi, kişileri, yerleri ve savaşları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Göktürklerin savaşçı bir toplum olduğu gerçeği abidelere de yansımıştır.

Eski Uygur Türkleri hakimiyetleri zamanında özellikle üç dinin etkisinde kalmıştır. Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık ve İslam olmak üzere bu dört din Uygurların sosyal yaşamlarını, siyasetlerini ve doğal olarak edebiyatlarını etkilemiştir. Göktürk döneminden daha farklı bir resim çizen metinleri, özellikle Manihazim ve Budizm temaları ile örülüdür. Bu örgü derin anlamlar, terimler ve dini öğretiler ile bezelidir. Bu yönden metinlerde kullanılan kelimelerin Göktürk dönemine nazaran Uygur döneminde daha fazla çeşitlendiği ve anlamlarının da aynı oranda genişlediği görülmektedir. Kelimelerde meydana gelen bu değişimle birlikte Köl Tegin, Bilge Kağan ya da Tonyukuk yazıtlarından herhangi birinde kullanılıp incelenen Uygur metinlerinden hiçbirinde görülmeyen kelimelere de rastlanmaktadır.

Yazıtlardaki kelimelerin tespit edilip Eski Uygur metinlerinde tarandığı, anlamlarının belirlenip kelimelerin türlerinin saptandığı bu çalışmada temel anlam da terim anlam da soyut anlam da parçalardan alınan örneklerle gösterilmiştir. Baştan sona kelimelerin anlamları üzerinde duran bu çalışma, her iki dönem arasındaki çeşitli farklardan dolayı kelimeler arasındaki fonem farklarını da yansıtmaktadır. Orhun Yazıtlarında da rastlanılan bu farklılıklar Uygur metinlerinde de görüldüğü için her iki dönem arasındaki kelimelerde de bulunması oldukça doğaldır. Titiz bir inceleme ile ele alınan bu çalışma anlam ve fonem farklılıklarını, anlam benzerliklerini ve çeşitlenmelerini, anlam iyileşmelerini ve kötüleşmelerini ortaya koymaktadır.

Çalışma sürem boyunca hem öğretmenim hem yoluma ışık olan ve teşvik edici tavrıyla tezimi başlangıcından sonuna kadar her aşamasını takip eden Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK'e, sonsuz sabır ve sevgisiyle her zaman yanımda olan ve kelimelerle tarif edemeyeceğim desteğini üzerimden esirgemeyen annem Fatma SARIHAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ

Gözde SARIHAN

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yüksel Lisans Tezi, Ocak 2019
Danışman: Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

ÖZET

Bu çalışma Orhun Yazıtlarında bulunan kelimelerin Eski Uygur Türkçesindeki anlamsal gelişimini incelemektedir. Günümüzden yaklaşık bin üç yüz yıl öncesine ait olan Orhun Yazıtları, içerisinde Türk dilinde hala kullanılan kelimeleri barındırmaktadır. Bu kelimelerin yazıldığı dönemden sonraki zaman diliminde nasıl bir gelişme gösterdiği bu açıdan oldukça önemlidir.

Çalışmanın giriş kısmında Göktürkler, Orhun Yazıtları Uygurlar, Eski Uygur dönemi metinleri, Dilbilim ve Anlambilim hakkında bilgiler verilmiştir. İnceleme kısmında ise Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında tespit edilen kelimeler alfabetik sıraya göre toplamı otuz altı tane olan eski Uygur metninde taranmıştır. Bunun sonucunda hala kullanımı devam eden kelime varsa ait olduğu kelime türü belirtilmiştir. Sonrasında kelimenin manasının daha iyi anlaşılması için cümle içerisindeki kullanımı metinden alınan kısa parçalar vasıtasıyla gösterilmiş, örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. İncelenen Uygur metinlerinde sıklıkla ikilemeler ve terimsel anlamlar bulunmaktadır. Bu doğrultuda taranan kelimenin Uygur döneminde ikileme içerisinde kullanılıp kullanılmadığı ve terimsel anlam ifade edip etmediği belirlenmiştir. Bu ikileme ve terimler de metinden alınan örneklerle açıklanmıştır. Tez çalışmasının sonuç kısmında incelemeler doğrultusunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Hem Orhun Yazıtlarının hem de Uygur dönemi metinlerinin incelendiği çalışmada, kelimelerin anlam gelişiminin belirlenmesinin yanı sıra kelimelerde meydana gelen fonem farkları da anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Eski Uygur metinleri, anlam, anlamsal gelişim

SEMANTIC DEVELOPMENT OF ORHUN'S INSCRIPTION VOCABULARY IN OLD TURKISH

Gözde SARIHAN

Erciyes University Social Sciences Institude,
Msc. Thesis, Ocak 2019
Supervisor: Assoc. Prof. Hacer TOKYÜREK

ABSTRACT

This study examines words of found in Orkhon inscriptions semantic development in Old Uyghur Turkish. About three hundred thousand years ago from our day in the Orkhon inscriptions, contains the words in Turkish language is still used in. From the time these words were written in the next time zone, as demonstrated by an improvement in this respect is very important in how.

In the introduction part of the study are given information about Kokturks, Orkhon inscriptions, Uyghurs, the period of old Uyghur texts, linguistics and semantics. In review portion, the words identified in Kol Tegin, Bilge Kagan and Tonyukuk were scanned in the old Uyghur text which was in total thirty-six ve these words were shown in alphabetical order. As a result, if the word is still in use, the type of word to which it belongs is indicated. In order to better understand the meaning of the word, the use of the sentence in the sentence is shown by means of short pieces taken from the text, examples have been transferred to Turkish. In reviewed Uyghur texts often have been found hendiadyoins and semantic meanings. In this direction, it has been determined whether the scanned word is used in the Uyghur period and whether it is meaningful or not. In these hendiadyoin and terms are explained with examples from the text. In the final part of the thesis study, a general evaluation was made according to the examinations.

In the study, which examines both Orkhon inscriptions and Uyghur texts, the phoneme differences occurring in the words as well as determining the meaning development of words are understood.

Keywords: Orkhon inscriptions, Old Uyghur texts, meaning, semantic development

İÇİNDEKİLER

ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **i**
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI ..... **iii**
ONAY ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
Kısaltmalar ve İşaretler ..... **xxvi**
GİRİŞ **1**
TEZİN AMACI VE KONUSU **1**
TEZİM KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI **1**
TEZİN YÖNTEMİ **2**
ORHUN YAZITLARI **3**
ESKİ UYGUR DÖNEMİ METİNLERİ **4**
DİLBİLİM **7**
ANLAMBİLİM **8**
1. Dildeki Anlamlı Birimler 9
2. Kavramlaştırma (Anlamlama) 9
3. Gösterge 9
4. Kavram ve Kavram Alanı 9
5. Anlam 10
5.1. Sözcük ve Anlam 10
5.2. Temel Anlam 10
5.3. Tasarımlar 10
5.4. Duygu Değeri 11
5.5. Özel Adlar 11
5.6. Yan Anlam 11
5.7. Benzetme 12
5.8. Aktarmalar 12
5.9. Çokanlamlılık 13
5.10. Eşadlılık 13
5.11. Bağlam 13
5.12. Eşanlamlılık 14
5.13. Tersanlamlılık 14
6. Bağdaştırma 14
7. Anlam Değişmeleri 14
7.1. Anlam Daralması 14
7.2. Anlam Genişlemesi 15
7.3. Başka Anlama Geçiş 15

7.4 Genelleşme....15
7.5. Anlam İyileşmesi....15
7.6. Anlam Kötüleşmesi....15
ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ....16
-A-....16
AÇ....16
I.AÇ-....17
II. AÇ-....17
AÇSIK....19
ADAK....19
ADGIR....20
ADINÇIG....21
ADRIL-....22
AG-....23
AGI....23
AGIR....24
AGIT-....26
AGRI-....27
AGTUR-....27
AK....27
AKIT-....28
AL-....28
ALK-....30
ALKIN-....31
ALP....33
ALPAGU....35
ALTI....36
ALTIZ-....39
ALTUN....40
AMTI....40
ANÇA....41
ANÇOLA-....42
ANI....42
ANIN....43
ANTA....44
ANTAG....45
AŊAR....46
AŊARU....46
AŃIG....46
AŃIT-....49
APA....49
AR-....49

ARA....50
ARIG....50
ARIL-....52
ARKIŞ....52
ARKUY....53
ARMAKÇI....53
ARTAT-....53
ARTOK....54
ARTUR-....54
ASRA....54
AŞ-....55
AŞAN-....55
AŞSIZ....56
I. AT....56
II. AT....58
ATI....58
ATLAT-....58
I. ATLIG....58
II. ATLIG....61
AY....61
AY-....62
AYGUÇI....62
AYID-....63
AYT-....63
AYUK....64
AZ....64
AZKIŃA....64
AZMAN....65
AZU....65
AZUK....66
-B-....66
BA-....66
BALBAL....67
I. BALIK....67
II. BALIK....68
BAŊA....68
BAŊARU....68
BAR....68
BAR-....69
BARIM....71
BARK....72
BAS-....73
BASIK....74

BASIN-....74
BASITMA-....75
BASMA-....75
BAŞ....75
BAŞAD-....76
BAŞGU (BAŞGIL?)....77
BAŞLAYU....77
BAŞLIG....78
BATIM....79
BATSIK....79
BAY....80
BAZ....81
BEDİZ....82
BEDİZÇİ....82
BEDİZET-....83
BEG....83
BEGLİK....85
BEN....85
BEŋGÜ....86
BEŋLİG....87
BERÜKİ....87
BÈÇİN YIL....87
BÈR-....88
BÈRİDİN....89
BÈRGERÜ....89
BÈRİYE....90
BÈRME-....90
BÈŞ....90
BIÇ-....93
BIŋ....95
BİL-....95
BİLGE....96
BİLİG....102
BİLİGSİZ....104
BİLME-....105
BİN-....106
BİNTEGİ....106
BİNTÜR-....106
Bİŋ....106
BİR....107
BİRKİ....108
BİRLE....108
BİTİ-....109

BİTİG 109
BİTİT- 110
BİZ 111
BO 111
BOD 112
BODUN 112
BOGUZ 113
BOGUZLAN- 114
BOL- 114
BOLMA- 117
BORÇA 117
BOŞGUR- 117
BOZ 118
BÖD 118
BÖLÜN 118
BÖŋÜ- 118
BÖRİ 118
BÖŞÜK 119
BUÇEGÜ 120
BUKA 120
BUL- 120
BULGAK 123
BULGANÇ 123
BULMA- 123
BULUŋ 124
BUNÇA 125
BUNTA 125
BUNTUT- 125
BUŋ 126
BUŋAD- 127
BUŋSUZ 127
BUYRUK 127
BUZ- 128
-Ç- 129
ÇIGAŃ 129
ÇIKAN 130
ÇINTAN IGAÇ 131
ÇORAK 131
ÇÖLGİ 131
-E- 131
EÇÜ 131
EDGÜ 132
EDGÜTİ 135

EGİR- 135
EGRİ TEWE 136
EKE 136
ELBEG 136
I. ELİG 136
II. ELİG 137
EMGEK 137
EMGETME- 139
EŊ 139
ER 140
ER- 140
ER AT 141
EREN 141
ERİNÇ 142
ERKLİ ~ ERKLİG 142
ERKLİG 142
ERT- 144
ERTİŊÜ 147
ERTÜR- 147
EŞİLİK 147
ET- 148
EW 148
EWİR- 149
-Ė- 149
ĖÇİ 150
ĖKEGÜ 150
ĖKİ 151
ĖL 154
ĖLET- 155
ĖLLE- 156
ĖLLİG 156
ĖLSİRE- 156
ĖLSİRET- 156
ĖN- 156
ĖR- 157
ĖRİG 158
ĖRTÜR- 158
ĖŞİD- 159
ĖŞİDME- 159
ĖT- 160
ĖTİN- 162
-I- 163
I 163

I- 164
IÇGIN- 164
ID- 164
IDMA- 165
IDOK 165
IDOK KUT 167
IGAÇ 167
IGAR 168
INANÇU 168
IRAK 169
IT YIL 169
-İ- 170
İÇ 170
İÇGER- 171
İÇİK- 171
İÇRE 172
İÇREKİ 172
İDİ 173
İDİSİZ 173
İGİD 174
İGİD- ~ İGİT- 175
İLGERÜ 175
İLK 176
İNİ 176
İŞ 177
İŞGİTİ 178
-K 178
KAÇ 178
KAÇAN 179
KAGAN 179
KAGANLA- 179
KAGANLIG 180
KAGANSIRA- 180
KAGANSIRAT- 180
KAL- 180
KALIN 181
KALISIZ 182
KALIT- 183
KALMA- 183
KALMIŞ 184
KAMAG 184
KAMŞAG 185
KAMŞAT- 186

I. KAN 186
II. KAN 187
KANI 188
KANLAN- 188
KANTAN 188
KAŊ 189
KAR 190
KARA 190
KARA KİŞ 191
KARAGU 191
KARIG 191
KAŞ 192
KATIGDI 193
KATUN 193
KAWIŞ- 194
KAZGAN- 195
KAZGANMA- 196
KEÇ- 196
KEÇİGSİZ 197
KEDİMLİG 197
KEL- 198
KELİŊ 201
KELME- 201
KELÜR- 201
KENTÜ 202
KERGEK BOL- 202
KERGEKSİZ 203
KĖRÜ 203
KĖSRE 203
KĖYİK 204
KID- 205
KIL- 205
KILIÇLA- 208
KILIN- 208
KILINMA- 209
KILMA- 209
KIRGAGLIG 210
KIRK 210
KISIL 210
KIŞ 211
KIŞ- 211
KIŞLA- 211
KIYIN 211

KIZ 212
KIZ- 213
KIZIL 214
KİÇİG 214
KİGÜR- 216
KİKŞÜR- 217
KİM 217
KİNLİG 218
KİR- 218
KİŞİ 219
KOD- 220
KODUZ 220
KOKILIK 220
KON- 220
KONTUR- 221
KOŃ 221
KOŃ YIL 222
KOP 222
KORGAN 222
KORIGU 223
KORK- 223
KORKMA- 225
KOTAY 225
I. KÖK 225
II. KÖK 226
KÖL 227
KÖLEK? 227
KÖƉÜL 227
KÖR- 234
KÖRME- 237
KÖTÜR- 237
KÖWÜRGE 238
KÖZ 238
KÖZED- 242
KUDI 242
KUL 243
KULAD- 243
KULKAK 244
KULLUG 244
KUNÇUY 244
KURIDIN 245
KURIGARU 245
KURIYA 245

KUT 245
KUWRAN- 248
KUWRAT- 248
KUZ 249
KÜ 249
KÜÇ 250
KÜLÜG 252
KÜMÜŞ 253
KÜN 253
KÜNİ 256
KÜNTÜZ 257
KÜŊ 258
KÜŊED- 258
KÜŊLÜG 258
KÜREG 258
KÜREGÜ 259
KÜRLÜG 259
-L- 260
LAGZIN YIL 260
-M- 260
MAŊA 260
MEN 260
-N- 260
NE 260
NEKE 261
NENÇE 261
NEŊ 262
-O- 263
OÇUK 263
OGLAN 263
OGLIT 264
OGUL 264
OK 266
OK/ÖK 266
OKI- 267
OKSUZ 268
OL 269
OLOR- 270
OLORMA- 271
OLORSIK 271
OLORT- 271
ON 272
OPLA- 274

ORDO 275
ORTO 275
ORUK 275
OT 276
OTÇA 278
OTUZ 278
OZ- 279
-Ö- 280
Ö- 280
ÖD 281
ÖDÜŞ 281
ÖG 281
ÖG- 282
ÖGİR- 283
ÖGLEŞ- 284
ÖGSÜZ 284
ÖK 285
ÖKÜN- 285
ÖL- 287
ÖLÜG 287
ÖLÜR- 288
ÖŊDÜN 289
ÖŊRE 290
ÖR- 290
ÖRTÇE 291
ÖTRÜ 291
ÖTÜG 292
ÖTÜLÜG 292
ÖTÜN- 292
ÖTÜNÇ 293
ÖZ 294
ÖZLÜK 295
-S 296
SAÇ 296
SAKIN- 297
SAKINMA- 298
SANÇ- 298
SANSIZ 298
SAŊA 300
SARIG 300
SAW 300
SAYU 302
SEKİZ 303

SEMİZ 305
SEN 305
SEŊÜN 305
SEWİN- 306
SI- 306
SIGIT 307
SIGITÇI 307
SIGTA- 307
SIGUN 308
SIMA- 309
SIŊAR 309
SİŊİL 310
SÖK- 311
SÖKÜR- 311
SÖZLEŞ- 311
SUK 312
SUW 312
SUWSUZ 313
SÜ 314
SÜ BAŞI 315
SÜÇİG 315
SÜLE- 316
SÜLEME- 316
SÜLET- 316
SÜŊÜG 316
SÜŊÜGLÜG 317
SÜŊÜK 317
SÜŊÜŞ 319
SÜŊÜŞ- 319
SÜR- 320
-T- 321
TAG 321
TAGIK- 323
TALOY 323
TAM 325
TAMGAÇI 325
TAŊ 326
TAPA 326
TAPLAMA- 327
TARKINÇ 327
I. TAŞ 327
II. TAŞ 328
TAŞIK- 329

TAŞRA 329
TAT 330
TAWGAÇGI 330
TAWIŞGAN 330
TAYGUN 331
TEG 331
TEG- 332
TEGİ 334
TEGİŞ 334
TEGME- 335
TEGRE 335
TEGÜR- 335
TELİNME- 336
TEŋRİ 337
TER 339
TEWE 339
TEWLİG 340
TEYEŋ 340
TEZ- 340
TĖ- 341
TĖGİN 341
TĖR- 341
TĖRİL- 342
TĖRKİŞ 343
TĖYİN 343
TID- 344
TIL 346
TIŋLA- 346
TİK- 346
TİLE- 347
TİMAG? 348
TİRGÜR- 348
TİRİG 348
TİZLİG 350
TOD- 350
TOG- 350
TOK 350
TOKI- 351
TOKIT- 352
TOKURKAK 352
TOKUZ 352
TOLGATMA- 354
TONLUG 354

TONSUZ 354
TOŋIT- 355
TOPUL- 355
TOPULGULUK 356
TOR- 356
TORUG 356
TORUK 356
TOSIK 357
TOTOK 357
TÖKÜT- 357
TÖPÖ 358
TÖRÖ 358
TÖRÖ- 361
TÖRÖN 362
TÖRT 362
TU- 367
TUG 367
TUGSIK 367
TUT- 367
TUTSIK 371
TUTUN- 371
TUTUZ- 372
TUYMA- 373
TÜGÜNLÜG 373
TÜKETİ 373
TÜMEN 374
TÜN 375
TÜRK ~ TÜRÜK 375
TÜŞ- 377
TÜŞÜR- 378
TÜZ 379
TÜZSÜZ 382
TÜZÜL- 382
-U- 383
U 383
U- 383
UÇ 384
UÇ- 385
UÇUZ 386
UD- 387
UDI- 387
UDIMA- 388
UDISIK 388

UDLIK....388
UDŞUR-....388
UDUZ-....389
UGUR....389
UGUŞ....391
ULAYU....392
ULGART-....392
ULUG....393
ULUŞ....398
UMA-....398
UMAY....399
UNAMA-....399
UNÇ....399
UR-....400
URI....401
URTUR-....402
URUGSIRAT-....402
US....403
UWUT....403
UZ....403
UZUN....404
-Ü-....405
ÜÇ....406
ÜÇÜN....414
ÜD....414
ÜDSİG....416
ÜGÜZ....416
ÜKÜŞ....417
ÜLÜG....420
ÜNTÜR-....420
ÜRÜŋ....421
ÜZ....422
ÜZ-....422
ÜZE....423
ÜZGÜLÜK....424
-Y-....424
YADAG....424
YAGI....424
YAGIÇI....425
YAGISIZ....426
YAGIZ....426
YAGRU....427
YAGUK....427

YAGUT-....428
YALAŊ....428
YALAWAÇ....428
YALMA....429
YAN....429
YAN-....429
YANA....430
YANTUR-....431
YAŊIL-....432
YAŃ-....433
YARAKLIG....433
YARAMA....434
YARAT-....434
YARATIN-....435
YARATIT-....436
YARATUR-....436
YARIK....436
YARLIKA-....437
I. YAŞ....439
II. YAŞ....439
YAŞA-....440
YAT-....440
YAWIZ....441
YAWLAK....443
YAWRIT-....445
YAY....445
YAZ....446
YAZI....446
YAZIN-....446
YEL-....447
YELME....447
YELTÜRME-....447
YEME....447
YEN....449
YET-....449
YĖ-....450
YĖG....451
YĖGDİ....454
YĖGİN....455
YĖGİRMİ....455
YĖR....456
YĖRÇİ....458
YĖTİ....459

YÉTMİŞ 461
YIG- 461
YIL 462
YILKI 463
YILPAGUT 464
YILSIG 465
YIMŞAK 465
YIPAR 467
YIRDINTA 468
YIRGARU 468
YIRYA 468
YIŞ 468
YİÇE 469
YİNÇGE 469
YİT- 470
YİTÜR- 470
YOG 470
YOGÇI 471
YOGLA- 471
YOGLAT- 471
YOGUN 471
YOGUR- 472
YOK 473
YOKAD- 475
YOL 476
YOLAGÇI 479
YOLI 480
YOLSIZ 480
YOŋAŞUR- 480
YORI- 481
YORIMA- 483
YORIT- 484
YUGURÇA 485
YULI- 485
YURÇ 485
YURT 485
YUT 486
YUTUZ 486
YUWUL- 487
YUYKA 487
YÜGERÜ 488
YÜGÜR- 489
YÜGÜRTME- 489

YÜKÜN- 489
YÜKÜNTÜR- 491
I. YÜZ 491
II. YÜZ 492
SONUÇ 494
KAYNAKÇA VE KISALTMALAR 501
ÖZGEÇMİŞ 507

KISALTMALAR VE İŞARETLER

bağ.	bağlaç
BK	Bilge Kağan yazıtı
BK B	Bilge Kağan yazıtının batı yüzü
BK K	Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzü
BK D	Bilge Kağan yazıtının doğu yüzü
BK G	Bilge Kağan yazıtının güney yüzü
BK G-B	Bilge Kağan yazıtının güney-batı yüzü
BK G-D	Bilge Kağan yazıtının güney-doğu yüzü
bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
Çin.	Çince
ed.	edat
f.	fiil
is.	isim
is. tam.	isim tamlaması
KT	Köl Tegin yazıtı
KT G	Köl Tegin yazıtının güney yüzü
KT G-B	Köl Tegin yazıtının güney-batı yüzü
KT G-D	Köl Tegin yazıtının güney-doğu yüzü
KT D	Köl Tegin yazıtının doğu yüzü
KT K	Köl Tegin yazıtının kuzey yüzü
KT Kap.	Köl Tegin yazıtının kaplumbağa altlığındaki yazıtı
KT K-D	Köl Tegin yazıtının kuzey-doğu yüzü
sıf.	sıfat
sıf. tam.	sıfat tamlaması
Skr.	Sanskritçe
T	Tonyukuk yazıtı
trm.	terim
zam.	zamir
zrf.	zarf

GİRİŞ

TEZİN AMACI VE KONUSU

Türk dili mirasının bugüne kadar bilinen en eski temsilcisi Orhun yazıtlarıdır. Köl Tėgin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adlı üç yazıttan oluşan Orhun Yazıtları kelime hazinesi açısından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. II. Göktürk Devleti hakimiyet süresi içerisinde yazılan bu yazıtlar kendi döneminin kültürel ve siyasal özelliklerini yansıtması açısından oldukça önemlidir.

Eski Uygur dönemi metinleri incelendiği zaman yazıtlarda geçen bu kelimelerin çoğunun, bu dönem metinleri içerisinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan tezin konusunu Orhun yazıtları içerisinde kullanılan kelimelerin Uygur dönemi metinleri içerisinde nasıl kullanıldığını, anlamlarının aynı doğrultuda devam edip etmediğini, anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi ya da anlam kötüleşmesi yaşayıp yaşamadığını incelemek oluşturmaktadır.

Orhun yazıtlarındaki kelimelerin eski Uygur dönemi metinleri içerisinde ele alınması, her iki dönem arasındaki anlam farklılıklarının ortaya konulmasına ve bu anlam farklılıklarının hangi boyutta olduğunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

TEZİM KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Tez çalışmasında Orhun yazıtları söz varlığının eski Uygur Türkçesi metinlerinde anlamsal gelişimi işlenmiştir. İncelenen eski Uygur metinleri içerisinde Budist ve Manihaist Uygurlara ait metinler bulunmaktadır. Tez kapsamına din dışı Uygur metinlerinden yalnızca tıp metinleri dâhil edilmiştir. Bunun sebebi Orhun yazıtları doğrultusunda bu metinlerde geçen kelimelerin terimsel anlam ifade edip etmediğinin belirlenmesidir. Yapılan inceleme sonucunda kelimelerin gelişiminde din etkisinin olduğu açıkça görülmektedir. Bu yüzden diğer sivil dokümanlar din etkisinin dışında kaldığı için bu çalışma içerisine dâhil edilmemiştir. Ayrıca geriye kalan diğer eserlere bakıldığında Xuanzang gibi bazı metinlerin dizini bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu bakımdan çalışmada eski Uygur dönemi eserleri otuz altı metin kapsamında sınırlanmıştır.

Tezin kapsamına özel adlar, yer adları ve unvan adları dâhil edilmemiştir. Yalnızca içinde sayı geçen özel isimler, sayılar doğrultusunda herhangi bir terim anlam

ifade edip etmediğinin anlaşılması bakımından alınmıştır. Çünkü yazıtlarda geçen kişi ve yer adları, o dönemi bizzat yaşayan kişiler tarafından gerçek olayları, kişileri ve yerleri yansıtmaktadır. Bunun yanında Uygur dönemi metinleri çoğunlukla çeviri metinleri olarak karşımıza çıkmakta ve metinlerde geçen kişi adları ve yer adları yabancı isimleri içermektedir. Bu yüzden çalışmaya özel adlar, yer adları ve unvan adları dâhil edilmemiştir.

Çalışma içerisinde, kelimelerin anlamlarının yanında isim, fiil, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç olmak üzere kelime türleri de belirlenmiştir. Yardımcı fiil görevindeki fiiller, metinlerde kullanım sıklığına oranla örneklerle birlikte verilmiştir. Ancak yardımcı fillerin tamamı, tezin amacını ve kapsamını aşacağı için gösterilmemiştir. Böyle bir sınırlama tez içerisinde geçen *atlıg* "denen, diye adlandırılan, isimli, unvanlı, ünlü, asil" anlamlarındaki kelime için de geçerlidir. Kelime Uygur metinlerinde, sıklıkla Buddha isimlerini belirtmek için kullanılmaktadır. Çok sık olarak karşımıza çıkan bu sözcüğün örnekleri de sınırlanmıştır.

Orhun Abidelerindeki bazı kelimelerin okunuşu araştırmacılar tarafından farklı yorumlanmıştır. Tez çalışmasında bu okunuşların hepsine yer verilmiştir. Bu bakımdan farklı okunuşları da dâhil olmak üzere o kelimeler de Uygur metinlerinde taranmıştır.

Bizim bu çalışmamıza yakın bir çalışma Hülya Arslan Erol tarafından "Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri" adlı doktora tezi olarak yapılmıştır. Fakat çalışma içerisinde eski Uygur metinleri, Türkçenin diğer dönem metinlerine göre daha sınırlıdır. Bu tez kapsamında ayrıntılı olarak eski Uygur dönemi metinleri üzerinde durularak kelimelerin Orhun yazıtları doğrultusunda bütün anlamları ortaya konulmuştur.

TEZİN YÖNTEMİ

Tez çalışmasında veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle konunun doğrudan ana unsurlarını oluşturan kaynaklar toplanmış sonrasında ana konuya yardımcı olacak çeşitli kitaplar, makaleler, dergi yazıları ve yüksek lisans, doktora tezleri taranmıştır.

Orhun yazıtlarında bulunan kelimelerin tespiti, Erhan Aydın'ın "Orhon Yazıtları" adlı kitabı esas alınarak yapılmıştır. Alfabetik sıraya göre ele alınan bu kelimeler, sırasıyla, belirlenen eski Uygur Türkçesi metinlerinde tek tek taranarak kelimenin bu dönemde de aynı anlamda olup olmadığı, yine eski Uygur döneminde

bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa anlamının değişip değişmediği ve toplamda kaç anlama sahip olduğu belirlenmiştir. Kelimelerin daha iyi anlaşılabilmesi ve cümle içerisinde kullanılışının gösterilmesi adına metinlerden örnek cümleler verilmiştir. Ayrıca ikilemeler oluşturan, terim anlam içeren, deyim içinde kullanılan ve birleşik kelime oluşturan sözcükler belirlenmiş, bunlar da metinlerden alınan örneklerle gösterilmiştir.

Orhun Abidelerinde *ń* harfi 'ny' sesini ifade etmektedir. Bu ses eski Uygur Türkçesi döneminde "n" ve "y" olmak üzere iki farklı sese dönüşmüştür. Böylelikle abidelerde *ń* harfini içeren kelimeler Uygur metinlerinde hem "n" sesi hem de "y" sesine göre taranmıştır.

ORHUN YAZITLARI

İslam öncesi Türk tarihinde Göktürk devrinden irtibaren Orta Asya'nın her yerine anıt yerleri kurulmuştur. Altay Dağları'nın en kuzeyinden itibaren başlayan bu alanlardan bozkır topraklarında her gün bir yenisi bulunarak sayıları çoğalmaktadır. Bu anıt alanlar ölen önemli kişiler ve kağanların anısına dikilen taşlardan oluşmaktadır. Sayıları çok fazla olan bu anıtların en meşhurları Moğolistan'da bulunan Köl Tėgin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'a ait olanıdır (Taşağıl 2017: 188-189).

Köl Tėgin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları genel manası ile Orhun Yazıtları olarak adlandırılmaktadır. Bu yazıtlarda bulunan metinler o dönemde yaşanan olayları bizzat gören ve onlara tanık olan kişiler tarafından yazıldığı için önemli birer tarih belgeleridir. Köl Tėgin yazıtının tamamı ve Bilge Kağan yazıtının ise büyük bir kısmı Bilge Kağan tarafından yazılmıştır. Bilge Kağan, şadlığından ölümüne kadar geçen olayları bizzat yaşadığı, olayların şahidi ve icracısı olduğu için 697-734 yılları arasındaki 37 yılın savaşları, seferleri, onları yaşayan birinci kişiden anlatılmaktadır (Ercilasun 2016: 388).

Köl Tėgin abidesi, kağan olmasında ve devletin idare edilmesinde büyük rol oynamış Köl Tėgin'e, Bilge Kağan'ın kendi ağzından yazdığı ifadeleri barındırmaktadır (Ergin 2012: XVII). Bu abidede Göktürk Devleti'nin birinci kağanlığındaki fetret döneminden, sonrasında devletin nasıl zayıfladığından, halkın Çin'e tutsak olduğundan, bu tutsaklıktan nasıl kurtulduklarından ve Köl Tėgin'in kahramanlıklarından bahsedilmektedir (Ercilasun 2018: 131).

Tonyukuk abidesi ise Kutlug'tan önce Çin'e karşı yapılan isyanlardan Kapgan Kağan'ın öldüğü 716 yılına kadarki olayları kapsamaktadır. Tonyukuk da Bilge Kağan gibi, anlattığı olayları bizzat görmüş ve yaşamıştır. Bu yazıt bizzat Tonyukuk'un kendisi tarafından yazılmış ve dikilmiştir (Ercilasun 2016: 389).

Köl Tėgin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazarı, bu yazıtlarda hitap eden ve olayları anlatan kişi Bilge Kağan olduğu için o olduğu tahmin edilmektedir. Bilge Kağan'ın bu yazıtlardaki metinleri öncesinde hazırlayıp taşa kazıması için Yollug Tėgin'e vermiş olması muhtemeldir (Tekin 1998: 13-14). Çünkü abidelerde geçen bilgilere göre eğer ki bir metin varsa onu taşa kazıyan Yollug Tėgin'dir. Bu durum da abidelerde geçen *bo bitig bitigme atısı yollug tėgin bitidim* (KT G 13) 'Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tėgin (ben) yazdım' sözleriyle anlaşılmaktadır.

Tarihî söylevler arasında kabul edilen bu yazıtlar Türkçenin o dönemdeki durumunu gösteren ilk belgeleridir. Orhun Yazıtları dil özellikleri bakımından Türkçenin, abidelerin dikildiği 8. yüzyıldan daha önceki devirlerde kullanılan bir sözlü kültür dili olduğunu göstermektedir. Çünkü yazıtlarda dil akıcı, anlaşılır ve sadedir (Akar 2013: 85).

ESKİ UYGUR DÖNEMİ METİNLERİ

Göktürkçe dönemi, tarihinin önemli belgeleri olan Orhun Yazıtlarında kendi bilgi hazinesini metinlerine yansıttığı gibi kendisinden sonra bölgede hakimiyet gösteren Uygurlar da sosyal yaşam, siyasi dönüşüm ve askerî yapı değişikliklerini kendi metinlerinde göstermiştir.

Orta Asya bölgesinde Türk dilinin kimliğini ve kültürünü uzun yıllar boyunca yansıtmayı başaran Uygurlar, ortaya çıkardıkları metinler içerisinde Run, Brahma, Tibet, Süryani, Soğd, Uygur, Mani alfabelerini kullanmışlardır. Bunlar arasında Run, Brahma, Tibet ve Süryani alfabeleri diğer alfabelere göre daha az sıklıkla kullanılmıştır. Bu yönüyle Uygurlar başlıca Uygur, Mani ve Soğd alfabelerini tercih etmişlerdir (Caferoğlu 1984: 162).

Ali Akar Eski Uygurca dil ürünlerini üç sınıfta inceleyerek "745-840 yılları arasında Ötüken Uygur Devleti zamanından kalan Göktürk harfli metinler", "Manihaist Uygurlardan kalan metinler" ve "Budist Uygurlardan kalan metinler" şeklinde değerlendirmiştir (Akar 2013: 112). Ali Akar'ın bu değerlendirmesinin dışında Serkan Şen dönem eserlerini "Budist çevreye ait metinler", "Manihaist çevreye ait metinler",

“Hristiyan çevreye ait metinler” ve “din dışı çevreye ait metinler” olmak üzere dört başlık altında incelemektedir (Şen 2016: 24-36-38). Bunun yanında Ahmet Bican Ercilasun ise Uygur döneminden kalan eserleri “Manici çevreye ait metinler”, “Burkancı (Budist) çevreye ait metinler”, “Hristiyan çevreye ait metinler” ve “Müslüman çevreye ait metinler” olmak üzere dört sınıfa ayırmaktadır (Ercilasun 2018: 226). Mehmet Ölmez ise “Buddhist Uygur nesri”, “Manihaist Uygur nesri”, “Hristiyan Uygur nesri” ve “din dışı çeşitli metinler” olmak üzere dört başlık altında dönem eserlerini gruplandırmıştır (Ölmez 2017: 209-223).

Göktürk harfli Uygur yazıtları adından da anlaşılacağı üzere Göktürk geleneğini devam ettiren nitelikte yazılmış yazıtlardan oluşmaktadır (Akar 2013: 112).

Uygurların dinî yapısını ve dolayısıyla sosyal, siyasi ve edebî yaşamını etkileyen Manihazm’in Türkler arasında tam olarak ne zaman yayılmaya başladığı net bir şekilde bilinmemekle birlikte Bögü Kağan zamanında Çin’e yapılan bir sefer esnasında Mani rahiplerine rastladığı ve bunun sonucunda Mani dinine yakınlık duyup onu benimsediği bilinmektedir. Bunun yanında Bögü Kağan’ın Çin’in iç siyasetine karışmak, baskı yapabilmek ve Çin’de bulunan Uygur halkının nüfusunu artırmak adına resmî olarak Mani dinini kabul ettiği tahmin edilmektedir (Tokyürek 2011: 6). Uygurların 762 yılında Manihaizm’i devlet dini olarak kabul etmelerinden 840 yılına kadar geçen süreç içerisinde Manici çevreye ait Uygur Türkçesi metinlerinin örnekleri verilmiştir. Bu metinlerin büyük çoğunluğu bugün Avrupa kütüphanelerinde bulunmakta ve metinlerin içerisinde ilahiler, çeşitli dualar, deyişler, öğüt içerikli yazılar ve mitolojik masallar gibi konular bulunmaktadır. Ancak bu yazmalar çok uzun yıllar boyunca toprak altında kaldığı için çoğu oldukça yıpranmıştır (Şen 2016: 37).

Manihaizm gibi Türklerin Budizm ile tam olarak ne zaman karşılaştığı net olarak bilinmemekle birlikte 2. yüzyılda Türkler arasında Budizm faaliyetlerin olduğu düşünülmektedir. Özellikle Türkistan’ın batısında Mani ve Zerdüşt din faaliyetleri olduğu gibi Türkistan’ın doğusunda da Budizm’in etkili olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle 6. yüzyılda Türkler arasında Budizm oldukça ön plana çıkmıştır. Çünkü I. Göktürk Devleti’nin kağanı Mukan Kağan Budizm’i benimsemiş ve sonrasında Taspar Kağan da ülke içerisinde ibadethaneler yaptırmış ve Budizm için kutsal kabul edilen Nirvana Sutra’yı Türkçe tercüme ettirmiştir (Tokyürek 2011: 3). Bununla birlikte Budizm dini Manihaizm’e göre Uygur halkı arasında daha çok yayılmıştır (Akar 2013:

115). Budizm ile ilgili terimler sık sık Budist inanış çerçevesindeki metinler içerisinde geçmekte ve işlenmektedir.

Hristiyan Uygurlara ait metinler oldukça az miktardadır. Bu metinler içerisinde Hristiyan azizlerini ele alan kısa metinler ve İncil'den yapılan çeviriler bulunmaktadır. Bu metinler içerisinde Hz. İsa'nın çocukluğunu ve üç büyücü ile karşılaşmasını ele alan parça günümüzde yayımlanmıştır (Ölmez 2017: 221).

Müslümanlığın 13. yüzyıldan itibaren Hoço ve onun civarında yayıldığı bilinmektedir. Bu dönemdeki Müslüman Uygurlardan kalan bazı şiirler bulunmaktadır. Bu şiirler Reşid Rahmeti Arat tarafından "Eski Türk Şiiri" adlı kitabında yayımlanmıştır. Bu şiirlerin bazılarının başında mısra başlarında kafiyeler mevcuttur. 4+4 ve 4+3 hece vezniyle yazılan bu şiirler Divânü Lûgati't-Türk'te geçen şiirler ile benzerlik göstermektedir. (Ercilasun 2018: 260). Reşid Rahmeti Arat tarafından yayımlanmış olan "Eski Türk Şiiri" adlı eserde geçen metin Ahmet Bican Ercilasun tarafından Uygur dönemindeki "Müslüman çevreye ait metinler" olarak değerlendirilirken (Ercilasun 2018: 260) Ali Akar ve Serkan Şen tarafından "Manihaist Uygurlardan kalan metinler" içerisinde ele alınmıştır (Akar 2013: 114; Şen 2016: 38). Mehmet Ölmez ise bunlardan farklı olarak Peter Zieme ve Osman Fikri Sertkaya'nın görüşünü esas alarak "Göktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri" adlı kitabında Peter Zieme'nin şu görüşünü belirtir; "P. Zieme, Uygur şiirine ait malzemenin ayrıntılı olarak işlenmesinden sonra Eski Türk Edebiyatı tarihinin (ETE burada İslam öncesi!) yazılabileceğini, ancak var olan malzemenin çoğunlukla kopuk olduğunu, bütünlük oluşturmadığını, az sayıda şiirin tam, bütün olduğunu belirtir (Ölmez 2017: 230)."

Eski Uygur Türkçesi dönemi içerisinde şekillenen metinler arasında dinî çerçevede yazılmış olanların dışında gündelik meseleleri konu edinen parçalar da bulunmaktadır. Bu parçalar arasında "hukuk belgeleri, mektuplar, sağlık ve astronomi ile ilgili metinler, fal kitapları ve şiirler" gibi konuları olan metinler bulunmaktadır (Şen 2016: 38).

Göktürkçedeki bulunan "ny" sesine denk gelen *ń* sesi Uygur metinleri içerisinde farklılık göstermektedir. Buna göre *ń* sesini *n* olarak çeviren metinler "n" ağzını, *y* sesine çeviren metinler "y" ağzını temsil etmektedir. Mani metinleri ve Göktürk harfli yazmalar genellikle *n* ağzını temsil ederken, Buddha metinleri de *y* ağzını temsil etmektedir (Ercilasun 2018: 272).

Uygur dönemine kaynaklık eden metinlerin tamamı hakkındaki ayrıntılı bilgiler, tezin amacı ve konusunu aşacağı için yukarıdaki sınıflandırmalar göz önünde bulundurularak genel bir değerlendirme ile ele alınmıştır.

DİLBİLİM

Dil insanlar arasındaki iletişimi sağlayan doğal bir araç, kendine has özellikleri olan ve zamanla değişen, gelişen ancak temeli tam olarak bilinmeyen, insanlar arasındaki gizli antlaşmalar sistemidir (Ergin 2011: 3). Bir başka ifade ile "dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımı, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyülü bir düzendir; düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesidir (Aksan 1999: 13)" şeklinde tanımlamasıyla Doğan Aksan dilin anlamını ve vasfını açıklar.

Dil iletişimin en temel unsurlarından biridir. Nesilden nesile çeşitli şekillerde ve değişimlerle aktarılmıştır. Dilin ortaya çıkışı, kökeni ve oluşum süreci pek çok araştırmacı tarafından çeşitli teori ve yargılarla açıklanmaya çalışılsa da sürekli olarak değişme ve ilerleme özelliğiyle kesin kavramlarla ortaya konulamamıştır. Doğan Aksan dilin kişi bünyesinde işlevini şu şekilde açıklar: "İnsan açısından bakınca, insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen odur (Aksan 2009 I: 11)." Hayvanlar arasında iletişim çeşitli sesler, hareketler, içgüdü vs. ile gerçekleşirken insanları hayvanlardan ayıran en önemli özelliklerden biri olan "dil" etkeni bu yönüyle düşünce unsuru ile birlikte insanı diğer bütün canlılardan ayıran temel unsur olarak değerlendirilmektedir.

Dilbilimin tanımı, "dili inceleyen bilim, dilin bilimi" biçiminde yapılabilir. Dil insanın beden, düşünce ve ruh yapısıyla alakalı olduğu gibi dilbilim de diğer bilim dallarıyla bağlantılıdır. Bu bakımdan dilbilimin ruhbilim, toplumbilim, insanbilim, bodunbilim gibi pek çok bilim dalı ile ilişki kurmaktadır. Özellikle günümüzde dilbilim pek çok inceleme alanıyla birlikte daha gelişerek önemli bir alan olarak bilim dalları arasında yerini almıştır (Aksan 2009 I: 14). Diğer bir tanımla dilbilim dili, doğal dilleri ve bunların işleyişini, zaman içerisinde yaşadıkları değişimleri, gelişimleri inceleyen bilim dalıdır (Vardar 2007: 73). Bu bakımdan dil ve dilbilim birbirinden ayrılamaz bir bütündür. Doğan Aksan dilbilimin dallarını "sesbilim, fonoloji, biçimbilgisi, dizimbilgisi, anlambilim, sözcükbilim, sözlükbilgisi, adbilim, lehçebilim ve öteki alanlar (Aksan 2009 I: 25-33) olmak üzere 10 ana başlığa ayırmıştır. Başlıklar arasında

“anlambilim” bu tezin ana konusu ile temel bir ilişki içerisinde olmasından dolayı, dilbilim dalları arasında yalnızca bu başlık üzerinde durulacaktır.

ANLAMBİLİM

Anlambilim terimi, dili anlam yönüyle elen alan bilim dalıdır (Vardar 2007: 18). Başka bir deyişle kelimelerin anlamlarını ve yine bu sözcükleri ifade ettiği kavramları ve dilin düşünce ile olan ilişkisini inceleyen bilim dalıdır (Korkmaz 1999: 9).

Bugün elde bulunan verilere göre en eski dil çalışmaları Eski Hint ve Eski Yunan’da yapılmıştır. Özellikle dinin dil üzerindeki etkisi düşünüldüğünde Eski Hint’te de kutsal kabul edilen “Veda”ların doğru bir şekilde okunabilmesi, değerlendirilebilmesi ve çözülmesi için bir dil çalışması yürütülmüştür (Aksan 1999: 16). Eski Yunan’da yapılan dil araştırmalarının içinde de doğrudan anlambilime yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalarda kökenbilime ve dilin özelliklerine ilişkin yorumlara değinilmiştir (Aksan 2009 III: 140).

Dil çalışmalarının ilerlemesinde yeni bulunan ülkelerin dilleri üzerinde çalışılması ve 19. yüzyılda güçlenen dil akrabalığı ilişkileri üzerinde çalışılması oldukça önemlidir. Özellikle dil üzerinde çeşitli araştırmacıların düşünmeleri, 17. yüzyılda Port Royal Dilbilgisi’nin hazırlanması dilbilgisi ile ilgili çeşitli sorunları gündeme getirerek bu alan üzerinde yapılan çalışmaları hızlandırmıştır. Yine 17. yüzyılda John Locke, Bacon sözcüklerin anlamı üzerinde durmuş, 18. yüzyılda gelindiğinde de Leibniz ve Herder dilin düşünce ile olan ilişkisi üzerine eğilmiştir (Aksan 1999: 17). 19. yüzyılda ise karşılaştırmalı dilbilim tam olarak dilbilimin bir dalı olduğu anlaşılmıştır. Sassetti, Leibniz gibi araştırmacılar diller arasındaki benzerlikleri ve yakınlıkları ortaya çıkararak dil ailelerinin olduğunu ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bu bakımdan dünya üzerindeki pek çok dilin birbiri ile bağlantılı olduğu belirlenmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise bu dönem dilcilik açısından oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu doğrultuda dilin o döneme kadar yeterince aydınlatılamayan çeşitli yönleri üzerinde durulmuş ve bu konudaki çeşitli sorunların çözümü gerçekleştirilerek, çalışmaların dilbilim doğrultusunda yürütülmesi gerektiği belirlenmiştir (Aksan 2009 III: 21).

Anlambilimin tarihi üzerinde duan Tamba-Mecz anlambilimi üç döneme ayırmaktadır: Bunların ilki gelişmeci dönem, sonraki karma dönem, üçüncüsü ise dilsel modeller dönemidir. Günümüzde anlambilim dilbilim içerisinde değerlendirilmekte ve çalışmalar “dilbilimsel anlambilim” çerçevesinde yapılmaktadır (Aksan 1999: 19).

1. Dildeki Anlamlı Birimler

Dilde anlamlı en küçük birime biçimbirim (morphem) adı verilmektedir (Aksan 1999: 27). Berke Vardar biçimbirimler iki şekilde tanımlar. Bu tanımın ilki anlambirimin dilbilgisini ilgilendiren türü diğer tanımı da Doğan Aksan'ın da belirttiği gibi dildeki en küçük anlamlı birimdir (Vardar 2007: 42).

Biçimbirimler bağımsız ve bağımlı olmak üzere iki türde bulunmaktadır (Aksan 1999: 27). Bağımsız biçimbirimler tek başlarına kullanıldıklarında sözce oluştururken bağımlı biçimbirimler tek başına sözce oluşturulamazlar (Vardar 2007: 42). Yani bağımsız biçimbirimler tek başlarına kullanıldıklarında insan zihninde herhangi bir durum ya da kavrama karşılık bularak birer anlam ifade ederken bağımsız biçimbirimler yalnız kullanıldıklarına herhangi bir anlamı ifade etmezler.

2. Kavramlaştırma (Anlamlama)

Her toplum kendisine özgü kullandıkları dil içerisinde kişisel ya da sosyal her olay ve durumu anlatmak için çeşitli seslerden yararlanmaktadır. Daha sonrasında bu ses bileşenleri ile birlikte olay ya da durumları kavramlaştırmaktadır. Bu bakımdan zamanla kelimelerin kök ve eklerini türetir ve bazen de kelimeler arasında aktarmalar yaparak onlara adlar verir. Böylelikle dilde göstergeler oluşur. Dilbilim içerisinde ses bileşenlerinin simgeleştirilerek kavramlaştırılmasına da kavramlaştırma denilmektedir (Aksan 1999: 30-31).

3. Gösterge

Her dilde bütün olayları ve durumları anlatmak için kelimeler kullanılmaktadır. Bu sözcüklere dilbilim içerisinde gösterge adı verilmektedir (Aksan 1999: 33). Genel manası ile birbirinin yerini alabileceği için kendisi dışında her türlü nesne, varlık ya da olgu, özel manası ile de gösteren ve gösterilenin bir araya gelmesi ile oluşan birimdir (Vardar 2007: 106).

4. Kavram ve Kavram Alanı

Kavram kelimesi yeryüzündeki bütün nesne, olay, olgu, varlık ve durumların dildeki ifadesini anlatmaktadır (Korkmaz 1992: 99). Doğan Aksan kavramı iki şekilde özetleyerek açıklar. Bunların ilki Zeynep Korkmaz'ın tanımı gibidir. Dünyadaki nesnelerin, varlıkların, olay ve durumların dilde anlam bulmasıdır. İkincisi ise yeryüzündeki nesnelerin ortak özelliklerine uygun olarak dile ait genelleme ve soyutlamadır (Aksan 2009 III: 151).

Kavramlar insanların bulunduğu aileye ve çevreye göre farklılıklar göstermektedir. Bunun yanında aynı dili konuşan insanlar arasında ortak özelliklere sahiptir (Aksan 1999: 41-42). Bu noktada kavramların insanlar üzerindeki etkisi, din, dil, sosyal yapı, yaşam biçimi gibi farklardan dolayı görecelidir.

"Kavram alanı" terimi ilk kez Alman dilci Trier tarafından 1931 yılında kullanılmıştır. İnsan zihnindeki kavramlar birbirinden bağımsız olarak bulunmamakta hepsi birbiriyle sınırlı olarak ve birbirini etkileyerek belirli bir alan oluşturmaktadır. Bu alan da kavram alanını oluşturmaktadır. Bu anlamda insan zihninde yakın anlamlı kelimelerin birbiri ardına sıralanması bu kavram alanını göstermektedir (Aksan 1999: 42).

5. Anlam

5.1. Sözcük ve Anlam

Anlam dildeki birimin insan zihninde uyandırdığı her türlü kavram ve düşüncedir. Anlamı bağlam ve durum belirlemektedir (Vardar 2007: 18). Bir sözcük hiçbir zaman anlamdan ayrı olarak ele alınmamaktadır. Bu bakımdan kelimeler için sözcük anlamından söz edilebilmektedir. Her kelimenin başlangıçta ifade ettiği bir anlam bulunmaktadır. Ancak bu anlamlar zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı değişerek soyutlaşmakta ve yan anlamlar alabilmektedir (Aksan 1999: 46). Bu doğrultuda anlamlar zamanla dildeki değişimlerle doğru orantılı olarak bir gelişim sergilemektedir.

5.2. Temel Anlam

Dilde bulunan bir kelimenin kullanıldığı ilk andan itibaren yansıttığı ilk anlama temel anlam adı verilmektedir. Kelimeler zaman içerisinde kullanıldıkça anlam çeşitliliğine uğramakta ve böylelikle çok anlamlı duruma gelmektedir (Aksan 2009 III: 180). Temel anlam bütün bu anlamların dışında sözcüğün kullanılan ilk anlamını ifade etmekte ve anlatmaktadır.

5.3. Tasarımlar

İnsan zihninde bir kavram belirdiği zaman o kavram diğer ögelerden tamamen soyutlanmış olarak ve akla gelen ilk tasarımı belirtecek şekilde canlanmaz. Dolayısıyla bir kavram diğerleriyle bağlantılı olarak pek çok tasarımı da beraberinde getirir. Bu durum ayrı ayrı dilleri konuşan insanlarda da mevcuttur. Herhangi bir kavram çevrilerek kişiye verildiğinde o insanın zihninde de benzer tasarımlar canlanabilmektedir. Bu bakımdan tasarımlar genel ve özel olmak üzere iki şekilde olabilmektedir. Genel

tasarımlar, bir kavram için, aynı dili konuşan ve aynı toplum içerisinde yaşayan insanların zihninde genellikle aynı tasarımları oluşturmaktadır. Fakat özel tasarımlar, bir kavram için, kişinin doğduğu aileye, yaşadığı çevreye, cinsiyetine vb. durumlarına göre değişiklik gösterebilmektedir (Aksan 1999: 52-53-54).

5.4. Duygu Değeri

Duygu değeri, bir kelimenin insan zihninde yarattığı bazı duygular ve çağrışımlar olarak açıklanmaktadır. Her sözcüğün temel bir anlamı bulunmaktadır. Fakat zaman içerisinde bu sözcüklerin anlamları çeşitlenerek soyutlanmakta, yan anlamlar almaktadır. Fakat duygu değeri bunun dışında, kelimelerin insanda yarattığı duygular ve çağrışımlarla ilgilenmektedir. Duygu değerleri temel anlamlar kadar net değildir. Bu bakımdan toplumdan topluma ve kişiden kişiye göre farklılık göstermektedir. Bu durum özellikle okuyanı ya da dinleyeni etkileme amacı güden şiirlerde sıklıkla görülmektedir (Aksan 2009 III: 194-195).

5.5. Özel Adlar

Tek bir insanı, varlığı ya da topluluğu belirten isimlere özel adlar denilmektedir (Korkmaz 1992: 119). Bu özel adlar insan zihninde bazen çeşitli tasarımlar ve duygu değerleri taşımaktadır. Bu durumda insanın içinde bulunduğu özel ve genel koşullara göre değişiklik gösterebilmektedir (Aksan 1999: 57). Özel adların da dildeki öteki ögeler gibi, birer gösterilen yönü olduğu kesindir. Özel adların da dilde bir gösterilen yönü bulunmaktadır. Bu bir kişi, yer ismi ya da hayvan olabilir. Ancak burada bir kavramlaştırma ve genelleştirme söz konusu değildir. Özellikle iletişim esnasında farklı dilden bir isim de olsa o kelimenin özel ad olduğu anlaşılabilmektedir (Aksan 2009 III: 196-197).

5.6. Yan Anlam

Bir kelimenin temel anlamından sonra zaman içerisinde çeşitlenerek kazandığı yeni anlamlar yan anlam olarak adlandırılmaktadır (Korkmaz 1992: 169). Bir başka deyişle bir sözcüğün temel anlamının kullanımı esnasında kişisel verilere, ikincil kavramına, tasarımlara uygun olarak soyutlanarak kazandığı ikinci anlam olarak ifade edilebilir (Vardar 2007: 215-216). Çokanlamlılık olarak açıklanabilecek bu durum bazı araştırmacılara göre evrensel bir boyuta sahiptir ve bir topluma ait konuşulan dilin özelliklerini sergiler. Bu durum insanın bir durumu daha etkili ve kolay bir biçimde anlatmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum çeşitli aktarmalar yoluyla

yapılarak kelimenin zamanla yeni bir anlam almasını sağlamaktadır (Aksan 1999: 58). Bu aktarmalarla birlikte kelimenin yan anlam alması 4 şekilde olmaktadır.

"1. Somuta yeni somut anlam eklenmesi

2. Somuta yeni soyut anlam eklenmesi

3. Soyuta yeni soyut anlam eklenmesi

4. Soyuta yeni somut anlam eklenmesi (Aksan 2009 III: 186)."

5.7. Benzetme

Bütün dillerde anlatımı güçlü ve etkili kılmak için çeşitli söz sanatlarından yararlanılmaktadır. Bu söz sanatlarından biri de benzetmedir. Benzetme bir nesne ya da durumu daha anlatabilmek adına bir başka nesne ya da durumu ona benzeterek yapılmaktadır. Benzetmelerin bir kısmı zaman içerisinde dile yerleşerek kalıplaşmaktadır. Her dilde bulunan benzetmeler özellikle şiir dilinde daha da çok görülmektedir. Bunların yanı sıra bir dile başka bir dilden benzetmeler de girmektedir (Aksan 1999: 61).

5.8. Aktarmalar

Aktarma tanımı Berke Vardar tarafından 3 şekilde tanımlanmıştır. Bunların ilki aktarmalara aktarım tanımı verilmiştir. Diğeri bir dile başka bir dilden alınan ögedir. Son olarak da bu kelime sözlükbirimi bir dilbilgisi sınıfından diğerine geçirme olarak açıklanır (Vardar 2007: 15). Aktarmalar deyim aktarması ve ad aktarması olarak iki şekilde yapılmaktadır.

Deyim aktarması, arasında bağlantı bulunan iki nesne, varlık ya da durum arasında benzetme ilişkisi kurularak bu nesnelerden birinin adının diğerinin yerine kullanılmasına verilen isimdir (Korkmaz 1992: 43). Deyim aktarması beş grupta incelenmektedir.

1. İnsandan doğaya aktarma

Bu aktarmalarda insana ait özellikler doğadaki varlıklara aktarılmaktadır.

2. Doğadan insana aktarma

Doğadan insana aktarmalar doğadaki varlıkların niteliklerinin insan sıfatları olarak kullanılmasıyla yapılmaktadır.

3. Doğadaki nesneler arasında aktarma

Bu aktarmalar da doğada bulunan varlıkların arasındaki benzetmelere dayanarak yapılmaktadır. Hayvandan hayvana, hayvandan bitkiye ya da araç gereçler arasında görülür.

4. Somutlaştırma

Somutlaştırma, soyut olan kavramların anlatımının daha etkili ve canlı olabilmesi adına somut göstergelerle dile getirilmesi olayıdır. Somutlaştırmalara en çok deyimler içerisinde rastlanmaktadır.

5. Duyular arasında aktarma

Duyular arasında aktarma yine anlatımın etkili ve canlı olabilmesi adına duyu organlarına ait kavramların birbiri yerine kullanılmasıyla yapılmaktadır (Aksan 1999: 64-68).

Ad aktarmalarına gelindiğinde bu aktarma türleri bir sözcüğün kendisi ifade edilmeden bir başka sözcükle anlatılması olarak açıklanır. Deyim aktarmaları bir benzerliğe dayanırken ad aktarmaları kendisi yerine kullanılan sözcük ile arasındaki ilişkiye dayanmaktadır (Aksan 2009 III: 188).

5.9. Çokanlamlılık

Bir kelimenin temel anlam ile bağlantılı olarak zaman içerisinde anlamının çeşitlenmesi, genişlemesi ve asıl anlamı ile bağlantılı olarak yeni anlamlar edinmesine verilen addır (Korkmaz 1992: 38). İlk olarak bir sözcük yalnızca tek bir kavramı karşılarken, canlı ve etkili bir anlatım amacıyla aktarmalarla ve kelime kullanım sıklığının çok olması sebebiyle zaman içerisinde yeni anlamları ifade etmektedir. Bu durum çokanlamlılığı doğururken, kelime anlamı zenginleşse bile temel anlamı ile olan ilişkisine devam etmektedir (Aksan 1999: 70-71).

5.10. Eşadlılık

Aynı seslerden oluşmuş fakat farklı anlamları ifade eden sözcükler eşadlı olarak ifade edilmektedir. Eşadlı sözcüklerin çokanlamlı kelimelerden farkı bulunmaktadır. Çokanlamlılık bir kelimenin temel anlamına bağlı olarak anlam genişlemesine uğramasına rağmen eşadlı sözcükler arasında herhangi bir anlam yakınlığı bulunmamaktadır (Aksan 2009 III: 192-193).

5.11. Bağlam

Cümle içerisinde kullanılan bir kelimenin anlamının daha iyi belirlenmesi ve anlaşılabilmesi için o kelimenin cümle içerisinde ilişki içinde olduğu diğer sözcükler ile oluşturduğu bütüne "bağlam" anlamı verilmektedir (Korkmaz 1992: 18-19). Berke Vardar bağlamı iki şekilde açıklamaktadır. Bunlardan ilki bir dil birimini kapsayan, bu dil biriminden önce ya da sonra gelen diğer birimleri etkileyen ve anlamını belirleyen birim ya da birimler topluluğudur. Bağlamın verilen diğer bir anlamı ise konuşan ve

dinleyenin dil dışında kişisel deneyim ve tecrübeleri ile ilgili sahip olduğu verilerin tamamıdır (Vardar 2007: 31).

5.12. Eşanlamlılık

Eşanlamlılık iki veya daha çok sözcüğün aynı anlamda kullanılmasına eşanlamlılık adı verilmektedir (Vardar 2007: 94). Bir dil içerisinde ne kadar yerli kökenli eşanlamlı kelime varsa o dilin anlatım gücü o kadar yüksektir. Ayrıca bir dilin eski dil ürünleri içerisinde görülen eşanlamlı kelime zenginliği, o dilin ne kadar eski olduğunu da göstermektedir (Aksan 2009 III: 191).

5.13. Tersanlamlılık

Tersanlamlılık terimi, karşıtanlamlılık şeklinde de ifade edilmektedir.

Sözcüklerin anlam bakımından birbiri ile zıt anlamları ifade etmesine karşıt anlamlılık denilmektedir (Vardar 2007: 130-131). Tersanlamlılık isim, fiil, sıfat gibi farklı sözcük türleri arasında görülebilmektedir. Bunun yanında Türkçede tersanlamlı sözcükler arasında yabancı kökenli kelimeler de oldukça büyük yer tutmaktadır (Aksan 1999: 82).

6. Bağdaştırma

Dilde bir veya daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle deyimler, tamlamalar oluşturulmakta, kişinin bütün duygu ve düşüncelerini aktarması için kelime ve cümlelerden yararlanılmaktadır. Bu tamlama, deyim, kelime ve cümlelerin anlamlı bir şekilde bir araya getirilmesine bağdaştırma denilmektedir (Aksan 1999: 83).

Doğan Aksan bağdaştırmaları "alışılmış bağdaştırma" ve "alışılmamış bağdaştırma" olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Alışılmış bağdaştırmalar, yukarıda bahsedilen deyim, cümle gibi söz varlığının bir araya geldiğinde anlamlı bir bütün oluşturan ve dilde yaygın olarak kullanılan bağdaştırmaları içermektedir. Alışılmamış bağdaştırma ise alışılmış bağdaştırmaların tersine birbiri arasında anlam açısında bağlantı bulunmayan kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır (Aksan 2009 III: 202-203).

7. Anlam Değişmeleri

7.1. Anlam Daralması

Anlam daralması bir kelimenin anlam bakımından zamanla daralması, yani eskiden ifade ettiği anlamı artık daha dar bir kapsamda anlatmasıdır. Diğer bir deyişle sözcük genel bir anlamı ifade ederken zamanla daha özel bir anlama geçmiştir (Korkmaz 1992: 9).

7.2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesi anlam daralmasının tam tersi bir durumu ifade eder. Bu bakımdan bir sözcük zamanla ilk anlamına göre daha geniş bir kavramı ifade etmeye başlamakta, dar bir anlamdan çeşitli sebeplerden dolayı geniş bir anlamı belirtmektedir (Vardar 2007: 21).

7.3. Başka Anlama Geçiş

Başka bir anlama geçiş bir sözcüğün zaman içerisinde ilk kullanıldığı anlamdan daha farklı bir kavramı ifade etmesini anlatmaktadır (Aksan 2009 III: 214). Yani daha önce, şimdikinden farklı anlamda kullanılan bir kelime aradan geçen belirli bir süreç ve değişimden sonra önceki anlamını terk etmiş ve yeni bir anlam almıştır.

7.4 Genelleşme

Genelleşme, anlamlı olan bir birimin içeriğinin daha çok genişlemesini ifade etmektedir (Vardar 2007: 101). Şimdiye kadar pek çok dilde özel bir ad zamanla genelleşerek bir tür ismi ya da sıfata dönüşmüştür (Aksan 1999: 91).

7.5. Anlam İyileşmesi

Anlam iyileşmesi daha önce kötü anlamı olan bir sözcüğün zamanla iyi bir anlamı ifade etmesi durumuna verilen addır (Korkmaz 1992: 11). Böylelikle eskiden olumsuz ve kötü anlam taşıyan kelime zamanla, kendisinden daha iyi bir durumu ya da olayı ifade etmek için kullanılmaktadır.

7.6. Anlam Kötüleşmesi

Anlam kötüleşmesi, eskiden iyi manada kullanılan bir kelimenin zamanla kötü bir anlam kazanmasıyla gerçekleşmektedir (Korkmaz 1992: 11). Bu bakımdan anlam kötüleşmesi anlam iyileşmesinin tam karşıt bir durumunu ifade etmektedir.

ORHUN YAZITLARI SÖZ VARLIĞININ ESKİ TÜRKÇEDE ANLAMSAL GELİŞİMİ

-A-

AÇ

Orhun Abideleri

aç: (is.) aç, tok olmayan

türük bodun aç erti (BK D 38) 'Türk milleti aç idi.'

Uygur Metinleri

aç: (sıf.) aç, tok olmayan, doymamış

aç bars üçün buşanıp k(e)ntü etözin kemişti (BT1 59-60) 'Aç kaplan için üzülüp kendi vücudunu bıraktı.'

aç turuk: (ikileme) aç (ve) zayıf

aç kelimesi, 'zayıf' anlamındaki *turuk* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır ve 'aç (ve) zayıf' manasını taşımaktadır.

ol ugurta kolti sanınça ėrinç yarlıg aç turuk tınlıglar oztumuz tėp tėyürler (BT38 1495-7) O sebeple koti sayısınca iğrenç aç (ve) zayıf canlılar kurtulduk, diye söylerler.'

aç saran (köŋül): (ikileme) kıskanç (gönül)

aç kelimesi, 'cimri' anlamındaki *saran* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'kıskanç' anlamını ifade etmektedir. Bu ikileme genellikle *köŋül* kelimesi ile birlikte kullanılarak anlamsal belirginlik artırılmaktadır.

men öŋre ajunta toyın dėntar erip edke tavarka ilinip yapşınıp aç saran köŋülüg titü umadın (BT25 767-9) 'Ben önceki hayat şeklinde seçkin olup mala mülke bağlanıp kıskanç gönlü bırakmadan'

aç kız: (ikileme) açlık, kıtlık

aç kelimesi ile birlikte 'nadir, az bulunan' anlamındaki *kız* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'açlık, kıtlık' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

aç kız koŋuz ig kegen adasıntın yok kurug yala yaŋku adasıntın bo bėş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur (AYTokyürek 3222-5) 'Açlık, kıtlık, kurt böcek, hastalık sayrılık tehlikesinden, yokluk boşluk, iftira tehlikesinden bu beş türlü tehlikelerden, korkulardan kurtulurlar.'

I.AÇ-

Orhun Abideleri

aç-: (f.) acıkmak, açlık hissetmek

> *türük bodun tokurkak sen açsar (açsık) tosık ömez sen bir todsar açsıg ömez sen* (BK K 6) (Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık ve tokluğu düşünmezsin, bir doyarsan açlığı düşünmezsin.

Uygur Metinleri

1.aç-: (f.) acıkmak, açlık hissetmek

> *boduçaklarımnıŋ karnı açmış bolarka aş alıp keleyin* (BT13 2_{39}) 'Çocuklarımın karnı açmış. Onlara aş alıp geleyim.'

aç- suvsa-: (ikileme) acıkıp susamak

aç- fiili ve 'susamak' manasındaki *suvsa-* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'acıkıp susamak' manasında bulunmaktadır.

> *açmış suvsamış t(ı)nlıglar kelip etin yėp (kanın) suguru içtiler* (BT37 10854-5) 'Aç susuz canlılar gelip etini yiyip koparark kanını içtiler.'

2. aç-: (f.) ruhsal doyuma ulaşamamak

Burada bahsedilen açlık karın açlığı, aç olma durumundan ziyade mecaz olarak ruh açlığı, manevî bakımdan doyma isteği olarak yorumlanmaktadır.

> *yeme nomlug aş bulmadın aça tegintimiz* (MaitrTekin 91_{30}) 'Din yemeği bulamadan açlığa maruz kaldık.'

II. AÇ-

Orhun Abideleri

aç-: (f.) (uykusunu) açmak, bölmek

> *(usı)n sünügün açdımız (*T 28) 'Uykusunu mızrakla açtık.'

Uygur Metinleri

1. aç-: (f.) açmak, uygun duruma getirmek; açıklamak, izah etmek

> *ol edgü kılınçlarıg bodis(a)t(a)vlar k(e)ntü özleri kılmak üze bo ėki törlüg edgü yollarıg k(e)ntü özleriŋe açmış bolur* (AYTokyürek 512-4) 'O iyi eylemleri Bodhisattvalar kendileri$_2$ yapmak için bu iki türlü iyi yolu kendilerine$_2$ açmış olurlar.'

aç- arıt-: (ikileme) açmak, arıtmak

aç- fiili ve 'temizlemek' manasındaki *arıt-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'açmak, arıtmak' manasında kullanılmaktadır.

karımak iglemek ölmeklig bulıtıg tumanıg açtaçı arıtdaçı (BT37 59-61) ‘Yaşlanmak, hastalanmak, ölmek bulutun dumanını açacak, temizleyecek.’

2. aç-: (f.) açıklamak, izah etmek

adınlarka asıg bolzun tėp ayayu okıp açzun (BT13 40_{9-10}) ‘Başkalarına faydalı olsun diye saygı gösterip okuyarak açıklasın.’

aç- adır-: (ikileme) açıklamak, izah etmek

aç- kelimesi ve ‘ayırmak’ manasında kullanılan *adır-* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘açıklamak, izah etmek’ manasına gelmektedir.

nirvanıŋ kirsizin aça adıra nomlayur siz (BT3 1012-3) ‘Nirvana’nın temizliğini açıklayarak öğretiyorsunuz.’

aç- ukıt-: (ikileme) açıklamak, anlatmak

aç- fiili ile birlikte ‘anlatmak, bildirmek’ manasına gelen *ukıt-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘açıklamak, anlatmak’ anlamına gelmektedir.

nomnuŋ (t)üpsüz teriŋ yör(ügin açgalı) ukıtgalı ugrayu tujit t(e)ŋri yėrintin berü kudı ėndi (BT28 B_{47-9}) ‘Öğretinin $derin_2$ tâbirini açıklamak, anlatmak için özellikle tuşita tanrı yerinden beri (aşağı) $indi_2$.

aç- yad-: (ikileme) açıklamak, izah etmek

aç- fiili ve ‘açıklamak, tanıtmak’ anlamına gelen *yad-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘açıklamak, izah etmek’ anlamını ifade etmektedir.

adınlarka y(e)me keŋürü aça yada könisince körgitelim (BT21 1088-9) ‘Başkalarına da ayrıntılı açıklayarak$_2$ doğru bir şekilde gösterelim.’

aç- yarut-: (ikileme) açıklamak, aydınlatmak

aç- fiili ve ‘aydınlatmak’ manasındaki *yarut-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘açıklamak, aydınlatmak’ anlamını ifade etmektedir.

biligsiz (niz)vani üze örtülmiş bėş ajun oglanlarınıŋ bilge biliglerin açdaçı yarutdaçı bir yintem yaŋı kün t(e)ŋri erür (BT13 58_{10-11}) ‘Bilgisiz ihtirasların üzerine örtülmüş beş varlık şekli çocuklarının bilgilerini$_2$ açıklayacak, aydınlatacak daima yeni bir güneştir.’

kakın- aç-: (ikileme) açıklamak

‘Açıklamak, itiraf etmek’ manasına gelen *kakın-* fiili ile *aç-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘açıklamak’ manasını taşımaktadır.

kakınalım açalım (BT5 81) ‘Açıklayalım$_2$.’

ukıt- aç-: (ikileme) anlatmak, açıklamak

‘Anlatmak, bildirmek’ anlamına gelen *ukıt-* fiili ve *aç-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘anlatmak, açıklamak’ anlamında kullanılmaktadır.

ulug kölüŋüdeki nomlarıg ord(u)ŋuzta erdeçi iişleriŋizke ukıtu aça nomlayur siz (BT13 19$_{48-50}$) ‘Büyük araçtaki (Mahāyāna) öğretileri sarayınızda olacak eşlerinize anlatıp açıklayarak öğretirsiniz.’

AÇSIK

Orhun Abideleri

açsık < aç+sık: (is.) açlık

türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen (KT G 8) ‘(Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık tokluk düşünmezsin.’

Uygur Metinleri

açsık < aç+sık: (is.) her duruma istekli

amarıları açsık kılınçlıg tevlig kürlüg köŋüllüg erdiler (MaitrTekin 75$_{37-9}$) ‘Bazıları ihtiraslı niyetli, hileli düşüncelere sahip idiler.’

ADAK

Orhun Abideleri

adak < ad-ak: (is.) ayak, organ ismi. Kelime burada organ ismi olarak belirtilse de Orhun Yazıtlarında *adak kamşatmak* şeklinde deyim olarak kullanılmıştır. Fakat organ ismi olan ayak ile bağlantısından dolayı buraya da alınmıştır.

türük bodun adak kamşattı (KT K 7) ‘Türk halkının ayağı sendeledi.(Türk halkı sarsıldı.)’

adak kamşat-: (deyim) sendelemek

adak kelimesi ile ‘sarsılmak’ anlamına gelen *kamşatmak* kelimesi bir arada kullanılmış ve ‘ayağın sarsılması’ anlamı ortaya çıkmıştır. Böylece kelime soyut bir anlam kazanarak ‘sendelemek, zor duruma düşmek’ şeklinde deyimleşmiştir. Organ ismi olan ayak ile bağlantısından dolayı buraya da alınmıştır.

türük bodun adak kamşattı (BK D 30) ‘Türk halkı ayağı sendeledi (sarsıldı)’

Uygur Metinleri

1.adak < ad-ak: (is.) ayak, organ ismi

adakı üze tepinü etözi köŋüli üze ol suvnuŋ ıntın kıdıgıŋa keçmişin tüşeyür (BT21 926-9) ‘Ayağı üstünde tepinerek bedenindeki gönlü o suyun karşı tarafındaki kıyıya geçmiş rüya görüyor.’

adak asra (kıl-): (ikileme) aşağılamak

‘Ayak altı’ anlamına gelen *adak asra* ikilemesi mecazi anlam kazanarak ‘ayak altında olan, aşağı seviyelerde olan’ anlamına gelmektedir.

alku ters nomlug tėrtelarıg adak asra kılıp yaşurdaçı (BT25 1284-5) ‘Bütün yanlış öğreti hocaları ayak altına alıp saklayacak.’

adaktakı kulut: (ikileme) aşağı köle

adak kelimesi, ‘köle, tutsak’ anlamlarına gelen *kulut* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ‘ayak altında olan kişi, ayak hizasında yani düşük konumda olan bir kimse, köle’ anlamında ikileme oluşturmaktadır.

adaktakı kulutı m(e)n çisimtu (BT26 121_2) ‘Ben aşağılık Çisimtu köleyim.’

2.adak: (is.) belirli bir parçaya ait bölümün son kısmı

bu nom ėligi atl(ı)g sudurta başdınkı ortonkı adaktakı yörügleri edgü erür (AYUçar2 297-9) ‘Bu dharmaların şahı adlı sūtrada baştaki ortadaki ve sondaki anlamların (hepsinin) mükemmel olduğunu…’

adak soŋınta: (ikileme) son olarak

adak kelimesi ‘sonra’ anlamına gelen *soŋ* kelimesi ile birleştiğinde ‘son olarak’ anlamına gelerek ikileme oluşturmaktadır.

adak soŋınta alkunı bilteçi burhan olalım (BT26 6_{29}) ‘Son olarak hepsini bilecek Buddha olalım.’

baş adak: (ikileme) baş ve son

‘Baş, başlangıç, ilk’ manasında kullanılan *baş* kelimesi ile *adak* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturarak ‘baş ve son’ manasını taşımaktadır.

başlagsız uzun sansarnıŋ başın adakın sakınsar barçası yumkı yıgılsar parmanu kog kıçmıg nom aymış (BT13 35_{5-8}) ‘Başlangıcı olmayan varlıklar âleminin başını sonunu düşünse, hepsi bir araya toplansa, zerreler öğretiyi söylemiştir.’

ADGIR

Orhun Abideleri

adgır: (is.) aygır, damızlık erkek at

ol tegdökde bayırkunun ak adgırıg udlıkın sıyu urtı (KT D 36) 'O saldırdığında Bayırku'nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.'

Uygur Metinleri

adgır~adgar: (is.) aygır, erkek at

Eski Uygurcada adgır sözü, genel olarak at kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Bu kelime beylerin ve komutanların savaşta faydalandıkları ve sevdikleri hayvanlar arasında gösterilir (Tokyürek 2013: 252)

sever amrak aṭ adgır yügrük yaŋaḍa ulatı .. ançulayu ok y(e)me kamagun .. saçılurlar (AYÇetin 1402-4) 'Çok sevdiği atları, çevik, güçlü filleri ve başka benzerleri de hep birden dağılırlar.'

adgar atların yarataglag körtle kanglılar (MaitrTekin 12_{1-2}) 'Aygır atların koşulduğu güzel arabalar…'

adgır: (trm.) Bu hayvandan hastalıkları tedavi etmesi için de kullanılmaktadır. Eski Hint toplumunda at kurbanı önemli bir yere sahiptir. Brahmanların efendilerini ululamak için yaptıkları törenlerden biri olan at kurbanı, krallar için düzenlenir ve yetenekli Brahmanların katılımı sağlanırdı. Bu at kurbanının simgeleri büyük bölümüyle kaba cinsellik içerir. Bunun için de özellikle saf kan aygır seçilir (Tokyürek 2013: 253).

er kişi er işinke ket bolayın tėser adgırnıŋ siŋirin alıp uşak tograp kölikete kurıtıp (Arat: 1930: 75-7) 'Erkek, erkeklik işinde iyi olayım dese aygırın sinirini alıp ufak ufak doğrayıp gölgede kurutup…'

ADINÇIG

Orhun Abideleri

adınçıg < ad-ın+çıg: (sıf.) muhteşem, olağanüstü

için taşın adınçıg bediz urturtum (KT G 12) 'İçini dışını muhteşem (şekilde) süslettim.'

Uygur Metinleri

adınçıg ~ adınsıg < ad-ın+sıg: (sıf.) muhteşem, olağanüstü

alku adada (kutgar)guçı adınçıg teŋri teŋrisi burhan körmedin ölür men (MaitrTekin 16_{8-9-10}) 'Bütün tehlikelerden kurtaran, harikulade tanrılar tanrısı Buddha'yı görmeden öleceğim.'

adınçıg adrok: (ikileme) ayrı ayrı

adınçıg kelimesi, ‘ayrı’ anlamını taşıyan *adrok* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ‘ayrı ayrı’ ikilemesini oluşturmaktadır.

> *taymaksız tugmaks(ız adınçıg adrok aysız künsüz adınçıg) adrok* (BT38 Ea38-9) ‘Sapmasız ölümsüz farklı farklı, aysız güneşsiz farklı farklı’

adınçıg ıdok: (ikileme) seçkin kutsal

adınçıg kelimesi ile ‘kutsal, aziz’ anlamındaki *ıdok* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘seçkin, kutsal’ manasında kullanılmaktadır.

> *(a)dınçıg ıdok hanlarımız amraşıp sevişip tümen tümen yaşasun* (BT13 49_{46-7}) ‘Seçkin kutsal hükümdarlarımız sevip sevilip uzun yıllar yaşasın.’

adınçıg taŋlançıg: (ikileme) şaşırtıcı fevkalade

adınçıg kelimesi kendisine benzer şekilde anlamlandırılan ‘şaşırtıcı, hayret verici’ manasındaki *taŋlançıg* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘şaşırtıcı fevkalade’ anlamını taşımaktadır.

> *adınçıg taŋlançıg y(e)me negü ergey* (BT13 27_{11}) ‘Şaşırtıcı daha ne olacak?’

muŋadınçıg adınçıg: (ikileme) şaşırtıcı

Her ikisi de ‘şaşırtıcı’ anlamına gelen *adınçıg* ve *muŋadınçıg* kelimeleri ikileme oluşturulmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

> *ança y(e)me muŋadınçıg (adı)nçıg ermez mü* (Elmalı 2016:2737-8) ‘Ve yine şaşırtıcı değil mi?’

ADRIL-

Orhun Abideleri

adrıl- < ad-ır-ıl-: (f.) ayrılmak, ait olunan bir parçadan kopmak

> *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı* (T2) ‘Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı.’

Uygur Metinleri

1. adırıl- ~ adral- ~ adrıl- ~ adrul- < ad-ır-ul-: (f.) ayrılmak, çıkmak

> *birök bütürmeser s(e)n isig özüŋde adrılgalı anuk turgıl* (Elmalı 2016: 1218-1220) ‘Eğer bu işi (gereğince) yerine getirmez isen canından ayrılmak için hazır ol.’

2. adırıl- < ad-ır-ıl-: (f.) parçalara bölünmek

emlegeli bolarnı tört törlügin adırılmış ig agrıg tėp tėtirler (AYUçar2 583-5) ‘Hastalıkların dört türe ayrıldığı söylenir.’

3. adırıl- < ad-ır-ıl-: (f.) uzaklaşmak

nizvanilartın neçükin adırılıp barıp öŋi kitgeli umazlar erki (AYUçar1 925-7) ‘Nasıl ihtiraslardan ayrılıp(uzaklaşıp) kurtulamazlar acaba?’

4. adrul- < ad-ır-ul-: (f.) göze çarpmak, kendini göstermek

bo y(e)me alkışlıgın (adrulmış) uygur ėlimize (BT 13 39_1) Yine bu kutsama ile Uygur devletimize kendini göstermiş.’

AG-

Orhun Abideleri

ag-: (f.) yüksek bir yere çıkmak, tırmanmak

evin barkın anta buzdum ... yışka agdı (BK D 37) ‘Evini barkını orada yıktım. (Ormanlı) dağlarına tırmandı.’

Uygur Metinleri

1. ag-: (f.) yüksek bir yere çıkmak, tırmanmak

yaylag tagıma agıpan yaylayur turur men (IB 62) ‘Yazlık dağıma çıkarak yazı geçiriyorum.’

2. ag-: (f.) ortaya çıkmak, ağmak

öŋdin örlep agıp yoklayu körüşü turur (Elmalı 2016: 10-1) ‘Doğudan yükselip ortaya çıkar.’

ag- tegil-: (ikileme) yükselip alçalmak

ag- fiili ile ‘kalmak’ manasında kullanılan *tegil-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve soyut anlam kazanarak bir canlının ahlakî durumunun ‘yükselip alçalması’ anlamına gelmektedir.

ilkisiz sansarda berü t(ı)nlıglar aga tegile tagon askançu sözlemekte üküş ögretig kılmış (bolular) (BT37 8116-8) ‘Ebedi Samsāra’dan beri canlılar yükselip alçalarak yaltaklık (ve) alay etmekte çok alıştırma yapmış olurlar.’

3. ag-: (f.) uzaklaşmak

bo kėrtgünç (köŋü)lümtin agmayın tegşilmeyin (BT25 361-2) ‘Bu iman eden gönlümden uzaklaşmayın, değişmeyin.’

AGI

Orhun Abideleri

agı: (is.) ipek

ırak erser yawlak agı berür yaguk erser edgü agı berür (KT G 7) ‘Uzakta isen kötü ipek verir, yakında isen iyi ipek verir.’

Uygur Metinleri

agı ~ agılık < agı+lık: (is.) hazine, servet, değerli eşya

burhanlar nomı erser k(a)ltı üç agılık eki y(ė)g(i)rmi bölök nomlar erür (AYTokyürek 1674-6) ‘Buddhalar öğretisi, üç hazine on iki bölümlü dharmālardır.’

(yė)ti agılıkımnıŋ kapıg(ları)n açuk kemişeyin (Elmalı 2016: 4346-7) ‘Yedi ambarın kapısını açık bırakayım.’

agı barım: (ikileme) servet, mal mülk

agı kelimesi ile ‘mal, mülk’ anlamını taşıyan *barım* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘servet, mal mülk’ anlamına gelmektedir.

inçip yeme agı baramka azlanmakın başsız közsüz ezük yalgan suvın sini sökti (MaitrTekin $13_{1\text{-}3}$) ‘Bunun üzerine yine mal ve servet yüzünden cimrileşmek dolayısıyla başsız, gözsüz yalan yanlış sözlerle sana sövdü.’

AGIR

Orhun Abideleri

agır < ag-ır: (is.) önemli, değerli

bunca agır törög tört buluŋdakı yarat(d)ım (BK D 2) ‘Bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum.’

Uygur Metinleri

1. agır < ag-ır: (is.) önemli, değerli

edig tavarıg uçuz tutup nomug törüg agır tutdaçı bolgaylar (AYÖlmez $195_{17\text{-}8}$) ‘Malı-mülkü değersiz sayıp, öğretiyi, töreyi değerli sayacaklar.’

agır ayag: (ikileme) saygı, hürmet

Hem *agır* kelimesi ‘saygı, hürmet’ anlamındaki *ayag* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘saygı, hürmet’ anlamını ifade etmektedir.

anı üze kıldım agır ayag kėrtütin kelmiş burhanlarka (AYUçar2 32-4) ‘(Bunlarla) hakikâtten gelen Buddhalara hürmet$_2$ göstermiştim.’

agır ayamak: (ikileme) saygı, hürmet

agır kelimesi ile ‘saygı gösterme, hürmet etme’ anlamlarına gelen *ayamak* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘saygı, hürmet’ manasına gelmektedir.

> *agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ınçe tėp ötündi* (AYÇetin1 194-5) ‘Büyük (bir) saygıyla tanrı(lar) tanrısı Budha’ya şöyle dedi.’

agır ayançaŋ: (ikileme) saygılı hürmetkâr

agır kelimesi ve ‘saygı, hürmet, tapma’ anlamlarına gelen *ayançan* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘saygılı hürmetkar’ manasını taşımaktadır.

> *bökünki künte nomlug orontakı işteş kamag ulug kuvrag birle (ö)ŋin (ö)ŋin yaraglarınça isinü yılınu agır ayançaŋ (sak)ınçın* (BT25 240-3) ‘Bugünkü günde öğreti yerindeki ortak iş bütün büyük topluluk(lar) ile farklı farklı faydalara göre ısınıp büyük saygı ve hürmetli düşünce ile’

agır ayıg kılınç: (trm.) çok kötü amel

‘Yanlış yapma, şeytani hareket, kötülük, günah, bedenin ve ağzın dışarıya aksettirdiği günahlar, işler, eylemler’ anlamında kullanılan terimdir (Tokyürek 2011: 314)

> *kılmaduk agır ayıg kılınçlarıg ėkileyü takı kılmaz m(e)n* (AYÖlmez $139_{16\text{-}8}$) ‘İşlemediğ(im) kötü$_2$ davranışları yeniden, ikinci bir kez işlemem.’

agır satıglıg: (ikileme) değerli

agır sözcüğü, ‘satılacak şey’ anlamına gelen *satıglıg* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pahada ağır, satılacak değerli eşya ve değerli’ manasını ifade etmektedir.

> *agır satıglıg ed tavarlarıg bahşıka kavırlaŋmaksız köŋlin buşi bėrgü ol* (BT8 130-1) ‘Değerli mal mülkleri öğretmenlere tok gönül ile sadaka ver.’

2. agır: (is.) büyük, ağır

> *edgü edgü agır ulug yėr hatunıya* (AYÇetin 904-5) ‘İyi, iyi (seni kutlarım) ey büyük yer tanrıçası!’

agır ayıg: (ikileme) kötü fena, çok kötü

agır kelimesi ile ‘fena, kötü, sefil’ gibi anlamları olan *ayıg* sözcüğü bir arada kullanıldığında ‘kötü fena’ ikilemesini oluşturmaktadır.

biz ilkide yalanguk ajunınta erken agır ayıg kılınç kıltımız (MaitrTekin 71_{39-41}) ‘Biz vaktiyle insanlar aleminde iken pek kötü ameller işledik.’

agır tsuy irinçü ayıg kılınçlıg kir tapçalar: (trm.) büyük günah, sefil, kötü amelli kirler

‘Yanlış yapma, şeytani hareket, kötülük, günah, bedenin ve ağzın dışarıya aksettirdiği günahlar, işler, eylemler’ anlamında kullanılan terimdir (Tokyürek 2011: 313).

t(ı)nlıglarnıng öŋi öŋi agır tsuy ėrinçü ayıg kılınçlıg kkir tapçaların yumak arıtmaklıg çogı yalınıng ırusı belgüsi tėtir (AYÖlmez 185_{2-6}) ‘Canlıların ayrı ayrı kötü fena davranışları kir-pasaklarını yıkamak, arıtmaklı alevinin yalımının belirtisi göstergesidir.’

agır ulug: (ikileme) büyük, ağır

agır kelimesi ile ‘büyük, ulu, yüce’ anlamına gelen *ulug* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘büyük, ağır’ manasını ifade etmektedir.

bu savıg sözleyü tükedtükte anta ötrü tınsız agır ulug yavız yer altı törlügin tepredi kamşadı (BT3 546-8) ‘Bu sözü söyleyip bitirdikten sonra cansız, büyük, kötü (bir şekilde) yer altı türlü sallandı, titredi.’

3. agır: (is.) zor, çetin

savıg ayıtdıŋ maŋa bo agır ulug (Elmalı 2016: 1592) ‘Bana cevaplanması zor bir soru sordun.’

alp agır: (ikileme) çetin zorlu

‘Zor’ anlamlarına gelen *alp* kelimesi yanına kendisiyle benzer anlamdaki *agır* sözcüğünü aldığında ikileme oluşturmakta ve cümle ‘çetin, zorlu’ manasında kullanılmaktadır.

alp agır emgeklerin kiterü ürüg uzatı küyü küzetü tutalım (AYUçar1 1275-6) ‘Çetin sıkıntılarını gidererek her zaman (onları) koruyarak, tutalım.’

AGIT-

Orhun Abideleri

agıt- < ag-ıt-: (f.) (düşmanı) püskürtmek, kaçırtmak

oza yaŋa keligme süsin agıt(d)ım (BK D 31) ‘Kurtularak dağılıp gelen ordusunu püskürttüm.’

Uygur Metinleri

1.agıt- < ag-ıt-: (f.) geri çevirmek

agıtmaz t(eg)şilm(ez or)onka tegürdeçi tetir (BT20 1068) ‘Geri çevrilmez değişmez yere erişilecek denilir.’

2.agıt- < ag-ıt-: (f.) değiştirmek

bo kėrtgünç köŋülümni agıtmayın etürmeyin (BT25 358) ‘Bu imanlı gönlümü değiştirmeden kaybetmeden…’

AGRI-

Orhun Abideleri

agrı- < agır+ı-: (f.) hastalanmak, sağlıklı olmama durumu

ulug oglum agrıp yok bolça kug seŋünüg balbal tike bėrtim (BK G 9) ‘Büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku’yu balbal (olarak) dikiverdim.’

Uygur Metinleri

agrı- < agır+ı-: (f.) hastalanmak, sağlıklı olmama durumu

uzatı karnı agrım(ış) (Elmalı 2016: 4603) ‘Sürekli karnı ağrımış.’

AGTUR-

Orhun Abideleri

agtur- < ag-tur-: (f.) yukarı çıkarmak, yüksek bir yere tırmanmak

yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum (T25) ‘Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.’

Uygur Metinleri

İncelenen Uygur metinlerinde ‘yukarı çıkmak, tırmanmak, uzaklaşmak’ gibi çeşitli anlamlarda bulunan *ag-* fiilinin Orhun Abidelerinde olduğu gibi ‘fiilden fiil yapan ek’ olan *-tur* ekini almış şekli bulunmamaktadır. Ancak şekil bakımından farklı, görev bakımından aynı, ‘fiilden fiil yapan ek’ *-t/dın* alarak fiile aynı anlamı vermiştir.

agdın ~ agtın- < ag-tın-: (f.) yükselmek, tırmanmak, çıkmak

anın kimler birök muntakı yörügçe bışruŋsar yorısarlar adakların irklemetin erdinilig vazırlıg tayka agdıngalı uyur (BT1 $A2_{15-7}$) ‘Şimdi buradaki açıklamaya göre yürüseler, ayaklarını basmadan değerli mücevherli dağa tırmanabilirler.’

AK

Orhun Abideleri

ak: (is./sıf.) beyaz renk, ak

bayırkunuŋ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı (KT D 36) 'Bayırku'nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar. '

Uygur Metinleri

ak: (is./sıf.) beyaz renk, ak

ak at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke ıdmış tėr (IB 19) 'Kır at rakibini üç arayışta seçerek bir dilsize duaya yollamış, der.'

kesmeyük yürüŋ ak böz almış (BT23 D_{73-4}) 'Kesilmemiş beyaz bez almış.'

AKIT-

Orhun Abideleri

1.akıt- < ak-ıt-: (f.) akıtmak, göndermek, yollamak

köl tėgin ewig başlayu akıt(d)ımız (KT K 8) 'Köl Tegin'i karargahın başında durması için gönderdik.'

2.akıt- < ak-ıt-: (f.) ilerlemek, akın ettirmek

tün akıtdımız (T 35) 'Gece boyunca ilerledik.'

Uygur Metinleri

1. ak- ~ akıt- < ak-ıt-: (f.) akıtmak, akmasına izin vermek

bir ulug çopun kömüp üzesinte suv akguluk yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte ol sokmış otug suv birle kayınturup urzun (AYÇetin1 438-442) 'Büyük bir kase gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun.'

2. akıl- < ak-ıl-: (f.) ilerlemek

akılmaklıg uguşı okşaşur y(e)me tėr (Üİ $114b_{10}$) 'İlerleyen soyu yine benzeşir, der.'

AL-

Orhun Abideleri

1. al-: (f.) almak, ele geçirmek

tawgaç kaganka elin törösin alı bėrmiş (KT D 8) 'Çin kağanına ülkesini, yasalarını alıvermişler.'

yadag yawız boltı tėp algalı kelti (BK D 32) 'Yaya olanlar kötü durumdalar, diyerek ele geçirmeye geldiler.'

2. al-: (f.) (haber) almak, (dikkate) almak

kelmez erser tılıg sawıg alı olor tėdi (T 32) ‘Gelmezlerse casuslardan haber alarak otur.’

bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp ülüş kişi öltüg (KT G 7) ‘Bilgisiz (cahil) kişi(ler) o sözü (dikkate) alıp yakına varıp çok (sayıda) kişi öldün.’

Uygur Metinleri

1. al-: (f.) almak

ötrü ol tözünler oglı tözünler kızı ülgülençsiz teŋlençsiz buyan edgü kılınçıg alırlar (AYÖlmez 151_{4-7}) ‘Daha sonra o soylular oğlu, soylular kızı hadsiz hesapsız iyi davranışı alırlar.’

ög öt al-: (deyim) öğüt almak

‘Akıl, düşünce, anlayış’ anlamındaki *ög* kelimesi ile ‘nasihat, fikir, bilgi’ manalarındaki *öt* sözcüğü, *al-* fiili ile bir araya geldiğinde deyim oluşturarak ‘öğüt almak’ manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

ögün ötin alayın (IB 58) ‘Annemin öğüdünü alayım.’

2. al-: (f.) kabul etmek, kabullenmek

kėrtün ınanmış kişilerig tere yıga alır siz (AYÇetin1 742-3) ‘Doğrulukla inanmış kişileri, bir arada kabul edersiniz.’

al- tegin-: (ikileme) kabul etmek

al- fiili ‘saygılı biçimde yapmak, ulaşmak, kalmak’ gibi anlamlara gelen *tegin-* fiili ile bir arada kullanıldığında ‘almak, kabul etmek’ anlamını ifade etmektedir.

bo sudur nom erdinig alıp teginip tutsarlar okısarlar (BT21 1022-3) ‘Bu Sutra öğreti mücevherini kabul edip yerine getirseler, okusalar.’

3.al-: (f.) elde etmek

öŋetdürüp igliglerig ülgüsüz buyan alguluk tėp tėdi (AYÇetin1 704-6) ‘Hastalıkları iyileştirip sayısız puṇyayı elde edebilirsin diye söyledi.’

al- ogurla-: (ikileme) çalmak

‘Çalmak, yağmalamak, karşısındakinin rızası olmadan almak’ anlamına gelen *ogurla-* fiili ve *al-* fiili birlikte kullanıldığı zaman ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘çalmak’ manasını taşımaktadır.

edig tavarıg azuça y(e)me yügerüki közünügme bursaŋ kuvraglarka sanlıg edig tavarıg kuntum altım ogurlatım (AYÖlmez 135_{22}) ‘Malı

mülkü veyahut da şimdiki, görünen rahipler topluluğuna (Samgha) ait malı mülkü çaldım, çırptım, yağmaladım.'

kötür- al-: (ikileme) kaçırmak

'Götürmek, taşımak, kaldırmak' manasına gelen *kötür-* fiili, *al-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'kaçırmak' manasını ifade etmektedir.

kilimbė yek kızın koyınta kötürü alıp nilapuşup atl(ı)g sögüt altın ėltü bartı (Elmalı 2016: 3834-5) 'Hidimbah'nın kızını koynunda kaçırdı (ve onu) nilapuşpa adlı ağacın altına götürdü.'

4.al-: (f.) (sevap) kazanmak

ulug buyan alguluk ertiŋü k(e)rgeklig ötüg ötündüŋ (AYÇetin 446-7) 'Çok sevap kazanmak için çok gerekli istekte bulundun.

ALK-

Orhun Abideleri

alk-: (f.) bitirmek, tamamlamak

bitig taşın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız (KT K-D) 'Yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.'

Uygur Metinleri

1. alk-: (f.) bitirmek

amtı (m(e)n barıp) ev(din) barkdın ün(üp) anatraş ayıg kılınçım alkayın (Elmalı 2016: 468-470) 'Şimdi, gidip evden çıkıp günahlarıma bir son vereyim.'

2. alk-: (f.) yok etmek

tümen t(ı)nlıglar alku akıgların alkıp nizvanılıg kkirlerin tarkarıp (AYÖlmez $185_{20\text{-}1}$) 'On bin canlı, bütün (zararlı) eğilimlerini (Asrava) yok edip, tutku kirlerini (Klesa) uzaklaştırıp…'

alk- yokad-: (ikileme) yok etmek, ortadan kalkmak

alk- fiili ve 'yok olmak, ortadan kalkmak' anlamlarına gelen *yokad-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ortadan kaldırmak, yok etmek' anlamını taşımaktadır.

yazuksuzın kişilerig ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar (BT3 311-3) 'Günahsız kişileri öldürürler, yıkarlar, ortadan kaldırırlar.'

öç- alk-: (ikileme) ortadan kalkmak

‘Yok olmak, ortadan kalkmak, sönmek’ anlamlarına gelen *öç*- fiili ile *alk*- fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yok olmak, ortadan kalkmak’ anlamını taşımaktadır.

> *adalıg ootın (arıtu) öçürgeli alkgalı* (BT38 Eb_{17}) ‘Tehlikeli ateşi arıtarak yok etmek$_2$ için…’

ALKIN-

Orhun Abideleri

1.alkın- < alk-ın-: (f.) mahvolmak

> *türk bodun ölti alkıntı yok boltı* (T 3) ‘Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.’

2.alkın- < alk-ın-: (f.) yok olmak

> *kaganıŋın sawın almatın yėr sayu bardıg kop anta alkıntıg* (KT G 9) ‘Kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin. Oralarda tamamen yok oldun.’

Uygur Metinleri

1.alkın- < alk-ın-: (f.) yok olmak

> *bir ulug köl suvı sogulup alkıngalı ugramışın* (AYUçar2 794-6) ‘Büyük bir göl suyunun sızıp yok olmak üzere olduğunu görmüş.’

alkın- arta-: (ikileme) ortadan kalkıp mahvolmak

alkın- fiili ile birlikte ‘bozulmak, batmak, mahvolmak’ manasına gelen *arta*- fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘bozulmak, kaybolmak’ manasında bulunmaktadır.

> *bo yėrtinçü yėr suv yėlvi kömen teg ezük igid erdüki üze üzlünçüde alkındaçı artadaçı erürler* (BT2 941-4) ‘Bu dünya aldatma, büyü gibi yalan hilekarlık ile sonunda ortadan kalkıp mahvolacaklar.’

alkın- bat-: (ikileme) ortadan kaybolmak

alkın- fiili ve ‘yok olmak, suya gömülmek, batmak’ manasında kullanılan *bat*- fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ortadan kaybolmak’ anlamını ifade etmektedir.

> *buzulup aşuyu barıp alkınku batku teg bolmış* (BT13 49_{15-6}) ‘Bozulup, miadı dolup, ortadan kalkmış gibi olmuş.’

alkın- sön- amrıl-: (ikileme) ortadan kalkıp dinmek

alkın- fiili, ‘geçmek, dinmek’ manasındaki *sön*- fiili ve ‘yatıştırmak, sakinleştirmek’ anlamındaki *amrıl*- fiili bir arada kullanıldıklarında ikileme oluşturmakta ve ‘ortadan kalkıp dinmek’ manasını taşımaktadır.

bo munça törlüg yavlak bilig barça alku alkınur söner amrılur (SY 75-6) ‘Bu kadar çeşitli kötü bilgi, tamamen ortadan kalkıp söner.’

alkın- tüke-: (ikileme) sona erip tükenmek

alkın- fiili ile ‘bitmek, tükenmek, sona ermek’ manasındaki *tüke*- fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sona erip tükenmek’ anlamını ifade etmektedir.

muntag kılıp ayıg kılınçlıg ilişleri alkınu tükep (BT25 328-9) ‘Böyle yapıp kötü davranışlı toplulukları sona erdirip…’

alkın- yokad-: (ikileme) ortadan kaybolmak, yok olmak

alkın- fiili ile ‘yok olmak, ölmek, kaybolmak’ gibi anlamlarında kullanılan *yokad*- fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ortadan kaybolmak’ manasını taşımaktadır.

alkınmaz yokadmaz azuk osuglug (tė)p bilmiş (BT37 4806-8) ‘Ortadan kaybolmaz erzak gibi diye bilmiş.’

seziksiz bo ayıg kılınçı(ŋ alkıngay yok bolgay) (BT37 5451) ‘Şüphesiz bu kötü davranışlar ortadan kaybolmayacak.’

arı- alkın-: (ikileme) temizlenip gitmek

‘Temiz olmak, temizlenmek’ anlamına gelen *arı*- fiili ve *alkın*- fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘temizlenip gitmek’ manasını taşımaktadır.

ol ayıg kılınçları arıyur alkınur erki t(e)ŋrim (AYÖlmez $132_{14\text{-}5}$) ‘O kötü davranışları temizlenip gider mi acaba efendim?’

yunçı- arta- alkın-: (ikileme) bozulmak, kaybolmak

‘Kötüleşmek’ manasındaki *yunçı*- fiili, ‘bozulmak, batmak, mahvolmak’ anlamlarına gelen *arta*- fiili ve *alkın*- fiili birlikte kullanıldıklarında ikileme oluşturmakta ve ‘bozulmak, kaybolmak’ anlamını taşımaktadır.

üstünki t(e)ŋriler köŋüli kakımaknıŋ ugurınta ol ėl uluş antada kėn yunçıyur artayur alkınur ermez (AYÇetin2 1365-8) ‘Gökyüzündeki tanrıların hiddeti nedeniyle o ülke çürür, bozulur, yok olur.’

öç- alkın-: (ikileme) dinip ortadan kalkmak

‘Yok olmak, ortadan kalkmak, sönmek’ anlamlarına gelen *öç*- fiili ile *alkın*- fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dinip ortadan kalkmak’ anlamını ifade etmektedir.

tsuy erinçü agır ayıg kılınç adası öçer alkınur (AYTokyürek 3361-2) ‘İğrenç ağır kötü eylem(lerin) tehlikesi söner, biter.’

tarık- alkın-: (ikileme) uzaklaşıp kaybolmak

‘Uzaklaşmak, yok olmak, ortadan kaybolmak’ anlamına gelen *tarık*- fiili ve *alkın*- fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘uzaklaşıp kaybolmak’ anlamını ifade etmektedir.

alku nizvanıl(a)r bir üdte tarıksar alkınsar ötrü birgerü boşgutsuz bolgu kergek (Üİ $112b_{10-1}$) ‘Bütün klesalar bir anda uzaklaşsa bitse o zaman (hepsi) birlikte artık öğrenmeyen (asaiksa) olmalı!’

tüpük- alkın-: (ikileme) son bulup bitmek

‘Son bulmak, bitmek’ manasında kullanılan *tüpük*- fiili ve *alkın*- fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘son bulup bitmek’ manasını taşımaktadır.

alku biligl(e)r iyin kezigçe ulalıp tüpükmez alkınmaz (Üİ $121a_{15}$-$121b_{1}$) ‘Bütün şuurlar birbiri ardı sıra ulanıp son bulmaz, bitmez.‘

üzül- alkın-: (ikileme) kesilip sona ermek

‘Kopmak, kesilmek, yarıda kalmak’ manasında kullanılan *üzül*- fiili ile *alkın*- fiili bir arada kullanıldıklarında ikileme oluşturmakta ve ‘kesilip sona ermek’ manasını taşımaktadır.

edgü ögli köŋülleri apamukatagi üzülmez alkınmaz (BT25 291-2) ‘İyi niyetli gönüllü Apamukatagi kesilip sona ermez.’

2.alkın- < alk-ın-: (f.) azalmak

miŋ tümen kelip üd nomlasar takı alkınmagay (KİP 94) ‘Çok zaman geçip öğüt verse dahi azalmayacak.’

ALP

Orhun Abideleri

1.alp: (sıf.) alp, kahraman ,yiğit

edgü bilig kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş (KT G 6) ‘İyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş.’

2.alp: (is.) güç, zor

yiŋçe erklig üzgeli uçuz (ermiş) yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş (T 13) 'İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş.'

Uygur Metinleri

1.alp: (sıf.) alp, kahraman, yiğit

alp er oglı süke barmış (IB 55) 'Yiğit bir adamın oğlu askere gitmiş.'

alp alpagut: (ikileme) yiğit, kahraman

alp kelimesi ile 'yiğit, kahraman, cesur savaşçı' anlamındaki *alpagut* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yiğit, kahraman' manasını taşımaktadır.

alpı alpagutı ınançı tayançı birle ad(ın) bir arıgka semekke atlanıp bardı (BT37 3668-9) 'Yiğit kahramana komutan ile başka bir ormana, ata binip gitti.'

alp atım: (ikileme) cesaret, yiğitlik

alp kelimesi, 'savaşçı, nişancı' manasındaki *atın* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde 'cesaret, yiğitlik' manasını taşımaktadır.

kayu kişiler ėşidip bo nom erdinig boşgunsar erklig türklüg alp atım çoglug yalınlıg bolgaylar (AYAyazlı 1251-3) 'Her kim bu öğreti mücevherini dinleyip öğrense güçlü, kahraman ve haşmetli olacak.'

alp tetimlig: (ikileme) cesur, korkusuz

alp sözcüğü, 'kahraman' anlamına gelen *tetimlig* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'cesur, korkusuz' manasına gelmektedir.

alp tetimlig bilge biliglig atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa yükünür m(e)n (BT25 1850-1) 'Korkusuz, bilge adlı tanrı Buddha'ya saygı gösteririm.'

küçlüg alp: (ikileme) güçlü, yiğit

'Güçlü, kuvvetli, kudretli' manasındaki *küçlüg* sözcüğü ile *alp* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'güçlü, yiğit' anlamını taşımaktadır.

kamag küçlükler alplar friştilarka kin bizni ögrinçün tutugma edgü (BT5 239-243) 'Bütün yiğitler meleklere sonra bizi mutlu eden güzel…'

2.alp: (sıf.) güç, zor

tört törlüg ayıg kılınçlar ol alp tarıkguluk kitgülük (AYÖlmez 148_{6-8}) ‘Dört türlü kötü davranışın uzaklaşması, gitmesi zordur.’

bo tört törlüg alp tarıkguluk ayıg kılınçlarnıŋ yüründeki yene tört törlüg yėg üsdünkü ögretigler tėtir (AYÖlmez 148_{19-22}) ‘Bu dört türlü uzaklaştırılması zor kötü davranışların ilacı yine dört türlü daha iyi, üstün derslerdir.’

alp emgek: (ikileme) zorluk, güçlük, büyük ızdırap

alp kelimesi ve ‘acı, ızdırap, sıkıntı’ anlamlarına gelen *emgek* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘zorluk, güçlük’ manasına gelmektedir.

köŋülin (a)lpın emgekin ėl ornınta olurgalı tapladı (BT37 5676-7) ‘Gönül zorluğunu ülkede oturmak için kabul etti.’

alp katıg: (ikileme) acımasız, sert, katı, ızdıraplı

alp kelimesi ve ‘katı, sert, sağlam’ gibi anlamındaki *katıg* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘acımasız, sert, katı’ manasını ifade etmektedir.

üçünç alp katıg emgeklig yorıklarta yorıgalı ermemekke tayanıp (AYTokyürek 772-4) ‘Üçüncüsü zor, ızdıraplı düşünceleri yapmamaya dayanmak.’

3.alp: (sıf.) çok

bo uz yörüglerin etiglig alp şloklüg bölök ol (AYTokyürek 1698-1700) ‘Bu sanatsal yorumlar ile süslü çok heceli (Skr. gāthā) bölümdür.’

alp agır: (bk. agır)

4.alp: (is.) fedakarlık

bu pusar munçulayu taŋ adınçıg alp erdemin kamag tınlıglarka asıg tusu kılu kutgarur (KİP 149-150) ‘Bu Kuanşi İm Pusar, bütün canlı varlıklara, işte bu derece hayret verici, seçkin fedakarlık fazileti ile fayda sağlar.’

ALPAGU

Orhun Abideleri

alpagu < alp+agu: (is.) kahraman

bir uguş alpagu on erig toŋa tėgin yogınta egirip öltürtümüz (KT K 7) 'Bir grup kahraman (ile) on askeri Tonga Tegin'in cenaze töreninde çevirip öldürdük.'

Uygur Metinleri

1.alpagut < alp+agu+t: (is.) komutan

karasın süüsin çerigin alp alpagutın abişik bėrmiş (BT13 46_{12-4}) 'Halkın ordusunu, askerini, kahraman komutanını kutsamış.'

2.alpagut < alp+agu+t: (is.) savaşçı

avcı erenleri alpagutları birle arıg semekte avka atlanıp bardı (BT37 727-9) 'Avcı erleri, savaşçılar ile birlikte ata binip ormana avlanmaya gitti.'

ALTI

Orhun Abideleri

altı: (sıf.) altı (sayısı)

köl tėgin azman akıg binip oplayu tegdi altı erig sançdı (KT K 5) 'Köl Tegin azman ak atına binip ileri atılıp saldırdı. Altı askeri mızrakladı.'

altı çuw sogdak: (sıf.) altı bölgeli Soğdak (yeri)

altı çuw sogdak tapa süledimiz buzdumuz (KT D 31) 'Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik, (onları) dağıttık.'

altı otuz: (sıf.) yirmi altı (sayısı)

altı otuz yaşıma çik bodun kırkız birle yagı boltı (BK D 26) 'Yirmi altı yaşımda Çik halkı Kırgızlarla düşman oldu.'

altı sir: (sıf.) bir boy adı

(al)tı sir tokuz oguz ėki ediz kerekülüg begleri bodunı (BK D 1) 'Altı Sirler, Dokuz Oğuzlar, İki Edizler, Keregülük Beyleri (ve) halkı…'

altı yėgirmi: (sıf.) on altı (sayısı)

altı yėgirmi yaşıŋa ėçin kagan ėlin törösin ança kazgantı (KT D 31) 'On altı yaşında, amcam kağan yurdunuz, yasalarını öylece elde etti.'

Uygur Metinleri

altı: (sıf.) altı (sayısı)

altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar (MaitrTekin 5_{5-7}) 'Altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler.'

altı atkaŋular: (trm.) duyu sahası

Altı atkaŋu altı duyu organı ve bu duyuların ‘bir bölge, bölgesel, çevre, alan, bilinç alanı, gözün şekil alanı, kulağın duyuş alanı vs. gerçek olarak belirtilen nesnel zihin alanı, nesnel dünya ve öznel bilinç ya da nesnel alan bilgisi (Tokyürek 2011: 340)’ anlamlarında kullanılır.

> *bėş yapıglarnıŋ yokın kurugın altı kaçıglarnıŋ altı atkangularnıŋ ezügin igidin inçip yene tınl(ı)glar anı adıra bilmetin balmakların beklelmeklerin kalısız barça bilip ukup* (AYUçar1 631-3) ‘Beş yapının (Skr. pañca-skandha) yokluğunu (Skr. śūnyatā) altı duyunun (Skt. sad indriyāni) ve altı duyu (Skt. sad visayāh) sahasının aldatıcılığını ve yine canlıların onu tefrik edemeden (ona) bağlanmalarını (Skt. samyoga) eksiksiz hepsi anladılar.’

altı biligler: (trm.) altı bilgi, altı bilinç

Altı bilinç, caksur-vijnāna ‘göz bilgisi’, srotra-vijnāna ‘kulak bilgisi’, ghrānavijnāna ‘burun bilgisi’, jihvā-vijnāna ‘dil bilgisi’, kāya-vijnāna ‘vücut bilgisi’ ve mano-vijnāna ‘gönül bilinci’ olarak sıralanır (Tokyürek 2011: 334).

> *alku nomug altı biligler üze adırtlamak adırtlamış nomlarta yene kişi mensizin bilmemek* (AYTokyürek 531-4) ‘Bütün öğretiyi altı bilgi üzerine ayırmak, ayırmış öğretilerde yine kişi benliksizliğini bilip öğreti benliksizliğini bilmemek(tir).’

altı kaçıg: (trm.) altı duyu organı

Gözü güzelden kaçırmak, kulağı sesten, burnu kokudan, dili tattan, vücudu baştan çıkarmadan ve zihni kontrolsüz düşüncelerden kaçırmak ya da kurtarmak mümkün değildir. Bu yüzden bu altı duyuya altı hırsız anlamı verilmiştir (Tokyürek 2011: 348).

> *altı kaçıgları barça bir yintem kutrulmak tözlüg ögrünç meŋi teginürler* (BT21 263-5) ‘Altı duyu organı tamamıyla kurtulma sebebiyle sevince ulaşırlar.’

altı kaçıglıg ogrı: (trm.) altı duyu organı, altı hırsız

bk. altı kaçıg

> *altı kaçıglıg ogrılarnıŋ abıgın tıdıgın kiterip subudi turup ötünti yaŋılayu ayıtdı* BT1 B_{38-40}) ‘Altı duyu organı olan hırsızların sebebini giderip, Subhuti durup diledi, tekrar söyledi.’

altı kaçıg orun: (trm.) altı duyu organının yeri

Bu terim, hem duyu organları için hem de duyular için kullanılır. Yani, göz-görme, kulak-işitme, burun-koklama, dil-tatma, vücut-dokunma, zihin-anlayış olarak açıklanabilir (Tokyürek 2011: 339).

> *altı kaçıg orunlar tıltagınta börtmek belgülüg bolur* (Maitri. 42_{3-5}) 'Altı duyu organı (sad-ayatana-indriya) sebebiyle temas (sparśa) zuhur eder.'

altı ogrılar: (trm.) altı hırsız, altı duyu organı

bk. altı kaçıg

> *bo etözüg iyesiz kurug suzak tegin altı ogrılar tayakı ol için ara bilişmez* (AYUçar1 459-461) 'Bu bedeni sahipsiz, boş bir köy gibi tasavvur etmek gerek. (Beden) altı hırsızın (duyu organları=indriya) dayanağıdır, bunlar birbirleri arasında tanışmazlar.'

altı orun: (trm.) altı yer

bk. altı kaçıg orun

> *kėrtgünç iyin yorıdaçıl(a)rnıŋ tözün yolı altı orunl(a)rta bululur* (Üİ $124b_{5-6}$) 'İnanca (dine) göre yürüyenlerin asil yolu (āryamārga) altı yerde bulunur.'

altı otuz: (is.) yirmi altı (sayısı)

> *amtı m(e)n ulug ezruaya bu nom erdini içinteki nom tözinçe bışrungalı imaho bėşinç altı otuz ögretingeli öyü sakınu tutgalı ötgürü yene adınaguka kiŋürü nomlagalı ukıtgalı y(a)rlıkayur m(e)n tutuzur m(e)n* (AYUçar1 1210-5) 'Şimdi ben, ey yüce Brahman (Skr. mahābrahman) 'e-ma-ho beşinci yirmialtı. Bu dharma hazinesi içindeki dharmanın aslına göre öğrenmeniz gerekeni, düşünüp tutmanız gerekeni, aslına nüfuz ederek yine başkalarına genişçe vaaz etmeniz gerekeni buyuruyorum.'

altı paramit: (trm.) altı inanç, erdem

Mahāyāna Bodhisattvalarının Buddha olabilmeleri için yapmaları gereken altı paramitayı ifade eder (Tokyürek 2011: 239).

> *üç asanki altı paramit (bütürmek)d(e) açıg tarka emgek emgenü yarlıkap* (BT 18 138-140) 'Üç uzun süre altı erdemi bitirmek için acı (ve) ıstırabı emredip…'

altı törlüg atkaŋuluk kir: (trm.) altı türlü duyu kiri

bk. altı atkaŋular

ötrü ırakdın ok üner altı törlüg adkaŋulug kirlertin (BT1 $D_{219-221}$) ‘Sonra uzaktan çıkar altı türlü obje kirlerinden.’

altı törlüg bügülenmek erdem: (trm.) altı türlü bilgilenme erdemi

Buddha erdemi, Buddha’nın muhteşem hayatını, muhteşem sonunu ve onun bütün sefil varlıkları kurtaran muhteşem merhametini ifade eder (Tokyürek 2011: 180).

altı törlüg bügülenmek erdemlig küçlerde köŋülçe tapça erksinip prėt yolıntın öŋi ödrülüp nırvanlıg yolka kirip kamag burhanlar birle teŋ tüz yumgı köni tüz tuymakıg bulzunlar (BT2 765-771) Altı türlü bilgilenmek erdemi sayesinde gönlünce doğruca güçlenip preta yolundan ayrılarak Nirvana yoluna girip bütün Buddhalar ile denk, tam, doğru uyanmayı bulsunlar.’

altı yegirmi: (sıf.) on altı (sayısı)

altı y(e)g(i)rmi törlüg köŋül üze kördeçi atl(ı)g b(e)lgü tözlüg körmek yol erür (AYTokyürek 1302-4) ‘On altı türlü gönül ile görecek adlı işaret esaslı görme yoludur.’

altı yol: (trm.) altı yol

‘Yol’un buradaki anlamı değişim sürecinde takip edilen yaşamı karşılar. Kısaca varlık biçimini gösterir. Bu altı yol aydınlığa ulaşmamış canlıların hayat şekillerini ifade eder (Tokyürek 2011: 362).

altı yol içintekiög kaŋka kadaş bolmış tınl(ı)glarıg örletdim emgetdim (AYÖlmez 135_{15-7}) ‘Altı yol (Sad-gati) içindeki ana-baba, hısım-akraba olmuş canlıları kızdırdım, acı çektirdim.’

ALTIZ-

Orhun Abideleri

altız- < al-tız-: (f.) ele geçirmek

ėkisin özi altızdı (KT D 38) ‘İkisini kendi ele geçirdi.’

Uygur Metinleri

altız- < al-tız-: (f.) yitirmek

buu altızmış kamag bėş ajun tınlıglarag seve amrayu küçlüg yarlıkançuçı bilig öritir (MaitrTekin 33_{25-8}) ‘(Cesaretini) yitirmiş bu bütün beş varlık şekli (bėş ajun= skr. pança-gati) içinde bulunan yaratıkları sevmek için büyük bir acıma duygusu besler.’

ALTUN

Orhun Abideleri

altun: (is.) altın

> *bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti* (KT K 12) ‘On bin (top) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi.’

Uygur Metinleri

altun: (sıf.) altın

> *yinçke oyunlar üni eşidildi altun önglüg y(a)ruklar közünti* (AYÖlmez $183_{21\text{-}2}$) ‘Hafif müzik sesleri işitildi, altın renkli ışıklar göründü.’

altun kümüş: (ikileme) altın gümüş

altun sözcüğü ile ‘gümüş’ manasındaki *kümüş* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘altın, gümüş’ manasını taşımaktadır.

> *bo muntag at yaŋata ulatı tınl(ı)glar kuvragın altun kümüşte ulatı ed tavarlar yügmekin körkitmiş közüntürmiş erür* (AYUçar1 989-992) ‘Bu gibi at fil ile canlılar topluluğunu (ve) bu altın gümüş ile hayvanlar$_2$ yığınını göstermiştir$_2$.’

altun küvrüg: (trm.) altın davul

Bu ifade metinlerde ‘heyacanlandırıcı erdemi tamamıyla ön plana çıkarmak (Tokyürek 2011: 214)’ anlamında kullanılmaktadır.

> *altun küvrügtin burhanlar edgüsin ögmeklig yene kşanti kılmaklıg ulug bedük ün ünmiş tıltagın sizlerke anı amtı nomlayu bėreyin* (AYUçar1 17-21) ‘Altın davuldan Buddhaların erdemini (alametlerini) övmesi ve af dilemesi ile yüksek ses çıkarmasının nedenini sizlere şimdi vaaz edivereyim.’

altun tilgenlig: (trm.) altın tekerlek

Terim, yedi cevherden biri olarak kabul edilir. Cakra terimi ‘araba tekerleği’ anlamındadır. Bu tekerlek ise altın, gümüş, bakır ve demir olmak üzere dört maddeden oluşur (Tokyürek 2011: 191).

> *altun tilgenlik çakiravart ėlig han bolguluk ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kazganmış bolur* (AYAyazlı 345-7) ‘Altın tekerlekli cakravartin hükümdar olmak için gereken büyük erdemi kazanmış olur.’

AMTI

Orhun Abideleri

amtı < am+tı: (zrf./sıf.) şimdi, şimdiki, halihazırda

ol amtı anıg yok (KT G 3) 'Onlar şimdi kötü (durumda) değiller.'

türük amtı bodun begler bödke körügme begler gü yaŋıltaçı siz (KT G 11) 'Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu zamandaki (halihazırdaki) itaatkar beyler sizler mi yanılacaksınız?'

Uygur Metinleri

amtı < am+tı: (zrf./sıf.) şimdi, şu anki, halihazırda

s(e)n amtı tėtrü tıŋlagıl edgüti ögil sakıngıl (AYÇetin2 1146-8) 'Sen şimdi iyi dinle (ve) düşün.'

öŋreki suçate atl(ı)g han erser inçip amtı m(e)n özüm şakimuni burhan erür m(e)n (AYUçar2 197-9) 'Geçmişte Sujate adlı hükümdar, yani şu anki şahsım Śakyamuni Buddha olan ben…'

ANÇA

Orhun Abideleri

ança < a+n+ça: (zrf.) öyle(ce), şöyle(ce)

kurıgaru keŋü tarmanka tegi türük bodunug ança konturtumuz ança ėtdimiz (KT D 21) 'Batıda Kengü Tarkan'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzene soktuk.'

anta aṅıg kişi ança boşgurur ermiş (KT G 7) ' Kötü (düşünceli) kişiler şöyle akıl verirmiş.'

Uygur Metinleri

1. ança < a+n+ça: (zrf.) öyle, böyle, şöyle

ança ança tınl(ı)g(lar bo)dis(a)t(a)vlar köŋülin öritdi(ler) (AYTokyürek 3425-7) 'Öyle öyle canlılar bu Bodhisattvalar gönlünü yükselttiler.'

ança yeme: (zrf.) yine, ve yine

ança yeme meni birle tuşgulug edgü kılınçları bar erdi (MaitrTekin 111_{30-1}) 'Ve yine bana rastlamasından mütevellit sevapları (iyi ameller) mevcut olmuştu.'

2. ança < a+n+ça: (zrf.) bunun gibi

ança sakınç sakıntuklarınta ötrü ayıg kılınçlıg yėl kelip yanturu evirip ulug tamularda kemişür (MaitrTekin 74_{16-9}) 'Bunun gibi

düşündüklerinden dolayı kötü amellerin rüzgarı gelir ve evirip çevirerek büyük cehennemlere fırlatır.'

3. ança < a+n+ça: (zrf.) biraz

ança yorıyu yaŋı enüklemiş bir tişi barsıg körtiler (AYGulcalı 112-3) 'Biraz yürüyüp yeni yavrulamış bir dişi kaplan gördüler.'

ANÇOLA-

Orhun Abideleri

ançola- < anço+la-: (f.) sunmak, takdim etmek < Çin. anchang

oŋ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı kaganka ançoladı (KT D 32) 'Ong Totok'un kaynını, silahlı (olduğu halde) eliyle yakaladı, silahlı (olduğu halde) kağana sundu.'

Uygur Metinleri

1.ançola- < anço+la-: (f.) tapınmak, ibadet etmek, hizmet etmek

adruk adruk aş içgüler tutup agır ayamakın (tapınzun ançolazun) (AYÇetin2 495-7) 'Başka başka yiyecek içecekler sunup büyük bir saygıyla ibadet etsin.'

2.ançola- < anço+la-: (f.) kutsamak

ançoladukta: üç (miŋ u)lug miŋ yėrtinçüg körkitü (yarlıka)d(ı)ŋız (BT20 41-3) 'Kutsadığında, üç bin büyük alem göstererek emrettiniz.'

3.ançola- < anço+la-: (f.) kurban etmek

dėntarlar kutluglarka ançolap adaklarınta asra tüşüp ayamın kavşurup ayayu agırlayu yinçürü töpön yükünü teginür biz (BT37 135-8) 'Seçkinlere kurban verip, ayaklarından aşağı düşüp, ellerini kavuşturup, saygı ve hürmet edip saygıyla eğilerek, zirveye ulaşırız.'

ANI

Orhun Abideleri

anı < a+nı: (is./zam.) onu, onun

arkış kelmedi anı añıtayın tėp süledim (BK D 41) 'Kervanları gelmedi, onları korkutayım, deyip sefer ettim.'

anı üçün ėlig ança tutmış erinç (KT D 3) 'Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette.'

Uygur Metinleri

anı < a+nı: (zam.) bu, bunu, bunun, onu

anı körüp bo sansarka ertiŋü korkup ürküp azk(ı)ya ınaru barıp anta y(e)me bir yigit urı ölügin kördiler (BT37 312-5) ‘Bunu görüp bu Samsara’ya son derece korkup, ürküp, biraz ileri gidip orada yine yiğit bir delikanlının ölüsünü gördüler.’

kim bo yėrtinçüdeki ėligler hanlar y(e)me anı eşidmek anı bilmek üze t(e)ŋrim siziŋ y(a)rlıgıŋızça yėrtinçüke ulug asıg tusu kılzunlar (AYÇetin2 1134-8) ‘Öyle ki tanrım bu yeryüzündeki hükümdarlar da onu işiterek onu bilerek sizin buyruğunuzla yeryüzüne büyük fayda sağlasınlar.’

anı munı: (ikileme) onu bunu

anı kelimesi ve ‘bunu’ anlamına gelen *munı* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘onu bunu’ anlamına gelmektedir.

anılı munılı bir ėkintike tıdışılmaz üçün (Üİ $103a_{1-2}$) ‘Onu bunu birbirine karşılıklı engellemez oldukları için (kabul etmeli.)

anı teg: (ed.) onun gibi

birök yüz öŋi öŋi anı teg besler bolsarlar montada bolup utgalı yėgedgeli uguluk (erm)ezler (Elmalı 2016: 1549-1552) ‘Eğer yüzlerce (ve) çeşit çeşit onun gibi hükümdarlar bir araya gelse, bu şartlar altında (onu) mağlup etmeye güçleri yetmez.’

anı üçün: (ed.) onun için

anı üçün y(e)me kavşikiya ötügeçi bolmaktın tör(ü)miş buyan egü kılınç ülgülençsiz teŋlençsiz yöleştürgülüksüz titir (AYÖlmez 163_{11-4}) ‘İşte o sebepledir ki, ey Kauşika, ricacı olmaktan meydana gelmiş iyi (iki) davranış hadsiz hesapsız (ve dahi) benzersizdir.’

ANIN

Orhun Abideleri

anın < a+nı+n: (is.) üzerinden, oradan

az yėr y(olı) anı b(irle) ermiş bir at orukı anın barmış (T 24) ‘Az topraklarından geçen yol çok darmış (?), tek bir atın geçebileceği kadarmış. O (yol) üstünden gitmiş.’

Uygur Metinleri

1.anın < a+nı+n: (zam.) onu

anın yöleşürügler bölöki y(e)me yok (AYTokyürek 1862) ‘Onu karşılaştıran bölümler de yok(tur).’

2.anın < a+nı+n: (zrf.) onun için, bu nedenle, bundan dolayı

anın amtı yükünür biz burhanlıg ıdok taglar hanıŋa (AYAyazlı 11546) ‘Onun için şimdi buddhalı kutsal dağlar hükümdarına hürmet ederiz.’

ANTA

Orhun Abideleri

1.anta < a+n+ta: (zrf.) ondan (sonra)

anta kėsre inisi kagan bolmış erinç (KT D 4-5) ‘Ondan sonra kardeşi kağan olmuş elbette.’

anta kėsre: (zrf.) ondan sonra

anta kėsre inisi kagan bolmış eri)nç (BK D 5) ‘Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş elbette.’

2.anta < a+n+ta: (zrf.) orada

tölis tarduş bodunug anta ėtmiş yawgug şadıg anta bėrmiş (BK D 12) ‘Tölis (ve) Tarduş halklarını orada örgütlemiş. Yabgu (ve) Şad (unvanlarını) orada vermiş.’

Uygur Metinleri

anda ~ anta < a+n+ta: (zrf.) orada, burada

sansız tümen yalaŋuklarıg ölürdiler erdi anı üçün anta ölüp tamuda tugdılar (MaitrTekin $75_{22\text{-}5}$) ‘Sayısız insanları öldürdüler. Bu yüzden burada ölüp cehennemde doğdular.’

anta sekiz y(e)g(i)rmi törlüg ürmen kartlar bolur (Arat 1932: $3_{10\text{-}1}$) ‘Orada on sekiz türlü çıbanlı hastalık olur.’

anda munda: (ikileme) orada burada

anta kelimesi ile birlikte ‘burada’ manasına gelen *munda* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘orada burada’ anlamını taşımaktadır.

anda munda tėlep tapmamışsıg bolup bodun begi pirsançi eligke tidigsizin tilegüke ödüngeli bardılar (BT3 234-7) ‘Orada burada dileyip bulunmamışı bularak halk beyi Pirsançi hükümdarına engelsiz dilek sormak için geldiler.’

anta basa: (zrf.) ondan sonra

anta basa ol kişi suvka kirip etözin arıg yunup y(a)ŋı arıg ton kedip (AYÇetin2 478-480) ‘Sonra o kişi suya girip bedenini temiz temiz bir şekilde yıkayıp yeni elbiseler giyerek…’

ANTAG

Orhun Abideleri

antag < a+nı teg: (sıf.) öyle, böyle, şöyle

antag külüg kagan ermiş (KT D 4) ‘Öyle ünlü kağan imiş.’

Uygur Metinleri

1. antag < a+nı teg: (sıf.) öyle, böyle

k(a)ltı t(e)ŋrim antag ugurı yıkı bolup bo künte yorıyur künli aylı yerke tüşgey (AYAyazlı 1068-1070) ‘Dahası tanrım, öyle bir zaman olacak ki, bu günde hareket eden güneş ve ay yere düşecek.’

ol antag osuglug çoglug yalınlıg küçlüg küsünlüg elig hannıŋ ulugı hatunınta tugmış körgeli seviglig körklüg meŋizlig üç oglanı erti (AYGulcalı 70-5) ‘O böylesine parlak(haşmetli), güçlü kuvvetli, hükümdarın büyük hanından doğmuş, görünüşü sevimli, güzel (yüzlü) üç oğlu var idi.’

antag erser: (zrf.) öyleyse

antag (erser amtı tözün) oglum hariçandrė atl(ı)g (ėlig begniŋ) ėşidgeli anuk (Elmalı 2016 2060-3) ‘Öyle (ise şimdi asil) oğlum, Hariscandra adlı (hükümdarın) doğum hikayesini dinlemeye hazır (ol).’

antag osuglug: (sıf.) böyle

antag osuglug ėligler bo ok közünür ajunta edgüli ayıglı kılınçıg (AYÇetin2 1553-5) ‘İşte böyle hükümdarlar şu anki dünyada büyük sevap karşılığına ulaşır.’

antag törlüg: (zrf.) böyle

ol antag törlüg bulunçsuz çintamani erdini teg burhanlıg ç(a)kr(a)v(a)rt elig han kutıŋa (BT37 16-7) O böyle bulunmaz düşünce mücevheri gibi (olan) kutsal Çakravartin hükümdarına…’

antag yeme: (zrf.) yine

antag y(e)me sözleyürler katıglanıp t(a)vranıp ç(a)hşap(a)tıg ayayu tutdaçılar (BT25 525-6) ‘Yine söylerler söylerler, katlanarak gayret edip Çahşapıt’ın avucunu tutacaklar.’

2. antag < a+nı teg: (sıf.) onca, o kadar

esnegen bars men kamuş ara başım antag alp men erdemlig men (IB 10) ‘Esneyip duran kaplanım. Kamışlar arasında başım. Onca cesur (ve) onca erdemliyim.’

AÐAR

Orhun Abideleri

aŋar < a+n+gar: (zam.) ona

neŋ neŋ sawım (bar) erser beŋgü taşka urtum aŋnar körü biliŋ (KT G 11) ‘Ne kadar sözüm varsa ebedi taşa kazıdım (yazdım). Ona bakarak anlayın.’

Uygur Metinleri

aŋar< a+n+gar: (zam.) ona, ondan

katıg savlıg kişi birle aşda toyda olursar tegreki kişiler barça aŋar ertingü korkup (Elmalı 2016: 2022-4) ‘Kaba sözlü birisiyle ziyafete oturulsa, etrafındakilerin hepsi ondan çok korkar.’

AÐARU

Orhun Abideleri

aŋaru < a+n+garu: (zam.) ona

aŋaru sülemeser kaç neŋ erser ol bizni (T 20) ‘Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi…’

Uygur Metinleri

aŋaru < a+n+garu: (zam.) ona, ona doğru

bo hua aŋaru ėltip (mami)ka kızka bėrgil bėrmişde kėn yana ınçe tėp tėgil (Elmalı 2016: 3910-2) ‘Bu çiçeği götürüp Māmikā kıza ver. Verdikten sonra (ona) dönerek şöyle söyle.’

AŃIG

Orhun Abideleri

aŋıg: (is.) kötü

yagru kontukda kėsre aŋıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5) ‘Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.’

Uygur Metinleri

1.aṅıg: (sıf.) çok, pek

ança biliŋler aṅıg edgü ol (IB 18) ‘Öylece biliniz. (Bu fal) çok iyidir.’

2. anıg ~ aṅıg ~ ayıg: (sıf.) kötü, fena

ayıg törüg kėterip edgü törüg kıltururlar (AYÇetin2 1280-1) ‘Kötü yasaları giderip iyi yasaları uygulatırlar.’

ayıg kılınç: (trm.) kötü amel

‘Yanlış yapma, şeytani hareket, kötülük, günah, bedenin ve ağzın dışarıya aksettirdiği günahlar, işler, eylemler’ anlamında kullanılan terimdir (Tokyürek 2011: 313).

ayıg kılınç erser k(a)ltı tamu prėt yılkılarnıŋ öŋi öŋi izi orukı tėtir (BT2 191-3) ‘Kötü amellerin ise cehennem, preta ve hayvanlardan başka izi, yeri yoktur.’

ayıg kılınçlıg tıdıglar: (trm.) kötü amelli engeller

bk. ayıg kılınç

tamuda tüşmedin alku ayıg kılınçlıg tıdıgları barça sızıp öçüp birtemledi ėkileyü tamuta tugurdaçı (BT2 375-7) ‘Cehenneme düşmeden bütü kötü davranışlı canlıların hepsi, yorgun düşüp, son derece yok olup, yeniden cehennemde dünyaya getirecek’

ayıg köŋül: (trm.) kötü gönül

Bu terim, ‘kötülüğü ya da kötü gönlü’ ifader. Bilinci kötü tohumlarla beslenmiş canlılara işaret eder (Tokyürek 2011: 284).

bar antag tınl(ı)glar edgü köŋülte yorıtaçı bar antag tınl(ı)glar ayıg köŋülte yorıtaçı (AYTokyürek 1469-1471) ‘Var olan canlılar iyi gönülle hareket edecek, var olan canlılar kötü gönülle hareket edecek.’

ayıg şumnu: (trm.) kötü Māra

‘Öldürme, yıkma, şeytan, yıkıcı, rahatsız etme, engelleme, şehvet, günah ve ölüm tanrısı’ anlamlarında kullanılan Māra, Kāmadhātu’nun kralıdır. Burada Vaśavartin olarak da ifade edilir. Māra, filin üzerine oturmuş ve yüz kolu olan bir tanrı olarak gösterilir. Māra, kızını gönderir, azizleri korkutur ya da baştan çıkarır (Tokyürek 2011: 404).

egsük k(e)rgek tınl(ı)glar(ıg ayı)g ş(u)m(nu) (BT20 1084) ‘Eksik olsa gerek, canlıları kötü Māra.’

ayıg yavız: (ikileme) kötü, fena

ayıg kelimesi ile ‘kötü, bozuk, fena’ anlamlarına gelen *yavız* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kötü, fena’ anlamını ifade etmektedir.

> *ol tırdılarnıŋ agızıntın ündürgeli tedingülüksüz ayıg yavız çulvu sözlemiş* (BT3 314-6) ‘O tirthikaların ağzından çıkarmak için söylenmeyecek kötü küfür söylemiş.’

ayıg yavız tüş: (trm.) kötü karşılık

‘Karma karşılığı, karmanın iyi ya da kötü karşılığı’ anlamında kullanılan terim, karmanın meyvesi, önceki karmik davranışlara bağlı olarak yeniden doğma durumu olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 331).

> *kėn keligme üdteki ayıg yavız tüş bėrgüsiŋe artokrak korksar beliŋleser* (AYÖlmez $141_{5\text{-}7}$) ‘Gelecek$_2$ zamandaki kötü$_2$ karşılık vermesinden dolayı çok korkarsa$_2$’

ayıg yavlak: (ikileme) kötü, fena

ayıg kelimesi ve ‘kötü, fena, kötülük, düşmanlık’ anlamında kullanılan *yavlak* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kötü, fena’ manasını ifade etmektedir.

> *isig öz korkınçı ayıg y(a)vlak ol* (Elmalı 2016: 92-3) ‘Can korkusu çok kötüdür.’

ayıg yavlak körksüz kılınçlar: (trm.) kötü çirkin ameller

bk. ayıg kılınç

> *biz öŋre kız kısga üdte şakimum burhan şazanınta ayıg yavlak körksüz kılınçlar kıltımız* (MaitrTekin $74_{33\text{-}5}$) ‘Biz vaktiyle kısa bir zamanda Śakyamuni Buddha’nın dininde kötü, fena ve çirkin ameller işledik.’

on ayıg kılınç: (trm.) on kötü amel

Terim, ‘on yanlış ya da şeytanî şeyler’ olarak tanımlanmaktadır. Bu on günah Budizmde üç vücutla, dört dille ve üç düşünceyle yapılan günahlardır (Tokyürek 2011: 316).

> *on ayıg kılınçlarıg bėş anantr(ı)slarıg kılmak üze ėkileyü üç y(a)vlak yollarka kirmezünler* (BT2 854-6) ‘On kötü amelleri ve beş ānantaryaları yapmak üzere tekrar üç kötü yola girmesinler.’

yavlak ayıg: (ikileme) kötü

Her ikisi de ‘kötü’ anlamında kullanılan *yavlak* ve *ayıg* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler manasını korumaktadır.

> *bo ajunta öküş y(a)vlak ay(ı)g kılınç kılur* (Arat 1932: $3_{13\text{-}4}$) ‘Bu varlık şeklinde kötü$_2$ davranışlar(da) bulunur.’

AŃIT-

Orhun Abideleri

ańıt-: (f.) korkutmak

arkış kelmedi anı ańıtayın tėp süledim (BK D 41) 'Kervanları gelmedi, onları korkutayım, deyip sefer ettim.'

Uygur Metinleri

ayın-: (f.) korkmak, korkutmak, çekinmek

arslanlar hanı küü küzeti tutup kamag keyikler kuvragı korkınç ayınu turmışları közünür (AYTokyürek 2790-3) 'Aslanlar hanının gözettiği bütün vahşi hayvanlar topluluğu(nun) korktuğu tezahür eder.'

APA

Orhun Abideleri

1. apa: (is.) ata, ced

kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış (KT D 1) 'İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.'

2. apa: (is.) bir unvan niteleyicisi

şadapıt begler öŋre tölis begler apa tarkan (BK G 13) 'Şadlar (ve) beyler doğuda başlarında Apa Tarkan (ile birlikte) Tölis beyleri…'

AR-

Orhun Abideleri

ar-: (f.) aldatmak, kandırmak

süçig sawın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş (KT G 5) 'Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış.'

Uygur Metinleri

ar-: (f.) aldatmak, kandırmak

tınl(ı)glarıg artım ezükledim erser azu yavızıg edgü tėp kökeddürüp edgüg yavız tėp kodıkarturup ezüküg kėrtü ermezig erür tėp tėdim erser (AYÖlmez $135_{10\text{-}2}$) 'Canlıları dolandırdım, kandırdım ise; dahası kötüyü iyi diyerek yücelttim, iyiyi (de) kötü diye aşağılatıp, yalanı, doğru olmayanı, doğrudur diye (tanıttım) ise…'

ar- yov-: (ikileme) aldatmak, kandırmak

Her ikisi de ‘aldatmak, kandırmak’ manalarında kullanılan *ar-* ve *yuv-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

> *barmasar m(e)n odgurak arıp yovıp ezüg sözlemiş bolur m(e)n* (Elmalı 2016: 1557-1560) ‘Gitmez isem kesinlikle (onu) kandırıp yalan söylemiş olurum.’

ARA

Orhun Abideleri

ara: (is.) arasında

> *üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış* (KT D 1) ‘Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.’

Uygur Metinleri

1. ara: (is.) arasında

> *er busuşlug teŋri bulıtlıg boltı (bulıt) ara kün tugmış busanç ara meŋi kelmiş tėr* (IB 52) ‘Adam kaygılı, gök bulutlu oldu. Bulutlar arasından güneş doğmuş, kaygılar arasından (da) sevinç gelmiş, der.’

2. ara: (is.) ara, esna

> *anıŋ ara ėki emigi ev(i)tip süt akıp keldi* (AYGulcalı 383-4) ‘O ara iki memesinden eriyip süt akıp çıktı.’

ARIG

Orhun Abideleri

arıg < arı-g: (is.) arı, temiz, pak

> *yanalım arıg uwutı yėg tėdi* (T 37) ‘Dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir, dediler.’

Uygur Metinleri

arıg < arı-g: (sıf.) temiz, pak

> *arıg arıg şznıg küzedmedimiz* (MaitrTekin $65_{8\text{-}10}$) ‘Tertemiz olan dini (şasana) koruyamadık.’

arıg çahşapud bodisatav: (trm.) temiz śiksapada Bodhisattva

Bu terim ‘temiz ahlaklı Bodhisattva’yı işaret eder (Tokyürek 2011: 142).

> *arıg çahşapud bodisatav* (BT18 152) ‘Temiz śiksapada Bodhisattva.’

arıg edgü: (ikileme) saf, güzel

arıg kelimesi ile birlikte ‘iyi, güzel’ anlamındaki *edgü* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘saf, güzel’ manasını taşımaktadır.

> *arıg edgü edlerig tavarlarıg esirkençsizin tetirler ıdalayurlar* (AYTokyürek 361-2) ‘Temiz, iyi mallarını esirgemeden dağıtırlar.’

arıg ev: (trm.) temiz ev

Bu terim Budist tapınağını ifade eder.(Tokyürek 2011: 235)

> *arıg evte ud mayakı üze yerin suvap kiçig mandal kılzun* (AYAyazlı 923-4) ‘Temiz bir evde sığır gübresi ile toprağı sıvayıp küçük bir daire oluştursun.’

arıg ıdok: (ikileme) lekesiz, kutsal

arıg kelimesi ile ‘kutsal, mukaddes, aziz’ manasındaki *ıdok* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘lekesiz, kutsal’ anlamında bulunmaktadır.

> *arıg ıdok nomug şazınıg çoglandurgaylar* (BT3 441-2) ‘Lekesiz, kutsal öğretiyi , Śasam’ı parlatacaklar.’

arıg silig: (ikileme) saf, temiz

arıg sözcüğü ile birlikte ‘temiz, pak’ anlamına gelen *silig* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘saf, temiz’ manasını ifade etmektedir.

> *arıg silig oronug taŋsok körkle esriŋü erdini yinçün uz ėtti* (AYUçar2 111-3) ‘Saf yerleri muhteşem ve renkli mücevherlerle mükemmel bir şekilde süslemiş.’

arıg süzük: (ikileme) temiz, saf

arıg kelimesi ve ‘saf, temiz, arı’ anlamlarına gelen *süzük* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘temiz, saf’ manasını taşımaktadır.

> *arıg süzük sav üze ayıg kılınçlıg kirin tapçasın arıtı yumış arıtmış* (AYÖlmez $142_{9\text{-}11}$) ‘Temiz_2 söz ile kötü davranışlı kirini-pasağını yıkayıp temizlemiş, arıtmış.’

arıg süzük burhanlar oronı: (trm.) temiz Buddha yeri

Bu terim “Buddha alanı, toprağı, ülkesi (Tokyürek 2011: 205)’ anlamlarında kullanılmaktadır.

> *arıg süzök burhanlar oronınta ok ornanu y(a)rlıkamış erürler* (BT21 305-6) ‘Temiz_2 Buddha yerinde de bir yere konup kalarak emrettiler.’

arıg turug: (ikileme) temiz, duru

arıg kelimesi, ‘saf, katıksız, duru’ anlamındaki *turug* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘temiz, duru’ anlamına gelmektedir.

> *arıg turug arhant dıntarlarıg ölürdüm erser* (AYÖlmez $134_{14\text{-}5}$) ‘Arı duru aziz(leri), seçilmişleri öldürdüm ise…’

arıg yürüŋ: (ikileme) berrak, duru

arıg sözcüğü ile ‘beyaz, ak’ manasında kullanılan *yürüŋ* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘berrak, duru’ anlamını ifade etmektedir.

> *arıg yürüŋ köŋüllerin alku biligsiz biliglig tidig üze titilmiş* (BT2 872-4) ’Temiz$_2$ gönülleri tamamıyla bilgisizlik ile göndermiş.’

ARIL-

Orhun Abideleri

arıl- < ar-ıl-: (f.) yok olmak, azalmak, tükenmek

> *igidmiş kaganıŋın sawın almatın yėr sayu bardıg kop anta alkıntıg arıltıg* (KT G 9) ‘(Seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin. Oralarda tamamen yok oldun, tükendin.’

ARKIŞ

Orhun Abideleri

arkış: (is.) kervan

> *arkışı kelmedi anı aŋıtayın tėp süledim* (BK D 41) ‘Kervanları gelmedi, onları korkutayım, deyip sefer ettim.’

arkış tėrkiş: (ikileme) kervan

arkış kelimesi ile birlikte ‘kervan, haberci’ manasına gelen *tėrkiş* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kervan’ manasını ifade etmektedir.

> *ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok* (KT G 8) ‘Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz.’

Uygur Metinleri

1.arkış: (is.) kervan

> *buyruklar kançanapatė balıkda çüŋ silktürüp arkışlarka sav tutuzup ince tėp tėdiler* (Elmalı 2016: 4212-4) ‘Memurlar Kancanapatta (adlı) şehirde çan çaldırdılar. Kervanlara (iletecekleri) mesajı verip şöyle dediler.’

2.arkış: (is.) haberci, haber götüren kişi

m(e)n amtı on küçlüg t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka arkış üntürüp ıdayın (Elmalı 2016: 2416-8) ‘Ben şimdi on güce sahip tanrılar tanrısı Buddha’ya haberci çıkarıp göndereyim.’

arkış tėrkiş: (ikileme) haberci, elçi

arkış sözcüğü ve ‘kervan, haberci’ anlamlarına gelen *tėrkiş* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kervan’ manasını ifade etmektedir.

birök maŋa amranmakıŋız erser kopdın sıŋar nom bilteçilerke arkış (tėr)kiş ıdıŋlar (Elmalı 2016: 4200-2) ‘Eğer bana sevginiz (var) ise dört bir yanda bulunan öğreti bilenlere haberci gönderin.’

arkış yalavaç: (ikileme) elçi

arkış kelimesi ile ‘elçi, peygamber’ manasında kullanılan *yalavaç* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘elçi’ anlamını taşımaktadır.

arkış yalavaçlarıg okıp üç ayda kėn svayambar yaŋı kün kılguluk savlarıg barça olarka tüzü tüketü sözledi (Elmalı 2016: 1135-7) ‘Haber götüren elçileri çağırıp, üç ay sonra eş seçme günü yapılacağı haberini onlara eksiksiz söyledi.’

ARKUY

Orhun Abideleri

arkuy: (is.) gözetleme kulesi, karakol kulesi

arkuy karagug ulgartdım (T 53) ‘Karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim.’

ARMAKÇI

Orhun Abideleri

armakçı < ar-mak+çı: (is.) aldatıcı, aldatan kimse

tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) ‘Çin halkı hilekar (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Türk halkı yurt tuttuğu toprakları elinden almış.’

ARTAT-

Orhun Abideleri

artat- < art+a-t-: (f.) bozmak, yıkmak, tahrip etmek

türük bodun ėliŋin töröŋün kim artatı (KT D 22) ‘Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?’

Uygur Metinleri

1.artat- < art+a-t-: (f.) bozmak, tahrip etmek, mahvetmek

ol ėlig uluşug artatgalı buzgalı sakınçın süülegeli ugrasarlar (AYAyazlı 104-6) ‘O hüküdarların ülkesine yakın düşmanı o ülkeyi tahrip etmek düşüncesiyle savaşmayı planlasa…’

2.artat- < art+a-t-: (f.) çürümek

bo etözüg küyü küzeti ayayu tutup artatmagalı idi umadım (AYGulcalı 194-6) ‘Bu vücudu koruyup, (ona) değer verip (de) çürümesini asla önleyemedim.’

3.artat- < art+a-t-: (f.) yok etmek

alku üdlerte artatur köni bilmek ukmakıg (AYUçar1 538-9) ‘Bütün zamanlarda gerçek bilmeyi (prajna) yok eder.’

ARTOK

Orhun Abideleri

artok < art-ok: (sıf.) (sayılarda) fazla, çok

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı (KT D 33) ‘Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular.’

Uygur Metinleri

artok < art-ok: (sıf.) fazla, çok

artokta artok bėş ajun tınlıglar üze isig amrak köŋüli turur (MaitrTekin $33_{12\text{-}5}$) ‘Beş varlık şeklinde (pañcagati) bulunan yaratıklar için haddinden fazla sıcak, müşfik duygular besler.’

ARTUR-

Orhun Abideleri

artur- < ar-tur-: (f.) aldatmak, kandırmak

süçig sawıŋa yımşak agısıŋa artuup üküş türük bodun öltüg (KT G 6) ‘Tatlı sözüne, yumuşak ipeğine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldü.’

ASRA

Orhun Abideleri

asra < as+ra: (is.) aşağıda, aşağı kısımda

üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) ‘Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.’

Uygur Metinleri

1. asra < as+ra: (is.) aşağıda, aşağı kısımda

ürüŋ köpükümin saçar men üze teŋrike tegir asra yirke kirür (IB 20) ‘Ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer.’

kodı asra: (ikileme) aşağı

Her ikisi de ‘aşağı, alt’ anlamında kullanılan *kodı* ve *asra* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamlarını korumaktadır.

ol kodıkı asrakı yavız yollarda tüşdeçiler (BT 2 198-9) ‘O aşağıdaki, alttaki kötü yollarda düşecekler.’

2. asra < as+ra: (sıf.) alçak (gönüllü)

edgü sakınçlıg y(a)rlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü kılınça eyin bolurlar (AYAyazlı 172-4) ‘İyi düşünceli, merhametli, alçak gönüllü erdeme ulaşırlar.’

AŞ-

Orhun Abideleri

aş-: (f.) (dağ, tepe vb.) aşmak, geçmek

altun yışıg yolsızın aşdım(ız) ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz (T 35) ‘Altay (ormanlı) Dağlarının yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağının geçilemeyecek yerlerini geçtik.’

Uygur Metinleri

1.aş-: (f.) (dağ, tepe vs.) aşmak, geçmek

ediz artıg aşıp v(a)çrazan örgünlüg ıdok orunta olurup (BT23 $H_{159-161}$) ‘Yüksek sıradağı aşıp Vajrasana tahtlı kutsal yerde oturup…’

2.aş-: (f.) çoğal(t)mak

(kurug ir)t birt aşıp üstep üdsüz kolusuz tartıp isip irt birt kolsarlar … (MaitrTekin 82_{5-7}) ‘Vergileri çoğaltım vakitsiz ve sırasız çekip el koyarak vergi istemiş olsalar…’

AŞAN-

Orhun Abideleri

aşan- <aş+ a-n-: (f.) yemek yemek

ol suw kudı bardımız aşangalı tüşürtümüz (T 27) 'Irmaktan aşağı giderek (askerleri) yemek yemeleri için (attan) indirdik.'

Uygur Metinleri

aşa- ~ aşan- < aş+a-n-: (f.) yemek yemek

ol ok ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşanzun (AYUçar1 416-7) 'O ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin.'

AŞSIZ

Orhun Abideleri

aşsız < aş+sız: (is.) karnı aç, yemeksiz

aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum (KT D 26) 'Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.'

Uygur Metinleri

aşsız < aş+sız: (is.) karnı aç, yemeksiz

yalaŋoklar arıg aşsız bolmaklıg törö üze agızlarıŋa ançakya y(e)me aş tançu alıp yemediler (BT3 322-5) 'İnsanlar zayıf ve yiyeceksiz olmalarına rağmen ağızlarına yine de bir parça (yemek) alıp yemediler.'

I. AT

Orhun Abideleri

at: (is.) ad, unvan

umay teg ögüm katun kutıŋa inim köl tėgin er at bultı (KT D 31) 'Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.'

türük begler türük atın ı(d)tı tawgaçgı begler tawg(aç atın tutupan tawgaç kaganka körmiş) (BK D 7) 'Türk beyleri Türk unvanlarını bırakıp Çinlileri benimsemiş beyler Çin unvanlarını alarak Çin kağanına tābi olmuşlar.'

Uygur Metinleri

at: (is.) ad, unvan, nam

eŋ ilki ulugı oglanınıŋ atı m(a)habale erti ėkintisi orton oglınıŋ atı m(a)hadeve erti üçünçi eŋ kiçigi oglınıŋ atı m(a)has(a)tve erti (AYGulcalı 75-9) 'En ilk, büyük oğlunun adı Mahābalā idi. İkinci, ortanca oğlunun adı Mahādeva idi. Üçüncü, en küçük oğlunun adı Mahāsattva idi.'

burhan kutılıg ç(a)kr(a)v(a)rt ėlig kan ornıŋa olurgulug tigin öge atıŋa abişik kılmış (MaitrTekin 3_{5-8}) 'Buddhalığa sahip olan bir dünya hakimi hükümdarın (Cakravartin) yerine oturmak için Buddha veliahdı adına takdis edilmiş.'

at bag: (ikileme) şan, şöhret

at kelimesi ve 'kabile, zümre, boy' manasına gelen *bag* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'şan, şöhret'i ifade etmektedir.

bir adın atı bagı b(e)lgüsüz bilge kelip muŋa yeveti bėş şlok sözledi (BT28 B_{75-6}) 'Bir seçkin, adı şanı bilinmeyen bir bilge gelip buna ayrıca beş beyit söyledi.'

at belgü: (ikileme) isim, işaret

at kelimesi ile birlikte 'işaret, belirti' anlamında kullanılan *belgü* bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'isim, işaret' manasını taşımaktadır.

atlı b(e)lgüli ekegütin öŋi kėtermek bo tolun bütmiş çın kėrtü (AYTokyürek 1993-5) 'Ad ve işaret ikisinden başkasını gidermek bu tam elde edilmiş gerçek doğru esastır.'

at küü: (ikileme) ad, şan

at kelimesi ile 'şan, şöhret' anlamındaki *küü* kelimesi birlikte kullanılarak ikileme oluşturmakta ve 'ad, şan' manasını ifade etmektedir.

üç kat yėr suvda edgü at küü bultaçı bolur (MaitrTekin 54_{20-1}) 'Üç katlı dünyada iyi bir şan (ve) şöhrete kavuşur.'

at maŋgal: (ikileme) şans, talih, kısmet, baht

at kelimesi ile 'şöhret, ün; saadet, kutlama' anlamındaki *maŋgal* birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'şans, talih, kısmet, baht' anlamına gelmektedir.

styanuparvirt tilin at mang(al) bulguluk ne erser edgü savlar sözleyü y(a)rlıkazun (Elmalı 2016: 2492-4) 'Satyānuparivarta diliyle mutluluk bulamayacak ne (var) ise, güzel sözler söyleyerek (bunları) açıklasın.'

at yol: (is.) şan, şöhret

at kelimesi ile ‘şöhret, ün’ manasında kullanılan *yol* bir arada ikileme oluşturmakta ve ‘şan, şöhret’i ifade etmektedir.

bargalı sakınç sakınsar azu ordu süleser ... at yol tileyür (SY 103) Gitmek için düşünse veya ordu gönderse .. şan (ve) şöhret diler.’

II. AT

Orhun Abideleri

at: (is.) at, beygir

biziŋ sü atı toruk azukı yok erti (KT D 39) ‘Bizim ordumuzun atları zayıf, yiyecekleri (ise) yoktu.’

Uygur Metinleri

at: (is.) at, beygir

ak at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke ıdmış tėr (IB 19) ‘Kır at, rakibini üç arayışta seçerek bir dilsize duaya yollamış, der.’

at yaŋa: (ikileme) at, fil, binek

at kelimesi ile ‘fil’ anlamına gelen *yaŋa* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘at, fill, binek’ anlamını ifade etmektedir.

aş içgü ton kedim oron töşek at yaŋa kaŋlı kölök erdini yėnçü ed tavar üze tapındım (AYGulcalı 190-2) ‘Yiyecek içecek, üst baş, ev bark, at fil, araba, yük hayvanı, mücevher (ve) servete taptım.’

ATI

Orhun Abideleri

atı: (is.) yeğen

bo bitig bitigme atısı yol(l)ug tėgin bitidim (KT G 13) ‘Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım.’

ATLAT-

Orhun Abideleri

atlat- < at+la-t-: (f.) ata bindirmek

sü yorıtdım atlat tėdim (T 25) ‘Orduyu harekete geçirdim. Atlara binin, dedim.’

I. ATLIG

Orhun Abideleri

atlıg < at+lıg: (is.) unvanlı

at bėrtim kiçig atlıgıg (...) (BK D 41) ‘Unvan verdim. Küçük unvanlıları …’

Uygur Metinleri

atlag ~ atlıg < at+lıg: (is.) denen, diye adlandırılan, isimli, unvanlı, ünlü, asil

meniŋ (çinta)mani erdini atl(ı)g dar(a)nım (erü)r (AYAyazlı 848-850) ‘Ben cintāmaṇi mücevheri adlı dhāraṇiye sahibim.’

amılın ermek atlıg dyanıg: (trm.) sakinliğe ermek adlı dhyāna

amılın ermek atl(ı)g alku küü kelig edremlerig b(e)lgürtdeçi (AYTokyürek 215-6) ‘Sakinliğe ermek adlı dhyānayı bütün doğaüstü erdemleri belirtecek.’

astrayastiriş atlıg oron: (trm.) Astrayastiriş adlı yer

astrayastiriş atl(ı)g orontakı üküş t(e)ŋriler kuvragı kamagun barça bir yaŋlıg kakıg köŋül turgururlar (AYÇetin2 1309-1313) ‘Astrayastiriş adlı tanrı yerindeki tanrılar topluluğu hep birden bir tür kızgın bir gönül beslerler.’

atlıg küülüg: (ikileme) ünlü, şöhretli

atlıg kelimesi ile ‘ünlü, şöhretli’ manasında kullanılan *küülüg* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ünlü, şöhretli’ olan bir kişi ya da durumu ifade etmektedir.

uvut uyat üze çavıkmış atl(ı)g küülüg bilge siz (AYÇetin1 728-9) ‘Utanmasıyla üne kavuşmuş, şan şöhret sahibi bilgesiniz.’

atlıg maŋgallıg: (ikileme) ünlü, namlı, şanlı

atlıg sözücğü ve ‘şöhretli, ünlü’yü ifade eden *maŋgallıg* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ünlü, namlı, şanlı’ anlamına gelmektedir.

agır ulug sakınçın atl(ı)g maŋgallıg törölerig kılturu ol nomçıka utru barmış k(e)rgek (AYAyazlı 327-9) ‘Son derece büyük bir farkındalıkla Maŋgallıg (kutlu, ünlü, şanlı) yasaları (öğretileri) gerçekleştirip o (dharma) öğretmeni ile karşılaşmalı.’

atlıg tözün: (ikleme) ünlü, soylu

atlıg kelimesi ile birlikte ‘asil, soylu’ kelimesini ifade eden *tözün* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ünlü, soylu’ manasında kullanılmaktadır.

balıkdakı antag antag atl(ı)g bir tözün kişi üç erdinike tapıg udug agır ayag kılguluk süzök kėrtgünç köŋül öritmiş (AYAyazlı 946-950)

‘Yeryüzündeki bu şekildeki bir soylu kişi üç mücevhere hizmet (edip) saygı göstermek için temiz bir gönül oluşturmuş.’

atlıg yüzlüg: (ikileme) asil, saygın

atlıg kelimesi, ‘muhterem, aziz’ manasında kullanılan *yüzlüg* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘asil, saygın’ı ifade etmektedir.

kentü atlıgın yüzlügin birle burhangaru közüngeli tegeli kelmiş (BT5 607-9) ‘Kendi asilliği (ve) saygınlığı ile Buddha’ya görünmek için ulaşıp gelmiş.’

mandarik atlıg çeçek: (trm.) mandārika adlı çiçek

t(e)ŋri kızları y(e)me birgerü yumgı barça saçtılar mandarik atl(ı)g çeçekig (AYUçar2 143-5) ‘Tanrıçalar (devakanyā) ile beraber hepsi topluca mandārika adlı çiçeği (etrafa) saçmış.’

raçaradnaprabasi atlıg t(e)ŋri burhan: (trm.) Rājaratnaprabhāsa adlı tanrı Buddha

raçaradnaprabasi atlıg t(e)ŋri burhan oŋ b(e)lgüre y(a)rlıkamış erti (AYÖlmez $185_{11\text{-}3}$) ‘Rājaratnaprabhāsa adlı tanrı Buddha uygun (şekilde) belirerek buyurmuş idi.’

raçaşastır atlıg törü: (trm.) Rajaşastr adlı yasa

raçaşast(ı)r atl(ı)g törüçe ol ėldeki kişiler artayur kamagun (AYÇetin2 1329-1332) ‘Ülkenin yöneticisi Rajaşastr yasalarına uygun şekilde davranmazsa o ülkedeki kişiler bütünüyle dağılırlar.’

radnaprabi atlıg kız: (trm.) Ratnaprabhā adlı kız

t(e)ŋriler ėligiye inçip m(e)n ol üdte radnaprabi atl(ı)g kız ertim (AYÖlmez $186_{10\text{-}2}$) ‘Ey tanrılar hükümdarı, şöyle ki, ben o çağda, Ratnaprabhā adlı kız idim.’

sadarmapundarik atl(ı)g sudur: (trm.) Sadharmāpundarika adlı sūtra

sadarmapundarik atl(ı)g sudurtakı y(a)rlıgıg tutmak üze taişeŋta eki y(e)g(i)rmi bölök tükel tetir (AYTokyürek 1832-4) ‘Sadharmāpundarika adlı sūtradaki hükmü tutmak üzere dàchéng (Skr. mahāyāna)’da on iki bölüm tamdır.’

suçatė atlıg beg: (trm.) Sujāta adlı bey

yėrtinçüte suçatė atl(ı)g beg erti (AYUçar2 48-9) ‘Kıtada Sujāta adlı bir hükümdar varmış.’

şala atlıg koş sögüt: (trm.) śala adlı iki ağaç

şala atlıg koş sögüt ėkin arasınta (BT1 B_6) ‘Śala adlı iki ağaç arasında…’

toŋ altun atlıg darni: (trm.) som altın adlı dhāranī

bo kamag bodis(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar kutıŋa yinçürü töpün yükünüp toŋ altun atl(ı)g d(a)rni nomug sözleyü teginürm(e)n (AYUçar1 362-5) ‘Bu bütün bodhisattvalar mahāsattvalar kutuna secde ettikten sonra som altın adlı dhāranīyi söylüyorum.’

II. ATLIG

Orhun Abideleri

atlıg: (is.) atlı, atı olan, atlı birlik, süvari birliği

ıda taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti (T 4) ‘Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi.’

Uygur Metinleri

atlıg: (is.) atlı, süvari, atı olan

sarıg atlıg sabçı yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tėr (IB 11) ‘Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der.’

AY

Orhun Abideleri

ay: (is.) ay (yılın bölümleri)

köl tėgin koń yılka yėti yėgirm(i)ke uçdı tokuzunç ay yėti otuzka yog ertürtümüz (KT K-D) ‘Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdık.’

Uygur Metinleri

ay: (is.) ay (yılın bölümleri)

kara aynıŋ tokuz yarısı bir y(ė)g(i)rmisi y(e)me birgerü bolar ėki kutlug tapınguluk künüŋüz ol (AYÇetin1 763-6) ‘Ayın karanlık yarısının dokuzuncu ve on birinci günü kutlu ve hürmet edilmesi gereken günlerdir.’

yıl ay: (ikileme) yıl (ve) ay

‘Yıl, sene’ manasındaki *yıl* kelimesi ve *ay* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘yıl (ve) ay’ manasını taşımaktadır.

yılın ayın turkaru ev bark içinte ada tuda kor yas egsümez (SY 62-3) ‘Yıllarca aylarca, sürekli olarak, ev bark içinde tehlike ve zarar ziyan eksilmez.’

AY-

Orhun Abideleri

ay-: (f.) demek, söylemek

kıyınıg köŋlüŋçe ay ben saŋa ne ayayın tėdi (T 32) ‘Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim, dedi.’

Uygur Metinleri

1. ay-: (f.) demek, söylemek

neteg kılguluk ol tėp tėser anı amtı m(e)n sizlerke ayu bėreyin (AYAyazlı 308-310) ‘Nasıl yapmak gerekir? denirse, onu şimdi ben sizlere söyleyivereyim.’

ay- körgit-: (ikileme) ilan etmek, duyurmak

ay- fiili, ‘göstermek’ manasındaki *körgit-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘ilan etmek, duyurmak’ anlamına gelmektedir.

alku tınl(ı)klarka köni kėrtüsinçe aytı körgitdi (BT21 1149-1150) ‘Bütün canlılara doğru gerçeği duyurdu.’

2. ay-: (f.) emretmek

tört üdlerte aymışça otda kılsar ulatı aşıg içgüg ... aşıg tatıgıg tegşürmetin b(a)ya töröçe yėtürser anta takı boltukmaz (AYUçar2 601-5) ‘Dört mevsimde, buyurulduğu üzere, (hekim) ilacı ve diğer yiyecek içeceği hazırlasa, … yiyeceği ve tadı değiştirmeden eskilerin kuralları doğrultusunda (hastaya) yedirse, artık bundan sonra hastalığı ortaya çıkaracak sebepler oluşmaz.’

AYGUÇI

Orhun Abideleri

ayguçı < ay-gu+çı: (is.) sözcü, danışman

kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş (T 10) ‘Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş.’

Uygur Metinleri

1. ayguçı < ay-gu+çı: (is.) sözcü, danışman, yaver

anta ok ertingü övkesi kelip ayguçısın okıp ince tėp tėdi (Elmalı 2016: 3128-9) 'O anda çok fazla sinirlenip yaverini çağırıp şöyle dedi.'

2. ayguçı < ay-gu+çı: (is.) idareci

bir künki bir aykı yarım aykı yakşıçı iş ayguçı boltumuz (MaitriTekin 73_{59-60}) 'Bir günlük, bir aylık ve yarım aylık çilingir ve idareci olduk.'

AYID-

Orhun Abideleri

ayıd- < ay-ıd-: (f.) söylemek, konuşmak. Bu cümlede geçen *yıdmış* sözcüğü Erhan Aydın tarafından *ayıdmış* şeklinde, transkribe edilmiş ve 'söylemek, konuşmak' anlamında çevrilmiştir (Aydın 2015: 162). Mehmet Ölmez tarafından ise *yıdmış* şeklinde transkribe edilip 'haber göndermek' anlamı verilmiştir (Ölmez 2015: 366). Muharrem Ergin ve Talat Tekin de *yıdmış* şeklinde transkribe ettiği kelimeye 'göndermek' anlamını vermiştir (Ergin 2012: 122; Tekin 1998: 115). Árpád Berta tarafından bu kelime *ayıdmış* olarak okunmuş ve 'söyletmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Berta 2010: 322).

bög(ü) kagan baŋaru ança ayıdmış (T 34) 'Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş.'

Uygur Metinleri

1.ayıt- < ay-ıt-: (f.) söylemek, konuşmak

takı ne ayıtmış k(e)rgek (AYAyazlı 554) 'Daha ne söylemek gerek?'

ayıt- sözle-: (ikileme) söylemek

Her ikisi de 'söylemek' manasına gelen *ayıt-* ve *sözle-* fiilleri, cümle içerisinde birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'söylemek' anlamına gelmektedir.

bar bir bahşı sizik turgurup ayıtu sözler (Üİ $120a_{14}$) 'Şüphe hasıl edip sorarak (şöyle) söyleyen bir hoca var.'

2. ayt- ~ ayıt- < ay-ıt-: (f.) soru sormak

saji hatun teg badra kız yorıyu kelti tegreki tapıgçılarıŋa ince tėp ayıtdı (Elmalı 2016: 1146-7) 'Kraliçe Śaçī gibi yürüyerek geldi. Etrafındaki hizmetçilerine şöyle sordu.'

AYT-

Orhun Abideleri

ayt- < ay-t-: (f.) söylemek, konuşmak

aŋar aytıp bir atlıg barmış tėyin ol yolun yorısar unç tėdim (T 24) ‘Ona şöyle söyleyip, bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir, dedim.’

Uygur Metinleri

1. ayt- ~ ayıt- < ay-ıt-: (f.) söylemek, konuşmak

neçe aytsar biz (BT13 27_{9}) ‘Nice söylesek biz’

2. ayt- ~ ayıt- < ay-ıt-: (f.) soru sormak

yėg ayıtur sen (MaitriTekin 20_{2}) ‘İyi sordun.’

AYUK

Orhun Abideleri

ayuk < ay-uk: (is.) hükmolunan ülke, mülk

inim köl tėgin (...) işig küçüg bėrtök üçün türük bilge kagan (ay)ukı(ŋa) inim köl tėginig közedü olort(um) (KT B) ‘Kardeşim Köl Tegin (…) işini gücünü verdiği için Türk Bilge Kağan’ın mülküne, kardeşim Köl Tegin’i gözeterek oturdum.’

AZ

Orhun Abideleri

az: (sıf.) az, sayısı düşük, çok olmayan

çıgań bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım (KT G 10) ‘Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım.’

Uygur Metinleri

az: (sıf.) az, sayısı düşük, çok olmayan

bu ırk başınta az emgeki bar kėn yana edgü bolur (IB 57) ‘Bu fal(ın) başında biraz acı var, (ama) sonra yine iyi olur.’

az üküş: (ikileme) az, çok

az kelimesi ile bir durumun ya da maddenin ‘çok sayıda olması, çok miktarda olması’ şeklinde kullanılan *üküş* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde birbiriyle zıt anlamlı olarak ‘az, çok’ anlamına gelmektedir.

azlı üküşlü buşınıŋ aruşı arkagı kėrtgünç ol (BT13 15_{29-30}) ‘Azlı çoklu sadakasının zinciri imandır.’

AZKIŃA

Orhun Abideleri

azkıńa < az+kıńa: (sıf.) az sayıda, azıcık

ulug ėrkin azkıńa erin bardı (KT D 34) ‘Ulug Erkin azıcık adamıyla kaçıp gitti.’

Uygur Metinleri

azkaya ~ azkıya < az+kıya: (sıf.) az sayıda, azıcık

sumėr tagnıŋ agırı yüleşürüg bolu umazlar azkaya y(e)me ülüşiŋe (AYUçar2 309-311) ‘Sumeru dağının ağırlığı, (sūtranın) azıcık bir kısmıyla bile mukāyese edilemez.’

azkıya ançakıya: (ikileme) az, biraz

azkıya kelimesi ile ‘miktarı az, biraz’ anlamında geçen *ançakıya* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘az biraz’ manasına gelmektedir.

oglanım bu yat bu muntag tö(rlüg) emgeklerig körüp azkıya ançakıya y(e)me ajunlarıg ögmez men alkamaz men (MaitriTekin $85_{53\text{-}6}$) ‘Oğlum, bu yabancı, bunca acıları görüp varlık şekillerinden birazını olsa övmem.’

azkıya kiçigkiye: (ikileme) azıcık, küçücük

azkıya kelimesi ve ‘ufacık, küçücük’ anlamındaki *kiçigkiye* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve metin içerisinde ‘azıcık, küçücük’ anlamını vermektedir.

b(e)k katıg bolgıla meniŋ (emge)kime azk[(ı)ya] kiçig<k>(i)ye emgekin ögser m(e)n (Elmalı 2016: 4246-8) ‘Ey benim ıstırabım! Olabildiğin kadar sert ol! Azıcık, küçücük eziyeti aklımdan geçirsem…’

AZMAN

Orhun Abideleri

azman < az-man: (is.) iğdiş edilmiş at

köl tėgin azman akıg binip oplayu tegdi (KT K 5) ‘Köl Tegin azman ak atına binip ileri atılıp saldırdı.’

AZU

Orhun Abideleri

azu < az+u: (zrf.) hiç

çıgań bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım azu bo sawımda igid bar gu (KT G 10) ‘Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. Hiç bu sözümde yalan var mı?’

Uygur Metinleri

azu: (bağ.) ya da, veya, yoksa

yėr yarılzun erti yėrke kireyin erti azu uçugma kuş bolup kökke uçayın (Elmalı 2016: 121-3) 'Yer yarılsaydı da içine girseydim yahut uçan kuş olup göğe uçsaydım.'

azu yeme: (bağ.) ya da

azu y(e)me adın sever amrakıŋız bar erki anı üçün mėni kodup barır siz (BT37 8823-4) 'Ya da başka bir sevgiliniz olacak ki onun için beni bırakıp gidiyorsunuz.'

AZUK

Orhun Abideleri

azuk: (is.) azık, yiyecek

biziŋ sü atı toruk azukı yok erti (KT D 39) 'Bizim ordumuzun atları zayıf, yiyecekleri (ise) yoktu.'

Uygur Metinleri

azuk: (is.) azık, yiyecek

yoltakı aş azuk ed tavar anut(ı)p (al)tınç kün taluyka bargalı iş urtılar (Elmalı 2016: 406-8) 'Yoldaki yiyecek, mal mülk hazırlayıp altıncı gün denize varmak için çalışıp çabaladılar.'

aş azuk: (ikileme) yiyecek

Her ikisi de 'yemek, yiyecek' anlamında kullanılan *aş* ve *azuk* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamlarını korumaktadır.

alp adalık orunta aşı azukı bultukmaz (BT2 996-7) 'Çok tehlikeli yerlerde yiyecek$_2$ bulunmaz.'

-B-

BA-

Orhun Abideleri

ba-: (f.) bağlamak

atıg ıka bayur ertimiz kün yeme tün yeme yelü bardımız (T 27) 'Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık.'

Uygur Metinleri

ba-: (f.) bağlamak

kuzgunug ıgaçka bamış katıgtı ba edgüti ba tėr (IB 14) '(Bir) kuzgunu ağaca bağlamışlar. Sıkı bağla, iyi bağla, der.'

BALBAL

Orhun Abideleri

balbal: (is.) balbal

kaŋım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş (KT D 16) 'Babam kağana ilk önce Baz Kağan'ı balbal (olarak) dikmişler.'

I. BALIK

Orhun Abideleri

balık: (is.) kent

balıkdakı taşıkmış tagdakı ėnmiş tėrilip yėtmiş er bolmış (KT D 12) 'Kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.'

Uygur Metinleri

balık: (is.) memleket, ülke, şehir

birök bizni ölürser s(e)n y(e)me neŋ seniŋ balıkdakı ig toga kėtgüsi yok (Elmalı 2016: 3540-2) 'Bizi öldürsen bile hiçbir şekilde şehrindeki hastalığın gideceği yok.'

balık kent: (ikileme) ülke, şehir

balık kelimesi ve 'şehir, köy' yerleşim birimini anlatmak için kullanılan *kent* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ülke, şehir' manasına gelmektedir.

yėti kat altunın kü(müşin) (vayturin) sapririn itiglig balık kentleri bolur (Maitri. $29_{3\text{-}5}$) 'Yedi kat altın, gümüş, (vaidurya) ve Sphatika ile mücehhez şehirleri vardır.'

balık uluş: (ikileme) memleket, ülke, şehir

balık kelimesi ile 'şehir, köy' manasında kullanılan *uluş* sözcüğü bir cümle içerisinde birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'memleket, ülke, şehir' anlamına gelmektedir.

adın balık uluş ordo karşı kügçi küzetçi neçe tözün yavaş t(e)ŋriler erserler olar barça biziŋçileyü ök titip ıdalap kodgay kemişgeyler (AYAyazlı 675-9) 'Başka ülkeyi, sarayı koruyan ne kadar asil tanrı varsa, onların hepsi de bizim gibi terk edecekler.'

II. BALIK

Orhun Abideleri

balık: (is.) çamur

az yagızın binip tegdi ėki erig sançdı balıka basıkdı (KT K 8) ‘Az yağız (atına) binip saldırdı. İki askeri mızrakladı. Çamura gömdü.’

BAŊA

Orhun Abideleri

baŋa < ben+ga: (zam.) bana, I. tekil şahıs zamirinin yönelme durumu krş.*maŋa*

sü başı inel kagan tarduş şad barzun tėdi bilge toṅukuka baŋa aydı (T 31) ‘Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin, dedi. Bilge Tonyukuk’a (yani) bana söyledi.’

Uygur Metinleri

maŋa < men+ga: (zam.) bana, I. tekil şahıs zamirinin yönelme durumu

kalmaşapadė ėlig maŋa kėtü sakınıp bramanka altun yartmak bėrgelür üçün meni monta ıdtı (Elmalı 2016: 1525-8) ‘Hükümdar Kalmāşapāda bana inanıp, brahmana altın parayı (sadaka olarak) vermem için beni buraya gönderdi.’

BAŊARU

Orhun Abideler

baŋaru < ben+ga+ru: (zam.) bana

bög(ü) kagan baŋaru ança yıdmış (T 34) ‘Bögü Kağan bana (şöyle bir) haber göndermiş.’

Uygur Metinleri

baŋaru < ben+ga+ru: (zam.) bana

ol ugurda vimalakirt (amanç) maŋaru kelip ınçe tėp sözledi (BT20 493-4) ‘O zamanda Vimalakīrti Amātya bana gelip şöyle söyledi.’

BAR

Orhun Abideleri

bar: (is.) var, mevcut

ol ėki kişi bar erser sini tawgaçıg ölürteçi (T 10) ‘O ikisi var olduğu sürece seni (yani) Çinlileri öldürecektir.’

Uygur Metinleri

bar: (is.) var, mevcut

kanta (birök) bar erser ezüg armak kişiler artaturlar ė(l hanıg) ėl orunıntın tayturup (AYÇetin2 1586-9) ‘Her nerede varsa yalancı (ve) sahtekârlar hükümdarı, tahtından edip (ona) zarar verirler.’

bar bayagut: (ikileme) zengin, itibarlı

bar sözcüğü ve ‘zengin, maddi durumu iyi’ olan insanları anlatmak için kullanılan *bayagut* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘zengin, itibarlı’ anlamına gelmektedir.

bar bayagut bolgalı toyın braman bolgalı alp atım bolgalı körklig meŋizlig bolgalı biliglig edremlig bolgalı tapladaçı (AYTokyürek 1430-3) ‘Zengin olmayı, öğretmen olmayı, kahraman savaşçı olmayı, güzel yüzlü olmayı, bilgili erdemli olmayı sevecektir.’

bar yok (ikileme) var yok

bar kelimesi ve bu kelimenin tam zıttı olan ‘var olmayan, yok’ manasındaki *yok* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘var yok’ anlamını ifade etmektedir.

m(e)n amtı kamagun ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin (AYGulcalı 410-2) ‘Ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim.’

BAR-

Orhun Abideleri

1. bar-: (f.) varmak, gitmek

tokuz oguz bodun yėrin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı (BK D 35) ‘Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin’e gitti.’

2. bar-: (f.) varmak yardımcı fiili

uça bar-: ölmek

bilmedökügün üçün yawlakıŋın üçün ėçim kagan uça bardı (BK D 20) ‘Bilmediğim için (cahilliğimden dolayı), kötü olduğum için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti (öldü).’

Uygur Metinleri

1. bar-: (f.) varmak, gitmek, ulaşmak

ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol bars yatur oronka bartılar (AYGulcalı 331-3) ‘Sonra hemen tekrar geri dönüp, ağlayarak az önceki o kaplanın yattığı yere vardılar.’

bar- kel-: (ikileme) gitmek, gelmek

bar- fiili ile ‘gelmek’ manasındaki *kel-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘gitmek, gelmek’ anlamını ifade etmektedir.

> *adınl(a)rnıŋ ridi bügülenmekin barmakın kelmekin ulatı adınl(a)rnıŋ köŋülte ulatıl(a)rın tip bilip bilmetin öçmekl(e)rig adın noml(a)r neçe umasar* (Üİ 103a$_{5-8}$) ‘Başkalarının rddhi büyülenmesini, gitmesini-gelmesini ve başkalarının gönül vb.lerini engelleyebildikleri için, (onlar gök (ākāsa) değildir.) Bilip bilmeden sönmeleri diğer dharmalar engelleyemez.’

bar- öl-: (ikileme) ölüp gitmek

bar- fiili ve ‘ölmek, hayatını kaybetmek’ anlamında kullanılan *öl-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Cümle içerisinde bu iki kelime ‘ölüp gitmek’ anlamına gelmektedir.

> *yok çıgay bolup üdsüz kolusuz adrılıp barıglı ölügli üküş* (SY 314-5) ‘Yoksul olup, zamansız ayrılıp, ölüp giden çok.’

bar- teg-: ulaşmak, gitmek

bar- fiili ile ‘değmek, ulaşmak’ manalarına gelen *teg-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu iki kelime anlamlarını koruyarak ‘ulaşmak, gitmek’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

> *ol kişilerke barıp tegip etözlerin tüze suvıp sıkap olarnı emgektin tartgalı* (BT25 1190-2) ‘O kişilere gidip$_2$ vücutlarını yıkayıp onları acıdan çekmek (kurtarmak) için’

kel- bar-: (ikileme) gelip gitmek

‘Gelmek’ manasına gelen *kel-* fiili ile birlikte *bar-* fiili cümle içerisinde bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘gelip gitmek’ anlamını taşımaktadır.

> *satıgçılar kuvragı keli barı üküş ed tavar bultaçı bolgaylar* (AYÖlmez 196$_{21-2}$) ‘Tüccarlar sınıfı gele gide (çalışarak) pek çok mal-mülk bulacaklar.’

2. bar-: (f.) varmak yardımcı fiili

ėderü bar-: takip etmek

> *ötrü olarnıŋ basasınta ėderü bardı* (AYUçar2 791-2) ‘Daha sonra, arkasından (onları) takip etmiş.’

ėlitü bar-: alıp gitmek

etözümteki küçümin sen karımak ėlitü bardıŋ (MaitrTekin 12_{48-9}) ‘Vücudumdaki gücümü, kuvvetimi sen, ihtiyarlık alıp gittin!’

kalıyu bar-: uçup gitmek

togan kuşuŋ tırŋakı ügüşüpen kalıyu barmış (IB 44) ‘Şahin, pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş.’

kıyılıp bar -: geçip gitmek

kün y(e)me kıyılıp bartı (Elmalı 2016) ‘Gün de geçip gitti.’

kodupan bar-: bırakıp gitmek

uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış (IB 42) ‘Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş.’

tarıkıp bar-: uzaklaşmak

bėş yüz ogrılarnıŋ isig özlüg korkınçları tarıkıp bartı (BT37 2214-5) ‘Beş yüz hırsızın can korkularını uzaklaştırdı.’

tez bar-: kaçmak

a(nı) kodup ırak tezip (barır)lar (BT37 5295-6) ‘Onu bırakıp uzağa kaçarlar.’

ünüp bar-: çıkıp gitmek

ol braman altun yartmak (bu)lmış üçün artokrak sevinip han evintin ünüp bartı (Elmalı 2016: 1512-4) ‘O braman altın para bulduğu için olağanüstü sevinerek saraydan çıkıp gitti.’

ürküpen bar-: ürküp gitmek

bay er końı ürküpen barmış (IB 27) ‘Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış.’

yügürü bar-: koşup gitmek

ol yıŋ(akdın) vairam yėl teg yügürü bar(r)t(ı) (Elmalı 2016: 1853-54) ‘O taraftan Vairambha rüzgarı gibi koşarak gitti.’

BARIM

Orhun Abideler

barım < bar+ım: (is.) varlık, servet

oglın yu(tuz)ın yılkısın barımın anta altım (BK D 24) ‘Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini, varlıklarını orada ele geçirdim.’

Uygur Metinleri

baram ~ barım < bar+ım: (is.) varlık, servet

agı barım altun kümüş koyn yılkı tarıg aş içgü ton kedim üze küsüşlerig kanturu tegingey m(e)n (AYÇetin2 628-631) ‘Zenginlik, altın gümüş, türlü hayvanlar, mahsül, yiyecek içecek (ve) giysi ile ilgili dileklerini yerine getireceğim.’

agı barım: (bk. agı)

BARK

Orhun Abideleri

1. bark < barı-k: (is.) çadır, ev

ewin barkın buzdum (BK D 34) ‘Evini barkını yıktım.’

ev bark: (ikileme) ev bark

‘Çadır; karargâh; anıt mezar’ anlamlarındaki *ev* sözcüğü, *bark* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ev bark’ manasını ifade etmektedir.

sınar süsi ewig barkıg yulıgalı bardı sınar süsi sünüşgeli kelti (BK D 32) ‘Ordunun yarısı evi barkı yağmalamaya, (diğer) yarısı da savaşmaya gelmişti.’

2. bark < barı-k: (is.) anıt mezar

barkın bedizin bitig taşın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız (KT K-D) ‘Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.’

bark ėtgüçi < barı-k ėt-gü+çi: (is.) anıt mezar ustası

bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti (KT K 13) ‘Anıt mezar ustası, süs ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.’

Uygur Metinleri

barak ~ barh ~ bark < barı-k: (is) ev, konut

burunkı edgülerniŋ orunı burhanlar barkı tigü teg ermez (BT13 $60_{20\text{-}1}$) ‘Önceki iyilerin yeri Buddhaların evi gibi olmaz.’

ev bark: (ikileme) ev bark

‘Ev’ anlamındaki *ev* sözcüğü ve *bark* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ev bark’ manasını taşımaktadır.

ornanguluk ev barklı öz iltingülük yėvegler yıgmış tėrmiş ed tavar bolar barça yumgın saçılur (AYÇetin2 1320-3) ‘(İnsanların) oturacağı ev bark, kendilerine edindikleri eşya, biriktirdikleri mal mülk, bunlar hep birden dağılır.’

BAS-

Orhun Abideleri

1. bas-: (f.) basmak, baskın vermek

kögmen yışıg tog(a yorı)p kırkız bodunug uda basdım (BK D 27) ‘Kögmen (ormanlı) Dağlarını aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattım.’

2. bas-: (f.) yardım etmek

teŋri umay ıdok yėr suw basa bėrti erinç (T 38) ‘Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette.’

3. bas-: (f.) gömmek, içine gömmek, içine atmak

bas- fiilinin buradaki manası soyuttur. Bir cismi ya da somut nesneyi herhangi bir yere gömmekten, bastırmaktan ziyade olumsuz bir durumu içine atmak, o durumdan bahsetmemek anlamını içermektedir.

(sı)gıtımın basdım (KT Kap. 4) ‘Ağıtımı bastırdım (içime gömdüm).’

Uygur Metinleri

1. bas-: (f.) üstün gelmek, yenmek

yavlak sakınçlıg yagılarıg alkunı barça adak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay utgay tėp y(a)rlıkadı (AYAyazlı 431-4) ‘Kötü niyetli düşmanların hepsini ayak altına alıp (boyunduruk altına alıp) doğru öğreti ile üstün gelip yenecek, diye buyurdu.’

bas- küçsire-: (ikileme) bastırmak, yenmek

bas- fiili, ‘güçsüz bırakmak’ anlamına gelen *küçsire-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümleye ‘bastırmak, yenmek’ şeklinde anlam katmaktadır.

emgetdeçilerke kor kıltaçılarka bulganmak kakımakıg basmak küçsiretmek erür (AYTokyürek 611-3) ‘Izdırap çektirenlere, eziyet ettirenlere, zarar verenlere kızmayı engelleyip zayıflatmaktır (bastırıp yenmektir).’

2. bas-: (f.) basmak, ayak basmak, fethetmek

kök kalıg teg uçsuz tüpsüz öngi öngi basdaçı tepdeçi erür (BT8 B_{222-3}) ‘Gökyüzü gibi uçsuz bucaksız farklı farklı basacak (ve) girecektir.’

iy- bas-: (ikileme) ezilmek, baskı görmek

Cümleye ‘basmak, ezmek’ anlamını katan *iy-* fiili ile birlikte *bas-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak cümle içerisinde ‘ezilmek, baskı görmek’ manasına gelmektedir.

> *ayıg kılınçlarıg ... tınl(ı)glar(ı)g iyer basar* (SY 254-5) ‘Kötü davranışlı … canlıları ezer$_2$.’

BASIK

Orhun Abideleri

basık- < bas-ık-: (f.) gömmek, gömülmek

> *ėki erig sançdı balıka basıkdı* (KT K 8) ‘İki askeri mızrakladı. Çamura gömdü.’

Uygur Metinleri

basık- < bas-ık-: (f.) ezilmek

> *basıkmış küntüzki yul(tuz)* ... (BT28 D$_{148}$) ‘Gün aşığında ezilmiş olan yıldız’

BASIN-

Orhun Abideleri

basın- < bas-ın-: (f.) baskın yemek, yenilmek

> *biz az tėyin ne basınalım* (T 39) ‘Azız diye yenilecek miyiz?’

Uygur Metinleri

1. basın- < bas-ın-: (f.) basmak, baskın yapmak, ezmek

> *aç kız ig kegen bolmaguluk yat yagıka basınmaguluk iş küdöküg işleyür m(e)n* (AYAyazlı 406-8) ‘Kıtlığın, haslatılığın, yabancı düşmanların bozgununun (baskınının) olmadığı bir iş güç yaparım.’

basın- yavlaklan-: (ikileme) basıp yağmalamak

basın- fiili ile birlikte ‘yağmalamak’ manasını taşıyan *yavlaklan-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümleye ‘basıp yağmalamak’ anlamını katmaktadır.

> *sekizinç uzatı kişiler birle iş tuş bolup adın balık uluşlugların basınmak y(a)vlaklanmak* (BT2 253-6) ‘Sekizincisi sürekli (kötü) adamlarla eş dost olup başka memleketten olanları basıp yağmalamak(tır).’

2. basın- < bas-ın-: (f.) batmak, aşağıya doğru gitmek

tebe titigke tüşmiş basınu yėmiş özin tilkü yėmiş tėr (IB 46) ‘Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yine) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der.’

BASITMA-

Orhun Abideleri

basıtma- < bas-ıt-ma-: (f.) bastırmamak, baskın yememek

yelme karagu edgüti urgıl basıtma tėmiş (T 34) ‘Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme, demiş.’

BASMA-

Orhun Abideleri

basma- < bas-ma-: (f.) basmamak, çökmemek

üze teŋri basmasar asra yėr telinmeser türük bodun ėliŋin töröŋün kim artatı (KT D 22) ‘Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?’

BAŞ

Orhun Abideleri

1. baş: (is.) baş kafa

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı yüziŋe başıŋa bir t(egmedi) (KT D 33) ‘Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına, biri bile değmedi.’

2. baş: (is.) dağ zirvesi, tepe

karlok bodun erür barur erkli yagı boltı tamag ıdok başda süŋüşdümüz (KT K 1) ‘Karluk halkı gelişip düşman oldu. Kutsal Tamag tepesinde savaştık.’

Uygur Metinleri

1. baş: (is.) baş, kafa

sıgun beginiŋ boyunın bıçıp … başın yėrte yıkdı (Elmalı 2016: 326-7) ‘Geyikler beyinin boynunu kesip başını yere yıkmış.’

saç baş: (ikileme) saç baş

Yazıldığı gibi ‘saç’ anlamına gelen *saç* kelimesi, *baş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler anlamlarını koruyarak ‘saç baş’ şeklinde ifade edilmektedir.

saçı başı yadılıp ėki eligi üze köküzin tokıyu k(a)ltı balık suvıntın adırılıp isig kumta agınamış teg yėrte agınayu ince tėp yıgladı (AYGulcalı 492-6) 'Saçı başı dağılıp iki eli ile göğsüne vurarak, tıpkı balığın sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanıp şöyle diyerek ağladı.'

öz baş: (birleşik isim) beden

'Can, ruh, nefis' anlamlarına gelen *öz* kelimesi ve *baş* sözcüğü bir araya geldiğinde birleşik isim oluşturmakta ve 'beden' anlamını ifade etmektedir.

özde başta ėki eyegüde sin sünükte barç(a) ig törüyür (Arat 1932:3_{29-30}) 'Bedende iki kaburga kemiğinde vücut kemiğinde bütün hastalık türüyor.'

2. baş: (is.) baş, başlangıç, ilk

bu ırk başınta az emgeki bar kėn yana edgü bolur (IB 57) 'Bu fal(ın) başında biraz acı var (ama) sonra yine iyi olur.'

baş baştın: (ikileme) en baş, ilk

baş kelimesi, 'ilk, önceki' anlamındaki *baştın* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak cümlede 'en baş, ilk' şeklinde geçmektedir.

öritip buldukta başdınkıta başdınkı bölüklüg nizvanıl(a)rnıŋ yörüdekin kelmedük üdki başdınkıta başdınkı nizvanıl(a)rta birgerü bululur ėki öçmekl(e)r (SY $125b_{1-3}$) 'En baştaki bölüğün kleśalarının devasını, gelecek zamandaki en baştaki kleśalarda hâsıl edip bulduklarında, iki sönme beraber bulunur.'

baş adak: (bk. adak)

3. baş: (is.) öncü, başkan, komutan

bu birök teŋri yėrinteki sü başı tay saŋun körkin körü kurtulgu tınlıglar erser ol tınlıglarka tay saŋun körkin körtgürü nomlayur kutgarur (KİP 117-9) 'Bu tanrılar yerindeki (devaloka) ordu kumandanının (mahasena) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, o canlı varlıklara, mahasena kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.'

BAŞAD-

Orhun Abideleri

başad- < baş+ad-: (f.) liderlik etmek, kumanda etmek, idare etmek

kaŋı lisün tay seŋün başadu bėş yüz eren kelti (BK G 11) 'Babası büyük general Lisün'ün komuta ettiği beş yüz asker geldi.'

Uygur Metinleri

Orhun Abidelerinde 'öncü, başkan, komutan' anlamındaki *baş* kökünden türeyip 'liderlik etmek, kumanda etmek, idare etmek' manasında geçen *başad-* fiili incelenen Uygur metinlerinde geçmemektedir. Ancak yapıca farklı bir ek alan kök durumundaki *baş* kelimesi benzer şekilde 'idare etmek, bir topluluğun başına geçmek' anlamında kullanılarak *başlat-* şeklinde kullanılmaktadır.

başla- < baş+la-: (f.) idare etmek, bir topluluğun başına geçmek

yėrtinçüte belgürüp imerigme kamag kara bodunug k(a)ltı ögi kaŋı oglan kızın igidürçe köni nomça töröçe uz başlatı (AYUçar2 441-5) 'Anne ve babanın yavrularını beslemesi misâli yeryüzünde ortaya çıkıp toplanan bütün halkı doğru dharmalar doğrultusunda iyi bir şekilde idare edermiş.'

BAŞGU (BAŞGIL?)

Orhun Abideleri

başgu (başgıl?): alnı akıtmalı at. Bu kelime çeşitli okuma farklılıklarına sahiptir. Fakat bunun yanında anlamı araştırmacılarca hep 'alnı akıtmalı at' olarak çevrilmiştir. Kelime Erhan Aydın tarafından hem *başgu* hem de *başgıl* olarak değerlendirilmiştir (Aydın 2015: 163). Mehmet Ölmez tarafından ise *başgıl* olarak transkribe edilmiştir (Ölmez 2015: 345). Kelime Árpád Berta, Muharrem Ergin ve Talat Tekin tarafından da *başgu* şeklinde transkribe edilmiştir (Berta 2010: 333; Ergin 2012: 87; Tekin 1998; 99).

köl tėgin başgu (başgıl?) boz at binip başgu (başgıl?) boz (at) … (KT D 37) 'Köl Tegin alnı akıtmalı boz ata binip alnı akıtmalı boz at … '

BAŞLAYU

Orhun Abideleri

1. başlayu < baş+la-yu: (is.) baş, lider

men iniligü bunça başlayu kazganmasar türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti (BK D 33) 'Ben küçük kardeşimle bu şekilde başa geçip kazanmasaydım Türk halkı ölecekti, yok olacaktı.'

2. başlayu < baş+la-yu: (is.) ilk önce, evvela

kaŋım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş (KT D 16) ‘Babam kağana ilk önce Baz Kağan’ı balbal (olarak) dikmişler.’

Uygur Metinleri

başlayu < baş+la-yu: (is.) ilk önce, evvela

tözün maytri bo(disatva) başlayu kırk tümen yaŋı … toyın kuvragka ınçe t(ėp) yarlıkadı (MaitriTekin $19_{22\text{-}5}$) ‘Asil Maitreya başta olmak üzere dört yüz bin yeni rahipler cemaatine haşmetle şöyle dedi.’

eŋ başlayu: (ikileme) ilk önce, ilk an

‘En, son derece’ anlamına gelen *eŋ* sözcüğü ve *başlayu* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ilk önce, ilk an’ manasını taşımaktadır.

eŋ başlayu tugdukta etözüŋüz y(a)rukı ontın sıŋar yėr suvug (barçanı y(a)ruttı) (AYUçar1 74-6) ‘Doğduğunuz ilk andan itibaren bedeninizin ışığı on taraftaki yeryüzünü (her tarafı aydınlattı).’

BAŞLIG

Orhun Abideleri

1. başlıg < baş+lıg: (is.) mağrur, gururlu

başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş (KT D 2) ‘Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.’

2. başlıg < baş+lıg: (is.) lider

anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti (T 46) ‘Oradan bu tarafa … Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.’

Uygur Metinleri

başlıg < baş+lıg: (is.) başlı, başı olan

at başlıgta ulatı altı kuanşi im (bo)dis(a)t(a)v adın kimniŋ erser neŋ ermez (BT13 $21_{55\text{-}7}$) ‘At başlıdan başka altı Kuanşi im Bodhisattva, başka kimin ise hiç olmaz.’

bars başlıg manibatri teŋri: (trm.) kaplan başlı Maṇibhadra tanrı

‘Kaplan’ manasında kullanılan *bars* ifadesi sıfat tamlaması oluşturarak ‘tehlikeli hayvanlardan biri olarak gösterilmekle birlikte tanrıların da özelliklerini ifade etmekte kullanılmaktadır.’ (Tokyürek 2013: s.243) Bu bakımdan ‘kaplan başlı’ ifadesi bir hayvanı anlatmaktan ziyade tanrısal özellikler taşıyan bir canlıyı belirterek soyut anlam kazanmaktadır.

bars başlıg manibatri teŋri (BT23 A_{86}) ‘Kaplan başlı Maṇibhadra tanrı’

teke adgırak sukak başlıg tamulug tınlıg: (trm.) teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar

Burada ‘başlı, başı olan’ anlamında geçen *başlıg* ifadesi sıfat görevinde kullanılarak sıfat tamlaması oluşturmaktadır. Ancak bu ifade biçimi somut bir anlamın dışında özellikle ‘dağ keçisi, geyik’ şeklinde geçen *adgırak* sözcüğü ile birlikte kelime grubuna soyut bir anlam katarak ‘Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücut’ (Tokyürek 2013: s.248) şekillerini ifade ederek gerçek anlamın dışına çıkmaktadır.

teke adgırak sukak başlıg tamulug tınlıglar kelip üç adrı süŋün olarnı oksuz tegінçsiz öz konukra sançarlar tartarlar (MaitriTekin 75_{13-6}) ‘Teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar gelip üç cevherli mızrakları ile bunları gelişigüzel kendi yakınındaki komşusunu vururlar, çekerler.’

BATIM

Orhun Abideleri

batım < bat-ım: (is.) mızrak boyu, mızrak batımı *süŋük batım*

süŋük batımı karıg söküpen kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız (KT D 35) ‘Mızrak batımı karı sökerek Kögmen (ormanlı) Dağları’nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.’

BATSIK

Orhun Abideleri

batsık < bat-sık: (is.) güneşin battığı yer, batı

kurıya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti (KT K 12) ‘Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.’

Uygur Metinleri

batsık < bat-sık: (is.) güneşin battığı yer, batı

kaş(i)p bu(rkan) (kün) batsıktın başlanıp nırvanka (bar)ı yarlıkadı (MaitrTekin 6_{2-4}) ‘Kāşyapa Buddha gün batısında hükmedip Nirvāna’ya haşmetle vardı.’

BAY

Orhun Abideleri

bay: (is.) zengin, varlıklı, mal mülk sahibi

bodunug kop kuwratdım çıgaṅ bodunug bay kıltım (KT G 10) 'Halkı tamamen derleyip topladım. Yoksul halkı zengin ettim.'

Uygur Metinleri

bay: (is.) zengin, varlıklı, mal mülk sahibi

bay er koṅı ürküpen barmış (IB 27) 'Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış.'

bay ayaglıg: (ikileme) zengin, itibarlı

bay sözcüğü ile birlikte 'şerefli, itibarlı' anlamına gelen *ayaglıg* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler kendi anlamlarını koruyarak cümle içerisinde 'zengin ve itibarlı' şeklinde ifade edilmektedir.

bay ayaglıg tėgüçi at küü bakır yartmak erdinilig ed t(a)var bolar y(e)me ok yalaŋuklarnıŋ özlerin yaşları uzatgalı umazlar (BT2 951-5) 'Zengin (ve) itibarlı denilmesi, şöhret$_2$, bakır para, mücevherli mal mülk(e) sahip olan canlıların da ömrünü uzatmasını sağlamaz.'

bay barımlıg: (ikileme) zengin, itibarlı

bay kelimesi, 'zengin varlıklı' kimseleri anlatmak için kullanılan *barımlıg* sözcüğü ile cümle içerisinde yan yana kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu kelimeler anlamlarını koruyarak 'zengin ve itibarlı' şeklinde ifade edilmektedir.

ol y(e)me m(a)haraṭe ėlig han ertiŋü ulug bay barımlıg (AYGulcalı 61-2) 'O, Mahāratha hükümdar son derece zengin$_2$ (idi).'

bay bayagut: (ikileme) zengin, itibarlı

bay kelimesi, yine kendisi ile aynı anlama gelen *bayagut* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve manalarını koruyarak cümle içerisinde 'zengin, itibarlı' anlamını taşımaktadır.

amtı şakimun burhan şazanınta bay bayagutlar seŋrem ėtip buşi bėrser (MaitrTekin 52$_{40-4}$) 'Şimdi Şākyamuni Buddha'nın dininde (şasana) zenginler$_2$ manastır inşâ edip sadaka olarak verseler…'

bay bedük: (ikileme) zengin, itibarlı

bay kelimesi ile birlikte 'büyük' anlamına gelen *bedük* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'zengin, itibarlı' anlamına gelmektedir.

bay bedük kişiler oglanı yaşı purnı vimali gavanpati subahuda ulatı bėş ınallar arhant kutın bultılar (MaitrTekin 7_{33-7}) ‘Zengin$_2$ çocukları Yaşa, Pūrna, Vimala, Gavāmpati ve Sūbahu’dan ibaret beş vekil veliliğe ulaştılar.’

bay çıgay: (ikileme) zengin fakiri

bay kelimesi ile zıt bir anlam teşkil eden ve ‘fakir, yoksul’ manasında kullanılan *çıgay* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu kelimeler cümle içerisinde kendi anlamlarını koruyarak ‘zengin ve fakir’ şeklinde ifade edilmektedir.

bayıg çıgayıg adırtlamadın (b)ir teg alku tınl(ı)glarıg ölürdeçi (BT37 9174-5) ‘Zengin fakir ayırmadan eşit olarak bütün canlıları öldürecek.’

bay meŋilig: (ikileme) refah içinde, mutlu

bay kelimesi ile ‘mesut, huzurlu’ manasına gelen *meŋilig* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme ‘refah içinde, mutlu’ kimseleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

törtünç bodun kara bay meŋilig köni törüçe evrildeçi bolgay (AYÖlmez 192_{4-6}) ‘Dördüncüsü, halk(ı) zengin ve mutlu, doğru öğreti gereğince çevrilmiş olacak.’

BAZ

Orhun Abideleri

baz: (is.) bağımlı, tâbi

teŋri yarlıkadok üçün ėlligig ėlsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış (KT D 15) ‘(Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş.’

Uygur Metinleri

baz: (is.) barışçıl, sakin

kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AYAyazlı 167-8) ‘Tüm halkı huzurlu, yukarıdaki büyüklerle aşağıdaki küçükler uyumlu olur.’

tüz baz: (ikileme) barış, huzur

‘Barışık, uyumlu’ manasına gelen *tüz* kelimesi ve *baz* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamlarını koruyarak ‘barış, huzur’ manasını taşımaktadır.

suv tutmış tütüşlüg kerişlig tınl(ı)glarıg tüz baz kılmış (AYÖlmez 169_{1-2}) 'Su tutmuş, küskün, kavgalı canlıları barışık$_2$ duruma getirmiş.'

BEDİZ

Orhun Abideleri

bediz < bedi-z: (is.) resim, süs, bezeme

tawgaç k(aga)nta bedizçi k(op) kelürtüm (BK K 14) 'Çin kağanından süsleme ustası tamamen getirttim.'

Uygur Metinleri

bediz < bedi-z: (is.) resim, süs, ziynet

y(a)rukın toorlug bediziŋiz tüzkerinçsiz erür t(e)ŋrim (AYUçar1 102-4) 'Işık ağı ile kaplı süsünüz kıyaslanmaz tanrım.'

körk bediz: (ikileme) görüntü, şekil

'Şekil, suret, heykel' anlamına gelen *körk* kelimesi ve *bediz* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde 'görüntü, şekil' anlamına gelmektedir.

t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ bo nom erdinig nomlayu y(a)rlıkamış körkin bedizin bedizetsünler (BT 18 S_{474-7}) 'Tanrılar tanrısı Buddha'nın bu öğreti cevherini anlatarak vaaz eden görüntüsünü resmetsinler.'

oyun bediz: (ikileme) süs, ziynet

'Oyun' anlamına gelen *oyun* kelimesi ile birlikte *bediz* sözcüğü cümle içerisinde yan yana kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'süs, ziynet' anlamını ifade etmektedir.

burhanka okadmatın tuş tolum bolup oyunın bedizin udusu teginelim (BT3 799-800) 'Buddha'ya geç kalmadan karşılaşıp ibadet süsü (ile) karşılaşalım.'

BEDİZÇİ

Orhun Abideleri

bedizçi < bedi-z+çi: (is.) süsleme ustası

taş bark (ėtgüçig) bunça bedizçig toygun eltewer kel(ürti) (KT K-D) 'Taş anıt mezarı yapan bunca süsleme ustasını Toygun Eltever getirdi.'

Uygur Metinleri

bedizçi < bedi-z+çi: (is.) ressam, sanatkâr

uz bedizçig arıg baçatıp bėş törlüg bodugka ıgaç yelimin katıp (AYAyazlı 1004-6) 'Usta ressama temiz bir oruç tutturup beş tür boyaya ağaç tutkalını katıp…'

BEDİZET-

Orhun Abideleri

bedizet- < bedi-z+e-t-: (f.) süsletmek

tawgaç kaganta bedizçi kelürtim bedizet(d)im (KT G 11) 'Çin kağanından süsleme ustası getirttim, süslettim.'

Uygur Metinleri

bedizet- < bedi-z+e-t-: (f.) resim yapmak, süsletmek

soltın yıŋak şirikene kut t(e)ŋri hatunı öŋdün yıŋak meniŋ körkümin kuvragımın birle tükel bedizetzün (AYAyazlı 1009-1012) 'Sol tarafta Śrīkanya kut tanrıça, sağ tarafta benim görünüşümü, topluluğumu tamamıyla resmetsin.'

BEG

Orhun Abideleri

beg: (is.) bey

yėgen silig begiŋ kedimlig torug at binip tegdi (KT D 33) 'Yegen Silig beyin zırhlı doru atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

1. beg: (is.) bey, efendi, üst düzey görevli

süü begi şariputr(i)ke ince tėp y(a)rlıkadı (BT20 855-6) 'Ordu beyi Śāriputra'ya şöyle söyleyip emretti.'

beg buryuk: (ikileme) amir, memur

beg kelimesi ile birlikte 'kumandan, vekil, amir' anlamında metinlerde geçen *buryuk* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler manalarını koruyarak cümle içerisinde de 'amir, memur' şeklinde geçmektedir.

begler buryuklar unançlar tayançlar arkası bir ėkintike öçsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köŋülin ertiŋü ögrünçlüg sevinçlig bolmış k(e)rgek (AYAyazlı 291-7) 'Beyler$_2$, vezirler$_2$ topluluğu birbirine

karşı intikam ve nefret duyguları beslemeksizin endişesiz (şefkatli) bir gönülle son derece sevinçli$_2$ olmalı.'

beg ınanç: (ikileme) vezir

beg sözcüğü, 'yardımcı müşavir, danışman' şeklinde anlamlandırılan *ınanç* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'vezir'i anlatmak için kullanılmaktadır.

ol buryuklar başın tegreki begler ınançlar sogık suv bükürüp yelpigü üze yelpiyü ėlig begig hatunug neçeten kėn temin ançakaya öglendürtiler (AYGulcalı 478-482) 'O kumandanlar, çevresindeki vezirler$_2$ (onlara) soğuk su serpip (onları) yelpazeledikten sonra hükümdarı$_2$ ve eşini ancak kendilerine getirdiler.'

beg işi: (ikileme) bey ve eş

beg kelimesi, 'eş, arkadaş' manasına gelen *işi* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde 'bey ve eş'ini anlatmak için kullanılmaktadır.

beg iişi bodun kara nomça törüçe yorısarlar ötrü sizlerniŋ t(e)ŋridem çogunguzlar yalınıŋuzlar tiriŋizler kuvragıŋızlar asılur üsdelür (AYÖlmez 194$_{14-8}$) 'Bey (ve) eş, halk$_2$ (bu) öğreti (dharma), töre gereğine uygun yürüseler, (işte ondan) sonra sizlerin tanrısal aleviniz, yalımlarınız, topluluklarınız$_2$ artar, çoğalır.'

beg yutuz: (ikileme) karı koca

beg kelimesi, 'kadın, eş' anlamına gelen *yutuz* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'karı koca' manasını ifade etmektedir.

beg yutuz ėçi ini y(e)me ka kadaş eke baltır birgeri bolar tüşer adrılmak alp açıg tarka emgekke (AYÇetin2 1384-8) 'Koca (ve) karı, ağabey (ve) erkek kardeş ve hısım akraba, abla (ve) baldız hep birden ayrılma zahmetine maruz kalırlar.'

2. bey: (is.) prens, hükümdar

bodun begi pirsançi ėligke tidigsizin tilegüke ötüngeli bardılar (BT3 235-7) 'Halk prensi Prasenajit, hükümdara uygun dileğini söylemek için gittiler.'

ėlig beg: (ikileme) hükümdar

‘Hükümdar’ manasına gelen *ėlig* kelimesi ile birlikte *beg* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘hükümdar’ manasını taşımaktadır.

> *kaŋı ėlig begig kınlıkta bekletip yėti yüligün adakı ol …* (MaitrTekin $58_{45\text{-}6}$) ‘Hükümdar babasını hapiste bağlayıp keskin bir bıçak ile ayağı …’

BEGLİK

Orhun Abideleri

beglik < beg+lik: (is.) bey olmaya layık

> *tawgaç bodunka beglik urı oglın kul boltı eşilik kız oglın küŋ boltı* (KT D 7) ‘Çin hakanına, beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariye oldu.’

Uygur Metinleri

beglig < beg+lig: (is.) soylu, bey neslinden gelen

> *ulug törlüg (svayam) bar yaŋı kün kılıp m(e)n k(e)nt(ü öz)üm ök beglig taplagay m(e)n* (Elmalı 2016: 1123-6) ‘Çok katılımlı (bir) eş seçme günü düzenleyip (eşimi) bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim.’

BEN

Orhun Abideleri

1. ben: (zam.) I. teklik kişi zamiri krş. *men*

> *tawgaç bėrdin yen teg kıtań öŋdün yen teg ben yırdınt(a) yan tegeyin türk sir bodun yėrinte idi yorımazun* (T 11) ‘Çinliler güney taraftan saldırın, Kıtanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin.’

2. ben: (şahıs) ben, I. teklik kişi eki

> *bini oguzug ölürteçik tėr men* (T 10-1) ‘Beni (yani) Oğuzları öldürecektir, derim.’

Uygur Metinleri

1. men: (zam.) ben, I. teklik kişi zamiri

> *tıŋlagıl m(e)n saŋa nomlayu bireyin* (AYÖlmez 158_{16}) ‘Dinle! Ben sana açıklayıvereyim.’

men: (trm.) ben

Bedeni ölümlü olup sürekli yeniden doğan ve Budizmi benimsemeyen ruh, manevî benlik ya da sürekli benlik" olarak tanımlanır. Puruṣa, bütün varlık şekillerini oluşturan üstün ruh ya da maneviyat olarak da gösterilir (Tokyürek 2011: 256).

> *m(e)n tėp adkanmakıg tarkarıp nom tėp adkanmakıg tarkarmamak* (AYTokyürek 534-5) 'Benliğe bağlanmayı bozup Dharmā'ya bağlanmayı bozmamak.'

men sakınçlıg: (trm.) ben düşünceli

Gerçek benliğin var olmadığını sadece Beş Skandha aldanmasının varlığını ifade eder (Tokyürek 2011: 257).

> *men sakınçlıg* (BT1 F_{39}) 'Ben düşünceli'

2. men: (şahıs) ben, I. teklik kişi eki

> *ėligin kavşurup bir kөŋülin ėyin ögirür m(e)n tėp ötündi* (AYUçar2 165-7) 'Ellerini pek samimi olarak birbirine kavuşturup ben bundan dolayı seviniyorum diye arzını ifade etmiş.'

BEŊGÜ

Orhun Abideleri

beŋgü: (sıf.) ebedî, sonsuz

> *ötüken yış olorsar beŋgü ėl tuta olortaçı sen* (KT G 8) 'Ötüken (ormanlı) Dağları'nda otururs an ebedî yurt tutup oturacaksın.'

Uygur Metinleri

meŋü ~ meŋgü: (sıf.) edebî, sonsuz

> *abayapur atl(ı)g korkınçsız meŋgü y(a)ruk nirvanlıg kent (u)l(u)şk(a) tegürdeçi ulug bahşı bolmakım bolzun* (BT23 $H_{216-220}$) 'Abhayapura adlı korkusuz (ve) ebedî ışıklı Nirvāna şehir (ve) memlekete ulaşmak için büyük (bir) öğretmen olsun.'

meŋü meŋü ornag: (trm.) sonsuz yer

Terim sonsuz yer yani Nirvāna'yı ifade etmektedir.

> *meŋü meŋü ornagın bulup özüm meŋülüg ertükteg nom tatıgın üzüksüzin ol meŋig üküş tınl(ı)gka ületim* (AYUçar1 558-561) 'Kendim ebedî (Skr. Nirvāna) öylelik dharma tadını buldum. Birçok canlıya o ebedîliği (Skr. Nirvāna) kesintisiz bir şekilde paylaştırdım.'

BEŊLİG

Orhun Abideleri

beŋlig: (is.) doruklu? Bu kelime Erhan Aydın tarafından *beŋlig* şeklinde transkribe edilip 'doruklu' olarak anlamlandırılmıştır (Aydın 2015: 164). Kelime Mehmet Ölmez tarafından ise *beŋülüg* şeklinde transkribe edilmiş ve 'bengü, ebedî' şeklinde anlamlandırılmıştır (Ölmez 2015: 346). Talat Tekin tarafından *beŋliğ* şeklinde trankribe edilen bu sözcük 'benli, beyaz lekeli (=karlı)' olarak anlamlandırılmıştır (Tekin 1998: 99). Árpád Berta tarafından da *beŋlig* şeklinde transkribe edilen kelime okunduğu gibi çevrilmiştir (Berta 2010: 323). Muharrem Ergin ise bu kelimeyi *beŋgilig* şeklinde transkribe etmiş ve 'mukaddes, mübarek, mesut, sevinçli' şeklinde anlamlandırmıştır (Ergin 2012: 88).

> *tėnsi oglı aytıgma beŋlig ek tagıg ertü temir kapıgka tegi ėrtimiz* (T 44-5) 'Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağları'nı geçerek Demir Kapı'ya kadar ulaştık.'

BERÜKİ

Orhun Abideleri

berüki < berü+ki: (is.) beriki, bu taraftaki

> *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* (T 46) 'Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.'

Uygur Metinleri

berüki < berü+ki: (is.) beriki, bu taraftaki

> *kaçan birök isig özi üzülüp barsar anta ok tözintin berüki etöznüŋ yavızın körkit(ü) bėrür* (Elmalı 2016: 2843-7) 'Ne zaman ki yaşamı sona erer ve (başka bir varlığa) ulaşırsa hemen kökünden başlayarak bu taraftaki bedeninin (bütün) çirkinliği ortaya çıkar.'

BĖÇİN YIL

Orhun Abideleri

bėçin yıl: (is.) maymun yılı

> *barkın bedizin bitig taşın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız* (KT K-D) 'Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.'

Uygur Metinleri

bėçin yıl: (is.) maymun yılı

bėçin yıllıg kişi bu yultuzka sanlıg tugar (BT23 G_{55-6}) ‘Maymun yıllı kişi bu yıldıza ait doğar.’

bėçin: (trm.) maymun. Eski Uygurcada kötü hayvanlar arasında sayılmasının yanında bir de olumlu bir anlam taşımaktadır. Örnekte görüldüğü üzere ‘maymun hayat şekli’ istenmektedir. Bunun nedeni Hint kültüründe maymunun hem dini hem mitolojik değer taşımasıyla ilgilidir. Hayvanlar arasında tanrı ya da kahraman olarak tanımlanan maymun, sihirsel güce sahiptir ve tanrı Hanuman olarak gösterilir (Tokyürek 2013: 266).

bėçin etözin adın tınl(ı)glar(ka) edgü kılgalı uguluk erti anı üçün bėçin ajunınta tuggalı tapladı (Elmalı 2016: 4056-7) ‘(O), maymun bedeniyle başka canlılara iyilik yapabilecekti. Onun için maymun varlığında doğmayı seçti.’

BĖR-

Orhun Abideleri

1. bėr-: (f.) vermek

kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim (T 52) ‘Kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

2. bėr-: (f.) yardımcı fiil, tezlik fiili

tuta bėr-: tutuvermek

türük bodunıŋ ėlin törösin tuta bėrmiş ėti bėrmiş (KT D 1) ‘Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermiş.’

Uygur Metinleri

1. bėr-: (f.) vermek

bo nom erdini kayu ėlte uyur bėrgeli ėliglerke yegedinçlig kut buyan (AYAyazlı 1212-4) ‘Bu öğreti mücevheri herhangi bir ülkedeki hükümdarlara üstün erdem verebilir.’

bėr- tit-: (ikileme) bağışlamak

bėr- fiili ve ‘vazgeçmek, bırakmak, vermek’ manasındaki *tit-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘bağışlamak’ anlamını taşımaktadır.

yėti erdinilerig ... bėrmek titmekte yorısar bilgeli boltukgay altı erklig ... yıgmakıg (BT28 $C_{499-502}$) ‘Yedi mücevheri … bağışlama yolunda yürüse, anlayarak altı güçlü … yığını bulacak.’

2. bėr-: (f.) yardımcı fiil, vermek tezlik fiili

ayu bėr-: söleyivermek

sekiz törlüg tözün (yolu)g ayu bėriŋ (MaitrTekin $85_{50\text{-}1}$) 'Sekiz kısımlı asil yolu (asta-arya-marga) söyleyin!'

boşuyu bėr-: bağışlamak

bo emgekimizni boşuyu bėriŋ (MaitrTekin $69_{26\text{-}7}$) 'Bu acımızı bağışlayın!'

küyü küzetü bėr-: körüyüp kollayıvermek

t(e)ŋriler kuvragı birgerü monı monçulayu sevinser yumgı (küyü) küzetü bėrürler (AYÇetin2 1642-4) 'Tanrılar topluluğu hep birden böyle mutlu olduğunda o hükümdarı$_2$ daima koruyup kollarlar.'

nomlayu bėr-: anlatıvermek

m(e)n inçip saŋa nomlayu bėreyin (AYÇetin2 1148-9) 'Ben sana şöyle anlatayım.'

sözleyü bėr-: anlatıvermek

amtı tapan atlıg tamuda tugmış tınl(ı)glarnıŋ emgeklerin sözleyü bėreyin (Elmalı 2016: 793-5) 'Şimdi Tapana cehenneminde doğmuş canlıların (çekeceği) ızdırapları anlatıvereyim.'

BĖRİDİN

Orhun Abideleri

bėridin < bėri+din: (is.) güneyden

tawgaç bėridin yen teg kıtań öŋdün yen teg ben yırdınt(a) yan tegeyin türk sir bodun yėrinte idi yorımazun (T 11) 'Çinliler güney taraftan saldırın, Kıtanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin.'

Uygur Metinleri

bėrtin < bėri+tin: (is.) sağ, sağdaki, güney, yan taraf

üç yolı oŋarula tegzinip kitip bėrtin sıŋar olurdılar (AYÖlmez $131_{16\text{-}7}$) 'Üç kere sağa doğru dönüp, gidip sağ tarafa oturdular.'

BĖRGERÜ

Orhun Abideleri

bėrigerü < bėri+gerü: (is.) güneye, güneye doğru

bėrigerü tokuz ersinke tegi süledim (KT G 3) ‘Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim.’

BĖRİYE

Orhun Abideleri

bėriye < bėri+ye: (is.) güneyde

bėriye karlok bodun tapa süle tėp tudun yamtarıg ı(d)tım bardı (BK D 40) ‘Güneyde Karluk halkına doğru sefer et, diyerek Tudun Yamtar’ı gönderdim gitti.’

BĖRME-

Orhun Abideleri

bėrme- < bėr-me-: (f.) vermemek

ögsüz ak atına binip tokuz eren sançdı ordog bėrmedi (KT K 9) ‘ Öksüz ak atına binip dokuz askeri mızrakladı. Karargâhı vermedi.’

Uygur Metinleri

bėrme- < bėr-me-: (f.) vermemek

kaŋlıŋnı arata buşi bėrmegil (BT13 31-2) ‘Cesaretini arada zekat verme.’

BĖŞ

Orhun Abideleri

bėş: (sıf.) beş sayısı

bir yılka bėş yolı sünüşdümüz (KT K 4) ‘Bir yıl içerisinde beş kez savaştık.’

bėş balık: (sıf. tam.) bugünkü Çin’in kuzeybatısında bir kent. Çin. Beiting

otuz yaşıma bėş balık tapa süledim (BK D 28) ‘Otuz yaşımda Beş Balık’a doğru sefer ettim.’

bėş otuz: (sıf.) yirmi beş

kamagı bėş otuz süledimiz (KT D 18) ‘Toplamı yirmi beş (kez) sefer ettik.’

bėşinç: (zrf.) beşinci

bėşinç ezgenti kadızda oguz birle sünüşdümüz (KT K 7) ‘Beşinci olarak Ezgenti Kadız’da Oğuzlarla savaştık.’

Uygur Metinleri

bėş: (sıf.) beş sayısı

men bėş bakar teŋinçe tavarı(m) yok (MaitrTekin 10_{38-9}) ‘Beş bakırım bile kalmadı.’

bėş ajun: (trm.) beş hayat

Cehennem, pretalar, hayvanlar, asuralar ve insanların bulunduğu hayat şeklidir. Üç şeytani dünyaya asuralardan sonra insanlar da katılır. Burada tanrılar dışında bütün varlıklar ızdırap çeker. Bu varlıklar önceki yaşamlarındaki kötü karmaları sonucunda bu hayat şekillerinde yeniden doğarlar (Tokyürek 2011: 361).

bėş ajun(lar)ta er(i)gme neçe ėki b(u)t(lu)g yal(a)ŋuklarta tört (adaklıg tınlıg)larta öz ... (BT 23 H_{98-101}) ‘Beş hayatlarda ulaşacak ne kadar iki ayaklı yaratıklarda (ve) dört ayaklı canlılarda kendi … ‘

bėş ajun tınlıglar: (trm.) beş hayattaki canlılar

bk. bėş ajun

kamag bėş ajun tınl(ı)glar oglanın nom buşılıg meŋi üze meŋiletgülük (AYGulcalı 235-7) ‘Bütün beş dünya canlılarının çocuklarını dua (ve) hayır (sadaka, zekat) saadetiyle sevindirmelidir.’

bėş anantrıslar: (trm.) beş ānantarya

Aralıksız, kesintisiz karma ya da affedilmez beş günahın kesintisiz cezası olarak tanımlanan terim, ölümcül günah olarak anlamlandırılır. Ānantarya, ceza yeri olan avīci cehennemi ile de bağlantılıdır (Tokyürek 2011: 321).

bėş anantr(ı)slarıg kılmak üze ėkileyü üç yavlak yollarka kirmezünler (BT2 854-6) ‘Beş ānantaryaları yapmak üzere tekrar üç kötü yollara girmesinler.’

bėş atkaŋu: (trm.) beş duyu

Artha ve gocara da denilen visaya ‘bir bölge, bölgesel, çevre, alan, bilinç alanı, gözün şekil alanı, kulağın duyuş alanı vs. gerçek olarak belirtilen nesnel zihin alanı, nesnel dünya ve öznel bilinç ya da nesnel alan bilgisi’ anlamlarında kullanılır. ‘Haricî ya da olağanüstü dünya’ anlamında kullanılan erdemin uyanışı olarak da belirtilebilir (Tokyürek 2011: 340).

kayu kşanta köz erklig ulatı bilig tursar bir atkaŋuta ol ok kşanta adın bėş atkaŋularıg köz erklig bilig birle atkaŋ ürgürmetin kurugın tüşürülür üçün ertmiş üdke atı bolur (Üİ $118b_{10-3}$) ‘Hangi anda göz organı ve şuuru (visaya) dursa, tam o anda beş objeyi (visaya) göz

organı ve şuuru birlikte vaktinde yetişip algılayamadan boş olarak geçmiş zamana düşürülür olduğu için adı geçmek olur.'

bėş bölük: (trm.) beş bölüm

Terim, ışık dünyasının en büyük babası olan Zurvān'ın beş ikâmetgâhını ifade eder. Bu beş yer akıl, bilgi, idrak, düşünce ve saadetten oluşmaktadır. Manihaizmde bu beş unsura sahip olanlar erdemli kişi olarak kabul edilmektedir (Tokyürek 2011: 481).

y(e)me bėş bölükün bolmış ol (BT5 191) 'Ve beş bölümden oluşmuştur.'

bėş otuz: (sıf.) yirmi beş (sayısı)

kamag bėş otuz törlüg bolmaklarıg keze yorıp oron o(ro)n sayu alku ayıg kılınçlarıg öritip (BT25 1092-4) 'Bütün yirmi beş türlü olanları sırayla geçip yer yer her kötü davranışları çıkarıp…'

bėş teŋri: (trm.) beş tanrı

İlk insan olan Ōhrmazd'ın beş oğlu ya da beş elementi vardır ki bunlar hava, rüzgâr, ışık, su ve ateştir. Bu beş silah ışık tanrısının elementleridir ve karanlıklar âleminin beş dünyasına karşı oluşturulmuş olan silahlardır (Tokyürek 2011: 486).

bėş t(e)ŋri küçi (BT5 532) 'Beş tanrı gücü.'

bėş törlüg bilge bilig: (trm.) beş türlü bilgi

Buddha'nın sahip olduğu beş bilgi anlamındadır. Bu bilgiler muhteşem ruh ya da ātman bilgeliği olarak Hindistan'daki beş bilimi ya da çalışma alanını işaret eder. Buna göre bu bilimler śabda 'gramer ve kompozisyon' śilpakarmastāna 'sanat ve matematik' cikitsā 'tıp', hetu "mantık" adhyātma 'felsefe'dir (Tokyürek 2011: 279).

bėş törlüg bilge bilig oronlarnıka üç törlüg tirginlerig bilmek atl(ı)g çın kėrtü bilge biligig üçtin sınarkı nomlarıg ukdaçı (AYTokyürek 238-241) 'Beş türlü bilgi$_2$ yerlerine üç türlü topluluğu bilmek adlı gerçek$_2$ bilgiyi$_2$ iç taraftaki öğretileri anlayacak.'

bėş törlüg utrunmak agır ulug tsuy: (trm.) beş türlü direnmek (adlı) büyük günah

bk. bėş anantrıslar

bėş törlüg utrunmak agır (ul)ug tsuy ol (BT29 403-4) 'Beş türlü direnmek (adlı) büyük günahtır.'

bėş törlüg vıdyaasdan bilge bilig: (trm.) beş türlü vidyāsthāna ilgi

bk. bėş törlüg bilge bilig

bėş törlüg vıdyaasdan bilge bilig oronların barçanı ötgürmek y(e)me kayu erür (AYTokyürek 1338-1341) ‘Beş türlü vidyāsthāna bilgi yerlerinin tamamını açıklamak yine hangisidir?’

bėş yapıg: (trm.) beş yığın, topluluk

Beş Skandha terimi, ‘beş yığın ya da topluluk’ anlamında kullanılmakta olup akıl sahibi varlıklarda, özellikle insanlarda bulunmaktadır. Beş Skandha şekil, duygu ya da sezgi, algı ve kavramlar, istem ya da irade ve bilinç olarak ifade edilir. Terim, Budizmde bütün varlıkların maddî şekillerini belirtir (Tokyürek 2011: 429).

bėş yapıg etözüm yėrke yapışıp ertiŋü agar bolup öz arıgsızımda çoma bata tepretü umadın yatur m(e)n (Elmalı 2016: 2689-2691) ‘Beş yapıdan oluşan bedenim yere kapanmış (bir halde), çok ağırlaşıp kendi pisliğime batıp kalmış bir şekilde hareketsizce yatıyorum.’

bėş yėgirmi: (is.) on beş (sayısı)

bars yıl ėkinti ay bėş yėgirmike taygüntan manıstantakı kiçig dė(n)tar burua guru ėşid(ip) ėçimiz isig saŋun itaçuk üçün bitidim (IB 67) ‘Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürit), mürşit kâhinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.’

bėş yükmek: (trm.) beş küme, yığın (pañca-skandha)

bk. bėş yapıg

bėş yükmekteki öŋ yükmekte tutulmış (Üİ 105a$_8$) ‘Beş kümedeki (pañca-skandha) renk kümesinde (rūpaskanha) tutulmuş olan renktir.’

bėşinç: (sıf.) beşinci

bu bėşinç boşgutsuz arhant dė(ntar) erür (MaitriTekin 2$_{22-4}$) ‘Bu beşinci öğrenmeyen velidir.

BIÇ-

Orhun Abideleri

bıç-: (f.) biçmek, kesmek

bunça bodun saçın kulkakın bıçdı (BK G 12) ‘Bunca halk saçını, kılağını kesti.’

Uygur Metinleri

bıç-: (f.) biçmek, kesmek

kim erti erki bıçtaçı ögük(i)yem etözin öŋi saçılıp yatur (AYGulcalı 496-7) ‘Kim idi (o) kesen sevgili yavrumun vücudunu, dağılıp yatıyor.’

bıç- çımkı-: (ikileme) kesmek, doğramak

bıç- fiili ile birlikte benzer anlamda ‘kesmek, doğramak’ şeklinde kullanılan *çımkı-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve manalarını koruyarak ‘kesmek, doğramak’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

bıçmış çımkımış (Arat 1932: 3_{163}) ‘Kesmiş’

bıç- uş-: (ikileme) biçmek, doğramak

bıç- fiili, ‘parçalamak’ anlamına gelen *uş-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘biçmek, doğramak’ anlamını ifade etmektedir.

amtı örtlüg temirlig tilgenler kolların koltukların bıçar uşar (MaitrTekin $72_{13\text{-}5}$) ‘Şimdi alevli demir tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçer ve doğrarlar.’

bıç- kes-: (ikileme) biçip kesmek

bıç- fiili ve ‘kesmek, ayırmak’ manasındaki *kes-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘biçip kesmek’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

bu edlerig kalısız bıçıp kesip barça alsar birgerü yėne uşatıp yinçge uvşak kog kılsar orun sayu öŋi öŋi ügüp ursar ülgüşin (bilgeli boltukmaz) eŋ mintin togşursar kök kalık uguşın kalısız (AYUçar1 602-7) ‘Bu şeyleri tamamıyla kesip$_2$ hepsi alınsa, birlikte yine ufalanıp ince toz haline getirilse, yer sayısınca farklı farklı bir araya getirilse, hatta (sayısı) gökyüzü$_2$ sahasını doldursa (bile), (yine de o bilginin) ölçüsü (idrak edilemezdi).’

sanç- bıç-: (ikileme) doğramak, kesmek

‘Batırmak, vurmak, mızraklamak’ manasında kullanılan *sanç-* fiili, *bıç-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘doğramak, kesmek’ anlamını taşımaktadır.

takı negü küter sizler terkin monı sançıŋlar bıçıŋlar isig özin üzüp adın ajunka ıdıŋlar (Elmalı 2016: 3526-9) ‘Artık ne bekliyorsunuz? Çabuk bunu mızraklayıp doğrayalım, (bunu) başka (bir) varlığa gönderelim.’

BIŋ

Orhun Abideleri

bıŋ: (sıf.) bin (sayısı) krş. *biŋ*

biz ėki bıŋ ertimiz (T 16) ‘Biz iki bin (kişi) idik.’

Uygur Metinleri

miŋ: (sıf.) bin (sayısı)

bilge biliglig sav üze taşa turur üzüksüz yüz miŋ törlüg yeg dyanlar y(e)me birle tolu erür (AYAyazlı 1141-3) ‘Bilgelik (erdemi), söz ile sürekli taşar. Yüz bin türlü en üstün derin düşünme (yoklama) ile doludur.’

üç miŋ ulug miŋ yėr suv: (trm.) milyonlarca yeryüzü

Terim, küçük kozmolojiyi ifade eder. Bu yer Sumeru ve etrafındaki yedi kıta, sekiz deniz ve demir dağ sırasından oluşmuş bir dünyadır (Tokyürek 2011: 424).

üç miŋ ulug miŋ yėr suvta kamag t(e)ŋriler kuvragı sevintiler (AYUçar2 108-110) ‘Milyonlarca dünyanın$_2$ (loka-dhātu) her tarafındaki tanrılar topluluğunun hepsi aynı şekilde sevinmiş.’

BİL-

Orhun Abideleri

bil-: (f.) bilmek, bilgi sahibi olmak, anlamak

neŋ neŋ sawım (bar erse)r beŋgü taşka urtum aŋar körü biliŋ (BK K 3) ‘Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım). Ona bakarak anlayın.’

Uygur Metinleri

1. bil-: (f.) bilmek, bilgi sahibi olmak, anlamak

üze teŋri ėşidti asra kişi bilti tėr (IB 54) ‘Yukarıda tanrı işitti, aşağıda insan bildi.’

bil- uk-: (ikileme) bilip anlamak

bil- fiili, ‘anlamak, bilmek’ manasındaki *uk-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler manalarını koruyarak ‘bilip anlamak’ şeklinde metinlerde geçmektedir.

ötrü umug ınag tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan bilip ukup ol iglig toyunka ince tėp ayıtu y(a)rlıkadı (Elmalı 2016: 2641-4) ‘Daha sonra

(canlıların) umudu, tam bilge, tanrıların tanrısı Buddha, bilip anlayarak o hasta rahibe şöyle sordu.'

uk- bil-: (ikileme) anlayıp bilmek

'Anlamak, bilmek' anlamındaki *uk-* fiili, *bil-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'anlayıp bilmek' manasını ifade etmektedir.

ukgulug törülerig alku uktı bilti (MaitrTekin 13_{16-7}) 'Bilinmesi gereken düzenlerin hepsini anladı, bildi.'

2. bil-: (f.) bilmek yardımcı fiili

adırtlayu bil-: ayırt edebilmek

etözümde y(e)me ögüm köŋülüm tükel bar erip edgüli ayıglı kılınç tüşin odgurak adırtlayu bilir m(e)n (Elmalı 2016: 3257-9) 'Vücudumda aklım tam olarak var olduğu sürece hem iyi hem de kötü davranışların karşılığını açık ve net bir şekilde ayırt edebilirim.'

kavşuru bil-: birleştirebilmek

bėşer bėşer atkaŋularıg tıdıgsız kavşuru bilteçi onunç oronka tegmiş (BT21 191-3) 'Beşer beşer bağları sebepsiz birleştirebilecek onuncu yere ulaşmış.'

körkitü boşguru bil-: gösterip öğretebilmek

ol ol nomlarıg ol ol tınl(ı)glarka körkitü boşguru bilip edgüke meŋike yaratmakları üze ötrü al altag p(a)ramitıg uz bütürürler (AYTokyürek 1513-7) 'O öğretileri o canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe ve mutluluğa yönelttikleri için yöntem$_2$ pāramitāsını maharetle elde ederler.'

bütürü bil-: tamamlayabilmek

kamag şastir bitiglerig bütürü bilmiş san sakış edremiŋe barçaka ötmiş udakanişandi atl(ı)g oglı erti (AYUçar2458-462) 'Bütün śāstra eserlerinde pek mâhir, hesap$_2$ sanatına (matematik) eksiksiz vâkıf, Udakanişyanda adlı bir oğlu varmış.'

tuta bil-: tutabilmek

yol kėrtüg neçe yörügin tut bililser (Üİ $99a_{14-5}$) 'Yol gerçeğini tamamen ayrı tutabilse'

BİLGE

Orhun Abideleri

1. bilge < bil-ge: (sıf.) bilge, hakîm

edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş (KT G 6) 'İyi akıl sahibi kişileri iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş.'

2. bilge < bil-ge: (sıf.) unvan niteleyicisi

bilge toñukuk ben özüm tawgaç ėliŋe kılıntım (T 1) Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum.'

Uygur Metinleri

bilge < bil-ge: (is.) bilge, hakîm

buzulmaksız çolmaksız burhan kutın tileyür m(e)n kim kamag bilgelerke sevgülük taplaguluk (AYGulcalı 258-260) 'Bozulmak, çürümez Buddhalığı dilerim ki (Buddha kutsiyeti) bütün bilginlerce sevilendir.'

bilge bilig: (ikileme) bilgi

bilge kelimesi ile birlikte 'bilgi, şuur' şeklinde metinlerde geçen *bilig* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'bilgi' manasını taşımaktadır.

uz ukayın bileyin bilge bilig d(a)r(a)ni erdem (AYÇetin2 151-2) 'Hikmetli bilgi daranisinin faziletini iyice anlayıp bileyim.'

arçişmati yalınayur bilge bilig atlıg oron: (trm.) arcismatī, parlayan bilgelik adlı yer

Bodhisattva alanının dördüncüsü olan terim, 'bilgeliğin parlaması' yahut 'dünyevi arzulardan uzak yerde yanan bilgeliğin ateşi' olarak da gösterilmektedir (Tokyürek 2011: 304).

törtünç arçişmati yalınayur bilge bilig atl(ı)g oron ol (AYTokyürek 2843-4) 'Dördüncüsü arcismatī denilen parlayan bilgelik$_2$ adlı yerdir.'

arıg süzök köni bilge bilig: (trm.) temiz ve doğru bilgi

Terim, 'Mahāyāna'nın temiz ve doğru öğretisi' anlamında olup Hīnayāna'nın karşıtıdır (Tokyürek 2011: 292).

neçe t(e)ŋlig nom uguşı y(e)me ertükteg tözlüg arıg süzök köni bilge bilig üze (AY21 987-9) 'Nice denk kanun yeri öylesine temiz$_2$ ve doğru bilgi$_2$ üzerine.'

bėş törlüg bilge bilig: (bk. bėş)

bilge bilig agılık atlıg teŋri burhan: (trm.) bilgi hazinesi adlı tanrı Buddha

Terim, Buddha olmadan önce bir Bodhisattva'yı ya da Mahābhijñājñanābhibhū Buddha'nın oğlunu ifade eder (Tokyürek 2011: 85).

bilge bilig agılık atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT25 2270-2) 'Bilgi$_2$ hazinesi, madeni adlı tanrı Buddha saadetine…'

bilge bilig paramitlıg tıltag: (trm.) bilgelik pāramitālı sebep

Terim, bilgelik ya da bilgelik sayesinde kurtarma ya da kurtuluş olarak tanımlanır. Bütün Buddhaların anası ya da kaynağıdır (Tokyürek 2011: 277).

bo erür onunç bütmiş bilge bilig p(a)ramitlıg tıltag tetir (AYTokyürek 329-330) 'Budur onuncu inanmış, olgunlaşmış bilgi$_2$ (olan) pāramitālı sebep.'

bilge biliglig küçlüg erdemlig atlıg teŋri burhan: (trm.) bilgeliği güçlü, erdemli adlı tanrı Buddha

Terimin aslı bilinmemekle birlikte genellikle üstün, olağanüstü niteliklere sahip, bilgeliğe sahip bir Buddha ya da Bodhisattva kastedilmektedir (Tokyürek 2011: 117).

bilge biliglig küç(lüg e)rd(emlig) atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT25 3077-8) 'Bilgeliği$_2$ güçlü, erdemli adlı tanrı Buddha saadetine…'

bilge biliglig kün teŋrilig atlıg teŋri burhan: (trm.) bilgili gün tanrı adlı tanrı Buddha

Budizmde Buddha'nın bilgeliğini ifade eden bir benzetmedir. Buddha'nın bilgeliği, bilgeliğin güneşi diye adlandırılır. Çünkü bütün yaşayan varlıklara aydınlık getirir ve bütün ızdırap ve aldatmaların karanlığını dağıtır. Bilgeliğin güneşi, Buddha için ya da onun öğretisi için kullanılan bir semboldür (Tokyürek 2011: 106).

bilge biliglig kün t(e)ŋrilig atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT25 2354-6) 'Bilge$_2$ gün tanrı adlı tanrı Buddha saadetine…'

buyanlıg bilge biliglig yivikler: (trm.) kutsallık ve bilgi süsleri

Terim, 'kutsallık ve bilgi' anlamında olup süslenmiş, güzelleştirilmiş iki erdemi ifade eder. Buna göre iyi amel ve bilgi sahibi olmak canlının en güzel süsüdür (Tokyürek 2011: 329).

buyanlıg bilge biliglig yiviglerim bützünler (AYUçar1 219-221) 'Sevaplı ve bilgili$_2$ süslerim tamamlansın.'

bütmiş bışmış bilge bilig: (trm.) tamamlanmış muhteşem bilgi

Terim hem kendi refahı hem de başkalarının refahı için çalışmayı ifade eder (Tokyürek 2011: 292).

buşi başlap bütmiş bışmış bilge biligke tegi nomlar üze evrilinçsizke tegmek (AYTokyürek 2693-5) 'Sadaka (pāramitāsından) başlayıp

muhteşem, tamamlanmış bilgi (pāramitāsına) kadar öğretiler ile sabitliğe ulaşmak.'

çın kėrtü bilge bilig: (trm.) doğru bilgi

Sanskritçe terim, samyag 'doğru" ve jñāna 'bilgi' kelimelerinden oluşur. Terim 'doğru bilgi' anlamında olup 'akıllı gibi, aziz gibi bilmek' anlamlarını da ifade eder (Tokyürek 2011: 52).

çın kėrtü bilge bilig üze çınınça b(e)lgü tözin körser anı çın kėrtü tėp bilmiş k(e)rgek (BT21 997-9) 'Doğru$_2$ bilgi$_2$ ile gerçeğin esasını görse doğru$_2$ diye bilmeli.'

içdin sıŋarkı bilge bilig: (trm.) içteki bilgi, felsefe

Budizmde iç ile ilgili bir tez, bir bilim olarak ifade edilir. Bu bilim de felsefedir (Tokyürek 2011: 279).

eŋilki içdin sıŋarkı bilge bilig orunın ukmak (AYTokyürek 1345-6) 'Birincisi felsefe ilmi$_2$ yerini anlamak.'

kirsiz arıg akıgsız bilge bilig: (trm.) kirsiz temiz akmayan bilgi

Budizmde 'ihtiras suyu akmayan, ihtirassız, ızdırap çekmeyen, yeniden doğumdan uzak' anlamlarını ifade eder (Tokyürek 2011: 248).

burhan kutın bulmış kşan üdki alku nomlarıg bahşısızın nomçısızın k(e)ntün tuyunmış kirsiz arıg akıgsız bilge bilgi erür (AYTokyürek 417-420) 'Buddha saadetini bulduğu anda$_2$ bütün öğretileri öğretmensiz, dharmāsız kendiliğinden aydınlanmış, kirsiz temiz akmayan bilgidir$_2$.'

köni bilge biliglig küç küsün: (trm.) doğru bilgili güç

'Doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması, prajñā' olarak tanımlanan terim, görüntülere karşı gerçeklikle ilgisi olan doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 291).

eŋilki köni bilge biliglig küç küsü(n) üze tınl(ı)glar köŋülinteki yorıglarınıŋ edgüsin ayıgın adıra bilmekke tayanıp (AYTokyürek 2259-2262) 'Birincisi doğru bilgili$_2$ güç$_2$ üzerine canlılar gönüllerindeki yorumlarının iyisini ve kötüsünü ayırt etmeye dayanıp…'

nom bilge bilig buşi: (trm.) dharmā, bilgi sadakası

‘Dharmā ya da gerçekler sadakası’ olarak adlandırılan sadaka, bilgisiz canlıların cehaletinin giderilmesi için kullanılır. Bu sadaka Buddha veya Bodhisattvalar’ın vaaz yoluyla uygulamış oldukları bir sadakadır (Tokyürek 2011: 244).

> *biligsiz emgekin emgendeçi tınl(ı)glarka nom bilge bilig buşi bėrürler* (AYTokyürek 380-1) ‘Cahillik ıstırabı çeken canlılara dharmā bilgi$_2$ sadakası verirler.’

nomlug ınyana bilge bilig: (trm.) dharmālı jñāna, bilgi

Terim, ‘dört öğretiyi anlayan Dharmā bilgeliği ya da kanunu ve nesneleri kavrayan ve anlayan’ anlamında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 211).

> *adınlar tayakıŋa turmış töznüŋ kirsiz arıg akıgsız bölökinte tutulmış çın kėrtü akıgsız nomlug ınyana bilge bilig (erür)* (AYTokyürek 1240-4) ‘Yabancılar dayanağında durmuş esasın kirsiz, temiz, akmayan bölümünde tutulmuş, doğru, gerçek akmayan kanunlu jñāna bilgisidir.’

ot em bilge bilig: (trm.) ilaç ilmi, tıp

Beş ilimden biridir. Terim, tıbbi tedaviyi ifade eder (Tokyürek 2011: 280).

> *törtünç ot em bilge bilig ornın ukmak* (AYTokyürek 1349-1350) ‘Dördüncüsü ilaç$_2$ ilmi$_2$ yeri ile anlamak.”

pratya paramit tėgme bilge bilig paramit: (trm.) prajñā pāramitā denilen bilgelik erdemi

Budizmde terim, ‘muhteşem bilgiyi’ ifade eder. Prajñā bütün varlıkların esas doğasına giren bilgeliktir. Pāramitā ise “mükemmellik” anlamındadır. Kısaca Prajñāpāramitā, aldanış kıyısından kurtulmayı ve diğer kıyıya ulaşmayı ifade eder (Tokyürek 2011: 277).

> *altınç oronta pratya p(a)ramit tėgme bilge bilig p(a)ramit içinte katıglanurlar* (AYTokyürek 2984-6) ‘Altıncı yerde prajñā pāramitā denilen bilgelik erdemi içinde çabalarlar.’

tıdıgsız bilge bilig: (trm.) engelsiz bilgi

Terim, Buddha’nın sınırsız her şeyi bildiğini göstermektedir. Terim ayrıca, ‘engelsiz, sonsuz Buddha bilgisi’ anlamında da kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 206).

> *tıdıgsız bilge biligke ...* (BT1 D$_{5-6}$) ‘Engelsiz bilgiye … ‘

tıltag bilge bilig: (trm.) sebep ilmi

Terim, önerileri kıyas yöntemiyle sonuçlandıran ve örneklendiren sebep bilimi, mantık bilimi olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 280).

> *tıltag bilge bilig orunın ukmak* (AYTokyürek 1356) 'Mantık ilmi$_2$ yeri ile anlamak.'

tört törlüg korkınçsız bilge bilig: (trm.) dört türlü korkusuz bilgi

Terim, Buddha'nın korkusuzluğunun ya da cesaretinin dört türünü ifade etmektedir. Bu Buddha'nın dört korkusuzluğu, onun her şeyi bilmesi, karekterinin mükemmeliyeti, muhaliflerin üstesinden gelmesi ve ıstırabın sona ermesidir. Diğer bir deyişle, Buddha'nın dört korkusuzluğu, bütün olaylardaki gerçeğin ortaya çıkması, bütün istek ve aldanmaların sönmesi, Budist uygulama ve aydınlanmayı engelleyenleri açığa çıkartması ve dünyevi ızdıraplardan kurtulma yolunu açıklaması ve canlıları özgürlüğe kavuşturması şeklindedir (Tokyürek 2011: 182).

> *tört törlüg korkınçsız bilge bilig* (BT25 3675-6) 'Dört türlü korkusuz bilgi.'

tükel bilge biligig küsemek: (trm.) muhteşem bilgiyi istemek

Terim, bir Bodhisattva'nın tam, muhteşem bilgiyi istemesini, arzu etmesini ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 247).

> *bo erür tükel bilge biligig küsemekke tayanıp buşi p(a)ramitıg bütürmek* (AYTokyürek 438-9) 'Muhteşem tam bilgiyi$_2$ istemeye dayanıp sadaka pāramitāsını elde etmek budur.'

tükel bilge biliglig teŋri teŋrisi burhan: (trm.) tam bilgili tanrılar tanrısı Buddha

'Herşeyi bilen, tam aydınlanmış, muhteşem evrensel bilgiye sahip, Buddha'nın evrensel bilgisi ve denizi' anlamına gelen Samyak-saṃbuddha Buddha'nın on unvanından üçüncüsüdür. Terim aynı zamanda hiçbir öğretiye gerek kalmadan Dharmā'yı kendiliğinden keşfeden, kendi gücüyle Nirvāṇa'ya giren anlamlarını da ifade eder (Tokyürek 2011: 170).

> *tükel bilge biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ ol y(a)ruklug yalınçıŋa tartılıp kamagun barça t(e)ŋri burhan tapa keltiler* (AYÖlmez 131$_{8-12}$) 'Tam bilgili tanrılar tanrısı Buddha'nın o ışıltılı parlaklığına kapılıp bütün hepsi tanrı Buddha'ya doğru geldiler.'

uzanmak bilge bilig: (trm.) sanat ilmi

Terim, beş bilimden biridir. Bu bilim çeşitli maharetler, tamircilik, doğa bilimi, hesap, özellikle takvim ve astroloji hesabı gibi bilimleri kapsar (Tokyürek 2011: 281).

bėşinç uzanmak bilge bilig ornın ukmak (AYTokyürek 1350-1) ‘Beşincisi sanat ilmi$_2$ yeri ile anlamak.’

ün bilge bilig: (trm.) ses ilmi

Terim beş bilimden biridir, kelimelerin oluşumu ve onların anlamlarını inceleyen bilim anlamındadır. Gramer bilimi olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 280).

üçünç ün bilge bilig ornın ukmak (AYTokyürek 1348) ‘Üçüncüsü ses ilmi$_2$ yeri ile anlamak.’

yarlıkançuçı köŋül bilge bilig: (trm.) merhametli gönül ve bilgi

Terim ‘merhamet ve bilgi’ anlamındadır. Muhteşem aydınlığa giren ve bütün varlıkları kurtarmayı arayan Bodhisattva’nın iki karakteristik özelliğidir (Tokyürek 2011: 422).

bodis(a)t(a)vlar ulug y(a)rlıkançuçı köŋüllüg ulug bilge biliglig bo ėki törlüg kanatları (AYTokyürek 2605-7) ‘Bodhisattvalar büyük merhametli gönüllü (ve) büyük bilgili bu iki türlü kanat…’

BİLİG

Orhun Abideleri

bilig < bil-ig: (is.) bilgi

körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı (KT K 10) ‘Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu.’

Uygur Metinleri

bilig < bil-ig: (is.) bilgi

bilmiş k(e)rgek otaçı kamag ot em uzanmakı üze birgerü tutulmış biligig (AYUçar2 635-7) ‘Bütün ilaçların$_2$ uzmanlığı ile bilgisini de birlikte (hekimin) kavramış olması gerekir.’

altı biligler: (bk. altı)

arçişmati yalınayur bilge bilig atlıg oron: (bk. bilge)

arıg süzök köni bilge bilig: (bk. bilge)

az bilig: (trm.) ihtiras bilgisi

Kāma, rāga da denilen tṛṣṇā terimi ‘aşk, sevgi, arzu, susuz, susuzluk, uzun zaman suya kanmamış, açgözlülük’ anlamlarında kullanılır (Tokyürek 2011: 353).

az bilig öçser amrılsar tutyak öçer amrılur (MaitrTekin 44a$_{31-3}$) ‘Arzu yok olsa bağlanma yok olur.’

bilge bilig: (bk. bilge)

bilge bilig agılık atlıg teŋri burhan: (bk. bilge)

biligsiz bilig: (trm.) bilgisiz bilgi, cehalet

‘Cehalet ya da aldatma, aldanma, hayalî bazı duygular, aydınlatılmaz karanlık, oluşumu yanlış gösteren cehalet ya da gerçekteki aldatıcı olaylar, cahil, aptal, akılsız’ anlamlarındaki avidyā, ıstırabın kökleri arasındadır (Tokyürek 2011: 310).

> *biligsiz bilig öçser tavranmak öçer* (MaitrTekin 44a$_{24}$) ‘Bilgisizlik yok olsa istem yok olur.’

burhanlar biligi: (trm.) Buddhalar bilgisi

Sarvajña, ‘Buddha bilgeliği, muhteşem bilgi, her şeyi bilme’ olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 206).

> *burhanlar biligince ukup ol bodis(a)t(a)v temin bo yėrtinçü yėr suvug arıg süzök körür tėp tėdi* (BT20 192-5) ‘Buddhalar bilgisi gibi anlayıp o Bodhisattva hemen bu yeryüzünü$_2$ tertemiz$_2$ görür, diye söyledi.’

burun bilig: (trm.) burun bilinci

‘Koku duyu organıyla anlama, kavrama’ anlamında kullanılan terim Buddha’nın mesajlarından olan erdem ve fedakârlığı ifade eder (Tokyürek 2011: 335).

> *üçünç burun bilig* (SY 397-8) ‘Üçüncüsü burun bilinci.’

bütmiş bışmış bilge bilig: (bk. bilge)

çın kėrtü bilge bilig: (bk. bilge)

içdin sıŋarkı bilge bilig: (bk. bilge)

kirsiz arıg akıgsız bilge bilig: (bk. bilge)

köni bilig: (trm.) doğru bilgi

Sanskritçe terim, samyag ‘doğru’ ve jñāna ‘bilgi’ kelimelerinden oluşur. Terim ‘doğru bilgi’ anlamında olup ‘akıllı gibi, aziz gibi bilmek’ anlamlarını da ifade eder (Tokyürek 2011: 52).

> *amtı t(e)ŋrim bo muntag t(e)rs tetrü biliglig tınlıglarka köni yol oruk körtgürü bėrgey erti kim köni yolça köni biligçe yorızunlar erti* (SY 235-8) ‘Şimdi tanrım bu böyle yanlış$_2$ bilgili canlılara doğru yolu$_2$ gösterebilecekti ki doğru yola doğru bilgi ile yürüsünler.’

köŋül bilig: (trm.) gönül bilgisi, bilinç

Herşey bilinçtir ya da doğaüstüdür. Sınırsız bilinç, bilginin her çeşidi ya da her şeyi bilme olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 333).

> *bilig köŋül bolmasar at öŋ bolmaz* (MaitrTekin 44a$_{20-1}$) ‘Bilgi, bilinç olmasa ad ve şekil olmaz.’

köz bilig: (trm.) göz bilgisi, bilinci

Terim, ‘görsel duyu organları tarafından anlamak, kavramak’ anlamındadır. Göz, şekil ve madde ile bağlantı kurduğu zaman bilinç ortaya çıkar (Tokyürek 2011: 335).

> *bo kşantakı köz bilig birle ugrayu atkanu tüketmek* (Üİ 120b$_{2-3}$) ‘Bu andaki göz şuuru ile rengi kastedip tamamen algılamak.’

kulgak bilig: (trm.) kulak bilinci

‘İşitsel duyu organlarıyla anlama, kavrama’ anlamında kullanılan terim, Buddha’nın kişisel disiplinini gösteren bir ifadedir. Canlılar bu kulak sayesinde doğruyu ya da yanlışı algılarlar (Tokyürek 2011: 335).

> *ėki kulgakı ün eşitür* (SY 405) ‘İki kulağı ses işitir.’

nom bilge bilig buşi: (bk. bilge)

nomlug ınyana bilge bilig: (bk. bilge)

ot em bilge bilig: (bk. bilge)

pratya paramit tigme bilge bilig paramit: (bk. bilge)

tıdıgsız bilge bilig: (bk. bilge)

tıltag bilge bilig: (bk. bilge)

BİLİGSİZ

Orhun Abideleri

biligsiz < bil-ig+siz: (sıf.) bilgisiz, cahil

> *anta kėsre inisi ėçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç* (KT D 5) ‘Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette.’

Uygur Metinleri

biligsiz < bil-ig+siz: (sıf.) bilgisiz, cahil

> *yene biligsiz yal(a)ŋuklar tagun (askanç)u sav sözleyür erki* (Elmalı 2016: 3318-9) ‘Yine cahil insanlar dedikodu yapmaktadırlar herhalde.’

bilge biligsiz: (trm.) bilgisiz, cahil

Terim, ‘aldanma, aldatma, şüphe, inanmama, ihtiras, istek uyandıran şey, kaygı, sıkıntı, kleśa’ gibi anlamlarda kullanılmakla birlikte cehalet anlamını da içine alır (Tokyürek 2011: 31).

kiŋ ulug yörüglerig bilge biligsiz yalaŋuklar bilgeli ukgalı umazlar (AYUçar1 448-9) ‘Geniş büyük yorumları, bilgisiz canlılar anlayamazlar$_2$.’

biligsiz bilig: (bk. bilig)

biligsiz emgek: (trm.) bilgisizlik ıstırabı

Budizm’de iki tür ızdırap olarak fiziksel ve ruhsal ızdıraptan oluşan iç ızdıraplar ile dış etkiler sonucunda oluşan dış ızdıraplar ifade edilmektedir. ‘Fiziksel ve ruhsal ızdıraplar’ anlamında kullanılan iç ızdırabın Uygurca karşılığı bulunamamıştır. İç ızdıraplar ağrı, hastalık, üzüntü, sefalet, yoksulluk gibi fiziksel ve zihni ızdıraplardır (Tokyürek 2011: 11). ‘Bilgisizlik ızdırabı’ da iç ızdıraplar kategorisinde değerlendirilen bir terimdir.

biligsiz emgekin emgenteçi tınl(ı)glarka nom bilge bilig buşi bėrürler (AYTokyürek 380-1) ‘Bilgisizlik ızdırabını çeken canlılara dharmā bilgisi sadakasını verirler.’

kirlig biligsiz bilig: (trm.) kirli bilgisizlik bilgisi

‘Kir, kirlilik, pislik, ahlâkî kirlilik, ruhsal kirlilik’ olarak tanımlanır. Zihni kandırma ya da yanlış yola sevk etme, aldanma, kirlenme olarak da gösterilir (Tokyürek 2011: 260).

kirlig biligsiz biligig kėterip kirsiz biligsiz biligig kėtermemek (AYTokyürek 538-540) ‘Kirli bilgisizliği$_2$ giderip temiz bilgiyi$_2$ gidermemek.’

kirsiz biligsiz bilig: (trm.) temiz bilgi

Bir Bodhisattvanın ikinci alanı ya da Bodhisattva’nın Buddha alanına girmeden önceki son durumu olarak ifade edilen terim, ‘lekesiz, temiz, sürekli ve değişime karşı değişmeme, aziz, nirvāṇa gerçeği’ olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 260).

körmek bışrunmak yollar içinte kevmek yolug tarkarmak yolug birle işletmek birle işletdükde yene kirlig kirsiz ėki törlüg biligsiz biliglerig birle kėtermek (AYTokyürek 549-553) ‘Görme ve dindarlaşma yollarını zayıflatan ve bozan yolu ile oluşturduklarında yine kirli ve kirsiz iki türlü bilgi ve bilgisizliği gidermek.’

BİLME-

Orhun Abideleri

bilme- < bil-me-: (f.) bilmemek

inisi ėçisin bilmez erti oglı kaŋın bilmez erti (BK D 18) ‘Kardeş ağabeyini bilmezdi, çocuklar babasını bilmezdi.’

Uygur Metinleri

bilme- < bil-me-: (f.) bilmemek

ka(yu) yolça bargulukumın arıtı bilmez m(e)n (Elmalı 2016: 2662-3) ‘Hangi yol üzerinde gideceğimi ben asla bilmem.’

BİN-

Orhun Abideleri

bin-: (f.) binmek

köl tėgin azman akıg binip oplayu tegdi (KT K 5) ‘Köl Tegin azman ak atına binip ileri atılıp saldırdı.’

Uygur Metinleri

min-: (f.) binmek

utru yėrde ogrı sookuşup tutupan minmiş (IB 16) ‘Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş.’

BİNTEGİ

Orhun Abideleri

bintegi < bin+teg-i: (ed.) benim gibi, bana benzer

bintegi bar erser ne bunı bar erteçi ermiş (T 57) ‘Benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış.’

BİNTÜR-

Orhun Abideleri

bintür- < bin-tür-: (f.) bindirmek

at üze bintüre karıg sökdüm (T 25) ‘(Askeri) ata bindirerek karları söktüm.’

Bİŋ

Orhun Abideleri

biŋ: (sıf.) bin (sayısı) krş. *bıŋ*

öŋre kıtańda bėrye tawgaçda kurıya kordanta yırya oguzda ėki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar (T 14) ‘Doğu’da Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin (kadar) askerimiz bar.’

Uygur Metinleri

miŋ: (sıf.) bin (sayısı)

bo meniŋ etözüm yüz miŋ ajunlartın berü yoksuz asıgsız neçe neçe yirüdi artadı (AYGulcalı 163-5) 'Bu benim vücudum yüz bin varlık şeklinden beri faydasız$_2$ (olup), nice (süredir) çürüdü.'

BİR

Orhun Abideleri

bir: (is./sıf.) bir (sayısı)

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı yüziŋe başıŋa bir t(egmedi) (KT D 33) 'Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına biri (bile) değmedi.'

bir kişi yaŋılsar oguşı bodunı böşikiŋ tegi kıdmaz ermiş (KT G 6) 'Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış (acımazmış).'

bir kırk: (sıf.) otuz bir (sayısı)

köl tėgin bir kırk yaşayur erti (KT K 2) 'Köl Tegin otuz bir yaşındaydı.'

bir otuz: (sıf.) yirmi bir (sayısı)

bir otuz yaşıŋa çaça seŋünke süŋüşdümüz (KT D 32) '(Köl Tegin) yirmi bir yaşında iken general Çaça'yla savaştık.'

Uygur Metinleri

bir: (is./sıf.) bir (sayısı)

bo tört divip yėrtinçüler ol bir(i)si miŋer miŋer bolsar ol tėmin çaturdivipıg atl(ı)g yėrtinçü uguşı tėp atanur (Elmalı 2016: 4451-4) 'Dört kıtadan (oluşan) dünyalardan her birisi biner dünyadan oluşsa, o hemen Caturdvīpa adı ile dünyanın (bir) bölgesi olarak adlandırılır.'

ança yorıyu yaŋı enüklemiş bir tişi barsıg körtiler (AYGulcalı 112-3) 'Biraz yürüyüp yeni yavrulamış bir dişi kaplan gördüler.'

bir bir: (ikileme) bir bir

'Bir (sayısı)' olarak geçen *bir* kelimesi arka arkaya yazıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak 'bir bir' şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

balıktın birin birin sürüp ündürtiler (BT3 382-3) 'Şehirden bir bir sürdüler.'

bir ėkintike: (ikileme) birbirine karşı, karşılıklı

bir kelimesi, ‘ikinci’ anlamına gelen *ėkinti* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘birbirine karşı, karşılıklı’ manasına gelmektedir.

> *ordo karşı içindeki hatunlar tėgitler begler buryuklar ınançlar tayançlar arkası bir ėkintike öçsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köŋülin ertiŋü ögrünçlüg sevinçlig bolmış k(e)rgek* (AYAyazlı 291-7) ‘Saray içindeki hatunlar (kraliçeler), prensler$_2$, beyler, vezirler$_2$ topluluğu birbirine karşı intikam ve nefret duyguları beslemeksizin endişesiz (şefkatli) bir gönülle son derece sevinçli$_2$ olmalı.’

bir işlig bolmak: (trm.) bir işli olmak

Terim, ‘işi bilme, karma-dāna ya da başrahibin altında bir manastırı yönetme işi’ olarak tanımlanır. Bodhisattvaların bir iş üzerinde yani doğru bir iş üzerinde olmaları gerektiği ifade edilir (Tokyürek 2011: 247).

> *bir işlig bolmak üze* (AYTokyürek 404-5) ‘Doğru işli olmak üzerine…’

bir otuz: (sıf.) yirmi bir (sayısı)

> *atı kötrülmiş t(e)ŋrim bo darnig bir otuz kata sözlep yürüŋ yip üze birer tügzün* (AYAyazlı 875-7) ‘Yüce tanrım, bu Dhāraṇī’yi yirmi bir kez sözleyip beyaz ip ile bir kez bağlasın.’

bir teg: (zrf.) birlikte, aynı

> *yėrinmedin ėkigüke barça bir teg edgülüg bolurlar* (Elmalı 2016: 1646-7) ‘Her ikisine de hep aynı şekilde iyi davranırlar.’

BİRKİ

Orhun Abideleri

birki < bir+ki: (sıf.) birleşik, bir arada

> *birki bodunug ot suw kılmadım* (BK D 22) ‘Birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim.’

Uygur Metinleri

birgerü < bir+gerü: (is.) birlikte, bir olmak

> *çınlayu tözlüg nomlarıg ėkegüni birgerü tutmak üze* (AYTokyürek 1733-5) ‘Gerçek esaslı öğretilerin ikisini bir tutmak üzere’

BİRLE

Orhun Abideleri

birle < bir+le: (ed.) ile, birlikte

èçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz (KT D 17) ‘Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak’a (ve) Şandong Ovası’na kadar sefer ettik.’

Uygur Metinleri

bilen ~ birle ~ birlen < bir+le+n: (ed.) ile, birlikte

bir ugurta ol èlig han üç oglanı birle taştın tagta arıgta ilinçüke bartı (AYGulcalı 79-81) ‘Bir gün o hükümdar$_2$ üç oğlu ile dışarıya kırlara, ormana eğlenceye gitti.’

BİTİ-

Orhun Abideleri

biti- < bit+i-: (f.) yazmak

bödke özüm olorup bunça agır törög tört buluŋdakı yarat(d)ım bitidim (BK D 2) ‘Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım.’

Uygur Metinleri

biti- < bit+i-: (f.) yazmak

kaŋsi y(e)g(i)rmi altınç yıl altınç aynıŋ y(e)g(i)rmi ikisi kün üze altınç bölöküg bitiyü tolu boltı (AYAyazlı 1325-7) ‘K’ang-hi (mührü dönemi) on altıncı yıl altıncı ayın on ikinci günü altıncı bölümü yazarak tamamladı.’

biti- okı-: (ikileme) ‘yazıp okumak’

biti- fiili ile ‘okumak, öğrenmek’ manasında kullanılan *okı-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler kendi anlamlarını koruyarak cümle içerisinde ‘yazıp okumak’ şeklinde geçmektedir.

èki y(è)g(i)rminç bölök altınç tegzinç bitiyü okıyu yadıldı (AYAyazlı 1322-4) ‘On ikinci bölüm, altıncı kitap yazılıp okunarak yayıldı.’

BİTİG

Orhun Abideleri

bitig < bit+i-g: (is.) yazıt

bark ètgüçi bediz yaratıgma bitig taş ètgüçi tawgaç kagan çıganı çaŋ seŋün kelti (KT K 13) ‘Anıt mezar ustası, süs ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.’

Uygur Metinleri

1. bitig < bit+i-g: (is.) kitap

amtı amrak oglanım ança biliŋler bu ırk bitig edgü ol ançıp alku kentü ülügi erklig ol (IB 66) ‘Şimdi sevgili çocuğum, şöyle biliniz. Bu fal kitabı iyidir. Fakat (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.’

2. bitig < bit+i-g: (is.) yazı

bo bitigte körüp ötügümüzni sıkurup ėkileyü anı ornadzunlar (BT1 $A2_{38-9}$) ‘Bu yazıda körüp, sorumuzu yazdırıp onu tekrar yerleştirsinler.’

bitig üjik: (ikileme) ‘yazı (ve) harf’

bitig kelimesi ile birlikte ‘hece, harf’ manasına gelen *üjik* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme metin içerisinde kendi anlamlarını koruyarak ‘yazı (ve) harf’ şeklinde kullanılmaktadır.

olarnı bitig üjik üküş bolgay tėp bitimedimiz (BT8 A_{47-8}) ‘Onları yazı (ve) harf çok olacak diye yazmadık.’

bitig taş: (sıf. tam.) yazılı taş

barkın bedizin bitig taşın bėçin yılka yėtinç ay yėti otuzka kop alkdımız (KT K-D) ‘Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.’

bitig taş ėtgüçi: (is. tam.) yazıt ustası

bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıganı çaŋ seŋün kelti (KT K 13) ‘Anıt mezar ustası, süs ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.’

BİTİT-

Orhun Abideleri

bitit- < bit+i-t-: (f.) yazdırmak, yazdırtmak

türük bilge kagan ėliŋe bititdim (T 58) ‘Türk Bilge Kağan döneminde bunları yazdırttım.’

Uygur Metinleri

bitit- < bit+i-t-: (f.) yazdırmak

burhanlar nom bititmiş süzük köŋülin tıŋlamış buyanı bo monı teg ülgüsüz sansız ol (Elmalı 2016: 4495-7) ‘Buddhaların yazdırmış

(olduğu) öğreti (ve) temiz gönülle dinlemiş (olduğu öğretinin) sevabı bu (ve) bunlar gibi sayısızdır.'

BİZ

Orhun Abideleri

1. biz: (zam.) I. çokluk kişi zamiri

biziŋe yaŋıltokın üçün kaganı ölti (KT D 19) 'Bize (karşı) yanıldığı için kağanı öldü.'

2. biz: (şahıs) I. çokluk kişi eki

tawgaç oguz kıtań buçegü kawı(ş)sar kaltaçı biz (T 12-3) 'Çin, Oğuz ve Kitan bu üçü bir araya gelirse (arada) kalacağız.'

Uygur Metinleri

1. biz: (zam.) I. çokluk kişi zamiri

ay amrak inim bizni igidteçi biziŋe edgü sakınçl(ı)g kaŋım(ı)z adın yėrt(inçüke) bartı (Elmalı 2016: 984-6) 'Ey sevgili kardeşim! Bizi yetiştirecek (olan), bizim için güzel düşünceleri (olan) babamız diğer bir varlığa ulaştı.'

2. biz: (şahıs) I. çokluk kişi eki

ėliglerniŋ hanlarnıŋ adasın tudasın tarkargalı yagısın yavlakın kėtergeli odug sak bolgay biz (AYAyazlı: 96-9) 'Hükümdarların$_2$ sıkıntısını$_2$ ve düşmanını$_2$ uzaklaştırmak için uyanık$_2$ olacağız.'

BO

Orhun Abideleri

1. bo: (sıf.) bu, işareti sıfatı

bo bitig bitigme atısı yol(l)ug tėgin bitidim (KT G 13) 'Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım.'

2. bo: (zam.) bu, işaret zamiri

taş tokıtdım köŋülteki savımın urturtum on ok aglıŋa tatıŋa tegi bunı körü biliŋ (KT G 12) 'Taş yontturdum. Gönlümdeki sözlerimi nakşettim. On Ok Oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin.'

Uygur Metinleri

1. bo: (sıf.) bu, işaret sıfatı

öŋre ertmiş üdde bo çambudivip uluşta m(a)harate atl(ı)g ėlig han bar erti (AYGulcalı 59-61) ‘Çok eski devirlerde, bu dünyada$_2$ Mahāratha adlı (bir) hükümdar$_2$ var idi.’

bo ajun: (trm.) bu hayat şekli

Terim, ‘şimdi, hâli hazırdaki hayat şekli, dünya’ anlamındadır (Tokyürek 2011: 475).

bo ajunta bo nom erdinig boşgunsar (BT1 B$_{188-9}$) ‘Bu hayat şeklinde bu öğreti mücevherini öğrense…’

bo munça: (ed.) bunun gibi

bo munça sav sözleyü tüketdükte ök ötrü (AYUçar1 859-860) ‘Bunun gibi söz söylemeyi tamamladıktan hemen sonra…’

bo muntag: (ed.) bu gibi, böylesi

bo muntag köni kėrtü tözüg ol tözün bilgeler adınaguka y(e)me biltürgelir üçün yėrtinçülüg sav iyin evrilip nomlayurlar sözleyürler (AYUçar1 1057-1060) ‘Böylece bunun gibi gerçek$_2$ esası o asil bilgeler başkalarına da bildirdikleri için dünyalık söz ile çevirip vaaz edip söylerler.’

2. bo: (zam.) bu, işaret zamiri

bo erser bėş ajun tınl(ı)glarnıŋ umugı maytri bodis(a)v(a)tnıŋ körkdeş etözi erür (BT1 A1$_{15-16}$) ‘Bu ise beş hayat şeklindeki canlıların umudu Maitreya Bodhisattva’nın görünen vücududur.’

BOD

Orhun Abideleri

bod: (is.) boy, halk

türk sir bodun yėrinte bod kalmadı (T 3-4) ‘Türk Sir halkının topraklarında boy kalmadı.’

BODUN

Orhun Abideleri

bodun < bod+u+n: (is.) halk

türük bodun yok bolmazun tėyin bodun bolçun tėyin kaŋım ėlteriş kaganıg ögüm ėlbilge katunug teŋi töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç (KT D 11) ‘Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedî) gök tepelerinden? tutup (göğe) yükseltmiş elbette.’

Uygur Metinleri

bodun < bod +u+n: (is.) halk

bodunnuŋ ötügin m(onı monçulayu) ötüngil (Elmalı 2016: 2430-1) 'Halkın ricasını böylece arz et.'

bodun bokun: (ikileme) halk

bodun kelimesi ile birlikte 'halk' manasındaki *bokun* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde halk tabakasından olan insanları anlatmak için kullanılmaktadır.

ay yekler t(e)rkin maŋa sözleŋler meniŋ balıkımdakı bodunug bokunug negülük ölürür sizler (Elmalı 2016: 3508-3510) 'Hey şeytanlar, çabuk söyleyin bana! Benim şehrimdeki insanları nasıl öldürürsünüz?'

bodun kara: (ikileme) halk

bodun kelimesi ve 'halk, avam tabakası' anlamında kullanılan *kara* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmaktadır. Bu sözcükler ikileme görevinde kendi anlamını koruyarak 'halk, halktan olan insanlar'ı anlatmak için cümle içerisinde kullanılmaktadır.

imerigme kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AYAyazlı 166-8) 'Bütün halk$_1$ huzurlu$_2$ yukarıdaki büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu olur.'

kara bodun: (ikileme) halk

'Halk, avam tabakası' manasında kullanılan *kara* kelimesi ile birlikte *bodun* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'halk' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

anı ėşidip buyruklar beg(ler) k(a)ra bodun ınçe tėp tėdi (Elmalı 2016: 1491-2) 'Bunu duyan amirler, memurlar, halk$_2$ şöyle konuşmuşlar.'

BOGUZ

Orhun Abideleri

boguz < bog-uz: (is.) boğaz

bodun bogzı tok erti (T 8) 'Halkın karnı toktu.'

Uygur Metinleri

bogaz ~ boguz < bog-uz: (is.) boğaz

bo ajunta ög kaŋ bolsar kėnki ajunlarta anıŋ boguzın bıçıp isig isig etin yėgeli tegimlig bolur (Elmalı 2016: 3061-4) 'Bu varlığında ana baba olsa, sonraki varlıklarında onun boğazını kesip sıcak sıcak etini yemeye layık olur.'

BOGUZLAN-

Orhun Abideleri

boguzlan- < bog-uz+la-n-: (f.) boğazlanmak

yėrçi yėr yaŋılıp boguzlantı (T 26) ‘Kılavuz yanılınca boğazlandı.’

Uygur Metinleri

boguzlan < bog-uz+la-n-: (f.) boğazlanmak

kınıntın yiti biçekin t(artıp) (ogu)lın b(ogu)zlagalı ... (Elmalı 2016: 1424-5) ‘Kınından keskin kılıcını çekip oğlunu boğazlamak için…’

BOL-

Orhun Abideleri

1. bol-: (f.) olmak

ėl yeme ėl boltı bodun yeme bodun boltı (T 56) ‘Ülke de ülke oldu, halk da halk oldu.’

2. bol-: (f.) olmak yardımcı fiili

yok bol-: yok olmak

az bodun anta yok boltı (KT K 3) ‘Az halkı orada yok oldu.’

Uygur Metinleri

1. bol-: (f.) olmak

ėlig kan ordusınta ordu karşı kodup şmnanç bolur men (MaitrTekin $51_{38\text{-}40}$) ‘Hükümdar$_2$ sarayında, sarayı terk edip rahibe olacağım.’

2. bol-: (f.) zuhûr etmek

edgüli ayıglı ėki törlüg kılınçta ötgürü tugum ajunlar belgülüg bolurlar (MaitrTekin $41_{16\text{-}9}$) ‘İyi veya kötü iki çeşit amelden dolayı yeniden doğum ve varlık şekilleri zuhûr eder.’

3. bol-: (f.) olmak yardımcı fiili

asıg tusu bol-: faydalı olmak

bo nom ertinig okısar sözleser kiŋürü nomlasarlar ötrü ol yėr orunta tört törlüg ulug asıg tusu bolgay (AYÖlmez $191_{18\text{-}21}$) ‘Bu öğreti mücevherini (dharmaratna) okusa(lar), söylese(ler), bütünüyle anlatsalar, sonra o yerde$_2$ dört türlü faydalı olacaktır.’

bar bol-: var olmak

bo arıg semek içinde kadır yavlak kėyikler bar bolup biz yokadguluk emgengülük bolmalım (AYGulcalı 93-5) ‘Bu orman$_2$ içinde vahşi$_2$

yabani hayvanlar var olup, biz (ise) yok olacak eziyet çekecek(lerden) olmayalım.'

busuşlug sakınçlıg bol-: kaygılı, kederli olmak

kaŋım ulug ėlig busuşlug sakınçlıg bolmazun (Elmalı 2016: 1120-1) 'Babam yüce hükümdar kederlenmesin.'

edgü bol-: iyi olmak

tarıg bişdi yaş ot ündi yılkıka kişike edgü boltı (IB 53) 'Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar (ve) insanlar için iyi oldu.'

erdemlig bol-: erdemli olmak

biliglig edremlig bolgalı tapladaçı (AYTokyürek 1432-3) 'Bilgili erdemli olmayı sevecektir.'

ezüg bol-: yalan olmak

agızanmış köni kėrtü savıŋız alku barça buzulup ezüg bolgay sėziksiz (AYÇetin2 187-190) 'Ağzınızdan çıkmış olanların hepsi (bütün sözler) bozularak şüphesiz yalan olacak.'

ig kegen bol-: hasta olmak

bir ugurta ol divaindiraprabė atl(ı)g ėlig begniŋ ėlinte uluşınta ig kegen bolup bodunı karası kuduru emgenti (AYUçar2 462-5) 'Bir vakit, o deva–indra–prabha adlı hükümdarın$_2$ ülkesinde$_2$ hastalık$_2$ başgösterdi ve (hükümdarın) halkı$_2$ epey sıkıntı gördü.'

kalın bol-: kalabalık olmak

ç(a)mbudivip yėrtinçüte ėnçgü eseŋü meŋi ögrünçü üküş telim bodun kara köp kalın bolur (AYAyazlı 176-8) 'Jambudvīpa dünyasında huzur$_2$ ve sevinç$_2$ çok, halk$_2$ da kalabalık$_2$ olur.'

kul bol-: kul olmak

men karı kul boltum (MaitrTekin 16$_6$) 'Ben ihtiyar bir kul oldum.'

katıg bol-: sağlam olmak

semiz at agzı katıg boltı (IB 65) 'Semiz atın ağzı sertleşti.'

kirsiz arıg bol-: temiz olmak

bilteçi bilge biligi y(e)me kirsiz arıg bolur (BT21 723-4) 'Bilen bilgisi de temiz olur.'

öŋi bol-: farklı olmak

kulgakı tilgeni ėtigi öŋi bolsar öŋrekite altın ėrini boş bolup kudı salınsar y(e)me ölür (AYUçar2 687-690) 'Kulak kepçesi uzvu öncekinden farklı olsa, alt dudağı düşüp aşağıya doğru sallansa, (o zaman hasta) yine ölmüş (demektir).'

sėziksiz bol-: şüpheli olmak

(br(a)hmada)tė ėlig meniŋ tülümke sėziksiz bolzun (Elmalı 2016: 1187-8) 'Hükümdar Brahmadatta benim rüyamdan kuşkuya düşmesin.'

tayak bol-: dayanak olmak

kirlig kirsiz nomlarnıŋ asılmakın koramakın körmeteçi b(e)lgüli yėrtinçüli erkinçe tayak boldaçı (AYTokyürek 1085-8) 'Kirli (ve) temiz öğretilerin çoğalması (ve) azalmasını görmeyecek işaret ve dünyevi güce dayanmak.'

teprençsiz bol-: hareketsiz olmak

busuşka emgekke basıtıp teprençsiz boltum ermez mü (AYGulcalı 500-1) 'Keder$_2$ altında (ezilip), kımıldayamaz oldum değil mi?'

tıltag bol-: sebep olmak

bo bodi tėgme tuyunmak köŋüllüg bolguka bütürgüke avant tıltag boldaçı on törlüg p(a)ramitlar (AYTokyürek 2665-8) 'Bu bodhi denilen kavramış, uyanmış gönüllü olmayı elde etmeye sebep$_2$ olacak (olan) on türlü pāramitālardır.'

tuş tolum bol-: eş olmak

otgoratı okadmatın tul tolum bolalım (BT3 797-8) 'Çok geçmeden eş olalım.'

umug ınag bol-: umut olmak

üstün t(e)ŋriniŋ altın yalaŋuknuŋ umugı ınagı bolgay (AYUçar1 1145-7) 'Yukarıda tanrının, aşağıda insanın umudu$_2$ olacak.'

yagısız yavlaksız bol-: düşmansız olmak

bo kamag imerigme tınl(ı)glar oglanı ig agrıgtın kutrulup yagısız yavlaksız bolzunlar (AYAyazlı 1193-5) 'Bu bütün insanoğlu hastalıktan$_2$ kurtulup düşmansız$_2$ olsun.'

yinik bol-: değersiz olmak

agır tsuy ötegi yanturu yana yinik bolur (BT1 B_{190-1}) 'Kötü davranışın karşılığı tekrar değersiz olur.'

BOLMA-

Orhun Abideleri

bolma- < bol-ma-: (f.) olmamak

türük bodun atı küsi yok bolmazun tėyin özümün ol teŋri kagan olortdı (BK D 21) 'Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni, o (ebedî) gök tahta oturttu.'

Uygur Metinleri

bolma- < bol-ma-: (f.) olmamak

birök bo savlarıg adınsıg kılıp övke köŋül turgursar ötrü ançata ok bo bütmiş işin ıçgınur ėkileyü takı ed tavar bolmaz (AYAyazlı 982-6) 'Eğer bu sözleri başka kılıp öfke düşüncesini ortaya çıkarsa o zaman işte bu tamamlamış işini kaybeder ve yeniden mal-mülk olmaz.'

BORÇA

Orhun Abideleri

borça < bor+ça: (is.) ateş gibi, kor gibi

türgėş kagan süsi bulçuda otça borça kelti (KT D 37) 'Türgeş kağanının ordusu Bulçu'da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.'

BOŞGUR-

Orhun Abideleri

1. boşgur- < boş-gur-: (f.) eğitmek, öğretmek

türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış (KT D 13) 'Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).'

2. boşgur- < boş-gur-: (f.) akıl vermek

ırak erser yawlak agı bėrür yaguk erser edgü agı bėrür tėp ança boşgurur ermiş (KT G 7) 'Uzakta isen kötü ipekli verir, yakında ise iyi ipek verir, diyerek öylece akıl verirlermiş.'

Uygur Metinleri

boşgur- < boş-gur-: (f.) öğretmek

ol nomlarıg ol ol tınl(ı)glarka körkitü boşguru bilip edgüke meŋike yaratmakları üze ötrü al altag p(a)ramitıg uz bütürürler (AYTokyürek 1513-7) 'O öğretileri o canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe ve mutluluğa yönelttikleri için yöntem$_2$ pāramitāsını maharetle elde ederler.'

BOZ

Orhun Abideleri

boz: (sıf.) boz, gri renk

ışwara yamtar boz atıg binip tegdi (KT D 33) 'Işvara Yamtar'ın boz atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

boz: (sıf.) boz, gri renk

boz bulıt yorıdı bodun üze yagdı (IB 53) 'Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı.'

BÖD

Orhun Abideleri

böd < bo+üd: (is.) içinde bulunulan zaman, devir

bödke özüm olorup bunça agır törög tört buluŋdakı yarat(d)ım bitidim (BK D 2) 'Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım

BÖLÜN

Orhun Abideleri

bölün: (is.) Tibet'i temsilen gelen üst düzey yetkili/makam < Tib.*blon*

töpöt kaganta bölün kelti (KT K 12) 'Tibet kağanından Bölün geldi.'

BÖŊÜ-

Orhun Abideleri

böŋü-: (f.) böğürmek

toruk bukalı semiz bukalı ırakda böŋüser? semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş tėyin ança sakıntım (T 5-6) 'Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm.'

BÖRİ

Orhun Abideleri

böri: (is.) kurt

teŋri küç bėrtök üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş yagısı końteg ermiş (KT D 12) '(Ebedî) gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş.'

Uygur Metinleri

1. böri: (is.) kurt

bay er końı ürküpen barmış börike sookışmış (IB 27) 'Zengin (bir) adamın koyunu ürkü

böri: (trm.) Eski Uygurca tıp metinlerinde yer alan böri, hastalıkların tedavisinde kullanılan bir hayvan olarak gösterilir (Tokyürek 2013: s.244).

"böriniŋ süŋükin tilin kurıtıp kal it tartmış kişike başınka yaksar edgü bolur (Arat 1930: 79-80) 'Kurdun kemiği ile dilini kurutup deli ve köpek kapmış kişinin başına sürse iyi olur.'

Kurt, Hint kültüründe gaddarlık ve açgözlülüğü, karanlık ve ölümü ifade eder. Yine Çin kültüründe de tamah ve doymazlığı simgeler. Eski Uygurcada ise yırtıcı hayvanlar arasında olan ve et yiyen kurt, canlıların korktuğu bir hayvandır. Bu yırtıcı hayvanlar canlılar için her zaman tehlike yaratır. İnsanlar bu korkutucu hayvanlardan kurtulmak için de Budizme sığınırlar (Tokyürek 2013: s.244).

bars irbiz arslan böride ulatı kadır yavlak keyikler adasıntın yagı yavlak yek içgekler kişili kişi ermezlide ulatı tınl(ı)glar adasıntın yagı yavlak adasıntın ada tuda adasıntın bo bėş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur (AYTokyürek 3065-3073) 'Pars, vaşak, aslan, kurt ve vahşi kötü yırtıcı hayvanlar tehlikesinden, düşman kötü şeytanlar(dan)$_2$ insan ve insan olmayanlardan ve canlıların tehlikesinden, kötülerin$_2$ tehlikesinden, sıkıntı$_2$ tehlikesinden, iftira$_2$ tehlikesinden bu beş türlü tehlikeden korkulardan$_2$ kurtulur$_2$.'

2. böri: (is.) düşman

tört erd(i)nilig yarataglag sekiz tümen tört miŋ kent uluşlarda barçada baştın açsız kızsız kısıgsız kavrıgsız yagısız börisiz basınçsız unçsuz (MaitrTekin 3$_{14-9}$) 'Dört cevherle mücehhez seksen dört bin şehirin hepsinden üstün, tok$_2$, dertsiz, hür müstakil, düşmansız$_2$ minnetsiz …'

BÖŞÜK

Orhun Abideleri

böşük: (is.) akraba

bir kişi yaŋılsar oguşı bodunı böşükiŋe tegi kıdmaz ermiş (KT G 6) ‘Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış (acımazmış).’

Uygur Metinleri

böşük: (is.) akraba

birle kavışmış ka kadaş y(ė)gen tagay adaş böşük edgü ögli kim bar erser eŋ kėninte öŋi öŋi adrıltaçılar (Elmalı 2016: 4310-3) ‘Beraber yaşadığımız akraba, kardeş, yeğen, dayı, hısım, arkadaş, dost kim varsa, en sonunda teker teker (senden) ayrılacaklardır.’

BUÇEGÜ

Orhun Abideleri

buçegü < bu+üç+egü: (is.) bu üçü birlikte

oguz kıtań buçegü kawı(ş)sar kaltaçı biz (T 12-3) ‘Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse (arada) kalacağız.’

BUKA

Orhun Abideleri

buka: (is.) boğa

toruk bukalı semiz bukalı ırakda böŋüser? semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş tėyin ança sakıntım (T 5-6) ‘Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm.’

Uygur Metinleri

buka: (is.) boğa

(b)uka yorıklıg bars bellig (BT38 Hc_{47}) ‘Boğa yürüyüşlü pars belli.’

BUL-

Orhun Abideleri

bul-: (f.) bulmak, elde etmek

umay teg ögüm katun kutıŋa inim köl tėgin er at bultı (KT D 31) ‘Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.’

Uygur Metinleri

1. bul-: (f.) bulmak, elde etmek

bars kėyik eŋke meŋke barmış eŋin meŋin bulmış bulupan uyasıŋaru ögire sebinü kelir tėr (IB 31) '(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup, yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der.'

bul- kazgan-: (ikileme) elde edip kazanmak

bul- fiili, benzer şekilde 'kazanmak' anlamına gelen *kazgan-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde anlamlarını koruyarak 'elde edip kazanmak' şeklinde kullanılmaktadır.

ülgülençsiz teŋlençsiz ulug buyan edgü kılınçıg bulgaylar kazgangaylar (AYAyazlı 256-8) 'Ölçülemez yüce erdem kazanacaklar$_2$.'

bul- tap-: (ikileme) bulup elde etmek

Her ikisi de 'bulmak, elde etmek' anlamına gelen *bul-* ve *tap-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak 'bulup elde etmek' şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

köni kėrtü bütürgülük tıltag üze artokrak arıg yorıkıg bulurlar taparlar (BT21 842-3) 'Doğru$_2$ tamamlamak için sebebi de fazlaca temiz yaşama biçimini bulup elde ederler.'

bul- tegin-: (ikileme) bulup erişmek

bul- fiili ile birlikte 'yaklaşmak, erişmek' manasına gelen *tegin-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'bulup elde etmek' anlamında metinlerde kullanılmaktadır.

küçün küsünin bulu tegirmiş ugurıŋa ötrü olurmış orunıntın örü turup birtinki oŋ eŋnindeki tonın açınıp oŋ tizin çöketip ayasın kavşurup t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ınçe tėp ötünti (AYÖlmez 131$_{21}$-132$_4$) 'Gücünü kuvvetini bulmaya ulaştığı andan sonra oturmuş (olduğu) yerinden ayağa kalkıp, sağdaki, sağ omzundaki giysisini açıp, sağ dizini çökertip aya(lar)ını kavuşturup, tanrılar tanrısı Buddha'ya saygıyla şöyle dedi.'

2. bul-: (f.) bulmak yardımcı fiili

arınmakın bul-: temizlenmeyi bulmak

başdınkı yeg arınmakın bulur (AYTokyürek 3362-3) 'Baştaki üstün temizlenmeyi bulur.'

asıg tusu bul-: fayda bulmak

ol uluşta tört törlüg asıg tusularıg bulur (BT21 1185-6) ‘O şehirde dört türlü faydayı$_2$ bulurlar.’

at maŋal bul-: mutluluk bulmak

styanuparvirt tilin at maŋ(al) bulguluk ne erser edgü savlar sözleyü y(a)rlıkazun (Elmalı 2106: 2492-4) ‘Satyānuparivarta diliyle mutluluk bulacak ne (var) ise, güzel sözler söyleyerek (bunları) açıklasın

bilge bilig bul-: bilgi bulmak

arıg süzök yeg bilge biligig bulmakı bolur (BT21 986-7) ‘Temiz mükemmel bilgiyi bulmak olur.’

bodi yolug bul-: bodhi yolunu bulmak

bışrungalı ötleyin bodi yolug bulguka (AYÇetin2 152-3) ‘Bodhi yolunu bulmayı nasihat edeyim.’

edrem bul-: erdem bulmak

küü kelig edremlerig bulmak y(e)me kayu erür (AYTokyürek 994-5) ‘Derin erdemleri bulmak yine nasıldır?’

ėnçgü meŋilig bul-: huzur bulmak

olar ötrü sakınu sözleyü yetinçsiz başdınkıta başdınkı ulug ögrünçlüg sevinçlig ėnçgü meŋlig bulgaylar (AYAyazlı 250-3) ‘O zaman düşünüp anlatması imkansız, büyük bir sevinç$_2$, huzur$_2$ bulacaklar.’

kirikmeksiz tözin bul-: kirlenmez esasını bulmak

tıltagtın tugmış nomlarnıŋ yoklunmaksız kirikmeksiz tözin bultaçı (AYTokyürek 1078-8) ‘Sebeplerden doğmuş öğretilerin yok edilmez ve kirlenmez esasını bulacak.’

kişi etözin bul-: insan vücudunu bulmak

alp bulguluk kişi etözin bultum (MaitrTekin 1$_{8-9}$) ‘Bulunması güç insan vücuduna ulaştım.’

kut bul-: kutsallık bulmak

bo buyanım küçinte burhan (kutın) bulayın (Elmalı 2016: 1755-6) ‘Bu sevabım sayesinde Buddha kutsallığını bulayım.’

küçin küsün bul-: güç kuvvet bulmak

küçin küsünin bulu tegirmiş ugurıŋa ötrü olurmış orunıntın (AYÖlmez 131$_{21-2}$) ‘Gücünü kuvvetini bulmaya çalıştığı andan sonra oturmuş (olduğu) yerinden …’

taplag bul-: tahammül bulmak

taplagıg bulmuşlar ayıg ajunta bulurlar bilmetin öçmekig (Üİ 125a$_{13-4}$) ‘Tahammülü bulmuş olanlar, kötü varlık biçiminde bilmeden sönmeyi bulurlar.’

tayak bul-: destek bulmak

ol tınl(ı)g(nıŋ) tayak bultaçı töz nom yene sözlegülüksüz tėtir (AYÖlmez 146$_{4-6}$) ‘O canlı(nın) destek bulacağı asıl öğreti yine söylenemez.’

tuyunmak köŋül bul-: aydınlanmış gönül bulmak

bodi tėgme tuyunmak köŋülni bulguluk bütürgülük bo erür (AYTokyürek 135-7) ‘Bodhi denilen aydınlanmış gönlü bulmak ve inanmak budur.’

uzun özüg yaşıg bul-: uzun yaşamı bulmak

özüm yaşım üsdelip uzun özüg yaşıg bulayın (AYÇetin2 149-150) ‘Ömrümün uzamasıyla uzun yaşamı bulayım.’

BULGAK

Orhun Abideleri

bulgak < bulga-k: (is.) karışıklık

teŋri yėr bulgakın üçün yagı boltı (KT K 4) ‘Gök ve yer karıştığı için düşman oldular.’

Uygur Metinleri

bulgak < bulga-k: (is.) karışıklık

ol ėl(te)ki kişiler alkınurlar (yav)ız bulgakın (AYÇetin2 1396-8) ‘O ülkedeki insanlar kötülük (ve) karışıklık nedeniyle yok olurlar.’

BULGANÇ

Orhun Abideleri

bulganç < bulga-n-ç: (is.) karışık, kargaşa

türk bodunı yeme bulganç ol tėmiş (T 22) ‘Türk halkı arasında da kargaşa var, demiş.’

BULMA-

Orhun Abideleri

bulma- < bul-ma-: (f.) bulmamak, elde etmemek

türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı (T 2) ‘Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.’

Uygur Metinleri

bulma- < bul-ma-: (f.) bulamamak, elde edememek

ötrü bodis(a)t(a)v örü turup ınaru berü körüp bı bıçgu tilep bulmadı (AYGulcalı 273-5) ‘Sonra Bodhisattva ayağa kalkıp, öteye beriye bakınıp, bıçak arayıp bulamadı.’

BULUŊ

Orhun Abideleri

buluŋ: (is.) taraf, köşe, bucak

èçim kagan olortokınta tört buluŋdakı bodunug nençe ètm(iş nençe yaratmış t(e)ŋr(i) yarlıkad(ok ü)ç(ün) özüm olortokuma (BK K 9) ‘Amcam kağan tahta oturduğunda dört taraftaki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl örgütlemişse (ebedî) gök lütfettiği için kendim tahta oturdum.’

Uygur Metinleri

buluŋ: (is.) taraf, köşe, bucak

tört buluŋtın adruk körtle sarvaglar (bo)lur (MaitrTekin $31_{21\text{-}2}$) ‘Dört tarafta müstesna ve güzel kuleler vardır.’

buluŋ seŋir: (ikileme) köşe bucak

buluŋ kelimesi, ‘açı, köşe’ manasındaki *seŋir* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘köşe bucak’ manasında cümle içerisinde geçmektedir.

m(a)lunkè aşç(ı) buluŋda seŋirte yaşa (ol)urup kaydakı ogulanıg ogurlap k(a)lmaşapadè (èli)gke yèdürür erti (Elmalı 2016: 1459-1461) ‘Aşçı Malunke, köşede bucakta gizlenerek sokaktaki çocukları çalarak hükümdar Kalmāṣapāda’ya yedirmiş.’

buluŋ yıŋak: (ikileme) yön, taraf

buluŋ kelimesi ile birlikte yine benzer anlamda ‘yön, taraf’ şeklinde anlamlandırılan *yıŋak* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘yön, taraf’ manasını taşımaktadır.

yagız yėr bütürü tepreyür ügüzler taglar birle kalısız buluŋ yıŋak kararıp ölez boltı (AYGulcalı 316-8) ‘Kara toprak bütünüyle titriyor, ırmaklar dağlar ile beraber her taraf$_2$ kararıp, soluk (ışıksız) oldu.’

BUNÇA

Orhun Abideleri

bunça < bu+n+ça: (sıf.) bunca, bu kadar

bunça işig küçüg bėrtökgerü sakınmatı türük bodun ölüreyin urugsıratayın tėr ermiş (KT D 10) ‘Bunca işini gücünü verdiğini (hizmet ettiğini) düşünmeden Türk halkını öldüreyim, soylarını yok edeyim, dermiş.’

Uygur Metinleri

monça ~ munça < mu+n+ça: (sıf.) bunca, bu kadar

bo monça savıg eçileriŋe sözlep ötrü k(e)ntü köŋülinte ince tėp sakındı (AYGulcalı 161-3) ‘Bunca sözü ağabeylerine söyleyip sonra kendi gönlünde şöyle düşündü.’

ança munça: (bk. ança)

BUNTA

Orhun Abideleri

bunta < bu+n+ta: (is.) burada

türük bodun tėrip ėl tutsıkıŋın bunta urtum (KT G 10) ‘Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım).’

Uygur Metinleri

monda ~ monta ~ munda ~ munta < mu+n+ta: (is.) burada

anda monda ınaru berü yorıyu bir ulug kamışlıg berk arıgka kirip ötrü anda tıngalı olordılar (AYGulcalı 85-8) ‘Oraya buraya, öteye beriye yürüyerek büyük, kamışlı koyu bir ormana girip sonra orada dinlenmek için oturdular.’

anta munta: (bk. anta)

munta basa: (zrf.) bundan sonra

munta basa yėtinçünüŋ ürlüksüzin bilmiş ukmış k(e)rgek (BT25) ‘Bundan sonra dünyanın geçiciliğini bilip anlamalı.’

BUNTUT-

Orhun Abideleri

buntut- < bunt-ut-: (f.) aklını başından almak

usın buntutu yurtda yatu kalur erti (T 19) ‘Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hale geldiler.’

BUŊ

Orhun Abideleri

buŋ: (is.) sıkıntı

türük kagan ötüken yış olorsar élte buŋ yok (KT G 3) ‘Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları’nda otururs a ülkede sıkıntı olmaz.’

Uygur Metinleri

muŋ: (is.) sıkıntı, dert

muŋ ay muŋ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın (AYGulcalı 424-6) ‘Ey keder ey keder, kaybetmişim ben samimi/candan (ve) sevgili$_2$ yavrumu.’

muŋ emgek: (ikileme) ızdırap, sıkıntı

muŋ kelimesi yine benzer anlamlı olarak ‘acı, ızdırap, zahmet’ şeklinde metinlerde geçen *emgek* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ızdırap, sıkıntı’ manasına gelmektedir.

alku muŋların emgeklerin tarkar(gaylar) (BT18 441) ‘Bütün ızdırap ve sıkıntıları uzaklaştıracaklar.’

muŋ key: (ikileme) sıkıntı, dert

muŋ kelimesi ile birlikte ‘üzüntü, dert’ anlamındaki *key* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sıkıntı, dert’ manasını ifade etmektedir.

muŋ key kılu kşanti kılur m(e)n kılınçlarımın (BT13 13$_{113}$) ‘Sıkıntı çekerek (kötü) amellerim için pişmanlık duyarım.’

muŋ tar: (ikileme) sıkıntı

muŋ kelimesi, ‘darlık, sıkıntı’ manasında metinlerde geçen *tar* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak ‘sıkıntı’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

bo muŋta(da tarta sènt)ede adın biziŋe umug ına(g bolt)açı tınl(ı)g arıtı yok (Elmalı 2016:279-281) ‘Bu sıkıntılı$_2$ (zamanlarda) senden başka bize umut (olacak) kimseyi asla bulamayız.’

muŋ tark: (ikileme) dert, sıkıntı

muŋ kelimesi ile ‘dert, sıkıntı’ manasındaki *tark* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dert, sıkıntı’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *muŋka tarkka tegmiş erürler* (MaitrTekin 43_{12}) ‘Izdıraba, sıkıntıya duçar olurlar.’

BUƉAD-

Orhun Abideleri

buŋad- < buŋ+ad-: (f.) bunalmak

> *buŋadıp kagan yelü kör tėmiş* (T 26) ‘Kağan (bu duruma) sıkılıp acele edin, demiş.’

Uygur Metinleri

muŋuk- < muŋ+uk-: (f.) üzülmek

> *muŋukup umug ınagları üzülüp ol turmış yėrlerinte ök çemriltiler* (BT38 749-750) ‘Üzülüp, umut (ve) dayanakları kesilip o duran yerlerini de yıktılar.’

BUƉSUZ

Orhun Abideleri

buŋsuz < buŋ+suz: (is.) sıkıntısız(ca)

> *altun kümüş işgiti kotay buŋsuz ança bėrür* (KT G 5) ‘(Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler.’

Uygur Metinleri

muŋsuz < muŋ+suz: (is.) dertsiz, sıkıntısız

> *tanidivi tavar teŋrisine okşadı muŋsuz baylar* (BT3 115-6) ‘Dhanya-Deva mal-mülk tanrısına dertsiz zenginler benzedi.’

muŋsuz taksız: (ikileme) dertsiz, sıkıntısız

muŋsuz kelimesi ‘dertsiz sıkıntısız’ manasındaki *taksız* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak cümle içerisinde ‘dertsiz, sıkıntısız’ manasını ifade etmektedir.

> *açsız kızsız kısıgsız kavrıgsız yagısız börisiz basınçsız unçsuz irtsiz birtsiz muŋsuz taksız telim taşım bay barımlıg* (MaitrTekin 3_{17-20}) ‘Tok_2, hür_2, düşmansız_2, minnetsiz, vergisiz_2, müreffeh, çok varlıklı_2 … ‘

BUYRUK

Orhun Abideleri

buyruk < buyur-uk: (is.) komutan

buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç (KT D 3) ‘Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette.’

Uygur Metinleri

buryuk ~ buyruk < buyur-uk: (is.) kumandan

ötrü anta sutasomė ėlig üç kün ertmişde kėn buyrukların okıp ınçe tėp y(a)rlıkadı (Elmalı 2016: 1514-7) ‘Daha sonra orada üç gün geçirdikten sonra maiyetindekileri çağırıp şöyle buyurdu.’

buryuk ınanç: (ikileme) kumandan

buryuk sözcüğü, ‘yardımcı müşavir, danışman’ şeklinde anlamlandırılan *ınanç* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘kumandan’ı anlatmak için kullanılmaktadır.

buryukları ınançları birle yumgı balıktın taşgaru ünüp öŋi öŋi yadılıp oron oron sayu tilegeli iştegeli bartılar (AYGulcalı 413-6) ‘Kumandanları$_2$ ile birlikte hepsi şehirden dışarıya çıkıp her tarafa dağılıp her yere (çocuğu) aramak$_2$ için gittiler.’

ınanç buyruk: (ikileme) nedim, vekil

ınanç kelimesi ile birlikte ‘kumandan, vekil, amir, başkan’ anlamına gelen *buyruk* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘nedim, vekil’ şeklinde kullanılmaktadır.

anta ötrü vayşarvan maharaçnıŋ üç ulug küçlüg ınanç buyrukları erti sadagari hymavati purnaki (MaitrTekin 7$_{4-8}$) ‘Bundan sonra Vaişravana adlı hüküdarın (Mahārāja) pek çok güçlü üç nedimi ve vekili Sadāgiri, Haimavati ve Pūrnaka idi.’

BUZ-

Orhun Abideleri

buz-: (f.) bozmak, dağıtmak

seleŋe kudı yorıpan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum (BK D 37) ‘Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım.’

Uygur Metinleri

buz-: (f.) bozmak, dağıtmak

yogaçarilarnıŋ köŋüllerin buza yanturu y(a)rlıkamazu(n)lar (BT25 736-7) ‘Yogācārinin gönüllerini bozup dönerek emretmesinler.’

buz- artat-: (ikileme) bozmak, dağıtmak

buz- fiili, ‘tahrip etmek, bozmak’ şeklinde metinlerde geçen *artat-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak cümle içerisinde ‘bozmak, dağıtmak’ şeklinde geçmektedir.

ç(a)k(i)r(a)v(a)rt ėlig hanlar turgurmış ç(a)hşap(u)tlıg tor neŋ buzma artatma (MaitrTekin 47_{6-7}) ‘Dünya hükümdarlarının vaaz ettikleri ahlak düzenini hiç bozma$_2$.’

buz- butarla-: (ikileme) bozmak, dağıtmak

buz- fiili ve ‘bozmak, dağıtmak’ anlamındaki *butarla-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve manasını koruyarak ‘bozmak, dağıtmak’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

vajir tumşuklug karga kuzgun karakuş teglükenler kelip buza butarlayu etimizni yinimizni üzüp iskep tançu tançu yėyürler (MaitrTekin 78_{20-4}) ‘Elmak gagalı karga, kuzgun, karakuş ve akbabalar(?) gelip tahrip ederek etimizi, derimizi parçalayıp parça parça yerler.’

sı- boz-: (ikileme) kırıp bozmak

‘Kırmak, bozmak’ anlamında metinlerde geçen *sı-* fiili, *boz-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak ‘kırıp, bozmak’ şeklinde kullanılmaktadır.

küzedgülük bėş çahşap(a)tlarıg sımış buzmış (BT38 Hd_{43}) ‘Korunacak beş śikṣāpadayı bozmuş.’

-Ç-

ÇIGAŃ

Orhun Abideleri

çıgań: (sıf.) yoksul

kagan olorup yok çıgań bodunug kop kuwrat(d)ım (BK K 7) ‘Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip topladım.’

Uygur Metinleri

çıgay: (is.) yoksul, sefil

y(a)rlıkançuçı köŋülleri üze çıgay emgekin emgendeçilerig erinçkeyürler biligsiz emgekin emgendeçilerig erinçkeyürler (AYTokyürek 373-5) '(Bodhisattvalar) merhametli gönülleri ile fakirlik ıstırabıyla sıkıntı çekenlere (ve) bilgisizlik ıstırabıyla sıkıntı çekenlere (de) acırlar.'

çıgay bulgak: (ikileme) sıkıntılı, karışık

çıgay kelimesi, 'karışıklık' manasına gelen *bulgak* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sıkıntılı, karışık' anlamına gelmektedir.

üküş tınl(ı)glarnıŋ çıgay (bulga)k em(ge)klerin kalın(ç)sız tarkarur erti (Elmalı 2016: 4514-5) 'Pek çok canlının sıkıntı veren ızdıraplarını büsbütün uzaklaştırırdı.'

irinç çıgay: (ikileme) zavallı, yoksul

'Sefil, sefillik' anlamında kullanılan *irinç* kelimesi ile birlikte *çıgay* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamını koruyarak 'zavallı, yoksul' manasına gelmektedir.

ög karnınta tuga teglük tugar irinç çıgay körgeli körksüz alkuka ak bolur (MaitrTekin $85_{24\text{-}6}$) 'Ana karnından kör olarak doğar, fakir, zavallı ve bakılmayacak kadar çirkin, herkes tarafından nefret edilir.'

yok çıgay: (ikileme) yoksul, fakir

'Yok' anlamındaki *yok* kelimesi ile *çıgay* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yoksul, fakir' anlamında metin içerisinde kullanılmaktadır.

amtı sinite takı yok çıgay ınka erü(r) men (MaitrTekin $10_{36\text{-}8}$) 'Şimdi (ise) yersiz yurtsuzum ve senden daha fakirim.'

çıgay: (trm.) Kıtlık, açlık, fırtına, sel, yangın, işkence gibi doğal afetler ve felaketler şeklinde dış etkilere maruz kalınan müşkil durumların yarattığı ızdıraplardır (Tokyürek 2011: 12).

ol erinçkemekleri küçinte ötrü yok çıgay emgekin emgendeçi tınl(ı)glarka tapınça küsüşinçe ed tavar buşi bėrürler (AYTokyürek 377-380) 'O acımaları sayesinde fakirlik ıstırabıyla sıkıntı çeken canlılara istedikleri$_2$ gibi mal sadakası verirler.'

ÇIKAN

Orhun Abideleri

çıkan: (is.) yeğen

bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti (KT K 13) ‘Anıt mezar ustası, süs ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.’

ÇINTAN IGAÇ

Orhun Abideleri

çıntan (ıgaç): (is.) sandal ağacı < Skr. candana

çıntan ıgaç kelürüp öz yar… (BK G 11) ‘Sandal ağacı getirip kendisi…’

Uygur Metinleri

çıntan ~ çintan (ıgaç): (is.) sandal agacı < Skr. candana

ürüŋ esri togan kuş men çıntan ıgaç üze olurupan meŋileyür men (IB 4) ‘Ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerinde otururak mutlu oluyorum.’

adruk adruk eŋr teger çintan tamalaptr abiruş (?) krbirde ulatı (erd(i)ni)lig sögütler ıgaçlar t… (MaitrTekin $55_{28\text{-}30}$) ‘Türlü türlü, salkım salkım olan ile candana tamālapattra, karavīra, krbir ve öteki cevherli ağaçlar… ‘

ÇORAK

Orhun Abideleri

çorak < çor+ak: (is.) çorak yer, çöl

çorakka tegip yolagçı… (BK G-D) ‘Çorak topraklara varınca öncü birlikleri…’

ÇÖLGİ

Orhun Abideleri

çölgi < çöl+gi: (is.) bozkırlı

çölgi az eri bultum (T 23) ‘Bozkır Azlarından bir adam buldum.’

-E-

EÇÜ

Orhun Abideleri

eçü: (is.) ata, ced

kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış (KT D 1) 'İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.'

EDGÜ

Orhun Abideleri

edgü < ed+gü: (sıf.) iyi

küregüŋün üçün igidmiş bilge kaganıŋın ėrmiş barmış edgü ėliŋ kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg (KT D 23) 'Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.'

Uygur Metinleri

edgü < ed+gü: (is.) iyi, güzel

tolu tükel bışrunmaklıg edgüg egsüksüz bütürgülük yüz buyanlıg etigin etingülük (AYGulcalı 230-2) 'Mükemmel$_2$ eğitim almayı (ve) iyiliği eksiksiz (şekilde) tamamlamalı yüz sevaplı işi işlemeli.'

buyan edgü kılınç: (trm.) iyi hareketler

'Erdem mutluluğu, bütün iyi eylemler' olarak tanımlanan terim, iyilik ya da üstünlük elde etmeyi ifade eder. İyi tohumlarla beslenmiş ahlâklı canlıların hareketlerini belirtir (Tokyürek 2011: 328).

ilkideki kılmış kazganmış buyan edgü kılınç tüşin utlusun aşayurlar (AYAyazlı 157-9) 'Başlangıçta kazanmış oldukları erdemlerin$_2$ semeresini$_2$ alırlar.'

buyan edgü kılınçlıg arıg semek: (trm.) kazançlı temiz orman

Terim, 'hak etme, övgüye değer' anlamında olup 'yapılan iyiliklerden sonra kazanılan azimlilik', 'başarılı olma gücü' olarak tanımlanır. Eski Türkçede terim kazanç ormanı olarak ifade edilmektedir (Tokyürek 2011: 332).

buyan edgü kılınçlıg arıg semekig kim ugay erti (BT1 230-1) 'Kazançlı temiz ormanı kim elde edebilirdi?'

buyan edgü kılınçlıg yivekler: (trm.) iyi amelli süsler

Bir canlının güzel niteliklerini ifade eden terim, 'mutluluk ve fazilet süsü, iyi tohum' olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 267).

buyanlar erser buyan edgü kılınçlıg yivekler erür (AYTokyürek 804-5) 'Sevaplar ise sevaplı, iyi amelli süslerdir.'

edgü ayıg: (ikileme) iyi (ve) kötü

edgü sözcüğü, 'kötü, fena' anlamına gelen *ayıg* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve zıt anlamlı bir ikileme oluşturarak 'iyi (ve) kötü' şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *edgüli ayıglı ėki törlüg kılınçlarıg bilmetin etözin kılınu yançdım erser* (AYÖlmez 134_{5-7}) 'Hem iyi hem (de) kötü iki türlü davranışları bilmeden vücud(um)la suç işleyip kabahatte bulundum ise…'

edgü edgü: (trm) amin

> *edgü edgü tözün t(e)ŋriler* (AYÖlmez 194_{4-5}) 'Amin ey soylu tanrılar!'

edgü edrem: (ikileme) iyilik, fazilet

edgü sözcüğü, 'fazilet, hüner' manasında metinlerde geçen *fazilet* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'iyilik, fazilet' anlamını taşımaktadır.

> *erdinilig agılıklar üze tolu edgü edremler üze tükellig kılu tegingey m(e)n* (AYAyazlı 1065-8) '(Onu) Mücevher, hazineler ve bütün iyi erdemler ile kusursuz kılacağım.'

edgü köni: (ikileme) iyi (ve) doğru

edgü kelimesi ile birlikte 'doğru, dürüst' manasına gelen *köni* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'iyi (ve) doğru' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *edgü köni yolçı yėrçi bulup* (SY 154) 'İyi (ve) doğru rehber bulup'

edgü köŋül: (trm.) iyi gönül

'İyi gönül ya da iyi kalp' olarak tanımlanan terim, 'iyi tabiatı' ifade eder ve iyi tohumlarla beslenmiş canlılara işaret eder (Tokyürek 2011: 283).

> *özde tugmış ogulı edgü köŋüllüg atasıŋa umu(g)lug yorımış teg mėni umug ınag sakınur yürekim yarılzun erti* (Elmalı 2016: 3204-7) 'Kendisinden doğan bir çocuğun iyi kalpli babasına umutla yürümesi gibi, benim de umut besleyen yüreğim yarılsaydı.'

edgü meŋi: (ikileme) iyi, hoş

edgü kelimesi ile birlikte 'saadet, neşe' manasına gelen *meŋi* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'iyi, hoş' manasında cümle içerisinde geçmektedir.

> *ançama edgü meŋi erür küsemiş küsüşler kanmakı* (MaitrTekin 47_{18-9}) 'Arzu edilmiş arzuların yerine getirilmesi bu kadar güzel ve zevklidir.'

edgü sakınç: (trm.) iyi düşünce

‘Doğru düşünce ve amaç’ anlamlarında kullanılan terim, ayrıca ‘doğru karar, doğru istek, bizi değiştirecek doğru çaba’ anlamlarında da kullanılır. Bu yolu uygulayan kişi yanlış düşüncelerden ve ahlâksızlıklardan kurtulmayı amaç edinmiştir (Tokyürek 2011: 46).

> *edgü sakınçlıg y(a)rlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü kılınçka eyin bolurlar* (AYAyazlı 172-4) ‘İyi düşünceli merhametli, alçak gönüllü erdeme$_2$ ulaşırlar.’

edgü tüş: (trm.) iyi karşılık

‘Karma karşılığı, karmanın iyi ya da kötü karşılığı’ anlamında kullanılan terim, karmanın meyvesi, önceki karmik davranışlara bağlı olarak yeniden doğma durumu olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 331).

> *bo montag kėŋ alkıg ulug törlüg edgü tüşi* (Elmalı 2016: 4040-1) ‘Bunun gibi geniş (ve) pek çok iyi sonucu.’

edgü ünlüg atlıg teŋri burhan: (trm.) iyi sesli adlı tanrı Buddha

Çin metinlerinde bir tanrı olarak tanımlanırken diğer metinlerde genelikle bir tanrıça olarak gösterilmektedir. Müzik ve şiirin tanrısı olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 134).

> *edgü ünlüg atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 574-5) ‘İyi sesli adlı tanrı Buddha saadetine.’

edgü yaruklug atlıg teŋri burhan: (trm.) güzel ışıklı adlı tanrı Buddha < Skr. kalyānamitraprabha

Terim, ‘iyi, güzel’ anlamındaki kalyānamitra ile ‘ışık, aydınlık’ anlamındaki prabha kelimelerinden oluşur (Tokyürek 2011: 107).

> *edgü y(a)ruklug atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 439-440) ‘Güzel ışıklı adlı tanrı Buddha saadetine.’

edgü yavlak: (ikileme) iyi (ve) kötü

edgü sözcüğü, kendisinin tam tersi ‘kötü, fena’ manasında olan *yavlak* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘iyi (ve) güzel’ manasında cümle içerisinde geçmektedir.

> *edgüsin y(a)vlakın alkunı ayıtmaguluk ol* (SY 342) ‘İyisi (ve) kötüsü, hepsini söylemektir.’

edgü yıltızlıg urug: (trm.) iyi köklü tohum

‘İyi kök, iyi nitelik, iyi bir hayat tarafından ekilmiş iyi bir tohum’ olarak tanımlanan terim, iyi ahlâkı ifade eder (Tokyürek 2011: 330).

burhanlarka tuşup edgü yıltızlıg urugug tarımış bolgaylar (AYAyazlı 611-3) ‘Buddhalarla karşılaşıp, iyilik tohumunu ekmiş olacaklar.’

edgü yol: (trm.) iyi hayat şekli

Üç kötü dünyanın karşıtı olan üç iyi hayat şekli asuralar, insanlar ve tanrılar dünyasını ifade eder. Canlıların geçmiş hayatlarındaki iyi kökler ve erdemleri sonucunda iyi bir dünyada yeniden doğdukları için iyi dünya diye adlandırılır (Tokyürek 2011: 360).

üçünç yavlak yollarıg b(e)klep edgü yollarıg açmakka tayanıp (AYTokyürek 448-450) ‘Üçüncüsü kötü yolları kapatıp iyi yolları açmaya dayanmak.’

EDGÜTİ

Orhun Abideleri

edgüti < ed+gü+ti: (zrf.) iyice

yelme karagu edgüti urgıl basıtma tėmiş (T 34) ‘Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme, demiş.’

Uygur Metinleri

edgüti < ed+gü+ti: (zrf.) iyi, iyice, tam olarak

edgüti yinçürü sakınzun yok kurug tözinę tayanıp artokrak anı bışrunzun (AYÇetin1 626-8) ‘İyice yeniden düşünsün(ler), yokluğa dayanan ruh dinginliğine dalarak onu iyice öğrensin(ler).’

EGİR-

Orhun Abideleri

egir- < eg-ir-: (f.) etrafını sarmak, kuşatmak

on erig toŋa tėgin yogınta egirip ölürtümüz (KT K 7) ‘On askeri Tonga Tegin’in cenaze töreninde çevirip, öldürdük.’

Uygur Metinleri

1. egir- < eg-ir-: (f.) basmak, baskı yapmak, sarmak, sıkıştırmak

ayıg kılınç emgekligler üzüksüz egire sıkıp busuyur (AYUçar1 546-7) ‘Kötü davranış (ve) sıkıntı ile devamlı (varlıklara) sıkarak baskı yapıyor.’

2. egir- < eg-ir-: (f.) ip eğirmek

ıdok elgin igig tutup yip egire yarlıkadı (MaitrTekin 106_{21-2}) ‘Kutlu elleri ile iği tutup haşmetle ip eğirdi.’

EGRİ TEWE

Orhun Abideleri

egri tewe: (sıf. tam.) tek hörgüçlü deve

sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agu buŋsuz kelürti (T 48) ‘Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.’

EKE

Orhun Abideleri

eke: (is.) abla

ögüm katun ulayu öglerim ek(e)lerim keliŋünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küŋ boltaçı erti (KT K 9) ‘Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariye olacak idi.’

Uygur Metinleri

eke: (is.) abla

ögli kaŋlı ulatı kişi ogul beg yutuz eçi ini y(e)me ka kadaş eke baltır birgerü bolar tüşer adrılmak alp açıg tarka emgekke (AYÇetin2 1383-8) ‘Ana (ve) baba ayrıca karı (ve) oğul, koca (ve) karı, ağabey (ve) erkek kardeş ve hısım akraba, abla (ve) baldız hep birden ayrılma zahmetine maruz kalırlar.’

ELBEG

Orhun Abideleri

elbeg: (is.) zengin, bolluk içinde. T 8’de geçen bu kısım Erhan Aydın tarafından *elbeg* şeklinde transkribe edilip ‘zengin, bolluk içinde’ olarak çevrilmiştir (Aydın 2015: 169). Mehmet Ölmez ve Talat Tekin tarafından ise *aş teg* şeklinde transkribe edilip ‘aş gibi’ şeklinde çevrilmiştir (Ölmez 2015: 189; Tekin 1998: 85). Muharrem Ergin ise bu kelimeyi *isig* şeklinde transkribe etmiş ve ‘ısı, sıcaklık, hararet, ateş’ şeklinde çevirmiştir (Ergin 2012: 97). Árpád Berta ise bu kelimeyi ne transkribe etmiş ne de çevirmiştir (Berta 2010: 85).

biz elbeg? ertimiz (T 8) ‘Biz zengin idik.’

I. ELİG

Orhun Abideleri

elig: (is.) el, organ adı

anta yana kirip türgėş kagan buyrukı az totokug eligin tutdı (KT D 38) 'Oradan yine girip Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı.'

Uygur Metinleri

elig: (is.) el, organ adı

neçete ken temin öglenip ötrü eliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar (AYGulcalı 341-3) 'Bir süre sonra kendilerini gelip sonra ellerini (yukarı) kaldırıp, yüksek sesle feryat ettiler$_2$.'

II. ELİG

Orhun Abideleri

elig: (sıf.) elli (sayısı)

elig yaşıma tatawı bodun kıtańda adr(ıltı) (BK G 7) 'Elli yaşımdayken Tatavı halkı Kitanlılardan ayrıldı.'

Uygur Metinleri

elig: (sıf.) elli (sayısı)

elig kolti toyınlar bodis(a)t(a)vlar yorıkıntın köŋülleri yaŋalı ugramış ertiler (AYUçar1 1172-4) 'Elli koṭi bhikṣu, bodhisattvalar değişiminde gönülleri değişmeye niyetlenmişti.'

EMGEK

Orhun Abideleri

emgek < em+ge-k: (is.) sıkıntı, ızdırap

buyrukı begleri yeme ölti on ok bodun emgek körti (KT D 19) 'Komutanları, beyleri de öldü. On Ok halkı (bu yüzden) sıkıntı çekti.'

Uygur Metinleri

emgek < em+ge-k: (is.) sıkıntı, ızdırap

açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yegeli kılınur (AYGulcalı 123-5) 'Açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp, yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.'

açıg tarka emgek emgen-: (trm.) acı ızdırap çekmek

'Istırabımızın kaynağı ya da nedeni' anlamında kullanılan terim, dört asil gerçeğin ikincisidir. Izdıraplarımızın bütün nedeni bizim ihtiraslarımızdır. Bizim ihtiraslarımız

tensel arzular, varolma arzusu, yok etme arzusu gibi ıstıraba neden olan ihtiraslardır (Tokyürek 2011: 24).

> *yürek yarılınçıg açıg tarka emgekler emgenip* (AYAyazlı 132-3) 'Yürek yaralayıcı acılara$_2$, eziyetlere katlanıp …'

ada emgek: (ikileme) felaket, acı

'Tehlike' manasına gelen *ada* sözcüğü, *emgek* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'felaket, acı' anlamına gelmektedir.

> *tört törlüg terin kuvragıg açınsar ayasar küyü küzetü bėrip adaların emgeklerin tarkarsar kėterserler* (AYAyazlı 71-3) 'Dört tür topluluğa saygı gösterse$_2$ koruyup$_2$ sıkıntılarını uzaklaştırsa$_2$ … '

aviş tamudakı emgekler: (trm.) avīci cehennemindeki ızdıraplar

Budizmin en büyük ıstırabı olarak bilinmektedir. Terim, Niraya'da yahut cehennemde veyahut da kötü kaderde çekilen bir ızdırap olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 20).

> *avış tamudakı emgeklerig tegindeçi tınl(ı)glardın* (BT2 303-4) 'Avicī cehennemindeki ızdırapları çeken canlılardan …'

emgek tolgak: (trm.) ızdırap

Kelime skr. duḥkha kelimesi ile gösterilebilir. Bu kelime 'ızdırap' olarak çevrilse de Budist âlimler bu terimi 'huzurun kaçması, kaygılanmak, telaşlanmak' gibi anlamlarda çevirmek gerektiğini ifade ederler. Ayrıca ıstırabın dar anlamda kullanıldığını, geniş anlamda 'kötümserlik' ifade ettiğini belirtirler (Tokyürek 2011: 9).

> *erki kim muntag yürek yarılınçıg emgek tolgak teginürler* (MaitrTekin 81$_{1-2}$) 'Acaba bunun gibi yürek parçalayıcı acı ve sıkıntı çekerler mi?'

ig kem emgek: (trm.) hastalık

'Hastalık, felaket, incinme' anlamlarındaki terim, dört ızdıraptan biri olmakla birlikte canlının güçten düşmesini ve zor durumda kalmasını ifade eder (Tokyürek 2011: 16).

> *ol evde y(e)me adın bir toyın ig kem agrıg emgekin artak bolup öz arıgsızınta agnayu* (Elmalı 2016: 2636-8) 'O evde yine başka bir rahip hastalık ıstırabıyla çürümüş, kendi pisliğinde debeleniyordu.'

ölmek emgek: (trm.) ölüm ıstırabı

'Fanilik, ölüm, ölme, kaybolma, ölüm acısı veya ıstırabı' anlamındaki terim, dört ızdıraptan biridir. Canlının daima var olma arzusuna karşılık ölüm korkusunu ifade eder. Ölüm, cahil varlıklar için sürekli doğum yolunun açılması anlamında olup canlı

için büyük ızdırap kaynağıdır. Oysa Budizmde, aydınlanmış ya da uyanmış bir canlı için ölüm bir kurtuluştur (Tokyürek 2011: 17).

ölmek emgek neçökin öŋre kelip ertdürdi (AYGulcalı 486-7) 'Ölmek eziyeti nasıl bu kadar erken gelip (seni) aldı/yakaladı.'

prėt yolındakı emgekler: (trm.) preta yolundaki ızdıraplar

Üç kötü hayat şeklinden biridir ve burada canlıların çekmiş olduğu sıkıntıları ifade eder (Tokyürek 2011: 21).

prėt yolındakı emgekleri bar erser (BT2 82-4) 'Preta yolundaki ızdırapları var ise …'

yılkı yolıntakı emgek: (trm.) hayvan hayat şeklindeki ızdırap

Terim, altı hayat şeklinden ya da üç kötü hayat şeklinden biridir. Budizmde hayvan dünyasında doğmak büyük bir ızdırap verir. Canlının önceki kötü karmasından dolayı bu hayat şeklinde yeniden dünyaya gelmesini ve burada ızdırap çekmesini ifade eder (Tokyürek 2011: 21).

yılkı yolıntakı emgekleri bar erser (BT2 79-80) 'Hayvan yolundaki ızdırapları var ise … '

EMGETME-

Orhun Abideleri

emgetme- < em+ge-t-me-: (f.) sıkıntı çekmemek

igidiŋ emgetmeŋ tolgatmaŋ (BK K 13) 'Besleyin, (onlara) eziyet (ve) sıkıntı çektirmeyin.'

Uygur Metinleri

emgetme- < em+ge-t-me-: (f.) sıkıntı çekmemek

tözünüm etözüŋ(in) y(e)me üküş emgetmegil (Elmalı 2016: 4388-9) 'Asilzadem, kendine eziyet etme!'

EŊ

Orhun Abideleri

eŋ: (zrf.) en, daha

eŋ ilki togu balıkda süŋüşdüm (BK D 30) 'İlk önce Doğu Balık'ta savaştım.'

Uygur Metinleri

eŋ: (zrf.) en, daha

tıngalı olormışta eŋ ulugı tegin ėki inilerińe ińce tėp tėdi (AYGulcalı 88-90) ‘Dinlenmeye oturduklarında en büyük prens iki küçük kardeşine şöyle dedi.’

eŋ mıntın: (zrf.) hatta

eŋ mıntın yılkı ajunıntakı t(ı)nlıglar y(e)me burhanlarıg körserler muŋadıp taŋlap süzük köŋül öritürler (Elmalı 2016: 1613-6) ‘Hatta, hayvanlar alemindeki canlılar da Buddhaları görseler hayrete düşüp güzel düşünceler beslerler.’

ER

Orhun Abideleri

1. er: (is.) adam

kaŋım kagan yėti yėgirmi erin taşıkmış (KT D 11) ‘Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.’

2. er: (is.) asker

köl tėgin az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı (KT K 5) ‘Köl Tegin Az Yağız (atına) binip ileri atılıp, saldırıp bir askeri mızrakladı.’

Uygur Metinleri

1. er: (is.) erkek, adam

er süke barmış yolta atı ermiş er kugu kuşka sokuşmiş (IB 35) ‘(Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış.’

2. er: (is.) kişi, kimse, biri

ol er neteg osuglug körklüg meŋizlig erti (Elmalı 2016: 1238-9) ‘O kişi nasıl görünüyordu?’

ER-

Orhun Abideleri

1. er-: (f.) olmak

udu ben özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti (T 55) ‘(Onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı.’

2. er-: (f.) yardımcı fiil

ėl tutsık yėr ötüken yış ermiş (KT G 4) Yer tutacak yer Ötüken (ormanlı) Dağları imiş.’

Uygur Metinleri

1. er-: (f.) olmak

alku sıgun muygak kuvragınıŋ ögi teg amrak erip uzun turkaru olarnı ayıg kılınçdın tıdıp nom nomlayur erti (Elmalı 2016: 1796-9) 'Bütün erkek ve dişi geyik sürüsünün anası gibi şefkatli olup, daima onları günahtan alıkoymak için var ederdi.'

2. er-: (f.) yardımcı fiil

muntag kılguluk ermez (AYAyazlı 307-8) 'Böyle yapmak gerekmez.'

ER AT

Orhun Abideleri

er at: (is. tam.) erlik unvanı

umay teg ögüm katun kutıŋa inim köl tėgin er at bultı (KT D 31) 'Umag gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.'

Uygur Metinleri

er at: (is. tam.) erkeğin büluğ ismi

vrhar sanlıg erin atın kızın kırkının işke küçke irtke birtke ıdtımız (MaitrTekin 62_{31-3}) 'Manastıra ait olan erkekleri, kız ve bakireleri mecbûrî bir çalışmaya koşturduk.'

EREN

Orhun Abideleri

1. eren < er+en: (is.) adam(lar)

lisün tay seŋün başadu bėş yüz eren kelti (BK G 11) 'Büyük general Lisün'ün başında bulunduğu beş yüz kişi geldi.'

2. eren < er+en: (is.) asker(ler)

köl tėgin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı (KT K 8-9) 'Köl Tegin öksüz ak atına binip dokuz askeri mızrakladı.'

Uygur Metinleri

1. eren < er+en: (is.) beyler, erler, erkekler

bir ugurta ol d(a)ntipalė ėlig alp katag avçı erenleri alpagutları birle arıg simekde avka atlanıp bartı (Elmalı 2016: 247-250) 'Bir gün hükümdar Daṇḍāpala, acımasız erleri, yiğitleri ile atına binip avlanmak için ormana gitmiş.'

2. eren < er+en: (is.) insanlar

yėrtinçüg ukmış üzeliksiz er tosın erenlerig turulturtaçı yavalturtaçı t(e)ŋrilerniŋ yalaŋuklarnıŋ bahşısı burhan atı kötrülmiş (AYUçar1 1141-4) 'Dünyayı anlamış (Skr. lokavid), mükemmel insan (Skr. anuttarā), edebsiz insanları uysallaştıran$_2$ (Skr. purusa-damya-sārathi), tanrıların (ve) insanların hocası (Skr. śāstādevamanusyānām), adı yüce Buddha.'

3. eren < er+en: (is.) eren, kahraman

birök nizvanil(a)rnıŋ tarıkmakı bolsar ol üküş az tözün erenl(e)rniŋ ötrü bolur (Üİ 112b$_{5-7}$) 'Eğer, kleśaların uzaklaşması çok (veya) az olursa, asil erenlerin (de) o zaman daha üstünü veya aşağısı olur.'

ERİNÇ

Orhun Abideleri

erinç < er-inç: (is.) elbette; kuşkusuz

bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı bilge ermiş erinç alp ermiş erinç (BK D 4) 'Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş, komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette.'

bardok yėrde edgüg ol erinç (KT D 24) 'Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz.'

ERKLİ ~ ERKLİG

Orhun Abideleri

1. erkli: (is.) iken

ança olorur erkli oguzduntun küreg kelti (T 8) 'Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi.'

2. erklig: (is.) olan

yinçge erklig üzgeli uçuz (ermiş) (T 13) 'İnce olanı koparmak kolaymış.'

Uygur Metinleri

erkli: (is.) iken

kanımaz erkli ... uryuk ol (Elmalı 2016: 711-2) 'Kanamaz iken … vurmuşlar.'

ERKLİG

Orhun Abideleri

erklig < erk+lig: (is.) güçlü, muktedir

üze teŋri erklig ... (BK K 12) ‘Yukarıda (ebedî) gök güçlü…’

Uygur Metinleri

erklig < erk+lig: (is.) güçlü, kuvvetli

ol üdün v(a)jir erkligi bodis(a)t(a)v y(e)me olurmış orunıntın örü turup ayasın kavşurup agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ince tėp ötündi (AYÇetin1 209-212) ‘O zaman yıldırım gücüne sahip Bodhisattva (Skr. VajrapaniGuhyakadhipati) da oturduğu yerden kalkarak ayasını birleştirdi ve büyük (bir) saygıyla tanrı(lar) tanrısı Buddha’ya şöyle söyledi.’

erkek erklig: (trm.) erkek gücü

Terim, erkek anlamında kullanılmaktadır. Bir canlı, karması nedeniyle yeniden doğum yolunu tutup insan dünyasında yaşamayı hak ettiği zaman erkek olarak doğmayı arzular (Tokyürek 2011: 385).

ol kunçuy ölgeysükte tişi etözin kodup erkek erkligig bulup tapıp turkaru uzatı t(e)ŋrili yalaŋuklınıŋ arasınta tugup anda basa sekiz tümen tört miŋ kata çakravart han bolup (BT21 1152-8) ‘O prenses öldüğünde kadın vücudunu bırakıp erkek gücünü bulup daima$_2$ tanrı ve insanların arasında doğarak sonra dört bin defa Cakravartī han olacak.’

erklig kan: (trm.) güçlü hükümdar, tanrı Yāma

Terim, ‘ölümün ve cehennemin kralı’ olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 400)

erklig han üskinte ayduk(t)a tegdükde neteg kılayın (BT18 S$_{199\text{-}200}$) ‘Güçlü hükümdar huzuruna ulaştıklarında$_2$ nasıl davranayım?’

erklig küçlüg: (ikileme) güçlü, kudretli

erklig kelimesi, ‘kuvvetli’ manasındaki *küçlüg* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘güçlü, kudretli’ manasını ifade etmektedir.

ezrua t(e)ŋri ordosıŋa tegi kayu erklig küçlüg baş başdıŋ t(e)ŋrilerniŋ luularnıŋ (AYAyazlı 471-3) ‘Brahma tanrı’nın sarayına kadar güçlü$_2$ lider$_2$ tanrıların, ejderhaların…’

erklig türklüg: (ikileme) güçlü kuvvetli

erklig sözcüğü ile ‘güçlü, kuvvetli’ manasındaki *türklüg* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını aynen korumaktadır.

kop kamag nomlar üze ėkintisiz erklig türklüg (MaitrTekin 48_{19-20})
'Bütün din kitapları (dharma) üzerine emsalsiz ve güçlü kuvvetlidir.'

kėrtgünç erklig: (trm.) iman gücü

Terim, 'inanç, iman, inanma' anlamlarında kullanılmakla birlikte gören zihnin yeteneği olarak da belirtilir. Kişi iman sayesinde Buddha'ya, Triratna'nın temiz faziletine, dünyevi ve insanüstü varlıklara güven duyar (Tokyürek 2011: 242).

kėrtgünç erklig y(e)me kayu erür tėp tėser kėrtgünç erklig erser köŋülniŋ süzülmeki erür (AYTokyürek 353-5) 'İman gücü de nasıldır? diye sorsa, iman gücü gönlün temizlenmesidir.'

kolulamak erkligi bodisatav mahasatav: (trm.) bakmanın gücü Bodhisattva, Mahāsattva

'Dünyanın sesini ya da çığlığını duyan, gören anlamındaki terim 'merhamet tanrısı anlamında da kullanılır (Tokyürek 2011: 98).

kolulamak erkligi bodis(a)t(a)v m(a)has(a)t(a)v kutıŋa yükünür m(e)n (AYUçar1 349-350) 'Bakma kuvveti (olan) Bodhisattva-Mahāsattva saadetine saygıyla eğilirim.'

köz erklig: (trm.) göz gücü, görme gücü

'Göz, görme organı' anlamında kullanılan terim, altı duyu organından biridir. Bilgi görmeyle edinilebileceği gibi kötülükler de görme sonucunda ortaya çıkar (Tokyürek 2011: 349).

bir kşantakı köz biliginiŋ (Üİ $120b_9$) 'Bir andaki göz şuurunun… '

teŋriler erkligi hormuzta: (trm.) tanrılar hükümdarı Indra

Terim, tanrı Indra'yı ifade eder. 'Tanrıların kralı ya da cennetin hükümdarı' anlamına gelen Indra, savaş, fırtına (öfke) ve yağmur tanrısıdır. Indra, Rig Veda döneminde savaşçı ve savaş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Bu özelliği ile de tanrıların lideri olmuştur (Tokyürek 2011: 395).

anta ötrü t(e)ŋriler erkligi hormuzta (BT21 1095-6) 'Ondan sonra tanrılar hükümdarı Indra…'

ERT-

Orhun Abideleri

ert-: (f.) geçmek

biz yeme süledimiz anı ert(d)imiz (T 44) 'Biz de sefer ettik. Onları geçtik.'

Uygur Metinleri

1. ert-: (f.) geçmek; (zaman) geçmek

> *ol kiçig kölüklüg tözünlerniŋ oronıntın ertip ötrü çahşap(u)tıg yazınçsız arıg küzetürler tutarlar* (AYTokyürek 556-9) 'O küçük arabalı (Skr. hīnayāna) asillerin yerlerinden geçip sonra śiksapādayı günahsız temiz (bir şekilde) gözetirler, tutarlar.'
>
> *yėtinç kün ertmekiŋe tagdın yıŋak kėŋ alkıg arguda kamugu barça anta yıgıltılar* (Elmalı 2016: 408-410) 'Yedinci günün geçmesiyle hepsi dağ tarafındaki geniş vadide toplandılar.'

ert- aş-: (ikileme) geçmek, aşmak

ert- fiili, 'geçmek, aşmak' şeklinde anlamlandırılan *aş-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'geçmek (ve) aşmak' manasında kullanılmaktadır.

> *ertmiş aşmış on küçlüg burhan* (BT38 Hd_{41-2}) 'Geçmiş (ve) aşmış on güce sahip Buddha.'

ert- aşun-: (ikileme) geçmek, mazide kalmak

ert- fiili, 'öne geçmek' manasına gelen *aşun-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır ve 'geçmek, mazide kalmak' anlamına gelmektedir.

> *aşnudın berüki törümiş ėliglerte hanlarta ayazlı yagızlıça ertmiş aşunmış* (BT26 145_{2-3}) 'Önceden beri ortaya çıkmış (olan) hükümdarlarda$_2$ gök (ve) yer gibi mazide kalmış.'

ert- bar-: (ikileme) geçip gitmek

ert- fiili, 'varmak, gitmek, ulaşmak' manasına gelen *bar-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'geçip gitmek' anlamında kullanılmaktadır.

> *neçe neçe kşan üdler ertser ança ança edgülüg özleri teŋri meŋileri erter barır* (MaitrTekin 103_{30-2}) 'Zaman geçtikçe de o nisbette üstün olan asılları, ilahi sevinçleri geçer gider.'

ert- keç-: (ikileme) geçip gitmek

ert- fiili ile 'geçmek, kaçmak' şeklinde kullanılan *keç-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'geçip gitmek' manasını ifade etmektedir.

> *tugum ajunlug azta ulatılarıg ertmiş keçmiş* (BT8 B_{169}) 'Doğum hayat şekli ihtirasta başkasını geçmiş$_2$.'

ert- keç- kit-: (ikileme) geçip gitmek

ert- fiili, ‘geçip gitmek’ şeklinde anlamlandırılan *keç- kit-* fiilleri ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘geçip gitmek’ manasına gelmektedir.

> *alku b(e)lgülertin ertmiş keçmiş ketmiş üçün anın antag tėtir* (AYÖlmez 146_{7-9}) ‘Bütün belirtilerde geçmiş, gitmiş (olduğu) için, (işte) o sebeple öyledir.’

ert- kel-: (ikileme) geçmek (ve) gelmek

ert- fiili, ‘gelmek’ anlamındaki *kel-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘geçmek (ve) gelmek’ manasını ifade etmektedir.

> *ertmiş kelmedük üdkisindin bululur bilip öçmek* (Üİ $124a_{8-9}$) ‘Geçmiş ve gelecek zamana ait olanından bilip sönme bulunur.’

ert- kıyıl-: (ikileme) heba olmak

ert- fiili, ‘ölmek’ şeklinde anlamlandırılmış olan *kıyıl-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘heba olmak’ manasına gelmektedir.

> *esen erken öglüg kaŋlıg (ıdoklar) ertmişte kıyılmışta soŋ kelip esirgep üküş ...* (BT13 38_{37-9}) ‘Sağ iken anne ve baba (gibi) mukaddesler heba olduğunda sona kalıp, koruyup çok … ‘

ert- oz-: (ikileme) uzaklaşıp kurtulmak

ert- fiili, ‘uzaklaşmak, kaçmak, ileri geçmek’ manasında bulunan *oz-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘uzaklaşıp kurtulmak’ anlamına gelmektedir.

> *tört törlüg yavlak yollartın ertip ozup ėki ajunlarta tugtum* (AYÖlmez 187_{14-6}) ‘Dört tür kötü yollardan geçip, kurtulup iki varlık şeklinde (de) (Gati) doğdum.’

ert- tüke-: (ikileme) tükenmek, sona ermek

ert- fiili ile birlikte ‘tükenmek’ olarak anlamlandırılan *tüke-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘tükenmek, sona ermek’ manasında geçmektedir.

> *(buyan edgü) kılınçı ertmegey (tükemegey)* (BT18 V_{80-1}) ‘Sevapları sona ermeyecek.’

2. ert-: (f.) işlemek

> *törlüg k(a)rmaput ertip tamuda t(ugmadu)k erserler ol k(a)rmaputlarıg tükel (er)tmedük erser ol tsuy irinçü kılmışka sanur*

(MaitrTekin 79_{23-6}) ‘Türlü karmapatha işleyip cehennemde doğmadık ise, bu karmapathaları hiç (?) işlemedik ise bu günah işlemiş sayılır.’

3. ert-: (f.) ölmek

kėrtgünç köŋüllüg ertmiş ög kaŋlarım idege toyın sundari teri terim azgan çeçek terim (AYÖlmez 137_{16-8}) ‘İnançlı gönle sahip, ölmüş anne (ve) babalarım İdege Toym, Sundan Teri (?) Terim Azgan Çeçek Terim… ‘

ERTİƉÜ

Orhun Abideleri

ertiŋü < ert-in-gü: (sıf.) pek büyük, pek çok

türük beglerin bodunın ertiŋü timag? ėtdi ögd(i) (BK G 15) ‘Türk beyleri, halkı pek çok saygı gösterdiler, övdüler.’

Uygur Metinleri

ertiŋü < ert-in-gü: (sıf.) pek, çok

bo nom erdinig kėŋürü yadguluk ulug buyan alguluk ertiŋü k(e)rgeklig ötüg ötündüŋ tėp y(a)rlıkadı (AYÇetin2 444-8) ‘Bu öğreti mücevherini genişçe yaymak, çok sevap kazanmak için çok gerekli istekte bulundun, diye buyurdu.’

ERTÜR-

Orhun Abideleri

ertür- < ert-ür-: (f.) yaptırmak

lagzın yıl bėşinç ay yėti otuzka yog ertürtüm (BK G 10) ‘Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdım.’

Uygur Metinleri

1. ertür- < ert-ür-: (f.) yapmak, yaptırmak, işlemek

yoksuz savlar sözlep ertürdümüz (MaitrTekin 65_{10-1}) ‘Boş laflar sarf edip iş işledik.’

2. ertür- < ert-ür-: (f.) aşmak, geçirmek, uzaklaştırmak

yüz kalplarıg ertürüp anıŋ içinte kılguluk ulug buyanlarıg bütürmek (AYÖlmez 152_{18-20}) ‘Yüz çağları (kalpa) geçirip, onun içinde yapılması gereken ulu iyilikleri tamamlamak’

EŞİLİK

Orhun Abideleri

eşilik < eşi+lik: (is.) hanımefendi olmaya lâyık

tawgaç bodunka beglik urı oglın kul boltı eşilik kız oglın küŋ boltı (KT D 7) 'Çin halkına, beyliğe lâyık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe lâyık kızları cariye oldu.'

ET-

Orhun Abideleri

et-: (f.) ses çıkarmak, böğürmek, gümbürdemek

tagda sıgun etser ... (BK B 5) 'Dağda geyiklerin böğürmesi (misali)'

köwürgesi eterçe anç(a) ... (BK B 4) 'Davulların gümbürdemesi (misali) …' öylece …'

Uygur Metinleri

et-: (f.) ötmek, ses çıkarmak

t(e)ŋridem altun küvrügler k(e)ntün etdiler (AYÖlmez $183_{18\text{-}20}$) 'Tanrısal altın davullar kendiliklerinden öttüler.'

EW

Orhun Abideleri

1. ew: (is.) çadır, oba, ev

edgü körteçi sen ewiŋe kirteçi sen buŋsız boltaçı (BK K 14) 'İyilik göreceksin, obana gideceksin, sıkıntı çekmeyeceksin.'

ev bark: (bk. bark)

2. ew: (is.) karargâh

köl tėgin ewig başlayu akıt(d)ımız (KT K 8) 'Köl Tegin'i karargâhın başında durması için gönderdik.'

Uygur Metinleri

ev: (is.) ev

kentü özi m(a)hap(a)dmė ėlig beg igligler yatguluk evlerte keze yorıyu igliglerke tapag udug kılgalı ugradı (Elmalı 2016: 4533-5) 'Hükümdar Mahāpadmā'nın kendisi de hastaların yatacağı evlerde gezip dolaşarak hastalara hizmet etmeye niyetlendi.'

arıg ev: (trm.) temiz ev

Terim, Budist tapınağını ifade eder (Tokyürek 2011: 235).

bir arıg evte azu ar(a)nyadan seŋremte ud mayakın suvap mandal kılıp çıntan tütsüg köyürüp tapıg udug kılzun (AYÇetin2 606-611)

‘Temiz bir evde veya orman (Skr. āraṇya–dhāni) içindeki manastırda (zemini) sığır gübresiyle sıvayarak bir alan (Skr. maṇḍala) oluştursun (ve) tütsü yakarak adaklar sunsun.’

ev bark: (bk. bark)

otlug ev: (trm.) ateşli ev, yanan ev

‘Büyük ev, Lotus Sūtra’da dünyanın yanan evi’ olarak ifade edilen terim, doğum ölüm döngüsünü belirtir (Tokyürek 2011: 465).

otlug evdin taşgaru ünüp nomlug orunka tegip alku kamag bodis(a)t(a)vlar birle yumgı köni tüz tuymak burhan kutın bulzunlar (BT2 462-6) ‘Ateşli evden dışarı çıkıp Dharmā’ya yerine ulaşıp bütün Bodhisattvalar ile bütün$_2$ doğru düz kavrayan Buddha saadetini bulurlar.’

EWİR-

Orhun Abideleri

ewir-: (f.) evirmek, çevirmek

on tünke yantakı tug ewirü bardımız (T 26) ‘Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik.’

Uygur Metinleri

1. evir-: (f.) tercüme etmek, çevirmek

hansasvarė tėser en(e)tkek(çe) bolur türkçe evirser kaz ünlüg tėp yörüg üner ol (Elmalı 2016: 3114-6) ‘Haṁsasvara (ismi) Hintçedir. (Bu isim) Türkçeye çevrildiği zaman kaz sesli anlamı ortaya çıkar.’

2. evir-: (f.) yönelmek

neçe buyan edgü kılınçlarım (bar) erser olarnı y(e)me bėş ajun tınl(ı)g oglanıŋa evire teginür m(e)n (AYÖlmez 170$_{1-3}$) ‘Ne kadar iyi$_2$ davranışlarım (var) ise, onları da beş varlık şeklindeki (pañca-gati) canlı(lar)a saygıyla yöneltiyorum.’

3. evir-: (f.) çevirmek, döndürmek

ėki y(e)g(i)rmi bölöklük sukançlıg nom tilgenin evirgeli umak p(a)ramit tėmek savnıŋ yörügi erür (AYTokyürek 2715-8) ‘On iki bölümlü harika öğreti tekerini çevirebilmek, pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.’

-Ė-

ÈÇİ

Orhun Abideleri

1. èçi: (is.) ağabey, büyük erkek kardeş

anta kèsre inisi èçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç (KT K 5) 'Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette.'

2. èçi: (is.) amca

èçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz (KT D 7) 'Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak'a (ve) Şandong Ovası'na kadar sefer ettik.'

Uygur Metinleri

èçi: (is.) ağabey, büyük erkek kardeş

bo monça savıg èçileriŋe sözlep ötrü k(e)ntü köŋülinte ince tèp sakındı (AYGulcalı 161-3) 'Bunca sözü ağabeylerine söyleyip sonra kendi gönlünde şöyle düşündü.'

ini èçi: (ikileme) ağabey, kardeş

'Erkek kardeş, küçük erkek kardeş' anlamında olan *ini* kelimesi ile *èçi* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ağabey, kardeş' manasına gelmektedir.

ol èk(i ini èçi) bir èkintike er(tiŋü amrak ertiler) (Elmalı 2016: 969-970) 'O (iki ağabey kardeş) birbirlerini çok fazla (severlerdi).'

ÈKEGÜ

Orhun Abideleri

èkegü < èki+egü: (is.) iki parça

èçim kagan èli kamşag boltokınta bodun èlig èkegü boltokınta izgin bodun birle sünḍümüz (KT K 3) 'Amcam kağanın devleti sarsıldığında, halkın yurdu ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.'

Uygur Metinleri

èkegü ~ èkigü < èki+egü: (is.) ikisi, ikisi birlikte, her ikisi

üç kögürçgen atayı laçınka kovıtur erken birisi tutsukup èkegüsi korkınçlıg ozar bolur (AYGulcalı 366-8) 'Üç güvercin yavrusu (bir) doğan (tarafından) kovalanırken birisi yakalanıp, ikisi korkup kaçıyordu.'

ÈKİ

Orhun Abideleri

èki: (is./sıf.) iki sayısı

üze kök teŋri asra yagız yèr kılıntokda èkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında inanoğlu yaratılmış.'

inim köl tègin birle èki şad birle ölü yitü kazgantım (KT D 27) 'Kardeşim Köl Tegin ile (ve) iki şad ile öyle elde ettim.'

bir èkintike: (bk. bir)

èki ediz: (sıf. tam.) bir boy, boy ismi

(al)tı sir tokuz oguz èki ediz kerekülüg begleri bodunı ... (BK D 1) 'Altı Sirler, Dokuz Oğuzlar, İki Edizler, Kerekülüg Beyleri (ve) halkı … '

èki otuz: (sıf.) yirmi iki sayısı

èki otuz yaşıma tawgaç tapa süledim (BK D 25-6) 'Yirmi iki yaşımda Çin tarafına sefer ettim.'

èki yègirmi: (sıf.) on iki sayısı

bèrgerü tawgaç tapa èki yègirm(i süledim) sünüşdüm (BK D 23) 'Güneyde Çin tarafına on iki kez sefer ettim.'

èkinti: (sıf./zrf.) ikinci

yadag süsin èkintü kün kop (ölürtüm) (BK G 1) 'İkinci gün yaya ordusunu tamamen yok ettim.'

èkinti ışwara yamtar boz atıg binip tegdi (KT D 33) 'İkinci olarak Işvara Yamtar'ın boz atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

èki: (is./sıf.) iki sayısı

nizvanılıg köŋülte b(e)lgürmeki üze èkin ara üzülür (AYÖlmez 165_{11-2}) 'Tutkulu (Kleśa) gönülde belirmesi ile ikisinin arasında kesilir.'

ol ok ügüznüŋ èki kıdıgınta ot çimgen ünmiş teg yètti yüligüler ünüp turur (Elmalı 2016: 760-2) 'Bu ırmağın her iki kıyısında ot çimen bitmiş gibi keskin usturalar ortaya çıkar.'

èki ajunlar: (trm.) iki iyi dünya, hayat

İnsanların ve tanrıların yaşam biçimi olarak adlandırılır. Bu varlıkların önceki yaşamlarındaki iyi tohumlar ve iyi davranışlar sonucunda bu yaşam biçimlerinde doğmalarını ifade eder (Tokyürek 2011: 358).

> *yavlak yollartın ėrtip ozup ėki ajunlarta tugdum* (AYÖlmez $187_{15\text{-}6}$) 'Kötü yollardan geçip, kurtulup, iki varlık şeklinde (de) (Gati) doğdum.'

ėki kırk ıru belgü: (trm.) otuz iki işaret

Terim 'otuz iki lakṣaṇa ya da bir Cakravartī'nin özellikle bir Buddha'nın fiziksel işareti' olarak ifade edilir. Buddhaların, Bodhisattvaların, Brahma'nın, Śakra'nın ve Cakravartī-raja'nın, sıradan insanlardan fiziksel üstünlüğü ve güzelliğini oluşturan yapı özelliklerini, dış görünüşünü belirten karakteristik işaretlerdir (Tokyürek 2011: 153).

> *viçay atlıg muhurtka ėki kırk ıru belgüke* (MaitrTekin $13_{56\text{-}7}$) 'Vijaya saatinde (muhurta) otuz iki mukaddes alamet.'

ėki kurug töz: (trm.) iki boş esas

'İki boşluk, gerçek olmayan ya da önemsiz, maddî olmayan' anlamında bir terimdir (Tokyürek 2011: 436).

> *ėki kurug tözin erü erü ukar* (BT28 C_{125}) 'İki boş esası ulaşarak anlar.'

ėki törlüg al altaglar: (trm.) iki türlü yöntem

Terim, 'uygunluk, şartların uygun olması' gibi anlamlarda olup insanlara bilgi vermeyi ve onların aydınlanmasını sağlamayı kabul etme yöntemi olarak ifade edilmektedir (Tokyürek 2011: 282).

> *bo ėki törlüg al altaglar içinte ürüg uzatı ertiŋü ked uzanurlar yıçanurlar* (AYTokyürek 2011: 268-271) 'Bu iki türlü yöntem$_2$ içinde daima$_2$ çok$_2$ ustalık gösterirler.'

ėki törlüg edgü: (trm.) 'iki türlü iyilik'

Budizm'de canlıyı iyiliğe sevk eden iki önemli davranış bulunmaktadır. Bu davranışlar merhametli ve bilgili olmaktır (Tokyürek 2011: 330).

> *adın tınlıglar(ka asıg) tusu kılayın tėser ulug y(a)rlıkançuçı köŋülin (bilge biliglig) bo ėki (törlüg) edgüle(rke tükel)lig bolgu kergek* (BT18 $S_{484\text{-}8}$) 'Başka canlılara fayda sağlayayım dese büyük merhametli gönül ile bilgi olan iki türlü iyiliğe sahip olması gerek.'

ėki törlüg etözler: (trm.) iki türlü vücutlar

Terim, vücudun iki şekli olarak ifade edilir. Bu iki vücut Dharmākāya ve Nirmāṇakāya'dır (Tokyürek 2011: 152).

ėki törlüg etözler erser (BT21 289-290) 'İki türlü vücutlar ise'

ėki törlüg kut kolunmak: (trm.) iki türlü saadet istemek

'Arzulamak, istemek' anlamında kullanılan terim, on pāramitā'nın sekizincisidir. Terim, bir Bodhisattva'nın bodhi olma sözü ve diğer kıyıdaki bütün varlıkları kurtarma sözü olarak da ifade edilir. Böylece pranidhāna-pāramitānın iki türü vardır. Bunlardan ilki bodhi yani Buddha olma isteği, ikinci ise Bodhisattvaların bütün canlıları kurtarma isteğidir (Tokyürek 2011: 285-6).

bo ėki törlüg kut kolunmakıg turkaru üzüksüz köni oŋaru kut kolurlar (AYTokyürek 289-290) 'Bu iki saadet isteyenler daima$_2$ doğru$_2$ saadet isterler.'

ėki törlüg yivekler: (trm.) iki türlü süsler

'Terim 'iyi kök'ü ifade eder. İnsan bilgi sayesinde cehaletten, iyi kökler ya da tohumlar sayesinde de kötü karmadan kurtulacaktır. Bu nedenle Budizmde bu ikisinin önemi büyüktür (Tokyürek 2011: 267).

köni nomça katıglandaçılarnıŋ buyan bilge biliglig bo ėki törlüg yiveglerin bütürgüke art basut boltaçı erür (AYAyazlı 851-5) 'Doğru öğretiye göre davrananların erdem, bilgi (gibi) bu iki tür donanımlarını tamamlamaya yardımcı olacaktır.'

ėki yėgirmi: (sıf.) on iki sayısı

ėki yėgirmi yıl tüni küni üz(lünçsüz) paşantak atlıg yagış yagadımız (MaitrTekin 10$_{33-4}$) 'On iki yıl gece gündüz fâsılasız Pāṣandika kurbanı olarak sunduk.'

ėki yėgirmi bölük nomlar: (trm.) on iki bölümlü kanunlar

Mahāyāna yasalarının on iki bölümü ya da Śākyamuni Buddha'nın öğretilerinin bir bölümü olarak tanımlanan terim, 1. Sūtra; 2. Geya; 3. Gāthā; 4. Nidāna; 5. İtivrttaka; 6. Adbhuta-dharmā; 7. Abhidharmā; 8. Avadāna; 9. Upadeśa; 10. Udāna; 11. Vaipulya; 12. Vyākarana'dan oluşmaktadır (Tokyürek 2011: 450).

kalısız bilmek ukmak erser k(a)ltı bo üç agılık ėki y(ė)g(i)rmi bölük nomlarıg yėti törlüg ugurın tükel bilmek ukmak erür (AYTokyürek 1676-9) 'Eksiksiz bilmek ve anlamak ise bu üç hazineyi ve on iki bölümlü Dharmā'yı yedi türlü sebep ile tam bilmek ve anlamaktır.'

ėki yėgirmi bölüklüg tıltag: (trm.) on iki bölümlü sebep

Budizm'in ilk doktrini olan ızdırap ve cehalet arasındaki ilişkiyi gösterir. Sanskritçe nidāna 'sebep ya da varlığın sebebi' anlamındadır (Tokyürek 2011: 308).

> *(ėki yėgirmi bölük)lüg tıltagtın (kut)rulm(ak)* (BT20 608-610) 'On iki bölümlü sebepten kurtulmak.'

ėki yėgirmi orun: (trm.) on iki yer

Terim Budistlerce bir ev olarak resmedilir (Tokyürek 2011: 339).

> *ėki y(ė)g(i)rmi oruntakı öŋ orun ermez* (Üİ 105a$_9$) 'On iki yerdeki renk yeri değildir.'

ėki yėtmiş köŋül: (trm.) altmış iki gönül, görüş

Terim, altmış iki görüş anlamında kullanılmaktadır. Geçmişte Beş Skandha'nın her biri süreklidir, süreksizdir, her ikisidir ve ikisi de değildir (Tokyürek 2011: 432).

> *bo ok köŋül bölünüp ėki yėtmiş köŋül bolur* (BT1 D$_{158}$) 'Bu gönül bölünüp altmış iki olur.'

ėkinti: (sıf.) ikinci

> *ançagınça sapça ėkinti buryukı kelip ėlig begke tegdi* (AYGulcalı 441-2) 'O esnada sıraca ikinci kumandanı gelip hükümdara$_2$ yanaştı.'

ĖL

Orhun Abideleri

ėl: (is.) ülke, yurt

> *ötüken yış olorsar beŋgü ėl tuta olortaçı sen* (KT G 8) 'Ötüken (ormanlı) Dağları'nda oturursan ebedî yurt tutup oturacaksın.'

Uygur Metinleri

ėl: (is.) ülke

> *divaindiraprabė atl(ı)g ėlig begniŋ ėlindeki bodunın karasın emlep öŋetdiler bınıkdılar* (AYUçar2 757-9) 'Deva–indra–prabha adlı hükümdarın ülkesindeki halkı$_2$ tedavi edip iyileştirmişti$_2$.'

ėl bodun: (ikileme) halk

ėl kelimesi, 'halk, kavim' manasında kullanılan *bodun* kelimesi ile birlikte ikileme oluşturmakta ve bu ikileme 'halk' anlamına gelmektedir.

> *kamag ėlniŋ bodunnuŋ y(e)me aç kız ig kegente ulatı adaları amrılıp* (BT13 44$_{14-5}$) 'Bütün halkının$_2$ da açlık kıtlık$_2$ ve tehlikeleri yatıştırıp … '

ėl orun: (ikileme) ülke, yurt

ėl kelimesi ve 'yer, mekan, mevki' manasına gelen *orun* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ülke, yurt' anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *(ė)l orunın yėgedtürüp k(e)ntüleri ėnç m(eŋ)ilig bodun kara emgeksiz tolgaksız (bolz)unlar* (AYÇetin2 1139-1141) 'Ülkelerini iyi hâle getirip kendileri huzurlu$_2$, halkları$_2$ sıkıntısız$_2$ olsun.'

ėl törü: (ikileme) devlet, kanun

ėl kelimesi ile birlikte 'devlet, örf, yasa' manasındaki *törü* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'devlet, kanun' anlamına gelmektedir.

> *on uygur ėliŋe törüsiŋe ayıg y(a)vlak sakıntaçı yagı y(a)vlaklar alku barça adak asra bolzunlar* (BT23 A$_{89-91}$) 'On Uygur Devleti'ne kötü$_2$ düşünecek düşmanların$_2$ hepsi itaat etsinler.'

ėl uluş: (ikileme) memleket, yurt

ėl kelimesi, 'devlet, ülke' anlamındaki *uluş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamlarını korumaktadır.

> *bo ok sevinçte ötgürü ol ėlig hanıg ėli uluşı bodunı karası birle alku üdde koluta kop törlüg adasınta tudasınta küyü küzetü tegingey biz* (AYAyazlı 643-7) 'İşte bu sevinçten ötürü o hükümdarı$_2$, memleketi$_2$, halkı$_2$ ile her zaman her türlü tehlikeden$_2$ koruyacağız$_2$.'

ĖLET-

Orhun Abideleri

ėlet-: (f.) iletmek, göndermek, sevk etmek

> *bo süg ėlet tėdi* (T 32) 'Bu orduyu sevk et, dedi'

Uygur Metinleri

ėlt- ~ ėlit-: (f.) iletmek, götürmek, sevk etmek

> *laçın koşup üçegüni birisin kapıp eltür bolur* (AYGulcalı 513-4) 'Doğan üçünü koşup (bir yere sıkıştırıp), birini yakalayarak götürmüştü.'

elt- uduz-: (ikileme) götürmek, sevk etmek

Her ikisi de 'iletmek, götürmek, sevk etmek' manasına gelen *elt-* ve *uduz-* fiilleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

kayu korkınçsız yıŋak erser ol yıŋakd(a) turkaru bizni uduzup ėltdiŋ (Elmalı 2016: 276-7) ‘Hangi taraf tekin ise bizi daima o taraftan götürdün.’

ĖLLE-

Orhun Abideleri

ėlle < ėl+le-: (f.) ülke, yurt yapmak

türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) ‘Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış.’

ĖLLİG

Orhun Abideleri

ėllig < ėl+lig: (is.) yurdu, vatanı olan

ėllig bodun ertim ėlim amtı kanı (KT D 9) ‘Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani?’

Uygur Metinleri

ėllig < ėl+lig: (is.) yurdu, vatanı olan

yat ėllig yagı yavlak yakın (ya)guk kelir turkaru (AYÇetin2 1395-6) ‘Yabancı ülkedeki düşmanlar(ın tehlikeleri) durmadan yaklaşır.’

ĖLSİRE-

Orhun Abideleri

ėlsire- < ėl+sire-: (f.) yurdunu kaybetmek

yėti yüz er bolup ėlsiremiş kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış bodunug türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış (KT D 13) ‘Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).’

ĖLSİRET-

Orhun Abideleri

ėlsiret- < ėl+sire-t-: yurtsuz bırakmak

ėlligig ėlsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız (KT D 18) ‘Yurdu olanı yurtsuz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık.’

ĖN-

Orhun Abideleri

ėn-: (f.) inmek, aşağı doğru gitmek

balıkdakı taşıkmış tagdakı ėnmiş tėrilip yėtmiş er bolmış (KT D 12) ‘Kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.’

Uygur Metinleri

1. ėn-: (f.) inmek, alçalmak

hormuzta t(e)ŋri kodı y(ėrte ėnip) braman körkin belgürüp (Elmalı 2016: 2160-1) ‘Tanrı Indra aşağıya inip Brahman görünüşüne takındı.’

ėn- arta-: (ikileme) bozulmak

ėn- fiili ile birlikte ‘bozulmak, çürümek, mahvolmak’ manalarına gelen *arta-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘bozulmak’ şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

ıdok nomınt(a) ėnmişi artamışı bar erser (BT37 217-8) ‘Kutsal öğretilerde bozulma var ise …’

2. ėn-: (f.) alçak gönüllü olmak

kaçan birök tegşilip yalaŋuklar ara ėntükte yalaŋuklar hanı bolurlar erksindeçi öz erkçe (öz) tapça (AYÇetin2 1238-1242) ‘Durumları değiştirilip insanlar arasına indikleri zaman kendi seçimleri ve istekleri doğrultusunda insanlar hanı olurlar.’

3. ėn-: (f.) büyümek, oluşmak

kamgak k(e)ntir içinte ėnmiş teg (BT1 E_{10}) ‘Yünlü şifa otu, kenevir içinde oluşmuş gibi.’

4. ėn-: (f.) çekilmek

ol tuşta ėndükte kedümti kent uluş içinte keŋ biliglig ket toyın kesari arslança çoglangay (BT1 1039-1042) ‘O zamanda çekildiğinde geniş bilgili, erdemli öğretmen Ketumatī $yurt_2$ içinde arslan gibi parlayacak.’

ĖR-

Orhun Abideleri

ėr-: (f.) erişmek, ulaşmak

küregüŋün üçün igidmiş kaganıŋa ėrmiş bar(mış edgü) ėliŋe kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg (BK D 19) ‘Asi yaradılışlı olduğun için (seni)

beslemiş kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.'

Uygur Metinleri

ėr-: (f.) erişmek, ulaşmak

ol oronta ėrigme t(e)ŋridem ulug terin kuvrag kamagun öz öz oronlarıntın örü turup t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan adakınta töpöleri üze yinçürü töpön yükünüp ötrü t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ınçe tėp ötündiler (AYTokyürek 3437-3443) 'O yerde erişen ilahi büyük derin topluluğun hepsi kendi yerlerinden kalkıp tanrılar tanrısı Buddha ayağına başları ile saygıyla eğip sonra tanrılar tanrısı Buddha'ya şöyle seslendiler.'

ĖRİG

Orhun Abideleri

ėrig < ėr-ig: (is.) erişilebilir, ulaşılabilir

ėrig yėrte erser ança ėrig yėrte beŋgü taş tokıtdım bitidim (KT G 13) 'Ulaşılabilir yerde ise, böylesi olaşılabilir yerde ebedî taş kazıttım, yazdırdım.'

Uygur Metinleri

ėrig < ėr-ig: (is.) yer, mesken

erig ornag tutmışlarka kėrtgünç köŋülin yinçürü töpün yükünüp bir uçlugın öger m(e)n (AYUçar1 36-8) 'Dünyada meskûn$_2$ olanlara, samimi gönülle secde edip her şeyin üstündeki (Skt. parama) tanrım sizi bütün kalbimle övüyorum!'

ĖRTÜR-

Orhun Abideleri

ėrtür- < ėr-tür-: (f.) eriştirmek, ulaştırmak

antag üdke ökünüp köl tėginig az erin ėrtürü ı(d)tımız (KT D 40) 'Orada (böyle bir) zamana hayıflanıp Köl Tegin'i az (sayıda) askerle gönderdik.'

Uygur Metinleri

ėrtür- < ėr-tür-: (f.) eriştirmek, ulaştırmak

asankevibagabumi atl(ı)g asankelarıg bölüp ėrtürmek (AYTokyürek 2767-8) ‘Asamkhyeyavibhāgabhūmi adlı asmkhyeyaları bölüp ulaştırmak.’

ĖŞİD-

Orhun Abideleri

ėşid-: (f.) işitmek, dinlemek, duymak

tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti ėşid katıgdı tıŋla (KT G 2) ‘Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkınca dinleyin.’

Uygur Metinleri

ėşid-: (f.) işitmek, dinlemek, duymak

ozadın berü ėşidmetük inçgede yinçge tütrüm teriŋ yörüglüg nom y(a)rlıgıg bökünki künte ėşidgeli bolu tegindimiz (AYAyazlı 1264-7) ‘Önceden beri işitilmemiş, hassas, incelikli, derin$_2$, yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde işitmiş oluruz.’

ėşid- tıŋla-: (ikileme) dinlemek

Her ikisi de ‘işitmek, dinlemek, duymak’ anlamında kullanılan *ėşid-* ve *tıŋla-* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

burhanlarnıŋ nomlug savların ėşidgeli tıŋlagalı (bul)mak ol burhanlarnıŋ yėg nom erdini isig özümin (t)itgeli ogşatı törüçe ermiş (Elmalı 2016: 4276-4280) ‘Buddhaların öğretiyle ilgili sözlerini dinlemek için bulmak, o Buddhaların mükemmel öğreti cevheri için can feda etmeyi gerektiren töre gibiymiş.’

tıŋla- ėşid-: (ikileme) dinlemek

Her ikisi de ‘işitmek, dinlemek, duymak’ anlamında kullanılan *tıŋla-* ve *ėşid-* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını korumaktadır.

tıŋladaçı eşiddeçi tözünler kuvragın ul(ug) asıgka tusuka inçge meŋike tegürüp etözlerin adasız köŋüllerin ögrünçlüg seviçlig bay meŋilig kılgay biz (AYTokyürek 3451-6) ‘İşitecek asiller topluluğunu, büyük faydaya, ince huzura ulaştırıp bedenlerini hastalıksız, tehlikesiz, gönüllerini mutlu (ve) sevinçli, zengin huzurlu kılacağız.’

ĖŞİDME-

Orhun Abideleri

ėşidme- < ėşid-me-: (f.) işitmemek

közün körmedök kulkakın ėşidmedök bodunumun ilgerü (kün tugsıkıŋa) bėrgerü (kün ortosı)ŋa kurıgaru (kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋa tegi konturtum) (BK K 11) 'Gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.'

Uygur Metinleri

ėşidme- < ėşid-me-: (f.) işitmemek

badarı bramn bu muntag törlüg öŋre kėsre ėşidmedük teŋri teŋrisi burhannıŋ edgü atın küsin ėşidip alku etözinteki tü tüpleri barça yokaru turdı (MaitrTekin $13_{21\text{-}6}$) 'Badhari brahman, vaktiyle işitmediği tanrılar tanrısı Buddha'nın (devati deva Buddha) bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi.'

ĖT-

Orhun Abideleri

1. ėt-: (f.) düzenlemek, düzene sokmak

ėçim kagan olorupan türük bodunug yiçe ėtdi (yiçe) igit(d)i (KT D 16) 'Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden düzenledi, yeniden besledi.'

ėt- yarat-: (ikileme) hazırlamak, düzenlemek

ėt- fiili, 'düzenlemek, hazırlamak, kurmak' manasında kullanılan *yarat-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'hazırlamak, düzenlemek' anlamını ifade etmektedir.

türük begler bodun ėt(ip) yar(atıp kel)ürti (BK G 15) 'Türk beyleri, halkı hazırlayıp, düzenleyip getirdiler.'

2. ėt-: (is.) takdir etmek, saygı göstermek

türük beglerin bodunın ertiŋü timag? ėtdi ögd(i) (BK G 15) 'Türk beyleri, halkı pek çok saygı? gösterdiler, övdüler.'

Uygur Metinleri

1. ėt-: (f.) donatmak, düzenlemek, hazırlamak, süslemek

ėlig beg kėŋ yazı arıg silig oronug taŋsok körkle esriŋü erdini yinçün uz ėtti (AYUçar2 110-3) 'Hükümdar$_2$, (meclisteki) geniş, düz ve (pek) saf$_2$ yerleri muhteşem$_2$ ve renkli mücevherlerle$_2$ mükemmel bir şekilde süslemiş.'

ėt- yarat-: (ikileme) süslemek, donatmak, imar etmek

ėt- fiili, 'süslemek, donatmak; düzenlemek, hazırlamak, kurmak' şeklinde anlamlandırılan *yarat-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme 'süslemek, donatmak, imar etmek' manalarında geçmektedir.

kedmedük yürüŋ arıg yaŋı ton kedip kop törlüg etig yaratıg üze etözin uz ėtmiş yaratmış k(e)rgek (AYAyazlı 316-9) '(Daha önce) giyilmemiş beyaz, temiz, yeni elbiseler giyip türlü türlü süs$_2$ ile vücudunu ustaca süslemeli$_2$.'

ėt- tüz-: (ikileme) düzenlemek

ėt- fiili ve 'düzenlemek, düzmek' manasında kullanılan *tüz-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'düzenlemek' anlamını ifade etmektedir.

bo üdleriŋ içinte yaragınça yonınça ėtip tüzüp uz katıp aşıg içgüg suvsuşug kigürmiş k(e)rgek karınınta siŋürü bışuru üdinçe (AYUçar2 562-5) 'Bu mevsimlerin içinde, yiyecek, içecek ve kaynamış şurubu birbirleriyle uyumlarına göre sıraladıktan$_2$ sonra, (bunları) doğru bir şekilde karıştırıp (hastanın) karnına zamanına (uygun olarak) nüfûz ettirip eritmek suretiyle yerleştirmek gerekir.'

2. ėt-: (f.) etmek, yapmak yardımcı fiili

burhan körkin ėt-: Buddha resmini yapmak

örki burhan körkin ėtser (MaitrTekin 20) 'Muhteşem Buddha resimleri yapsa … '

ediz ėt-: yükseltmek

etöz ulatı ediz ėtmiş (BT37 4952) 'Ayrıca bedenini yükseltmiş.'

ev ėt-: ev yapmak

bir (arıg) yaŋı ev ėtip yėrin ud mayakı üze suvatıp anıŋ içinde meniŋ körkümin adruk adruk yėvig tizig ėtig yaratıg üze ėtiglig uz bedizetzün (AYÇetin2 472-7) 'Temiz bir ev yapıp zeminini sığır gübresi ile sıvayarak içine benim resmimi farklı farklı mücevherler$_2$, bezeklerle$_2$ güzelce donatsın.'

az övke nizvanı ėt-: hırslanmak, öfkelenmek, ihtiraslanmak

az övke nizvanıg etmek erser (BT28 B_{315-6}) 'Hırslanırsa, öfkelenirse, ihtiraslanırsa … '

ordo karşı ėt-: saray yapmak

ordo karşı ėtgeli sakınsar tapınça sevigince ėtge(y) (BT20 107-9) 'Saray$_2$ yapmak için düşünse isteğe$_2$ göre yapacak.'

uz ėt-: ustalıkla yapmak

bir sutsig uz ėtip yaratıp üzesinte pra küşetiri salınturup (AYÇetin2 611-3) 'Güzelce bir taht yapıp üzerine güneşlik$_2$ açsın.'

şük ėt-: sakin olmak

şük ėteyin… (Elmalı 2016: 10584) 'Sakin olayım'

törü toku ėt-: tören yapmak

ulug törü toku ėterler (SY 231) 'Büyük yasa töreni yaparlar.'

virhar ėtmiş: manastır inşa etmek

tört divip yėrtinçüde tolu tört erdinilig v(i)rhar ėtmiş (Elmalı 2016: 4491-3) 'Dört kıtadan (oluşan) yeryüzünde seçilmiş dört değerli manastır inşa etmiş.'

ĖTİN-

Orhun Abideleri

ėtin- < ėt-in-: (f.) (kendini) düzenlemek, düzene sokmak

yagı bolup ėtinü yaratınu umadok yana içikmiş (KT D 10) 'Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tâbi olmuş.'

ėtin- yaratın-: (ikileme) örgütlemek

ėtin- fiili, 'örgütlemek' manasındaki *yaratın-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'örgütlemek' anlamını taşımaktadır.

yagı bolup ėtinü yaratınu umadok yana içikmiş (KT D 10) 'Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tâbi olmuş.'

Uygur Metinleri

1. ėtin- < ėt-in-: (f.) hazırlanmak, (kendini) hazırlamak

köŋül turul(s)ar (tuy)mak tözi ėtinür (BT28 B_{194}) 'Gönül yükselse algı esasına (kendini) hazırlar.'

ėtin- tümen-: (ikileme) düzenlemek, tertiplemek

ėtin- fiili, yine ‘hazırlanmak’ şeklinde anlamlandırılan *tümen-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamını korumaktadır.

> *ėligler hanlar tört törlüg süülüg kuvragın ėtinip tümenip ol yagılagalı ellig yagınıŋ ėliŋe uluşıŋa bargalı ugrasar* (AYAyazlı 112-6) ‘Hükümdarlar$_2$ dört askerî topluluğu ile hazırlanıp$_2$ o savaşmayı planlayan düşmanının ülkesine gitmeye niyetlense’

2. ėtin- < ėt-in-: (f.) süslenmek, donanmak

> *(kızartmış ör)tlüg temirlig hua (çeçek) ėtinmiş ... kayusı örtlüg (temirli)g orunluluklar üze olur(urlar)* (MaitrTekin 112$_{35-8}$) ‘(Kızgın) alevli demirden çiçekler (ile) teçhiz edilmiş, bazısı alevli, (demir)den tahtlar üzerinde otururlar.’

ėtin- yaratın-: (ikileme) süslenmek

Her ikisi de ‘süslenmek, donanmak’ anlamındaki *ėtin-* ve *yaratın-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘süslenmek, donanmak’ anlamını taşımaktadır.

> *alku erdiniler üze ėtig yaratıglar üze ėtinmiş yaratınmış* (BT36 H$_{12-4}$) ‘Bütün mücevherler vasıtasıyla süsler üzerine donanmış.’

-I-

I

Orhun Abideleri

ı: (is.) ağaç

> *atıg ıka bayur ertimiz* (T 27) ‘Atları ağaçlara bağlıyorduk.’

Uygur Metinleri

ı: (is.) bitki

> *tarımış ı taraglagı tüşlüg tamlıg bolur* (MaitrTekin 109$_{7-8}$) ‘İşlenmiş bitki vb. tarlası verimli olur.’

ı ıgaç: (ikileme) ağaç, bitki

ı kelimesi ve ‘ağaç’ anlamındaki *ıgaç* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ağaç, bitki’ manasını ifade etmektedir.

> *k(a)ltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yelke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamıldılar* (AYGulcalı 473-5) ‘Tıpkı, büyük (bir) ağacın kuvvetli sert yelle vurulup devrildiği gibi yere düştüler$_2$.’

ı tarıg: (ikileme) hububat, bitki

ı kelimesi ile birlikte 'ekin' anlamında kullanılan *tarıg* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'hububat, bitki' manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *ı tarıg tüş yemiş bütmegey* (AYAyazlı 699) 'Tahıl$_2$, yemiş$_2$ olgunlaşmayacak.'

I-

Orhun Abideleri

ı-: (f.) göndermek

> *ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok* (KT G 8) 'Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz.'

IÇGIN-

Orhun Abideleri

ıçgın- < ı-ç-gın-: (f.) kaybetmek, yitirmek

> *türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış* (KT D 13) 'Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).'

Uygur Metinleri

1. ıçgın- < ı-ç-gın-: (f.) kaybetmek, elinden kaçırmak

> *öz ig emgekimin serü umadın birer birer ögümin köŋülümin ıçgınur m(e)n* (Elmalı 2016: 2693-5) 'Kendi hastalık ıstırabıma dayanamadan yavaş yavaş şuurumu kaybediyorum.'

2. ıçgın- < ı-ç-gın-: (f.) ihmal etmek savsaklamak

> *ertimlig etözüm ıçgınsar m(e)n yene kayu kün bolgay* (BT26 132$_{5-6}$) 'Fani vücudumu kaybetsem yine hangi gün olacak?'

3. ıçgın- < ı-ç-gın-: (f.) geçmek, girmek (ızdırap)

> *kanta atasar anta ok ėşidür ıçgınmaz muŋınta emgekinte ara kirür ozgurur* (KİP 210-2) '(Adını) nerede ansalar hemen orada işitir, onulmaz ızdırapları arasına girer, kurtarır.'

ID-

Orhun Abideleri

ıd- < ı-d-: (f.) göndermek, yollamak

tawgaçgaru kunı seŋünüg ıdmış kıtańgaru toŋra eşimig ıdmış (T 9) '(Dokuz Oğuzlar) Çin'e Generel Ku'yu göndermişler, Kitanlılara Tongra Eşim'i göndermişler.'

Uygur Metinleri

1. ıd- < ı-d-: (f.) göndermek, yollamak

yavızlarıg tog bilip sımtap y(e)me ıdmagu ol (AYÇetin2 1576-8) 'Kötüleri küçük görüp de ihmal edip (onları) göndermemelidir.'

ıd- kod-: (ikileme) bırakmak, vazgeçmek

ıd- fiili, 'koymak, bırakmak, terk etmek' şeklinde anlamlandırılan *kod-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'bırakmak, vazgeçmek' manasına gelmektedir.

savın ėşidtükde ök br(a)hmannı(ŋ) ėlgin ıdıp kodtı (Elmalı 2016: 4238-9) 'Bunun gibi sözü işitince de brahmanın elini bıraktı.'

2. ıd- < ı-d-: (f.) yükseltmek

ėkirer y(ė)g(i)rmi yoçan ėdiz körle körü kanınçsız astuplar ıdıp ol şarırların anta urup (AYÖlmez $176_{16\text{-}9}$) 'On ikişer Yojana yüksekliğinde, güzel, bakmaya doyulamayan Stūpalar yükseltip, o geride kalanlarını (Śārīrā) orada (bir araya) koyup'

IDMA-

Orhun Abideleri

ıdma- < ı-d-ma-: (f.) göndermemek, yollamamak

ıdmayın tėyin süledim (BK D 33) 'Göndermeyeyim diyerek sefer ettim.'

Uygur Metinleri

ıdma- < ı-d-ma-: (f.) göndermemek, yollamamak

nomlaguluk yitlingeli batgalı ıdmaguluk ulug küsüşin asa üsteyü teginür biz t(e)ŋrim tėp ötünü tegindiler (AYAyazlı 1296-9) '(Öğreti mücevherinin) kaybolup gitmemesi için, büyük bir istekle çoğaltırız$_2$ tanrım, diye söylediler.'

IDOK

Orhun Abideleri

ıdok < ıd-ok: (sıf.) kutsal, mukaddes

türük teŋrisi ıdok yėri suwı ança ėtmiş erinç (BK D 10) 'Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş, elbette.'

Uygur Metinleri

ıdok < ıd-ok: (sıf.) kutsal, mukaddes

> *y(i)ti kınıg ögrünçlüg esirkençsiz ıdok köŋülüŋüz üze etözüŋüzni ıdalap emgektin tartmaklıg buyanıŋız yėtinçsiz tėtir* (AYGulcalı 299-302) 'Cesur$_2$, sevinçli, cömert (ve) kutsal gönlünüz ile vücudunuzu feda edip, (canlıları) ızdıraptan kurtarma sevabınız ulaşılmazdır.'

burhanlarnıŋ ıdok iş ködügleri: (trm.) Buddhaların kutsal işleri

Buddha'nın işleri, 'bütün varlıkların dönüşümü için çalışmak ya da Buddha işi yapmak' anlamında kullanılmaktadır. Buddha'nın işi ya da çabası bütün varlıkları doğru yola ulaştırmak ve onları kurtarmaktır (Tokyürek 2011: 207).

> *burhanlarnıŋ ıdok iş ködüglerinė* (AYÖlmez 154$_{20-1}$) 'Buddhaların kutsal işlerine$_2$.'

ıdok kutlug: (ikileme) kutsal

ıdok kelimesi, 'kutlu, kutsal, mukaddes' manasına gelen *kutlug* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kutsal' şeklinde metin içerisinde kullanılmaktadır.

> *bo ıdok kutlug altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom ėligi atl(ı)g nom erdinig aça yada* (AYAyazlı 796-9) 'Bu kutlu altın renkli, parlak-parıltılı$_2$ her şeyden (çok) yüceltilmiş öğretinin hükümdarı adlı öğreti mücevherini açıklayarak$_2$…'

ıdoklarnıŋ ėligi atlıg teŋri burhan: (trm.) kutsalların lideri adlı tanrı Buddha

Terim genellikle üstün, olağanüstü niteliklere sahip, bilgeliğe sahip bir Buddha ya da Bodhisattva anlamındadır (Tokyürek 2011: 117).

> *ıdoklarnıŋ ėligi atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 646-7) 'Kutsalların lideri adlı tanrı Buddha saadetine…'

ulug erdini lenhua çeçek ėligi atlıg ıdok: (trm.) büyük cevher çiçek hükümdarı adlı kutsal

Terim, Buddha ve Bodhisattva'nın oturduğu lotus tahtı, lotus çiçeği ve lotus çiçeğinin yapraklarını saçmak için kullanılan bir çiçek sepeti olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 130).

> *ulug erdinilerin ėtiglig lenhua çeçek ėligi atl(ı)g ıdok oronta abijek kılıp burhanlar sanıŋa kirmek erür* (AYTokyürek 2650-3) 'Büyük

cevherler ile süslü lotus çiçek hükümdarı adlı kutsal yerde abhişeka yapıp Buddhalar düşüncesine girmektir.'

IDOK KUT

Orhun Abideleri

ıdok kut: (is.) boy lideri

yėgirmi yaşıma basmıl ıdok (k)ut uguşum bodun(um) erti arkış ıdmaz tėyin süledim (BK D 25) 'Yirmi yaşımda, Basmıl Idok Kut'u ki o, halkım, boyumdu, kervan göndermiyor, diyerek sefer ettim.'

Uygur Metinleri

ıdok kut: (is.) unvan

amtı m(e)n köngök ıdok kut ayayu bo nomug yakturmış (BT26 144_{16-7}) 'Şimdi ben aziz Köngök söylemek için bu öğretiyi yazdırdım.'

IGAÇ

Orhun Abideleri

ıgaç < ı+gaç: (is.) ağaç

yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum (T 25) 'Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.'

Uygur Metinleri

ıgaç < ı+gaç: (is.) ağaç

bėş törlüg bodugka ıgaç yelimin katıp yaŋı arıg yürüŋ bözte otırata t(e)ŋrim siziŋ körküŋüzni bedizetzün (AYAyazlı 1005-8) 'Beş tür boyaya agaç tutkalını katıp, yeni, temiz, beyaz bir bezin ortasına tanrım sizin güzelliğinizi resmettirsin.'

ı ıgaç: (bk. ı)

ıgaç sögüt: (ikileme) ağaç

ıgaç sözcüğü ile 'söğüt, ağaç' manasında kullanılan *sögüt* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'ağaç' anlamında metin içerisinde geçmektedir.

bėşinç tınl(ı)glarnıŋ nizvanilıgın ıgaç sögütleriniŋ tözin yıltızın küsmekke tayanıp bo erür bėş (AYTokyürek 928-931) 'Beşincisi canlıların ihtiraslı ağaç$_2$ köklerini$_2$ kesmeye dayanmak(tır).'

sögüt ıgaç: (ikileme) ağaç

'Söğüt, ağaç' şeklinde anlamlandırılan *sögüt* kelimesi ile birlikte *ıgaç* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ağaç' manasını taşımaktadır.

bo çambudivip uluş içindeki neçe ügüzler köller yuullar yulaklar sögüt ıgaçlar otlar yaşlar arıglar semeklerig (AYÇetin2 703-7) ‘Bu çambudvip yeryüzünde ne kadar nehirler, gölleri pınarlar$_2$, ağaçlar$_2$, çalılar$_2$, ormanlar$_2$ …’

IGAR

Orhun Abideleri

ıgar: (sıf.) kıymetli, gözde

ıgar élligde (ıgar ka)ganlıgda yég kıltım (BK D 24) ‘Kıymetli ülkesi olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim.’

INANÇU

Orhun Abideleri

ınançu: (is.) bir unvan niteleyicisi

kırkız kaganta tarduş ınançu çor kelti (KT K 13) ‘Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi.’

Uygur Metinleri

1. ınanç: (is.) bir memuriyet unvanı, yardımcı müşavir, danışman

ol élig hannıŋ hatunların kırkınların ınançların ulatı bodunın karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tutuŋlar (AYAyazlı 232-7) ‘O hükümdarların$_2$ eşlerini (kraliçelerini)$_2$, cariyelerini, yöneticilerini ve dahası halkını$_2$ sıkıntılardan$_2$, felaketlerden$_2$ yaşamdaki korkunçluklardan korusun$_2$.’

beg ınanç: (bk. beg)

buyruk ınanç: (bk. buyruk)

ınanç buyruk: (bk. buyruk)

ınanç tayanç: (ikileme) yardımcı, müşavir

ınanç sözcüğü, ‘müşavir’ manasındaki *tayanç* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yardımcı, müşavir’i anlatmak için cümle içerisinde kullanılmaktadır.

(bir ugurta) b(r(a)h)m(a)datė élig alp(ı) alpagutı (ınan)çı tayançı bi(rle a)dın bir arıgka semekke atl(anıp) (bart)ı (Elmalı 2016: 1355-8) ‘Bir zamanlar hükümdar Brahmadatta yiğitleri ve yardımcıları$_2$ ile birlikte, atlanıp başka bir ormana gitti.’

2. ınanç < inan-ç: (is.) tanıdık, sırdaş

beg başın ınançları evindeki ulugı kiçigi barça bir ajunta özlüg ölürgü sav birtem kotum bir yintem bo nom erdinig boşgundılar (BT18 S_{353-7}) ‘Beyin tanıdıklarının evindeki büyüğü küçüğü, canlısı ölüsü bütün bir varlık şeklindeki canlıları öldürecek.’

IRAK

Orhun Abideleri

ırak < ıra-k: (is./sıf) ırak, uzak

ırak erser yawlak agı bėrür yaguk erser edgü agı bėrür (KT G 7) ‘Uzakta isen kötü ipekli verir, yakında isen iyi ipekli verir.’

süçig sawın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş (KT G 5) ‘Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış.’

Uygur Metinleri

ırak ~ yırak < ıra-k: (is.) ırak, uzak

ėkinti kara nomlartın ırak kėtip yürüŋ nomlarıg tutmakka tayanıp (AYTokyürek 2494-6) ‘ikincisi siyah öğretilerden (kötü karmadan) uzaklaşıp beyaz öğretileri (iyi karmayı) tutmaya dayanmak.’

uzun ırak: (ikileme) uzak

‘Uzak, uzun’ manasındaki *uzun* sözcüğü, *ırak* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘uzak’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

uzun ırak üdlerte anı teg ök erzi dėntar bolup öŋi öŋi serdi (BT1 D_{53-4}) ‘Uzun zamanlarda onun gibi rahip olup farklı farklı tahammül etti.’

yaguk ırak: (ikileme) yakın (ve) uzak

‘Yakın, civar’ anlamlarındaki *yaguk* kelimesi, *ırak* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yakın (ve) uzak’ manasına gelmektedir.

yaguktakı ıraktakı inilerinіŋ oglanları(nıŋ…) (BT38 Ea_{16-7}) ‘Yakındaki (ve) uzaktaki kardeşlerinin, çocuklarının …’

IT YIL

Orhun Abideleri

ıt yıl: (is. tam.) köpek yılı

bunça kazganım kaŋım kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı (BK G 10) ‘Bunca (şeyi) elde edip babam (Bilge) kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında sonsuzluğa uçup gitti.’

Uygur Metinleri

ıt yıl: (is. tam.) köpek yılı

bars yıllıg ıt yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar (BT23 G_{33-6}) 'Pars yıllı (ve) köpek yıllı (olan) kişi bu takımyıldızına ait doğar.'

-İ-

İÇ

Orhun Abideleri

iç: (is.) iç

için taşın adınçıg bediz urturtum (KT G 12) 'İçini dışını muhteşem bir (şekilde) süslettim.'

iç taş: (ikileme) iç (ve) dış

iç kelimesi, 'dış' manasında kullanılan *taş* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'iç (ve) dış' anlamını ifade etmektedir.

için taşın adınçıg bediz urturtum (KT G 12) 'İçini dışını muhteşem bir (şekilde) süslettim.'

Uygur Metinleri

iç: (is.) iç

ol üdün bo üç teginler öz öz köŋüllerinteki sakınmış savların sözleşip ötrü örü turup ol arıg içinte takı içgerü kirtiler (AYGulcalı 108-111) 'O zaman bu üç prens kendi akıllarından geçen sözleri konuşup sonra kalkıp o orman içinden daha içeri girdiler.'

iç içegü: (ikileme) iç organ

iç sözcüğü, 'iç, derun' şeklinde anlamlandırılan *içegü* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'iç organ' manasını taşımaktadır.

kaçan birök bo ok sünükleri adrılıp içi içegüsi taşılsar arıgsızı aka siŋiri tamırı üzülüp yıdıg etözin kurt koŋuz kayına alkuka yarsıguluk teg bolup yatur (Elmalı 2016: 920-6) 'Ne zaman ki kemikleri ayrılıp, iç organlar dışarıya çıksa; kirleri akarak sinirleri, damarları kesilir, tiksindirici vücuduna kurtçuklar toplanır, (bu kurtçuklar, vücudunun) bütününe tiksinti verecek şekilde yerleşip yatarlar.'

iç taş: (ikileme) iç (ve) dış

iç kelimesi, ‘dış’ manasında kullanılan *taş* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘iç (ve) dış’ anlamını ifade etmektedir.

> *m(ant)alnıŋ içi taşı etigi alku barça kök kergek* (BT23 D127-8) ‘Mandalanın içi (ve) dışı, süsü hep mavi olmalı.’

taş iç: (ikileme) dış (ve) iç

‘Dış’ manasındaki *taş* kelimesi, kendisinin tam zıttı olan *iç* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dış (ve) iç’ anlamına gelmektedir.

> *taş iç köŋültin belgülüg bolmış* (BT7 309-311) ‘Dış (ve) iç duyudan görünmüş.’

İÇGER-

Orhun Abideleri

içger- < iç+ger-: (f.) tâbi etmek, boyunduruk altına almak

> *içgertim kal(ın) ... ewirü kelürtüm* (BK D 25) ‘Tâbi ettim … çevirip getirdim.’

Uygur Metinleri

1. içker- < iç+ker-: (f.) boyun eğmek, bağımlı kılmak

> *telim öküş yazuklarıŋa korkunçsuz aymançsız erserler kşanti kılu içkermedük erserler* (MaitrTekin 65_{18-20}) ‘Pek çok günahları yüzünden korkmaz, çekinmez iseler, af dileyip boyun eğmedi iseler …’

2. içker- < iç+ker-: (f.) içine almak, içermek, getirmek, kabul etmek

> *törtünç tınl(ı)glarıg özke içermekke tayanıp buşi p(a)ramitıg netegin bütürürler* (AYTokyürek 398-400) ‘Dördüncüsü canlıları kabul etmeye dayanarak sada pāramitāsını nasıl elde ederler?’

içker- tut-: (ikileme) kabul etmek

içker- fiili, ‘tutmak; kabul etmek’ manalarındaki *tut-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kabul etmek’ anlamına gelmektedir.

> *ilinmeksiz yapşınmaksız köŋülin teriŋde teriŋ nomka kirip alkunı içkerip tutup* (BT25 3418-9) ‘Gönlünü bağlamadan çok derin (olan) öğretiye girip, (öğretiyi) kabul edip$_2$ …’

İÇİK-

Orhun Abideleri

içik- < iç+ik-: (f.) bağımlı olmak, boyunduruk altına girmek, tâbi olmak

türük bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi (T 2) ‘Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tâbi oldu.’

Uygur Metinleri

içik- < iç+ik-: (f.) girmek, göndermek

y(a)ruk bilig icikip k(a)raŋgu köŋül tarıksar bir kşanta artok serilmezi bililür (BT27 C_{114-5}) ‘Işıklı bilgi karanlık gönüle girip yok olsa bir zamanda daha olmadığı bilinir.’

İÇRE

Orhun Abideleri

1. içre < iç+re: (is.) iç kısım

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum (KT D 26) ‘Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.’

2. içre < iç+re: (is.) gizli

apa tarkangaru içre saw ıdmış (T 34) ‘Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.’

Uygur Metinleri

içre < iç+re: (is.) içine

hanlık süsi abka ünmiş sagır içre elik kėyik kirmiş eligin tutmış (IB 63) ‘Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca kaçmış. (Onu) elleri ile tutmuşlar.’

İÇREKİ

Orhun Abideleri

1. içreki < iç+re+ki: (sıf.) tâbi

ilgerü kün tugsıka bėrgerü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋru anta içreki bodun ko(p) m(aŋ)a kör(ür) (KT G 2) ‘Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tâbi halklar bana bağlıdır.’

2. içreki < iç+re+ki: (sıf.) has

(meniŋ) sawımın sımadı içreki bedizçig ı(d)tı (BK K 14) ‘Benim sözümü krımadı. Sarayındaki has süsleme ustasını gönderdi.’

Uygur Metinleri

iç(e)reki < iç+re+ki: (is.) hareme ait, saraya mensup, içerdeki

ınançların içer(e)kilerin küzetgeli azu balıkın uluşın ordosın karşısın küzetgeli bo nom erdinig èşidserler tıŋlasarlar olar ötrü sakınu sözleyü yetinçsiz başdınkıta başdınkı ulug ögrünçlüg sevinçlig ènçgü meŋig bulgaylar (AYAyazlı 247-253) 'Saray içindeki yöneticilerini, cariyelerini ve şehirlerini$_2$, topraklarını, sarayını$_2$ korumak için bu öğreti mücevherini dinlerse, o zaman düşünüp anlatması imkansız büyük bir sevinç$_2$, huzur$_2$ bulacaklar.'

İDİ

Orhun Abideleri

1. idi: (zrf.) asla, hiç

ötüken yışda yèg idi yok ermiş (KT G 4) 'Ötüken (ormanlı) Dağları'ndan daha iyisi asla yok imiş.'

2. idi: (zrf.) tamamen, tümüyle

üçegün kawışıp sülelim idi yok kışalım tèmiş (T 21) 'Üçümüz birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim, demiş.'

Uygur Metinleri

1. idi: (zrf.) asla, hiç

meniŋ bo etözümin esirkegüm idi kelmez (AYGulcalı 97-8) 'Benim bu vücudumu hiç esirgeyesim gelmez.'

2. idi: (zrf.) tamamen, tümüyle

bèş ajun tınl(ı)g oglanların idi tıltagsızın amrayur siz (BT3 873-5) 'Beş varlık şeklindeki canlıların tamamını sebepsiz seviyorsunuz.'

İDİSİZ

Orhun Abideleri

idisiz < idi+siz: (is.) sahipsiz

kögmen yèr suw idisiz kalmazun tèyin az kırkız bodunug (ètip) yaratıp keltim(iz s)üŋüşdümüz (BK D 17) 'Kögmen toprakları sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup, örgütleyip savaştık.'

Uygur Metinleri

idisiz < idi+siz: (is.) sahipsiz

idis(i)z (ke)psiz (BT20 1028) ‘Sahipsiz, resimsiz.’

İGİD

Orhun Abideleri

igid: (is.) yalan

azu bo sawımda igid bar gu (KT G 10) ‘Hiç bu sözümde yalan var mı?’

Uygur Metinleri

igid ~ igit ~ yigid: (is.) yalan, yanlış

alku ugurın igid nomta tugmışı y(e)me b(e)lgülük (AYUçar1 494-5) ‘(Bedenin) her bakımdan, aldatıcı dharmada ortaya çıkışı da bellidir.’

ezüg igid: (ikileme) yanlış, yanlış

‘Hata, sahte, yalan’ şeklinde anlamlandırılan *ezüg* sözcüğü, *igid* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yalan, yanlış’ manasına gelmektedir.

bo meniŋ ötünmiş ötügüm ezüg igid bolu teginmegüsiŋe atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim tanuk bolu y(a)rlıkagay erti tėp ötündi (AYAyazlı 1101-5) ‘Bu benim söylediğim sözlerin yalan olmadığına Yüce tanrım, tanık olacak, diye söyledi.’

igid ezüg: (ikileme) yanlış, yalan

igid kelimesi, ‘hata, sahte, yalan’ manasına gelen *ezüg* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yanlış, yalan’ anlamını taşımaktadır.

bo ötügüm neŋ igid ezüg bolu teginmegey (AYÇetin2 877-8) ‘Bu sözüm asla yalan$_2$ olmayacak.’

igid yaŋluk: (ikileme) hata, yanlış

igid sözcüğü, ‘yanlış, hata’ manasına gelen *yaŋluk* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hata, yanlış’ anlamını ifade etmektedir.

ezüg ermek igid yaŋluk yeleyü tört b(e)lgürmiş yok tözlüg nomlarnıŋ yok kurug tözlügin tuyunu bilinü tolun bütmiş (AYTokyürek 427-9) ‘Yalan, aldatma, yanlış, hata (olan) aldatma dört (türlü şekilde) ortaya çıkmış yok esaslı öğretilerin yok$_2$ esasını anlayıp bilerek bütünüyle tamamlanmıştır.’

igid yaŋluk sakınçlar bügüşler: (trm.) yanlış düşünceler

Terim, ‘bakış, görüş, fikir, düşünce, özellikle gerçekmiş gibi görülen şeyler, doğru olmayan görüş, yanlış düşünce, sürekli yanlış düşünce’ şeklinde ifade edilir. Budizmde

canlıyı yanlışa sürükleyen en önemli faktörlerden biridir. Yanlış düşünceye sahip olan bir canlı, bütün aldatmalara karşı zayıftır. Canlının bütün bu aldanışları onu kötü yola sevk eder ve canlının cehennemler dünyasında doğmasına neden olur (Tokyürek 2011: 35-6).

> *inçe k(a)ltı igid yaŋluk sakınçlar bügüşler tayakıŋa adrok adrok nizvanilar tėp sözlenür* (BT21 327-330) 'Şöyle ki hatalı düşüncelerin temeli farklı farklı ihtiraslardır, diye söylenir.'

ogrı igid: (ikileme) yalancı, hilekar

'Hırsız, hilekâr' anlamındaki *ogrı* kelimesi, *igid* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yalancı, hilekar' manasına gelmektedir.

> *ogrı igid erserler ol tınlıgarıg saŋat tamuda örtlüg yalınlıg temirlig çomakın bėrgen tokıyurlar tültürürler* (MaitrTekin $82_{21\text{-}5}$) 'Yalancı dolancı idi iseler, bu yaratıklara Sanghāta adlı cehennemde alevli demirden çomaklar ile vururlar, çarparlar.'

İGİD- ~ İGİT-

Orhun Abideleri

igid- ~ igit-: (f.) beslemek

> *ėçim kagan olorupan türük bodunug yiçe ėtdi (yiçe) igit(d)i* (KT D 16) 'Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden düzenledi, yeniden besledi.'

Uygur Metinleri

igid- ~ igit-: (f.) bakmak, beslemek, eğitmek, yetiştirmek

> *neçe ked uzanıp igiddim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yagı törösinçe yanturu meni kemişü utup sevinçsiz utlısız kıltı* (AYGulcalı 196-9) 'Ne kadar uğraşıp (vücudumu) beslediysem de tıpkı kötü (bir) düşman gibi tekrar beni mahvedip yenerek mutsuz etti.'

igid- beltür-: (ikileme) yetiştirmek, büyütmek

igid- fiili ile birlikte 'göstermek' anlamına gelen *beltür-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yetiştirmek, büyütmek' manasına gelmektedir.

> *meni igitdeçi beltürtdeçi (ya)ruk yėrtinçüg körgürdeçi ertmiş* (BT26 $138_{13\text{-}5}$) 'Beni yetiştirmek için ışık dünyasını göstermiş.'

İLGERÜ

Orhun Abideleri

ilgerü < il+gerü: (is.) doğuya, doğuda

ilgerü şantuŋ yazıka tegi süledim (KT G 3) 'Doğuda Şandong Ovası'na kadar sefer ettim.'

Uygur Metinleri

ilgerü < il+gerü: (is.) doğuda

ilgerü öŋtün (BT5 331) 'Doğudan.'

İLK

Orhun Abideleri

ilk: (is./sıf./zrf.) ilk

ilki sü taşıkmış erti (BK D 32) 'Ordunun ilki sefere çıkmıştı.'

tawgaç atlıg süsi bir tümen artokı yėti biŋ süg ilki kün ölürtüm (BK G 1) 'Çin süvari birliklerinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk gün yok ettim.'

ilk kırkızka sü(lese)r yėg ermiş tėdim (T 23) 'İlk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak, dedim.'

Uygur Metinleri

ilk ~ ilki: (is./sıf./zrf.) birinci, ilk, ilk olarak

munta y(e)me bodis(a)t(a)vlar neŋ ilki alku nizvanilar birle birle ermekin taplamamakka tayanıp katıglanmak p(a)ramitıg netegin bütürürler (AYTokyürek 778-781) 'Burada yine Bodhisattvalar asla birincisi bütün ihtiraslarla birlikte var olmamaktan hoşnut olmamaya dayanarak çaba pāramitāsını nasıl elde ederler?'

ilk ilk etözlerte ortunkı kėnki etözlerte bo etözte (AYÖlmez 134_{1-2}) 'İlk bedenlerde, ortadaki (ve) sonraki bedenlerde, bu bedende'

eŋ ilki tartar akıgsız yörügüg (Üİ $99b_4$) 'İlk olarak āsravasızın izahını çeker.'

İNİ

Orhun bideleri

ini: (is.) küçük erkek kardeş

men iniligü bunça başlayu kazganmasar türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti (BK D 33) 'Ben küçük kardeşimle bu şekilde başa geçip kazanmasaydım Türk halkı ölecekti, yok olacaktı.'

Uygur Metinleri

ini: (is.) küçük kardeş, küçük erkek kardeş

anta ötrü inisi (upasėnė ev)ig barkıg başlap (şrav(a)st kent)de kaltı (Elmalı 2016: 996-8) 'Daha sonra Upasena adlı küçük kardeş evi, barkı yönetip, Śrāvastī'de kaldı.'

aka ini: (ikileme) ağabey, kardeş

'Ağabey, büyük kardeş' şekilde anlamlandırılan *aka* sözcüğü, *ini* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ağabey, kardeş' manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

aka i(ni) kız kelinler birle keŋeşip (BT26 128_{31}) 'Ağabey, kardeş; kızlar, gelinler ile tartışıp'

ini ėçi: (bk. ėçi)

İŞ

Orhun Abideleri

iş: (is.) iş, uğraş

elig yıl işig küçüg bėrmiş (KT D 8) 'Elli yıl işi gücü vermişler (hizmet etmişler).'

iş küç: (ikileme) iş, güç

iş sözcüğü, 'güç' anlamındaki *küç* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'iş, güç' manasını taşımaktadır.

kanı ne kaganka işig küçüg bėrür men tėr ermiş (KT D 9) 'Hangi kağana işi gücü veriyorum (hizmet ediyorum), demiş.'

Uygur Metinleri

iş: (is.) iş, görev

uzun üdün olarnı ėnç meŋilig bolguluk iş ködügüg kılayın (AYUçar2 494-6) 'Uzun zaman onları huzurda$_2$ tutacak amelde$_2$ bulunayım.'

burhanlarnıŋ ıdok iş ködügleri: (trm.) Buddhaların kutsal işleri

Buddha'nın işleri, 'bütün varlıkların dönüşümü için çalışmak ya da Buddha işi yapmak' anlamında kullanılmaktadır. Buddha'nın işi ya da çabası bütün varlıkları doğru yola ulaştırmak ve onları kurtarmaktır (Tokyürek 2011: 207).

burhanlarnıŋ ıdok iş ködüglerińe (AYÖlmez $154_{20\text{-}1}$) 'Buddhaların kutsal işlerine$_2$ … '

iş ködüg: (ikileme) iş, güç

iş kelimesi, ‘ticaret, iş, güç’ anlamındaki *ködüg* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘iş, güç’ manasında kullanılmaktadır.

> *ed tavar üze tınl(ı)glar(nıŋ) küsüşin kantur(daçıka) alku iş ködüglerig bütürd(eçi)ke kamag(ka) ėnç meŋi bėrteçi* (AYAyazlı 904-7) ‘Mal-mülk$_2$ ile canlıların isteğini tatmin edecek bütün işi-gücü$_2$ tamamlayacak herkese huzur verecek.’

iş küç: (ikileme) iş, güç

iş sözcüğü, ‘güç’ anlamında kullanılan *küç* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘iş, güç’ manasını taşımaktadır.

> *üküş tınlıglarka asag tus(u) (kılu)lug terk tavrak iş küç* (MaitrTekin 4$_{52-3}$) ‘Birçok yaratıklara hizmet edecek acele iş güç’

iş yumuş: (ikileme) iş, görev

iş kelimesi, ‘iş, vazife, hizmet’ manasına gelen *yumuş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamını koruyarak ‘iş, görev’ şeklinde geçmektedir.

> *işke yumuşka bardaçı erser* (BT23 G$_{201}$) ‘İşe göreve varacak olsa‘

yavız iş işle-: (trm.) kötü iş yapmak

Terim, ‘kötülük yapmak’ anlamıyla birlikte pişman olmayı da ifade eder (Tokyürek 2011: 313).

> *alku yavız işlerig işlemek bütürmek* (BT2 248-250) ‘Tüm kötü işleri yapmak, bitirmek.’

İŞGİTİ

Orhun Abideleri

işgiti: (is.) bir tür ipekli kumaş

> *altun kümüş işgiti kotay buŋsuz ança bėrür* (KT G 5) ‘(Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler.’

Uygur Metinleri

işgirti ~ işkirti: (is.) bir tür ipekli kumaş

> *tolp etözümüzn(i) yup torkuta işgirtide yörgediŋ ayıg kılınç* (BT13 12$_{88-9}$) ‘Bütün vücudunuzu yıkayıp, ipek$_2$ (kumaşta) çevreleyip kötü davranış’

-K-

KAÇ

Orhun Abideleri

kaç: (zrf.) nasıl

kaç neŋ erser bizni ölürteçi kök tėmiş (T 29-30) 'Nasıl olsa bizi öldürecektir, demiş.'

Uygur Metinleri

kaç: (sıf.) kaç, ne kadar

atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim kaç törlüg tıltaglar üze bodi tegme tuyunmak köŋüllüg bulur (AYTokyürek 24-7) 'Adı yüceltilmiş, saygı değer tanrım, kaç tür sebep(ten dolayı) bodhi denilen uyanma gönlü bulunur?'

KAÇAN

Orhun Abideleri

kaçan: (zrf.) nasıl

kaçan (n)eŋ erser ölürteçi kök (T 21) 'Nasıl olsa öldüreceklerdir.'

Uygur Metinleri

kaçan: (zrf.) ne zaman

ol aç bars kaçan bodis(a)t(a)vnıŋ ömgenintin kan akmışın körti ötrü ol kanıg yalgayu etin barça yėp koddı (AYGulcalı 309-312) 'O aç kaplan ne zaman Bodhisattva'nın damarından kan aktığını gördü(yse), sonra o kanı yalayıp etinin hepsini yiyip bitirdi.'

KAGAN

Orhun Abideleri

kagan: (is.) kağan

türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı şantuŋ balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş (T 18) 'Türk halkı yaratılalı, Türk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa ulaşan olmamış.'

Uygur Metinleri

kagan: (is.) kral, imparator

adınçıg ıdok kagan han süüsin (BT36 A_{365}) 'Seçkin, mukaddes $kral_2$ majesteleri.'

KAGANLA-

Orhun Abideleri

kaganla- < kagan+la-: (f.) kağanlı duruma getirmek

élledök élin ıçgınu ıdmış kaganladok kaganın yitürü ıdmış (BK D 7) ‘Yurt tuttuğun toprakları elinden almış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş.’

KAGANLIG

Orhun Abideleri

kaganlıg < kagan+lıg: (is.) kağanı olan

kaganlıg bodun ertim kaganım kanı (KT D 9) ‘Kağanı olan halk idim, kağanım hani?’

KAGANSIRA-

Orhun Abideleri

kagansıra- < kagan+sıra-: (f.) kağanını kaybetmek

yéti yüz er bolup élsiremiş kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış bodunug türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış (KT D 13) ‘Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).’

KAGANSIRAT-

Orhun Abideleri

kagansırat- < kagan+sıra-t-: (f.) kağanını elinden almak

élligig élsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız (KT D 18) ‘Yurdu olanı yurtsuz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık.’

KAL-

Orhun Abideleri

kal-: (f.) kalmak

tawgaç oguz kıtań buçegü kawı(ş)sar kaltaçı biz (T 12-3) ‘Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse (arada) kalacağız.’

Uygur Metinleri

kal-: (f.) kalmak

teŋrilig kurtga yurtta kalmış yaglıg kamıç bulupan yalgayu tirilmiş ölümde ozmış tér (IB 13) ‘Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der.’

kal- unıtıl-: (ikileme) unutulup kalmak

kal- fiili, ‘unutulmak’ anlamındaki *unıtıl-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘unutulup kalmak’ anlamına gelmektedir.

> *kayuda birök padakları üjikleri kalsar unıtılsar köŋüllerinte kelürüp açuk adırtlıg közüntürü tegingey m(e)n* (AYÇetin1 355-8) ‘Eğer (bu öğreti mücevherinin) şiirleri, harfleri kalsa, unutulsa (onları) gönüllerine ulaştırıp açıkça$_2$ görünür kılacağım.’

unıtıl- kal-: (ikileme) unutulup kalmak

‘Unutulmak’ anlamına gelen *unutıl-* fiili ile *kal-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘unutulup kalmak’ manasına gelmektedir.

> *bo nom erdini içindeki kayu kayu padakları kayu kayu yörügleri unıtılsar kalsar biz kamagun ol nomçınıŋ köŋüliŋe kirip odunduru sakınduru teginip unıtduru teginmegey biz* (AYGulcalı 1286-1291) ‘Bu öğreti mücevheri içindeki pek çok söz, pek çok anlam unutulsa biz, tamamen o öğretmenin aklına, düşüncesine girip uyandırıp$_2$ (hatırlatıp) unutturmayacağız.’

KALIN

Orhun Abideleri

kalın: (is.) kalın, yoğun

> *yinçge erklig üzgeli (ermiş) yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş* (T 13) ‘İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş.’

Uygur Metinleri

1. kalın : (is.) kalabalık, yoğun

> *anta ok br(a)hmadatė (ėlig) badra kızıg kalın kuvrag arasınta üstünki yėg kunçuy kıltı* (Elmalı 2016: 1163-5) ‘Orada hükümdar Brahmadatta, Bhadrā (adlı) prensesi kalabalık topluluk içinde seçkin kraliçe ilan etti.’

kalın kuvrag: (ikileme) topluluk

kalın kelimesi ve ‘topluluk’ anlamına gelen *kuvrag* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘topluluk’ anlamını ifade etmektedir.

> *tözünüm bu alkınçsız kögüzlüg bodis(a)v(a)t ulatı teŋrili kişili kalın kuvragka yarlıkançuçı köŋül turguruŋ bu buşisın alıŋ asıg tusu kılu*

bėriŋ (KİP 163-6) ‘Asilim, bu tükenmez gönüllü Bodhisattva ile büyük tanrı ve insanlar topluluğuna acıma duygunuzu gösterin, bu sadakasını alın, (onlara) fayda$_2$ sağlayın.’

köp kalın: (ikileme) çok, kalabalık

‘Çok, bütün, hep’ şeklinde anlamlandırılan *köp* kelimesi ve *kalın* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘çok, kalabalık’ anlamına gelmektedir.

ç(a)mbudivip yėrtinçüte ėnçgü eseŋü meŋi ögrünçü üküş telim bodun kara köp kalın bolur (AYAyazlı 176-8) ‘Jambudvīpa dünyasında huzur$_2$ ve sevinç$_2$ çok halk$_2$ da kalabalık$_2$ olur.’

2. kalın: (sıf.) zengin, varlıklı

bo munça kalın kuvragka bo patır aş(ıg) (BT29 345) ‘Bu kadar zengin topluma bu pātra yemeğini.’

KALISIZ

Orhun Abideleri

kalısız < kal-ı+sız: (is.) eksiksiz, tam

on ok bodunı kalısız taşıkmış tėr (T 30) ‘On Ok halkı eksiksiz yola çıkmış.’

Uygur Metinleri

kalısız < kal-ı+sız: (sıf.) bütün, eksiksiz, tam

kopda kötrülmiş nom ol bo munuŋ küçinde tarkarıp kalısız alku emgek bolmagay takı busuş kadgu (AYAyazlı 1206-8) ‘Bu (öğreti) sayesinde bütün sıkıntılar$_2$ uzaklaşıp kaygı$_2$ da olmayacak.’

kalısız barça: (ikileme) eksiksiz, bütünüyle

kalısız kelimesi, ‘bütün, hepsi’ anlamına gelen *barça* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümleye ‘eksiksiz, bütünüyle’ manasını vermektedir.

tınl(ı)glar anı adıra bilmetin balmakların beklemeklerin kalısız barça bilip ukup (AYUçar1 634-6) ‘Canlıların onu tefrik edemeden (ona) bağlanmalarını$_2$ (Skt. samyoga) eksiksiz hepsi anladılar$_2$.’

kalısız birtem: (ikileme) tamamen

Her ikisi de ‘büsbütün, eksiksiz, tam’ anlamına gelen *kalısız* ve *birtem* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

kalısız birtem tarkarmış arıg süzök burhanlar oronınta ok ornanu y(a)rlıkamış erürler (BT21 304-6) 'Tamamen uzaklaşmış temiz Buddha yerinde de yerleşerek buyurmuşlar.'

barça kalısız: (ikileme) eksiksiz, bütünüyle

'Bütün, hepsi' manasına gelen *barça* sözcüğü, *kalısız* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'eksiksiz, bütünüyle' manasını ifade etmektedir.

eti yini siŋiri tamırı barça kalısız köye bışar (Elmalı 2016: 803-4) 'Etleri, derileri, sinirleri, damarları tamamen kavrularak pişer.'

KALIT-

Orhun Abideleri

kalıt- < kal-ıt-: (f.) (ugur ile) kısaltmak?. T 25'te geçen bu kelime Erhan Aydın tarafından *kalıt-* şeklinde transkribe edilmiş ve 'kısaltmak' olarak çevrilmiştir (Aydın 2015: 175). Mehmet Ölmez ise bu kelimeyi *ugurkalat-* şeklinde transkribe edip 'vakit kazandırmak' anlamını vermiştir (Ölmez 2015: 363). Muharrem Ergin kelimeyi *ogurkalat-* şeklinde transkribe etmiş ve kelimeye 'sırtlatmak, bindirmek, yükletmek' anlamlarını vermiştir (Ergin 2012: 106). Talat Tekin'in de *kalıt-* şeklinde transkribe ettiği kelime 'bıraktırmak' olarak çevrilmiştir (Tekin 1998: 104). Árpád Berta ise bu kelimeyi *arkalat-* şeklinde transkribe etmiş ve 'geçmek' şeklinde anlamlandırmıştır (Berta 2010: 322)

ak termel keçe ugur kalıtdım (T 25) 'Ak Termel (Irmağı'nı) geçerek yolu kısalttım.'

KALMA-

Orhun Abideleri

kalma- < kal-ma-: (f.) kalmamak

kögmen yėr suw idisiz kalmazun tėyin az kırkız bodunug (ėtip) yaratıp keltim(iz s)üŋüşdümüz (BK D 17) 'Kögmen toprakları sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup, örgütleyip savaştık.'

Uygur Metinleri

kalma- < kal-ma-: (f.) kalmamak

biz yeme siznide ödrülüp öŋi munta kalmaz biz (MaitrTekin $51_{43\text{-}5}$) 'Biz de sizden ayrılıp burada kalmayacağız.'

KALMIŞ

Orhun Abideleri

kalmış < kal-mış: (is.) (geri) kalmış

anta kalmışı yėr sayu kop toru ölü yorıyur ertig (KT G 9) 'Geri kalanlarınız her yere, yarı ölü yarı diri gidiyordunuz.'

Uygur Metinleri

kalmış < kal-mış: (is.) (geri) kalmış

ötrü ol üdün ėlig beg ulatı ėki oglanı birle ulışu sıgtaşu ketermeyük yeviglig tizigligin kamag begler birle yumgı bodis(a)t(a)vnıŋ kalmış süŋöklüg şarırın evdidiler yıgdılar (AYGulcalı 517-522) 'Sonra o zaman hükümdar$_2$ diğer iki oğlu ile ağlayarak (sızlayarak)$_2$, ziynetletini çıkarmadan dizilen bütün beyler ile hepsi Bodhisattva'nın geri kalmış kemiklerini topladılar.'

KAMAG

Orhun Abideleri

kamag: (is.) bütün, hepsi

kamagı yėti yüz er bolmış (BK D 11) 'Tamamı yedi yüz asker olmuş.'

Uygur Metinleri

kamag ~ kamıg: (sıf.) bütün, hepsi

kamag tınl(ı)glarıg edgükerü yol yorugal(ı) turur (Elmalı 2016: 430-1) 'Bütün canlıları düzenleyerek yoluna devam etti.'

alku kamag: (ikileme) bütün, hep

Her ikisi de 'bütün, hepsi, tamamı' anlamında olan *alku* ve *kamag* sözcükleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve manalarını korumaktadır.

alku kamag tınl(ı)glar oglanlarınıŋ kılmış ne törlüg edgüli ayıglı ėki törlüg kılınçların ançulayu meni y(e)me (körü y(a)rlıkazunlar) bilü y(a)rlıkazunlar (AYÖlmez 133$_{8-11}$) 'Bütün canlı yaratıkların işlemiş (olduğu) ne tür, hem iyi hem kötü, iki türlü davranışlarını bu şekilde beni de (lütfedip görsünler), lütfedip bilsinler.'

kamag kuvrag: (ikileme) topluluk, cemaat

kamag kelimesi, 'topluluk' manasına gelen *kuvrag* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'topluluk, cemaat' anlamında kullanılmaktadır.

ol üdün aryaavalokitaişvari bodis(a)t(a)v ol kamag kuvrag arasınta erür erti (AYÇetin1 189-191) 'O zaman Aryaavalokitaişvari Bodhisatva (Skr. Avalokiteśvara) cemaatin arasındaydı.'

kop kamag: (ikileme) bütün, hep

Her ikisi de 'bütün, hepsi, tamamı' manasında kullanılan *kop* ve *kamag* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

kop kamag kılmış buyan edgü kılınçlarımın üzeliksiz üstünki yėg köni tüz tuymak burhan kutıŋa tükel bilge biligke evire teginür m(e)n (AYÖlmez 171_{18-22}) 'Bütün$_2$ işlemiş (olduğum) iyi$_2$ davranışlarımı, daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel, doğru-düz sezmek (Anuttarasamyaksaṃbodhi) (adlı) Buddha kutsallığına, eksiksiz bilgiye saygıyla çeviririm.'

köp kamag: (ikileme) bütün, hep

'Çok, hepsi' anlamına gelen *köp* kelimesi ile birlikte *kamag* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'bütün, hep' anlamına gelmektedir.

kop kamag dıntarlarda kutadmış teŋri teŋrisi burhan yarlıkar (MaitrTekin 24_{7-8}) 'Bütün rahipler tarafından taziz edilmiş tanrılar tanrısı Buddha (devati deva buddha) buyurur.'

kuvrag kamag: (ikileme) topluluk, cemaat

'Topluluk' anlamına gelen *kuvrag* sözcüğü, *kamag* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'topluluk, cemaat' anlamına gelmektedir.

ulug terin kuvrag kamagun öz öz oronlarıntın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan adakınta töpöleri üze yinçürü töpön yükünüp ötrü t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ince tėp ötündiler (AYTokyürek 3438-3443) 'O zaman o yerde erişen ilahi büyük derin topluluğun hepsi kendi yerlerinden kalkıp tanrılar tanrısı Buddha ayağına başları ile saygıyla eğip sonra tanrılar tanrısı Buddha'ya şöyle seslendiler.'

tolp kamag: (ikileme) bütün, hep

Her ikisi de 'bütün, hepsi, tamamı' anlamındaki *tolp* ve *kamag* sözcükleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını cümle içerisinde korumaktadır.

tagdınkı körünç (üküş tolp kamag o)ntın sıŋarkı kületilm(iş kötrülmiş) (BT13 13_{16-8}) 'Sağ taraftaki dağdaki manzaranın hepsi yüceltilmiş.'

KAMŞAG

Orhun Abideleri

kamşag < kamşa-g: (is.) sarsıntılı

èçim kagan èli kamşag boltokınta bodun èlig èkegü boltokınta izgil bodun birle sünüşdümüz (KT K 3) ‘Amcam kağanın devleti sarsıldığında, halkın yurdu ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.’

KAMŞAT-

Orhun Abideleri

kamşat- < kamşa-t-: (f.) sarsılmak

türük bodun adak kamşat(d)ı (BK D 30) ‘Türk halkı sarsıldı.’

adak kamşat: (bk. adak)

Uygur Metinleri

kamşat- < kamşa-t-: (f.) sarsmak, sarsılmak, titremek

(tepr)etgeli (k)amşatgalı umazlar (Elmalı 2016: 2580) ‘Sarsıp sallayamazlar.’

tepret- kamşat-: (ikileme) sarsıp sallamak

‘Kımıldatmak, hareket ettirmek’ anlamlarında bulunan *tepret-* fiili, *kamşat-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sarsıp sallamak’ manasında bulunmaktadır.

(tepr)etgeli (k)amşatgalı umazlar (Elmalı 2016: 2580) ‘Sarsıp sallayamazlar.’

I. KAN

Orhun Abideleri

kan: (is.) han

kanı süsi tèrilmiş sünüşdümüz sançdımız (T 28) ‘Hanları, orduları toplandı, savaştık, mızrakladık.’

Uygur Metinleri

han ~ kan: (is.) han, hükümdar

kan olurupan ordu yapmış (IB 28) ‘(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış.’

erklig han: (trm.) güçlü hükümdar

Terim, ölümün ve cehennemin kralı olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 400).

(e)rklig han (BT25 3358) ‘Güçlü hükümdar ...’

èlig han: (ikileme) ‘hükümdar’

Her ikisi de ‘hükümdar’ manasındaki *ėlig* ve *han* kelimeleri ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak bir ülkeyü yönetmekte olan ‘hükümdar’ı ifade etmektedir.

> *ėlig hannıŋ ulugı hatunınta tugmış körgeli seviglig körklüg meŋizlig üç oglanı erti* (AYGulcalı 72-5) ‘Hükümdarın$_2$ büyük hanımından doğmuş, görünüşü sevimli, güzel$_2$ (yüzlü) üç oğlu (var) idi.’

ėlig han beg: (ikileme) hükümdar

‘Hükümdar’ manasına gelen *ėlig* ve *han* kelimesi, ‘bey, efendi’ şeklinde anlamlandırılan *beg* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hükümdar’ anlamına gelmektedir.

> *baranas balıkda kut t(e)ŋrisiŋe meŋetgülük teg br(a)hmadatė atl(ı)g ėlig han beg bar erti* (Elmalı 2016: 3106-8) ‘Bārāṇas (adlı) memlekette saadet tanrısına benzetilecek kadar (özellikleri olan) Brahmadatta adlı (bir) hükümdar vardı.’

kagan han: (ikileme) hükümdar

Her ikisi de ‘hükümdar’ anlamında kullanılan *kagan* ve *han* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘hükümdar’ manasına gelmektedir.

> *adınçıg ıdok kagan han süüsi* (BT23 G$_{342}$) ‘Seçkin (ve) kutsal hükümdar$_2$ hazretleri.’

II. KAN

Orhun Abideleri

kan: (is.) kan

> *küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim* (T 52) ‘Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

Uygur Metinleri

kan: (is.) kan

> *akmış kanı tuprakta titig yogrulup yerke yukup turmışın körtiler* (AYGulcalı 337-9) ‘Akan kanının toprakta çamur (gibi) yoğrulup yere yapıştığını, sindiğini gördüler.’

et kan: (ikileme) et (ve) kan

‘Et, vücut’ anlamlarında olan *et* kelimesi, *kan* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘et (ve) kan’ manasında bulunmaktadır.

tugmışta berü altm(ış) yaşka tegi küç küsün et kan üstelü ökliyü turdı (MaitrTekin 12_{40-2}) ‘Doğduğundan beri altmış yaşına kadar güç-kuvvet, et-kan hep artıp çoğalıp durdu.’

kan yiriŋ: (ikileme) kan (ve) irin

kan kelimesi ile, ‘irin’ manasında kullanılan *yiriŋ* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kan (ve) irin’ anlamına gelmektedir.

tolp etözümüzdin kan yiriŋ söl ... akar barınur (MaitrTekin 61_{9-10}) ‘Bütün vücudumuzdan kan, irin ... usâresi akar, boşanır.’

KANI

Orhun Abideleri

kanı: (is.) hani, nerede

ėllig bodun ertim ėlim amtı kanı (KT D 9) ‘Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani?’

KANLAN-

Orhun Abideleri

kanlan- <kan+lan-: (f.) han sahibi olmak

türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı (T 2) ‘Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.’

KANTAN

Orhun Abideleri

kantan: (is.) nereden

sünüglüg kantan kelipen süre ėletdi (KT D 23) ‘Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti?

Uygur Metinleri

1. kanta: (is.) nerede, nereden, nereye

bo meniŋ amrak ataçımın kanta ėltür sizler (Elmalı 2016: 3151-2) ‘Benim sevgili babacığımı nereye götürüyorsunuz?’

kanta birök: (zrf.) her neredeyse

kanta (birök) bar erser ezüg armak kişiler artaturlar ė(l hanıg) ėl orunıntın tayturup (AYÇetin2 1586-9) ‘Her nerede varsa yalancı (ve) sahtekârlar hükümdarı, tahtından edip (ona) zarar verirler.

kanta takı: (zrf.) neredeyse

kanta takı sutasomė ėlig sözlegey erti (Elmalı 2016: 1783-4) ‘Neredeyse hükümdar Sutasoma söyleyecekti.’

2. kanta: (zrf.) nasıl

ay buryuk amrak atayım m(a)has(a)tve kanta ermiş (AYGulcalı 443-4) ‘Ey kumandan, sevgili yavrum Mahāsattva nasılmış?’

KAŊ

Orhun Abideleri

kaŋ: (is.) baba

kaŋım (kagan ėlig törög kazganıp uça barmış) (BK D 13) ‘Babam kağan ülkeyi (ve) yasaları elde edip (sonsuzluğa) uçup gitmiş.’

Uygur Metinleri

kaŋ: (is.) baba

ay tözün tınl(ı)g s(e)n ne üçün kaŋım vaişiravane m(a)haraaçıg okıyur ötünür s(e)n (AYAyazlı 935-7) ‘Ey soylu canlı, sen ne için babam Vaiśravaṇa Mahārāja’yı çağırıyorsun?’

ata kaŋ: (ikileme) ata, baba

‘Ata, baba’ manasına gelen *ata* sözcüğü ve *kaŋ* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ata, baba’ anlamını ifade etmektedir.

(ulug edgü ögli y(a)rlıka)nçuçı köŋüllüg atalarıŋa (kaŋlarıŋa umunup ınanı)p yükünür biz (BT25 701-2) ‘Büyük, iyi düşünceli, merhametli gönüllü atalarına, babalarına inanıp$_2$ ibadet ederiz.’

bahşı kaŋ: (ikileme) ulu, üstad

‘Öğretmen, üstad’ olarak anlamlandırılan *bahşı* sözcüğü, *kaŋ* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ‘ulu, üstad’ manasına gelmektedir.

biziŋ bahşımız kaŋımız umugumuz ınagımız ulug y(a)rlıkançuçı köŋüllüg tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan (AYÖlmez 172$_{4-7}$) ‘Bizim öğretmenimiz, babamız, umudumuz, sığınağımız (olan), ulu acıyıcı gönüllü, eksiksiz bilge tanrılar tanrısı (Devatideva) Buddha ...’

ög kaŋ: (ikileme) anne (ve) baba

‘Anne’ anlamındaki *ög* kelimesi ve *kaŋ* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘anne (ve) baba’ anlamına gelmektedir.

men yeme olarnaŋ ögleri kaŋları boltum (MaitrTekin 33$_{48-9}$) ‘Ben de onların anaları, babaları oldum.’

KAR

Orhun Abideleri

kar: (is.) kar

sünŋük batımı karıg sököpen kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız kaganın birle soŋa yışda sünŋüşdümüz (KT D 35) ‘Mızrak batımı karı sökerek Kögmen (ormanlı) Dağları’nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.’

Uygur Metinleri

kar: (is.) kar

üdsüz kolusuz (kez)igsiz tolı tüşer kar yagar (AYÇetin2 1443-4) ‘Zamansız, aralıksız dolu düşer, kar yağar.’

KARA

Orhun Abideleri

1. kara: (sıf.) kara, siyah

küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim (T 52) ‘Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

2. kara: (is.) avam, sıradan

türük kara kamag bodun ança tėmiş (KT D 8-9) ‘Türk (avam) halkı şöyle demiş.’

kara bodun: (ikileme) avam halkı

kara kelimesi, ‘halk’ manasındaki *bodun* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘avam halkı’ anlamını ifade etmektedir.

kara bodun kaganım kelti tėp ög(irip sewinti) (BK D 41) ‘Avam halkı kağanım geldi, deyip sevinip mutlu oldu.’

Uygur Metinleri

1. kara: (sıf.) kara, siyah, kötü

başımızdakı kara saçımız uçı bölüki kırgılatyuk ol telim üküş yıl ay ertdi (Elmalı 2016: 1199-1201) ‘Başımızdaki kara saçlarımızın ucu, örgüsü kırlaştı, o kadar çok ay, yıl geçti.’

kara nomlar: (trm.) kara dharmālar

Terim, ‘beyaz ve siyah’ anlamında olup iyi ve kötü hareketi ya da karmayı ifade eder. Ayrıca terim kötülük ve iyiliği de belirtir (Tokyürek 2011: 296).

ėkinti kara nomlartın ırak kėtip yürüŋ nomlarıg tutmakka tayanıp (AYTokyürek 2494-6) 'İkincisi siyah öğretilerden (kötü karmadan) uzaklaşıp beyaz öğretileri (iyi karmayı) tutmaya dayanma.'

kara kumlug tamu: (trm.) kara kumlu cehennem

Budizimde birçok cehennem vardır. Sekiz büyük ve sekiz de küçük cehennemden başka 18, 126 ve 134 cehennemin bulunduğu belirtilmektedir. Bu cehennemler altı duyu organları altı duyu, altı idrak olmak üzere toplam on sekiz olarak gösterilir (Tokyürek 2011: 365-6).

kara kumlug tamudakı (BT2 550-1) 'Kara kumlu cehennemdeki'

2. kara: (is.) avam, sıradan

edgükerü inçip ötleyür kamag kara bodunın (AYÇetin2 1628-9) 'İyiliği öğütler bütün halkına$_2$.'

bodun kara:(bk. bodun)

kara bodun: (ikileme) halk

kara kelimesi, 'halk' manasındaki *bodun* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'halk' anlamına gelmektedir.

bo kamag kara bodun munı munçulayu ig agrıg emgeki üze sıkılmış tanılmışlar ol (AYUçar2 472-4) 'Bütün bu halk$_2$ böyle muazzam hastalık$_2$ ve sıkıntı yüzünden acı çekiyor.'

KARA KİŞ

Orhun Abideleri

kara kiş: (sıf. tam.) bir samur türü, kara samur

edgü özlük atın kara kişin kök teyeŋin sansız kelürüp kop ko(d)tı (BK G 12) 'İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar.'

KARAGU

Orhun Abideleri

karagu: (is.) gözetleme kulesi

yelme karagu edgüti urgıl basıtma tėmiş (T 34) 'Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme, demiş.'

KARIG

Orhun Abideleri

karıg < karı-g: (is.) ihtiyar, yaşlı

özüm karı(g) boltum ulug boltum (T 56) ‘Kendim yaşlandım, kocadım.’

Uygur Metinleri

1. karı: (sıf.) ihtiyar, yaşlı

ulug karı bükülmiş etözin kirt kirt külçire ince tėp (MaitrTekin $12_{17\text{-}9}$) ‘Pek ihtiyar ve bükülmüş vücudu ile kıkır kıkır gülerek şöyle dedi.’

2. karı: (sıf.) eski

ol (üdün) ulug karı subuti ol kuvrag arası(nt)a er(ü)r erti (BT28 $B_{169\text{-}170}$) ‘O zaman büyük (ve) eski Subhūti o topluluk arasındaydı.’

KAŞ

Orhun Abideleri

kaş: (is.) kaş

közi kaşı yawlak boltaçı tėp sakıntım (KT K 11) ‘Gözü, kaşı kötü olacak deyip düşündüm.’

Uygur Metinleri

1. kaş: (is.) kaş

küler yüzin kutgurur kaşın teŋridem uruŋu tapa körü muŋadu adınu inçe tėp tėdi (MaitrTekin $13_{4\text{-}7}$) ‘Güler yüzle saadet bahşeden kaşları ile ilâhî kumandana doğru baktı ve hayret ve şaşkınlıkla şöyle dedi.’

kaş kapak: (ikileme) kaş, göz kapağı

kaş sözcüğü ve ‘göz kapağı’ manasına gelen *kapak* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kaş, göz kapağı’ anlamına gelmektedir.

başıntakı birer evin saçı a(nta) monta saçılıp birin tartmış teg tüp(t)üz kaşı kapakı közünü turur (Elmalı 2016: 3882-4) ‘Başındaki saçının (telinin) her bir tanesi etrafa saçılmış, dümdüz kaşı (ve göz) kapağı tek tek (yukarı) çekilmiş gibi durur.’

kaş kirpik: (ikileme) kaş, kirpik

kaş kelimesi ile ‘kirpik’ anlamındaki *kirpik* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kaş, kirpik’ manasına gelmektedir.

kaşı kirpiki kök rajav(a)rt öŋlüg (Elmalı 2016: 4095) ‘Kaşı, kirpiği gök mavisi rengindeydi.’

2. kaş: (is.) süs taşı, kırat, kaş taşı

öz eltingülük ed tavar erdini yėnçü çaç kaş keŋ uçuz bolur (AYAyazlı 184-6) 'Kendisi için istediği mal-mülk$_2$, mücevher, inci, firuze$_2$ fazlasıyla da değersiz olur.'

KATIGDI

Orhun Abideleri

katıgdı < kat-ı-g+dı: (zrf.) sıkıca

tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti ėşid katıgdı tıŋla (BK K 1) 'Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.'

Uygur Metinleri

katıgdı < kat-ı-g+td: (zrf.) sertçe, sıkıca

kidizig subka sukmış takı ur katıgdı bā tėr (IB 33) '(Adamın biri) keçeyi suya sokmuş. Daha çok vur, sıkıca bağla, der.'

KATUN

Orhun Abideleri

katun: (is.) hatun, kağanın karısı

umay teg ögüm katun kutıŋa inim köl tėgin er at bultı (KT D 31) 'Umag gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.'

Uygur Metinleri

hatun ~ katun: (is.) hatun, kadın, kraliçe

ançagınça anası hatun balıkta ediz kalıkta yatıp udıyur erken ertiŋü yavız tül tüşedi (AYGulcalı 361-4) 'O sırada annesi kraliçe yüksek (bir) kulede yatıp uyuyorken çok kötü (bir) rüya gördü.'

hatun kırkın: (ikileme) hatun, cariye

hatun kelimesi ve 'cariye, genç kız' manasına gelen *kırkın* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'hatun, cariye' manasına gelmektedir

ol ėlig hannıŋ hatunların kırkınların ınançların ulatı bodunın karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tutuŋlar (AYAyazlı 232-7) 'O hükümdarların$_2$ eşlerini (kraliçelerini)$_2$, cariyelerini, yöneticilerini ve dahası halkını$_2$ sıkıntılardan$_2$, felaketlerden$_2$ yaşamdaki korkunçluklardan korusun$_2$.'

hatun tegin: (ikileme) hatun, prens

hatun kelimesi, ‘prens’ anlamında kullanılan *tegin* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hatun, prens’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *hatunlar teginler y(e)me adasız uzun yaşamakta* (BT26 42_{32-3}) ‘Hatunlar, prensler de tehlikesiz (ve) uzun yaşamakta.’

kunçuy hatun: (ikileme) hatun, kraliçe

Çince ‘prenses’ anlamında olan *kunçuy* sözcüğü, *hatun* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hatun, kraliçe’ anlamını ifade etmektedir.

> *yaşovati kunçuylar erd(i)nisi sekiz tümen tört miŋ çak(i)r(a)v(a)rt ėlig hannıŋ kunçuy hatunların okıp ince tėp yarlıkayur* (MaitrTekin 51_{30-3}) ‘Kraliçeler cevheri Yaşovatī dünya hükümdarının seksen dört bin kraliçesini çağırıp haşmetle şöyle der.’

şırıkını kut teŋri katunı: (trm.) śrīkanya saadet tanrı hatunu

Bu terim, çeşitli tanrı ve tanrıçaların ismi olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 416).

> *t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan ol şirikini kut t(e)ŋri hatunın öge alkayu ince tėp y(a)rlıkadı* (AYÇetin2 436-9) ‘Tanrılar tanrısı Buda o kutlu Şirikini tanrıçayı överek$_2$ şöyle buyurdu.’

ulug mahamaya katun: (trm.) büyük mahāmaya kadın

Sanskritçe terim mahā ‘büyük’ ve māyā ‘temiz kadın’ kelimelerinden oluşmaktadır. Terim 1. Buddhanın annesi, mahāmāyā, Māyā ya da Mātrkā; 2. Buddha’nın üvey annesi olan teyzesi; 3. Buddha’nın oluşturduğu Dharmā’ya da kanun; 4. Bütün Buddhaların annesi ya da babası, prajñā-pāramita; 5. Buddha’nın annesi gibi anlamları ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 68-9).

> *ulug m(a)hamaya hatunnuŋ ayaguluk markatrakta tegli erdinisi bolu y(a)rlıkamış* (BT26 $39a_{68-9}$) ‘Büyük Mahāmaya kraliçe, ibadet edilecek markatarakta mücevheri olarak buyurmuş.’

KAWIŞ-

Orhun Abideleri

kawış-: (f.) bir araya gelmek, birleşmek, kavuşmak

> *ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawışalım tėmiş ança ögleşmiş* (T 20) ‘O üç kağan anlaşıp, Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim, demiş bu şekilde anlaşmışlar.’

Orhun Abideleri

kavış-: (f.) bir araya gelmek, birleşmek, kavuşmak

birle kavışguluk küsü(şin) ıdmış açataş(a)tru ėlig begniŋ hu(asın) yėrmeksiz köŋülin alıp başıŋda tik(gil) (Elmalı 2016: 3934-6) 'Buluşmak arzusuyla hükümdar Ajātaśatru'nun (gönderdiği) çiçeği alçakgönüllülükle alıp başına tak.'

katıl- kavış-: (ikileme) karışmak

'Katılmak, karışmak, karıştırılmak' şeklinde anlamlandırılan *katıl-* fiili ile *kavış-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'karışmak' manasında kullanılmaktadır.

kamag t(e)rs tetrü tınl(ı)glar birle katılıp kavışıp öŋre kılmış tsuy irinçü agır ayıg kılınçların neteg yaŋın ökünser (AYÖlmez $132_{10\text{-}3}$) 'Bütün yanlış, hatalı canlılar ile karışıp, kavuşup geçmişte işlemiş (olduğu) $suç_2$ ve $kötü_2$ davranışlarını ne şekilde itiraf etse(ler).'

kavış- birik-: (ikileme) birleşmek, birikmek

kavış- fiili, 'birikmek, bir olmak' anlamına gelen *birik-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'birleşmek, birikmek' anlamında kullanılmaktadır.

ür kiç üdün tüşütlenser tıltag basutçılar kavışur birikür (BT8 $A_{139\text{-}140}$) 'Uzun$_2$ zaman sebepleri$_2$ düşünülse birleşir, birikir.'

körüş- kavış-: (ikileme) görüşüp kavuşmak

'Görüşmek, bir araya' gelmek anlamındaki *körüş-* fiili ve *kavış-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'görüşüp kavuşmak' manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

adasız tudasız yanıp kelip körüşüp kavışıp adak soŋınta alkunı bilteçi burhan bolalım (BT13 $20_{78\text{-}9}$) 'Tehlikesiz$_2$ dönüp, kelip, görüşüp kavuşarak her şeyi bilen Buddha olalım.'

KAZGAN-

Orhun Abideleri

kazgan-: (f.) kazanmak, elde etmek

bunça törög kazganıp inim köl tėgin özi ança kergek boltı (KT D 30) 'Bunca yasaları kazanıp kardeşim Köl Tegin öldü.'

Uygur Metinleri

1. kazgan-: (f.) kazanmak, elde etmek

bo nom erdinig ėşidgeli bolup sakınu sözleyü yėtinçsiz (ulug) buyan edgü kılınç kazgantımız (AYÇetin2 777-9) 'Bu öğreti mücevherini

işitmiş olmakla hesap edip söylemesi imkânsız olan büyük sevap kazandık.'

kazgan- emgen-: (ikileme) uğraşıp emek çekmek

kazgan- fiili, 'ızdırap çekmek, zahmet çekmek' anlamındaki *emgen*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'uğraşıp emek çekmek' manasını ifade etmektedir.

agısı barımı artok kazganmatın emgenmetin ükün kirür (SY 101-2)
'Serveti çok fazla uğraşıp emek çekmeden zahmetsizce gelir.'

kıl- kazgan-: (ikileme) kazanmak, oluşturmak, yerine getirmek

'Yapmak, etmek, yerine getirmek' manasındaki *kıl*- fiili, *kazgan*- fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kazanmak, oluşturmak, yerine getirmek' anlamlarını ifade etmektedir.

kalp üdlerte altun tilgenlig çakiravart ėlig han bolguluk ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kazganmış bolur (AYAyazlı 344-7) 'Kalpa süresinde altın tekerlekli cakravartin hükümdar$_2$ olmak için gereken büyük erdemi kazanmış$_2$ olur.'

2. kazgan-: (f.) biriktirmek

sansız sakışsız asanki k(a)lp üdtin berü kazganmış (BT20 1152-3)
'Sayısız$_2$, çok fazla Kalpa zamanından beri biriktirmiş.'

KAZGANMA-

Orhun Abideleri

kazganma- < kazgan-ma-: (f.) elde etmemek, kazanmamak

özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti (T 55)
'Kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı.'

Uygur Metinleri

kazganma- < kazgan-ma-: (f.) elde etmemek, kazanmamak

alku edgülerte evrilgü ol altun kümüş kazganmaŋ (BT13 16$_{34-5}$)
'Bütün iyilerde değişen o altın gümüş kazanmayın.'

KEÇ-

Orhun Abideleri

keç-: (f.) (ırmak, göl vs.) geçmek

tėnsi oglı aytıgma beŋlig ek tagıg ertü temir kapıgka tegi ėrtimiz (T 44-5) 'Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı'nı geçerek Demir Kapı'ya kadar ulaştık.'

Uygur Metinleri

1. keç- ~ kėç-: (f.) geçmek

ıntın kıdıgka yoguç keçmek y(e)me p(a)ramit tėmek savnıŋ yörügi erür (AYTokyürek 2720-3) 'Öteki kıyıya$_2$ geçmek yine pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.'

ert- keç-: (bk. ert-)

ert- keç- kit-: (bk. ert-)

kėç- bar-: (ikileme) geçip gitmek

keç- fiili, 'varmak, gitmek, ulaşmak' manalarındaki *bar-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'geçip gitmek' anlamını ifade etmektedir.

kėçip barsar odgurak ezüglemiş bolgay m(e)n (BT37 4365-6) ''Geçip gitse kesin yalan söylemiş olacağım.'

2. kėç-: (f.) gecikmek, geç kalmak

teginimiz kėçdi tep kaçan bartı yorınlar kanda ol istelim (AYGulcalı 359-361) 'Prensimiz gecikti, nereye gitti, nasıldır o arayalım.'

2. keç-: (f.) tereddüt etmek, kararsızlık göstermek

keninte keçmetin (alp bulguluk(?)) burhan kutın bulayın (BT36 A$_{386-7}$) 'Daha sonra tereddüt etmeden zor bulunan Buddha saadetini bulayım.'

KEÇİGSİZ

Orhun Abideleri

keçigsiz < keç-ig+siz: (is.) geçidi olmayan

etiş ügüsüzüg keçigsizin keçdimiz (T 35) 'İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik.'

KEDİMLİG

Orhun Abideleri

kedimlig < ked-im+lig: (sıf.) zırhlı

üçünç yėgen silig begiŋ kedimlig torug at binip tegdi (KT D 33) 'Üçüncü olarak Yegen Silig beyin zırhlı doru atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

kedimlig < ked-im+lig: (is.) giyimli, giysili

yene bo közünür ajunta aşlıg içgülüg tonlug kedimlig edlig tavarlıg biliglig edremlig kutlug buyanlıg igsiz tugasız adasız tudasız özi yaşı uzun bolgay (AYUçar1 384-9) '(Onlar) yine bu görünür (şimdiki) dünyada yiyecekli, içecekli, giysili$_2$, mal ve mülklü, erdemli$_2$, sevaplı$_2$, hastalıksız$_2$, tehlikesiz$_2$ (ve) hayatı$_2$ uzun olacaktır.'

KEL-

Orhun Abideleri

1. kel-: (f.) gelmek

közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım (KT K 11) 'Gözde yaş gelse engelleyerek, gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.'

2. kel-: (f.) gelmek yardımcı fiili

basa kel-: baskın yapmak

üç oguz süsi basa kelti (BK D 32) 'Üç Oğuz ordusu baskın yaptı.'

Uygur Metinleri

1. kel-: (f.) gelmek; (yel) çıkmak

ançagınça sapça ėkinti buryukı kelip ėlig begke tegdi (AYGulcalı 441-2) 'O esnada sıraca ikinci kumandanı kelip hükümdara$_2$ yanaştı.'

2. kel-: (f.) (yel) çıkmak

taluy içinteki kara yėl kelip kemisin tokıp (KİP 20) 'Denizde kara yel çıkıp gemilerini parçalayıp ...'

bar- kel-: (bk. bar-)

ert- kel-: (bk. ert-)

kel- bar-: (bk. bar-)

3. kel-: (f.) gelmek yardımcı fiili

aka kel-: akarak gelmek, akmak

etözinteki kaparmış etin yara bıçıp aka kelmiş söl suvın iglig erke içürüp (Elmalı 2016: 2956-7) 'Vücudundaki kabarmış eti parçalayıp keserek akan et özünü hastaya içirdiler.'

emgenü kel-: ızdırap çekerek gelmek

ayıg ırag yolt(a) emgenü kelmiş men (MaitrTekin 11$_{2-3}$) 'Kötü, uzak bir yoldan ızdırap çekerek geldim.'

irpeşü kel-: biçerek gelmek

amarıları örtlüg yalınlıg irpeklerin bir ėkintişke irpekin irpeşü kelirler (MaitrTekin 68_{33-5}) ‘Bazıları kızgın, alevli bıçkıları ile biri diğerine, bıçkı ile birbirini biçmeye gelirler.’

soka kel-: çıka gelmek

çak amtı maŋa ugrayu etözümin isig özümin titgülük ıdalaguluk üd kolu soka kelti (AYGulcalı 184-6) ‘İşte şimdi tam (düşündüğüm gibi), vücudumu hayatımı adayacak$_2$ zaman$_2$ çıkageldi.’

odunup kel-: uyanmak

monçulayu tüşeyü yatur erken yėr tepremeki üze beliŋlep odunup kelti (AYGulcalı 369-370) ‘Böylece rüya görüp yatıyorken yerin titremesinden dolayı korkup uyanıverdi.’

örleyü kel-: ortaya çıkmak

ulug kut ornanmış odra uguş udayagiri tag töpüsünte y(o)karu örleyü kelip (Elmalı 2016: 13-5) ‘Yüce kut, yerleştiği Oḍra ülkesindeki Udayagiri dağının tepesinden ortaya çıkar.’

terkleyü kel-: koşarak gelmek, koşar adım gelmek

er terkleyü kelir (IB 7) ‘(Bir) adam koşar adım geliyor.’

tuga kel-: doğup gelmek

muna kün burnı tuga kelti (MaitrTekin 37_{9-10}) ‘İşte gün burnu doğup geldi.’

tokışu kel-: vurarak gelmek

bir ėkintişke kulgakra tokışu kelirler (MaitrTekin 68_{29-30}) ‘Biri diğerine kulağına doğru vuruşmak üzere gelirler.’

udu kel-: takip ederek gelmek

ö(ŋi) kalmış açitide ulatı tört (yėgirmi) urılar kırk tümen udu kelmiş (MaitrTekin 19_{8-10}) ‘Geri kalmış olanlar, Ajita ve öteki on dört oğul ve dört yüz bin takip ederek gelmiş.’

saça töke kel-: saçıp dökmek

adrok adrok tütsüg hua çeçeklerig saça töke kelip tolu yagız yer yüüzin hua çeçekler üze tuşgurmışları közünür (AYTokyürek 2756-2760) ‘Ayrı ayrı tütsü çiçekleri$_2$ saçıp dökerek bütün yağız yeryüzünü çiçekler$_2$ ile doldurduklarını tezahür eder.’

turup kel-: durup gelmek

turup kelmiş azıg ançak(a)ya tıdıp sergürüp ol azlanguluk tıltaglartın etözüg köŋülüg yıgınmak erür (AYTokyürek 999-1002) ‘Durup gelmiş (olan) arzu(dan) öylece vazgeçip, tahammül edip o arzulama sebeplerinden vücudu (ve) gönlü engellemektedir.’

ulalu kel-: süregelmek

ilkide berü ulalu kelmiş ulug küçlüg m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ŋri a(y)mış ėliglerke (han)larka tutguluk raçaşast(ı)r tėgme (tör)ü bitig bar (AYÇetin2 1159-1163) ‘En eskiden beri süregelmiş yüce, güçlü Mahabrahmi (Skr. mahabrahma) Brahma tanrının buyurduğu hükümdarların$_2$ uyması gereken Rajaşastra adlı öğreti kitabı var.’

ünüp kel-: çıkıp gelmek

eŋ öŋre ünüp kelt(i) (Elmalı 2016: 3346) ‘En önce çıkıp geldi.’

yaga kel-: yağarak gelmek

örtlüg yalınlıg bı biçek yaga kelirler (MaitrTekin 74$_{3-4}$) ‘Alevli bıçaklar yağarak gelirler.’

yakın kel-: yaklaşmak, yakınlaşmak

ötrü ç(aş)tan(ė) (ėlig) beg ko(r)kınçsız köŋülin rakşas(ka) (yakın kelip) erti (Elmalı 2016: 3789-3791) ‘Bunun üzerine hükümdar Caştana cesur yüreğiyle şeytana yaklaşmıştı.’

yıdıyu sasıyu kel-: kokarak gelmek

kentü saçlarınta kömülüp içtin sıŋar kurt kavşayu yıdıyu sasıyu kelirler (MaitrTekin 74$_{7-9}$) ‘Kendi saçları arasında gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular kokarak gelirler.’

yıgılıp kel-: bir araya gelmek

t(e)ŋri hormuzta t(e)ŋri santuşitė t(e)ŋride ulatı ulug küçlüg t(e)ŋriler yıgılıp k(e)ltiler (Elmalı 2016: 4323-5) ‘Tanrı Indra, Santuşita tanrıdan başka (pek çok) güçlü ve yüce tanrı bir araya geldi.’

yıglayu kel-: ağlayarak gelmek, ağlamak

yıglayu kelmiş ünin ėşidip yanturu evrilip kenç kiçig ogulk(ı)yasın özinerü b(e)kürü kuçup (Elmalı 2016: 3153-5) ‘Ağlama sesini duyunca tekrar dönüp küçük oğulcuğunu kendisine doğru (çekip) sımsıkı kucakladı.’

yorıyu kel-: yürüyerek gelmek

saji hatun teg badra kız yorıyu kelti (Elmalı 2016: 1146-7) ‘Bhadrā kız, kraliçe Śačī gibi yürüyerek geldi.’

KELİŋ

Orhun Abideleri

keliŋ < kel-iŋ: (is.) gelin

ögüm katun ulayu öglerim ek(e)lerim keliŋünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küŋ boltaçı erti (KT K 9) ‘Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariye olacak idi.’

Uygur Metinleri

kelin < kel-in: (is.) gelin

kelinim şimananıŋ oglum kizonuŋ kızım kütbeçüknüŋ bolar y(e)me kü(sü)şleri kanıp bütüp burhan bolzunlar (BT26) ‘Gelinim Şimana’nın, oğlum Kizo’nun, kızım Kütbeçük’nün de istekleri gerçekleşip Buddha olsunlar.’

kız kelin: (ikileme) kız-gelin

‘Kız’ anlamına gelen *kız* sözcüğü ile *kelin* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘kız-gelin’ anlamında bulunmaktadır.

aka ini kız kelinlerimiz ermez yaramaz orunlarta tugmış (BT13 $49_{72\text{-}3}$) ‘Abi-kardeş, kız-gelinlerimiz zamansız yerlerde doğmuş.’

KELME-

Orhun Abideleri

kelme- < kel-me-: (f.) gelmemek

ol sawıg eşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi (T 12) ‘O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.’

Uygur Metinleri

kelme- < kel-me-: (f.) gelmemek

dıntarlar kelmedi (MaitrTekin 99_{25}) ‘Rahipler gelmedi.’

KELÜR-

Orhun Abideleri

kelür- < kel-ür-: (f.) getirmek

sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agı buŋsuz kelürti (T 48) ‘Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.’

Uygur Metinleri

kelür- < kel-ür-: (f.) getirmek

toyınlar(ka) içgülük yuŋuluk suv kelü(rüp) öŋi (öŋi) idişlerte urur erti (Elmalı 2016: 497-9) ‘Rahiplere içecek, yıkanacak su getirip (bu suyu) çeşit çeşit kap kacaklarda kullanırdı.’

KENTÜ

Orhun Abideleri

kentü: (zam.) kendi, dönüşlülük zamiri

tokuz oguz bodun kentü bodunum erti (KT K 4) ‘Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi.’

Uygur Metinleri

kentü: (zam.) kendi, dönüşlülük zamiri

biligsiz bilig özi k(e)ntü ilkisinte yok erür (AYUçar1 535-6) ‘Cehaletin kendisi$_2$ başlangıçta yoktur.’

kentü kentü: (ikileme) kendi

‘Kendi’ anlamında ve ‘dönüşlülük zamiri’ görevinde kullanılan *kentü* kelimesi iki kez art arda yazıldığında ikileme oluşturmakta ve manasını korumaktadır.

kamag t(e)ŋriler kuvragı k(e)ntü k(e)ntü terinimiz kuvragımız birle nomlug aşka tok bolup çogumuz yalınımız asılgay üstelgey (AYAyazlı 719-723) ‘Bütün tanrılar topluluğu kendi topluluğumuz$_2$ ile öğreti aşına (öğretinin lezzetine) doymuş olup gücümüz$_2$ artacak$_2$.’

kentü öz: (ikileme) kendi

kentü kelimesi, yine aynı olarak ‘kendi’ manasındaki *öz* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını korumaktadır.

kim ölüt ölürgüçi erser ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur (Elmalı 2016: 312-4) ‘Kim katil (olur ise, bir canlıyı öldürür) ise, o kötü amelinin karşılığını yine kendisi alır.’

KERGEK BOL-

Orhun Abideleri

kergek bol-: (deyim) ölmek, vefat etmek

bunça törög kazganıp inim köl tėin özi ança kergek boltı (KT D 30) ‘Bunca yasaları kazanıp kardeşim Köl Tegin öldü.’

KERGEKSİZ

Orhun Abideleri

kergeksiz < kerge-k+siz: (zrf.) çok miktarda, gereğinden fazla

bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti (KT K 12) ‘On bin (top) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi.’

Uygur Metinleri

kergeksiz < kerge-k+siz: (is.) gereksiz, boş, lüzumsuz

ėkireçgü köŋül k(e)rgeksiz (AYÇetin1 666) ‘Kuşkucu gönül gereksiz.’

egsüksüz kergeksiz: (ikileme) eksiksiz, tam

‘Eksiksiz, tam’ şeklinde anlamlandırılan *egsüksüz* kelimesi, *kergeksiz* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘eksiksiz, tam’ anlamına gelmektedir.

eren ėşilerke kedgü tonagu ėtig yaratag yivig tizig ed tavar üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolurlar (MaitrTekin $31_{1\text{-}4}$) ‘Erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak süs gibi şeyler daima lüzumsuz$_3$ olur.’

KĖRÜ

Orhun Abideleri

kėrü: (is.) batıya, batıda

kėrü temir kapıgka tegi konturmış (KT D 2) ‘Batıda Demir Kapı’ya kadar yerleştirmiş.’

KĖSRE

Orhun Abideleri

1. kėsre: (zrf.) sonra

yagru kontukda kėsre aŋıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5) ‘Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.’

anta kėsre: (bk. anta)

2. kėsre: (is.) batıda

kėsre tarduş begler kül(i) çor başlayu (BK G 13) ‘Batıda başlarında Küli Çor (ile birlikte) Tarduş beyleri.’

Uygur Metinleri

kėsre: (zrf.) sonra

burhan öŋre kėsreki öglerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tėp yarlıkayur (MaitrTekin 48_{5-7}) ‘Buddha evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti (prajna) ile tamamiyle mülāhaza ettikten sonra rahip Şankha’ya haşmetle şöyle der.’

öŋre kėsre: (ikileme) önce (ve) sonra

‘Önde, önce’ manasında kullanılan *öŋre* kelimesi, *kėsre* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘önce (ve) sonra’ manasına gelmektedir.

burhan öŋre kėsreki öglerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tėp yarlıkayur (MaitrTekin 48_{5-7}) ‘Buddha evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti (prajna) ile tamamiyle mülāhaza ettikten sonra rahip Şankha’ya haşmetle şöyle der.’

KĖYİK

Orhun Abideleri

kėyik: (is.) yaban hayvanı

kėyik yėyü tawışgan yėyü olorur ertimiz (T 8) ‘Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.’

Uygur Metinleri

1. kėyik: (is.) geyik

sansız tümen keyiklerig ölürdiler ertiler (MaitrTekin 75_{5-7}) ‘Sayısız geyikleri öldürmüşler idi.’

sıgun kėyik: (ikileme) kėyik

‘Erkek geyik’ anlamındaki *sıgun* sözcüğü, *kėyik* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘keyik’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

alku sıgunlarta kėyiklerte adrukrak bėş yüz sıgunlarnıŋ yėrçisi ėligi begi erti (Elmalı 2016: 255-7) ‘Bütün geyiklerden daha (ayrıcalıklı olan bu geyik) beş yüz geyiğin rehberi, hanı, beyi imiş.’

2. kėyik: (is.) yaban hayvanı

etözleri bı bıçgu adası üze oot adası üze suv adası üze kadır yavlak keyikler adası üze artamaz yokadmaz tėp bilmiş k(e)rgek (AYÇetin1 111-5) ‘Bedenleri bıçak$_2$ (keskinliği) tehlikesinden, ateş, su (ve) yabani hayvanların vereceği kötülüklerle mahvolup yok olmaz, diye bilmek gerek.’

god kėyik: (ikileme) büyük baş hayvan, yaban hayvanı

‘Büyükbaş hayvan, yaban hayvanı’ manasındaki *god* kelimesi ile birlikte *kėyik* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘büyükbaş hayvan, yaban hayvanı’ şeklinde anlamlarını korumaktadır.

> *tört (sı)ŋart(ın) kelip ol god kėyikniŋ ...* (Elmalı 2016: 4733-4) ‘Dört taraftan gelip o yaban hayvanının ...’

kėyik: (trm.) yabani hayvan

keyik yani yabani hayvanlar canlılar için birer tehlikedir. Budizm’de kullanılan yabani hayvanlar söylemi aslında metaforik söylemden başka bir şey değildir. Çünkü Budizm’e göre, canlılar için en büyük zarar yine canlıların kendi ihtiraslarıdır (Tokyürek 2013: 249).

> *bars irbiz arslan böride ulatı kadır yavlak keyikler adasıntın yagı yavlak yek içgekler kişili kişi ermezlide ulatı tınl(ı)glar adasıntın yagı yavlak adasıntın ada tuda adasıntın bo bėş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur* (AYTokyürek 3065-3073) ‘Pars, vaşak, aslan, kurt ve vahşi kötü yırtıcı hayvanlar tehlikesinden, düşman kötü şeytanlar(dan)$_2$ insan ve insan olmayanlardan ve canlıların tehlikesinden, kötülerin$_2$ tehlikesinden, sıkıntı$_2$ tehlikesinden, iftira$_2$ tehlikesinden bu beş türlü tehlikeden korkulardan$_2$ kurtulur$_2$.’

Bu ifade aynı zamanda Budist olmayan heterodoks bir topluluğu ifade eder. Bu Budizm öğretisine karşı çıkan bir topluluk olup eski yaşam şekli olan münzevi hayat şeklini devam ettirmek isteyen bir topluluktur (Tokyürek 2013: s.249).

> *alku tırtılarlıg keyikler kuvragı anta munta taştılar kaçtılar* (BT3 129-131) ‘Bütün tīrthikalı yabanî hayvanlar topluluğu oradan kaçtılar$_2$.’

KID-

Orhun Abideleri

kıd-: (f.) kıymak, sağ bırakmamak, öldürmek

> *bir kişi yaŋılsar oguşı bodunı böşükiŋe tegi kıdmaz ermiş* (KT G 6) ‘Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış.’

KIL-

Orhun Abideleri

1. kıl-: (f.) yapmak, etmek

alp erin ölürüp balbal kılu bėrtim (BK G 7) ‘Kahraman askerini öldürüp balbal (olarak) dikiverdim.’

2. kıl-: (f.) kılmak yardımcı fiili

üküş kıl-: çoğaltmak

çıgaṅ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım (KT G 10) ‘Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım.’

Uygur Metinleri

1. kıl-: (f.) yapmak, etmek

nomta bululguluk bolmış öçmekig çatuşkoti tört padak kılmış kergek (Üİ 122b$_{15-6}$) ‘Dharma’da bulunması olmuş sönmeyü catuşkoṭi dört pādaka yapmak gerek.’

2. kıl-: (f.) kılmak yardımcı fiili

abişik kıl-: kutsamak

ç(a)k(i)r(a)v(a)rt ėlig kan ornıŋa olurgulug tėgin öge atıŋa abişik kılmış (MaitrTekin 3$_{5-8}$) ‘Dünya hâkimi hükümdarın Cakravartin yerine oturmak için buddha veliahdı adına takdis edilmiş.’

adak asra kıl-: ayak altına almak, boyunduruk altına almak

yavlak sakınçlıg yagılarıg alkunı barça adak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay utgay yegedgey (AYAyazlı 431-4) ‘Kötü niyetli düşmanların hepsini ayak altına alıp (boyunduruk altına alıp) doğru öğreti ile üstün gelip yenecek.’

adasız tudasız kıl-: sıkıntısız$_2$ kılmak

kamagun ol d(a)rni tutdaçı kişig küyü küzetü tutup adasız tudasız kılgay biz (AYAyazlı 992-4) ‘Bütün o tılsımı (dhāraṇī) tutacak kişiyi koruyup$_2$ sıkıntısız$_2$ kılacağız.’

adınsıg kıl-: başka kılmak

bo savlarıg adınsıg kılıp övke köŋül turgursar ötrü ançata ok bo bütmiş işin ıçgınur (AYAyazlı 982-5) ‘Bu sözleri başka kılıp öfke düşüncesini ortaya çıkarsa o zaman işte bu tamamlamış işini kaybeder.’

asıg tusu kıl-: fayda kılmak

ulug yarlıka(nçu)çı bilig küçinte sansız tümen tınlıglarka asıg tusu kılu yarlıgkadı (MaitrTekin $4_{7\text{-}10}$) ‘Fevkalade büyük merhameti sayesinde sayısız yaratıklara haşmetle hizmet etti.’

avriş kıl-: hareket etmek

(küsüşin) ėyin edgü avrış kılur (MaitrTekin $38_{45\text{-}6}$) ‘Arzusuna göre iyi hareket eder.’

ayıg kılınç kıl-: günah işlemek

ol antag ayıg kılınç kılıp ulug tamularda tugdumuz (MaitrTekin $69_{16\text{-}8}$) ‘Bu türlü günah işledikten sonra büyük cehennemlerde doğduk.’

bay barımlıg kıl-: zengin etmek

bay barımlıg kılguluk ulug küçke küsünke tegürü y(a)rlıkadı (AYÇetin2 392-4) ‘Zengin$_2$ edecek yüce güce$_2$ ulaşmayı bana bahşetti.’

edgü kıl-: iyilik yapmak

(bėş aj)un tınl(ı)glarka edgü kılgalı katıglan(ga)y m(e)n (Elmalı 2016: 4046-7) ‘Beş varlık şeklindeki canlılara iyilik yapmak için gayret edeceğim.’

ėnç meŋilig kıl-: mutlu$_2$ etmek

üç uguş yėrtinçüdeki emgeklig taloytakı tınl(ı)glarıg örü tartıp ozgurup ėnç meŋilig kılayın (AYGulcalı 261-3) ‘Üç âlemin eziyetli denizindeki canlıları çekip kurtarıp, mutlu$_2$ edeyim.’

iş küdök kıl-: iş yapmak, amelde bulunmak

uzun üdün olarnı ėnç meŋilig bolguluk iş küdögüg kılayın (AYUçar2 494-6) ‘Uzun zaman onları huzurda$_2$ tutacak amelde$_2$ bulunayım.’

kşanti kıl-: af dilemek, tövbe etmek

ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşantı kılmış k(e)rgek (AYÖlmez $141_{11\text{-}2}$) ‘Berbat$_2$ davranışlarını açıklayarak$_2$ pişmanlık bildirip$_2$ itirafta (kşanti) bulunmış.’

kutlug kıvlıg kıl-: mutlu$_2$ kılmak

ol kutlug tınl(ı)gıg körmekin közümüzni kutlug kıvlıg kılalım (Elmalı 2016: 3775-6) ‘Onu görmekle gözlerimizi mutlu$_2$ kılalım.’

küçlüg küsünlüg kıl-: güçlü kuvvetli kılmak

küçlüg küsünlüg kılgalı çogın yalının bilge biligin yėtitgeli ömekte köŋül kermekte yanmaksız turıtmaksız kılgalı (AYÇetin2 988-992) ‘Güçlü kuvvetli kılmaya, aydınlığını, hikmetli bilgiyi edinmesini sağlamaya, tefekkür etmek konusunda sebatkâr kılmaya.’

ot em kıl-: tedavi$_2$ etmek

balık uluş sayu barıp ev ev sayu keze yorıp ot em kılgalı udaçı ermez (AYUçar2 482-5) ‘Şehir şehir gidip, ev ev gezerek tedavi edemez$_2$.’

süŋ tayak kıl-: dayanak olmak

tört yıŋaktınkı bursoŋ (kuvr)aglarka süŋ tayak kılsar (MaitrTekin 52$_{48-9}$) ‘Dört cihetteki cemaatlere dayanak olsalar’

tapıg udug kıl-: ibadet etmek, saygı göstermek

tapıg udug kılmadın kėrtgünçlüg upasılarnaŋ bėrmiş buşiların tapınur erdiler (MaitrTekin 73$_{1-3}$) ‘Kendiliklerinden saygı ve tapınma göstermeksizin inanmış müminlerin verdikleri sadakalar ile tapınırlar.’

tüz baz kıl-: uyumlu kılmak

imerigme kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AYAyazlı 166-8) ‘Bütün halkı$_2$ huzurlu$_2$ yukarıdaki büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu olur.’

umugsuz kıl-: umudu kırmak, umutsuz etmek

men umugsuz kılmaŋ (MaitrTekin 11$_3$) ‘Benim umudumu kırmayın!’

utlısız kıl-: sonuçsuz kılmak

utlısız kıltı meniŋ küçümin (AYGulcalı 199) ‘Benim gücümü sonuçsuz kıldı.’

KILIÇLA-

Orhun Abideleri

kılıçla- < kıl-ıç+la-: (f.) kılıçla kesmek

sü tegişinte yėtinç erig kılıçladı (KT K 5) ‘Ordu saldırdığında yedinci askeri kılıçladı.’

KILIN-

Orhun Abideleri

kılın- < kıl-ın-: (f.) yaratılmak

türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı şantuŋ balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş (T 18) ‘Türk halkı yaratılalı, Türk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa ulaşan olmamış.’

Uygur Metinleri

1. kılın- < kıl-ın-: (f.) yaratılmak

k(e)ntü tugmış kılınmış meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı (Özbay 2014: 14-5) ‘Kendi doğduğu, yaratıldığı ezelî tanrı yerini unuttu.’

2. kılın- < kıl-ın-: (f.) hazırlanmak

ç(a)ştanė ėlig begig sançgalı urgalı kılınıp bir ėkintiske ınçe tėp tėşdiler (Elmalı 2016: 3524-6) ‘Hükümdar Caştana’yı mızraklamaya, vurmaya hazırlanarak birbirleriyle şöyle konuştular.’

teŋle- kılın-: (ikileme) karşılaştırmak

‘Karşılaştırmak’ anlamına gelen *teŋle-* fiili, *kılın-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘karşılaştırmak’ anlamında geçmektedir.

ınçip arjiler ėliginiŋ bir kşan üdki biligin ol bilgeler arkası teŋlegeli kılınsar uzun yaşap ölmetin üküş ėrtgey koti k(a)lp üd (AYUçar1 618-622) ‘Eğer kâhinler hükümdarının (Skr. rsi veya muni) bir lahzalık bilgisi ile o bilge topluluğunki karşılaştırılsa, çok yaşayıp ölmeden koti zaman$_2$ geçecek.’

KILINMA-

Orhun Abideleri

kılınma- < kıl-ın-ma-: (f.) yaratılmamak

inisi ėçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç (KT D 5) ‘Küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette.’

KILMA-

Orhun Abideleri

kılma- < kıl-ma-: (f.) yapmamak, etmemek, kılmak yardımcı fiilinin olumsuzu

birki bodunug ot suw kılmadım (KT D 27) ‘Birleşik halkları ateş (ve) su gibi düşman etmedim.’

Uygur Metinleri

kılma- < kıl-ma-: (f.) yapmamak, etmemek, kılmak yardımcı fiilinin olumsuzu

kılmayuk ayıg kılınçlarıg ėkileyü takı kılmaz m(e)n (AYÖlmez 138_{3-4}) ‘Yapmadığım kötü davranışları yineleyip (bir) daha yapmam.’

KIRGAGLIG

Orhun Abideleri

kırgaglıg < kıdgag+lıg: (is.) kenarlı, (kenarı işlemeli?)

kırgaglıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim (BK K 11-2) ‘Kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları aygırları, kara samurları, boz dağ sıçanı (denilen) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim.’

KIRK

Orhun Abideleri

kırk: (sıf.) kırk sayısı

köl tėgin bir kırk yaşayur erti (KT K 2) ‘Köl Tegin otuz bir yaşındaydı.’

kırk artokı yėti: (sıf.) kırk yedi sayısı

köl tėgin ö(zi) kırk artok(ı y)ėti yaşıŋ(a) boltı (KT K-D) ‘Köl Tegin’in kendisi kırk yedi yaşında idi.’

Uygur Metinleri

kırk: (sıf.) kırk sayısı

bu etöz erser altı kırk törlüg arıgsızların tolu suv üzeki ker(e)kü teg b(e)ksiz yarpsız (AYGulcalı 216-8) ‘Bu vücut ise otuz altı türlü pislikle dolu, su üstündeki köpük gibi dayanıksızdır$_2$.’

ėki kırk irü belgü: (bk. ėki)

KISIL

Orhun Abideleri

kısıl < kıs-ıl: (is.) geçit

seleŋe kudı yorıpan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum (BK D 37) ‘Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım.’

Uygur Metinleri

kısıl < kıs-ıl: (is.) boğaz, vadi, geçit

ėlgin adakın arçunė toŋag ölürgülük erig barıg kılıp himavant tag kısılınta kirip bartı (Elmalı 2016: 3847-9) ‘Elini ayağını kahraman Arjuna’yı öldürecekmiş gibi sallayıp Himavat Dağı’nın dar boğazına gitti.’

KIŞ

Orhun Abideleri

kış: (is.) kış mevsimi

otuz artokı sekiz yaşıma kışın kıtań tapa süledim (BK G 2) ‘Otuz sekiz yaşımda kışın Kitan tarafına sefer ettim.’

Uygur Metinleri

kış: (is.) kış mevsimi

üç aylar atanur küz üdler tėp üç aylar bolur kışkı üdler tėp (AYUçar2 542-4) ‘Üç aya güz zamanı ve üç aya (da) kış zamanı adı verilmiş.’

KIŞ-

Orhun Abideleri

kış-: (f.) yapmak, etmek yadımcı fiili

usar idi yok kışalım (T 11) ‘Mümkün olursa tamamen yok edelim.’

KIŞLA-

Orhun Abideleri

kışla- < kış+la-: (f.) kışlamak, kışı geçirmek

amga korgan kışlap yazıŋa oguzgaru sü taşıkdımız (KT K 8) ‘Amga Korgan’da kışlayıp ilkbaharda Oğuzlara doğru asker gönderdik.’

KIYIN

Orhun Abideleri

kıyın < kıy-ın: (is.) ceza

kıyınıg köŋlüŋçe ay ben saŋa ne ayayın tėdi (T 32) ‘Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver ben sana (daha) ne diyeyim, dedi.’

Uygur Metinleri

kın ~ kıın ~ kıyın < kıy-ın: (is.) azap, işkence, ceza

agır kıy(ı)nka tegürür (SY 11) ‘Şiddetli cezaya ulaşır.’

kıın kızgut: (ikileme) işkence, eziyet

Her ikisi de ‘azap, işkence, ceza’ anlamındaki *kıın* ve *kızgut* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde anlamlarını korumaktadır.

kunçuy bolup yaŋalar begiŋe kın kızgut tegüreyin (Elmalı 2016: 1118-9) ‘Kraliçe olup fillerin beyine işkence yapayım.’

KIZ

Orhun Abideleri

kız: (is.) kız

kızın ertiŋü ulug törön ogluma alı bėrtim (BK K 10) ‘Kızını pek büyük törenle oğluma alıverdim.’

Uygur Metinleri

1. kız: (is.) kız

bo montag sakınıp anta ok badra kız atası begke ınçe tėp (tė)di (Elmalı 2016: 1119-1120) ‘Bu şekilde düşünüp birden Bhadrā kız, hükümdar babasına şöyle dedi.’

kız erdini: (trm.) kadın cevheri

Terim, kadınların arzularından, cinselliklerinden ve bilgisizliklerinden kurtulup tam bilgiyi elde etmelerini ifade etmektedir. Çünkü kadınlar, Budist toplulukta canlıları günaha sevkeden, arzu ve isteklerine gem vurulmaz varlıklar olarak kabul edilmektedir (Tokyürek 2011: 194).

körkle kız erdinisi tolu etözin üküş törlüg erdinilig yevig tizigler üze etip yaratıp töpösinte yene hualıg didim kedmişleri közünür (AYTokyürek 2763-7) ‘Muhteşem kız cevheri, bütün vücudunu çeşitli değerdeki gerdanlıklar$_2$ ile süslemiş$_2$, başlarına yine çiçekli taç giydikleri tezahür eder.’

kız etözi: (trm.) kız vücudu

Kadın, ‘eş anlamındaki terim, ‘fùrén’ ‘manastır erdemini tehlikeye sokacak varlık’ olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 384).

igtin agrıgtın ozayın ajunlar sayu kız etözinte tugmayın tėp kut küsüş öridü tegintim (BT13 43$_{14}$) ‘Hastalıktan, ağrıdan kurtulayım, hayat biçimlerinden kız vücudunda doğmayayım, diye iyi isteklerde bulundum.’

kız kelin: (bk. kelin)

kız kırkın: (ikileme) kız, cariye

kız sözcüğü ile ‘cariye, genç kız’ manasına gelen *kırkın* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘kız, cariye’ anlamını ifade etmektedir.

vrhar sanlıg erin atın kızın kırkının işke küçke irtke birtke ıdtımız (MaitrTekin 62_{31-3}) ‘Manastıra ait olan erkekleri, kız ve bakireleri mecbûrî bir çalışmaya koşturduk.’

ogul kız: (ikileme) oğul, kız

‘Evlat, erkek çocuk’ anlamına gelen *ogul* kelimesi, *kız* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘oğul, kız’ manasına gelmektedir.

ürüg uzatı meni oglum kızım birle öge alkayu bo edgü kılınıg on karmap(a)t küzetip biziŋe buyan evirmiş k(e)rgek (AYAyazlı 988-991) ‘Daima beni oğlum ve kızım ile överek$_2$ bu iyi davranışı gerçekleştirip on iyi işi (karmapatha) gözetip erdemlerini bize doğru çevirmeli.’

2. kız: (is.) kıtlık

ötrü ol üdün ança tuşta aç kız ig kegen yagı yavlak bolgay (AYAyazlı 689-691) ‘Daha sonra öyle bir vakitte açlık kıtlık$_2$ hastalık$_2$ düşman olacak.’

aç kız: (bk.aç)

aç kız ig kegen yok çıgay emgek: (trm.) kıtlık, hastalık ve fakirlik ızdırabı

Kıtlık, açlık, fırtına, sel, yangın, işkence gibi doğal afetler ve felaketler şeklinde dış etkilere maruz kalınan müşkil durumların yarattığı ızdıraplardır (Tokyürek 2011: 12).

aç kız ig kegen yok çıgay emgeklerin tarkargalı taluy ügüzke kirip (AYTokyürek 854-7) ‘Kıtlık, hastalık ve fakirlik ıstırabını yok edebilme isteği ile denize girecektir.’

kız kıvırgak saran: (ikileme) cimri

kız sözcüğü ile her ikisi de ‘cimri’ manasında bulunan *kıvırgak* ve *saran* sözcükleri birlikte kullanıldığında ikileme oluturmakta ve ‘cimri’ anlamına gelmektedir.

buşi bėrgeli akı tınl(ı)glar kız kıvırgak saran tınl(ı)glar üküş t(e)ŋrim (SY 4-5) ‘Sadaka veren cömert canlılar az, hasis canlılar çok tanrım!’

kız saran: (ikileme) cimri

kız sözcüğü, ‘cimri’ anlamında bulunan *saran* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘cimri’ manasına gelmektedir.

ol kız saran köŋül ötrü taytsesı ince tėp ötünti (BT37 8233-4) ‘O cimri daha sonra Taytsesi’ye şöyle söyledi.’

KIZ-

Orhun Abideleri

kız-: (f.) kızmak, kızarmak, kor olmak

örtçe kızıp kelti (T 40) ‘Ateş gibi kızmış (bir halde) geldiler.’

KIZIL

Orhun Abideleri

kızıl < kız-ıl: (sıf.) kızıl

küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim (T 52) ‘Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

Uygur Metinleri

kızıl: (sıf.) kızıl

talım kara kuş men yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol tagda turupan meŋileyür men (IB 51) ‘Yırtıcı kartalım. Yeşil kaŋar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum.’

kızıl bakır içürmeklig kömürlüg karımlıg: (trm.) kızıl bakır içiren kömürlü çukur

Budizmde birçok cehennem vardır. Sekiz büyük ve sekiz de küçük cehennemden başka 18, 126 ve 134 cehennemin bulunduğu belirtilmektedir. Bu cehennemler altı duyu organları, altı duyu, altı idrak olmak üzere toplam on sekiz olarak gösterilir. Başka bir deyişle on sekiz cehennem olarak sınıflandırılır. Bu on sekiz cehennem bıçak cehennemi, kızgın kum cehennemi, ateş arabası cehennemi, kaynar kazan cehennemi, pislik cehennemi, demir yatak cehennemi vs. olarak ifade edilmektedir (Tokyürek 2011: 365-6).

kızıl bakır içürmeklig kömürlüg karımlıgta ulatı tamudakılar üçün (BT2 467-470) ‘Kızıl bakır içiren kömürlü çukurda ve cehennemdekiler için ...’

kızıl bakır isiçlig: (trm.) kızıl bakır kazan

Terim, ‘erimiş kurşun cehennemi’ olarak tanımlanmakla birlikte ‘büyük sıcaklık cehennemi’ olarak da belirtilir (Tokyürek 2011: 374).

kızıl bakır isiçlig (BT2 557) ‘Kızıl bakır kazanlı ...’

KİÇİG

Orhun Abideleri

kiçig < kiçi-g: (is.) küçük, az

taloyka kiçig tegmedim (KT G 3) ‘(Büyük) Okyanusa ulaşmama az kaldı.’

Uygur Metinleri

kiçig < kiçi-g: (is.) küçük, az

eŋ kiçigi m(a)has(a)tve tegin takı tapışu teginmez tileyü teginürler tėp ötündi (AYGulcalı 420-3) 'En küçüğü Mahāsattva prens daha bulunamadı, aranıyor, diye anlattı.'

kenç kiçig: (ikileme) genç

'Genç; (insan) yavru' şeklinde anlamlandırılan *kenç* sözcüğü, *kiçig* kelimesi ile birlikte olduğunda ikileme oluşturmakta ve 'genç' olan varlığı anlatmaktadır.

m(e)n y(e)me oglagun ögrenmiş kenç kiçig m(e)n (Elmalı 2016: 1020-1) 'Ben yine zarifliği öğrenmiş (ve benimsemiş) genç (bir kadınım).'

kiçig baçag: (trm.) küçük oruç

Manihaizmde oruç önemli bir ibadettir. Bu ibadeti gerek seçkinler gerekse dinleyiciler uygulamak zorundadır. Oruç yılın ya da haftanın belli zamanlarında tutulur. Bu ibadet aya ve güneşe yapılan saygıyı ifade eder (Tokyürek 2011: 498).

bo alkatmış kiçig baçag kentü yazukumın boşuyu bėring (BT5 46-7) 'Bu bozulmuş küçük oruç kendi günahımı yok ediverin.'

kiçig belgürtme etöz: (trm.) küçük belirgin vücut

T'ient'ai'ye göre nirmaṇakāya ikiye ayrılır. Bunlardan alt nirmaṇakāya sıradan insanları kurtarmak için yani iki taşıtın insanlarını ve henüz birinci safhaya ulaşamamış Bodhisattvaları kurtarmak için bu dünyaya gelmiş olan Buddha vücudu olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 145).

ėkinti kiçig belgürtme etöz kayu erür (AY21 124-5) 'İkincisi küçük nirmaṇakāyadır.'

kiçig kiçig: (ikileme) küçük küçük

'Küçük, az' anlamına gelen *kiçig* kelimesi art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde anlamını korumaktadır.

kiçig kiçig ėllerte üküş boltum ėlig beg (AYUçar2 231-3) 'Küçük küçük ülkelerde, pek çok kez hükümdar$_2$ olmuştum.'

kiçig kölük: (trm.) küçük taşıt

Terim, hīna 'daha az ya da küçük' ve yāna 'taşıt ya da öğreti' kelimelerinde oluşur. Hīnayāna, 'küçük, küçük taşıt' anlamında olup arhat durumuna girmeyi amaçlar (Tokyürek 2011: 456).

kut bulmış kiçig kölüklüg tözünlerniŋ teg ulug y(a)rlıkançuçı köŋülüg turguru umadaçı sıg yuka köŋüllerin tarkarurlar (AYTokyürek 2186-2190) ‘Saadet bulmuş küçük taşıtlı asillerinki gibi büyük merhametli gönlü durdurabilecek zayıf$_2$ gönülleri bozarlar.’

kiçig kutka tegmişler: (trm.) küçük saadete ulaşmışlar

Terim, Hīnayāna öğretisindeki aziz ya da arhatları işaret eder. Buddha’ya karşılık aziz ya da Bodhisattvaları gösterir (Tokyürek 2011: 459).

adınaguka asıg kılmakıg öz etözke asıg kılmakıg y(e)me kiçig kutka tegmişler neŋ anı bütürü umazlar (BT1 B$_{184-6}$) ‘Başkalarına fayda sağlamayı ve kendi vücuduna fayda sağlamayı da küçük saadete ulaşmışlar asla onu tamamlayamazlar.’

kiçig tamular: (trm.) küçük cehennemler

Terim, pratyeka ‘bireysel, tek kişi, küçük’ ve naraka ‘cehennem’ kelimelerinden oluşur ve Çincede ‘bireysel cehennem’ olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 376).

tümen yıl anta emgek e(mgenip) antran kutrulup bo montag ki(çig) tamularda tugmış erür biz (MaitrTekin 69$_{39-41}$) ‘Bin yıl orada ızdırap çekip oradan kurtulup böyle küçük cehennemlerde doğmuşuz.’

kiçig yigit: (ikileme) genç

kiçig kelimesi, ‘delikanlı’ manasına gelen *yigit* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘genç’ anlamında bulunmaktadır.

edrem(ler)ke tükel(lig) kiçig yigit arhant toyın (bar erti) (Elmalı 2016: 524-5) ‘Erdemlere muktedir genç arhant rahip vardı.’

ulug kiçig: (ikileme) büyük (ve) küçük

‘Büyük’ anlamına gelen *ulug* kelimesi ve *kiçig* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘büyük (ve) küçük’ manasını taşımaktadır.

ulug kiçig arıgsız artok bolup tevşilür (AYUçar1 520-1) ‘Büyük küçük abdest çoğalıp (beden) ufalanır.’

KİGÜR-

Orhun Abideleri

kigür- < kir-gür-: (f.) sokmak, girdirmek

küregüŋün üçün igidmiş kaganıŋın ėrmiş barmış edgü ėliŋe kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg (KT D 23) ‘Asi yaradılışlı olduğun için (seni)

beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.'

Uygur Metinleri

kigür- < kir-gür-: (f.) sokmak, girdirmek

divdat toyınag tirigde yörgep tartıp avıç tamuka kigürdi (MaitrTekin 57_{30-1}) 'Rahip Devadatta'yı canlı canlı sardı ve Avīci cehennemine soktu.'

KİKŞÜR-

Orhun Abideleri

kikşür- < kikiş-ür-: (f.) (birbirine karşı) kışkırtmak

inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yaŋaşutokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) 'Kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Türk halkı yurt tuttuğu toprakları elinden almış.'

Uygur Metinleri

kikşür- < kikiş-ür-: (f.) kışkırtmak, tahrik etmek, nifak sokmak

y(e)me sav ėlitip sav kelürüp kişig neçe kikşürü sözled(i)m(i)z erser (Özbay 2014: 142-5) 'Yine ne kadar laf taşıyarak insanlar arasına nifak soktuysak'

KİM

Orhun Abideleri

kim: (zam.) kim, kim soru zamiri

türük bodun ėliŋin törögin kim artatı udaçı erti (BK D 19) 'Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?'

Uygur Metinleri

1.kim: (zam.) kim, biri, kimse, kim soru zamiri

kim öglüg köŋüllüg kişi erser monı bügünmiş k(e)rgek (Elmalı 2016: 90-2) 'Kim, akıllı ve düşünceli ise bunu (can almanın kötü bir şey olduğunu) anlamış olması gerekir.'

kim kayu: (ikileme) kim

kim kelimesi, 'kim, hangi' anlamına gelen *kayu* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kim' manasına gelmektedir.

kim kayu kişi (özlüg) ölürmekig sevser taplasar aviş ta(muda ulatı) sekiz ulug örtlüg tamularta uzun üdün emgenür (Elmalı 2016: 664-8) ‘Kim herhangi birisinin canını almaktan hoşlanır (ve bunu yapmayı) isterse Avīci cehenneminden (başka) sekiz büyük ateşli cehennemde (uzun) süre acı çeker.’

2.kim: (bağ.) ki, öyle ki, şayet

öŋ aş içgü yok kim bo alaŋurmış aç barsıg tigürgülük (AYGulcalı 135-6) ‘Başka yiyeceği içeceği yoktur ki bu zayıflamış aç kaplanı diriltsin.’

kim birök: (bağ.) ki eğer, şayet

kim birök anası teg kişisiŋe bahşısınıŋ ... (Elmalı 2016: 1060-1) ‘Ki eğer (bir kişi) anası yerine koyduğu (başka birisinin) kadınına, üstadının ...’

KİNLİG

Orhun Abideleri

kinlig < kin+lig: (is.) (misk) kokulu

kırgaglıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim (BK K 11-2) ‘Kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları aygırları, kara samurları, boz dağ sıçanı (denilen) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim.’

KİR-

Orhun Abideleri

kir-: (f.) girmek

anta yana kirip türgėş kagan buyrukı az totokıg eligin tutdı (KT D 38) ‘Oradan yine girip Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı.’

Uygur Metinleri

kir-: (f.) girmek

özi arıg suvka kirip yaŋı arıg ton kedip eliginte tütsüglük tuta bo tütsügüg urup meni okızun (AYAyazlı 884-8) ‘Kendisi temiz suya girip (banyo yapıp) yeni, temiz giysi giyip elinde buhurluk tutarak bu tütsüyü yakıp beni çağırsın.’

kir- bar-: (ikileme) girmek

kir- fiili, ‘varmak, gitmek, ulaşmak’ manalarındaki *bar-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘girmek’ anlamına gelmektedir.

> *kimavant tag yanı(ntakı tapovan) arıgta kirip bartı* (BT37 3799-3800)
> ‘Kimavant Dağı’nın yanındaki Tapovaṃ Ormanı’na girdi.’

KİŞİ

Orhun Abideleri

kişi: (is.) kişi

> *edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş* (KT G 6) ‘İyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş.’

Uygur Metinleri

kişi: (is.) kişi, şahıs

> *üze teŋri ėşidti asra kişi bilti* (IB 60) ‘(Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir.’

kişi ajunı: (trm.) insan hayat şekli

Terim, ‘insan, arzu alanında düşünen varlık, geçmiş tohumlarının etkisiyle şimdiki konuma sahip olan kişi’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 383).

> *t(e)ŋri yėri kişi ajunı esilgey kooragay* (Elmalı 2016: 662-3) ‘Tanrılar (ve) insanlar âlemi zarara uğrayacak.’

kişi mensizin: (trm.) insan benliksizliği

Terim, ‘benliği olmayan, özgürlüğü ve kendine ait bir karakteri olan, ruhu olmayan, kişisel olmayan, varlığın bireysel özgürlüğünün olmaması’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 444).

> *adırtlamış nomlarta yene kişi mensizin bilip nom mensizin bilmemek* (AYTokyürek 2011: 532-4) ‘Ayırmış öğretilerde yine kişi benliksizliğini bilip öğreti benliksizliğini bilmemek(tir).’

kişi sakınçlıg: (trm.) insan düşünceli

Terim, insanda var olan benliği ifade eder. Bu benlik kısaca insandır ve diğer hayat şekillerindeki benlikten ayrılır (Tokyürek 2011: 257).

> *kişi sakınçlıg* (BT1 F_{39}) ‘İnsan düşünceli ...’

kişi yalaŋuk: (ikileme) kişi, insan

kişi sözcüğü, ‘insan’ şeklinde anlamlandırılan *yalaŋuk* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak ’kişi, insan’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

> *ulatı kişi yalaŋuk kuvragıŋa ėlke uluşka asıglıg nomug törög biltürü ukduru y(a)rlıkamakıŋıznıŋ ok edgüsi tėtir* (AYAyazlı 801-5) ‘Diğer insanlar topluluğuna, ülkeye faydalı (olan) öğretiyi, bildirip açıklamanız (lütfetmeniz) işte (bu) iyi (olarak) adlandırılır.’

KOD-

Orhun Abideleri

kod- < ko-d-: (f.) koymak, bırakmak

> *kanın kodup tawgaçka yana içikdi* (T 2) ‘(Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tabi oldu.’

Uygur Metinleri

kod- < ko-d-: (f.) koymak, bırakmak

> *bo körküm üskinte törtgil mandal kılıp tört burnaçda tolu mir suvı azu panit suvı kodzun* (AYÇetin2 1061-4) ‘Bu resmim önünde dört köşeli (bir) alan oluşturup dört su kabına bal veya şerbet koysun.’

KODUZ

Orhun Abideleri

koduz: (is.) (dul?) kadın

> *sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agı buŋsuz kelürti* (T 48) ‘Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.’

KOKILIK

Orhun Abideleri

kokılık < kok-ı+lık: (sıf.) kokulu

> *kokılık* ... (BK G 11) ‘Kokulu ...’

KON-

Orhun Abideleri

kon- < ko-n-: (f.) konmak, yerleşmek

> *yagru kontukda kėsre aṅıg bilig anta öyür ermiş* (KT G 5) ‘Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.’

Uygur Metinleri

kon- < ko-n-: (f.) konmak, yerleşmek

kök boymul togan kuş men körüklüg kayaka konupan küzleyür men (IB 64) ‘Ak boyunlu gri bir şahinim. Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım.’

KONTUR-

Orhun Abideleri

kontur- < ko-n-tur-: (f.) kondurmak, yerleştirmek

kurıgaru keŋü tarmanka tegi türük bodunug ança konturtumuz ança ėtdimiz (KT D 21) ‘Batıda Kengü Tarman’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik.’

Uygur Metinleri

kontur- < ko-n-tur-: (f.) kondurmak, yerleştirmek

kan süke barmış yagıg sançmış köçürü konturu kelir (IB 34) ‘Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor.’

KOŃ

Orhun A bideleri

koń: (is.) koyun

teŋri küç bėrtök üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş yagısı koń teg ermiş (KT D 12) ‘(Ebedî) gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş.’

Uygur Metinleri

koń ~ koyn ~ koyun: (is.) koyun

bay er końı ürküpen barmış (IB 27) ‘Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış.’

koyn: (trm.) koyun

Etinden faydalanılan koyun, ayrıca Eski Türklerde zenginlik aracı olarak da kabul edilir (Tokyürek 2013: s.262).

ed tavar agı barım altun kümüş koyn yılkı ı tarıg aş içgü ton kedim üze küsüşlerig kanturu tegingey m(e)n (AYÇetin2 628-631) ‘Mal mülk, zenginlik$_2$, altın, gümüş, türlü hayvanlar$_2$, mahsül$_2$, yiyecek içecek (ve) giysi$_2$ ile ilgili dileklerini yerine yerine getireceğim.’

Ayrıca koyun sütünün hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir (Tokyürek 2013: s.262).

> *koyn süti birle katışturup agrıg yėrke yaksar yiil tözlüg agrıg öŋetür* (Arat 1930: 138-9) 'Koyun sütü ile karıştırıp ağrıyan yere sürse rüzgar esaslı ağrı iyileşir.'

koyun kuzu: (ikileme) koyun, kuzu

koyun sözcüğü ile birlikte 'kuzu' anlamındaki *kuzu* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'koyun, kuzu' manasına gelmektedir.

> *yarlıkançsız köŋülin erüş üküş koyun kuzıg isig özlerinte adırdılar* (MaitrTekin $74_{56\text{-}8}$) 'Merhametsiz bir kalple birçok koyun ve kuzunun canına kıydılar.'

KOŃ YIL

Orhun Abideleri

koń yıl: (is. tam.) koyun yılı

> *köl tėgin koń yılka yėti yėgirm(i)ke uçdı* (KT K-D) 'Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu.'

Uygur Metinleri

koyn yıl: (is. tam.) koyun yılı

> *koyn yıl bėşinç ay tört yaŋıka biçibey* (BT13 15_{65}) 'Koyun yılı, beşinci ay, dört yeniye yazdım.'

KOP

Orhun Abideleri

kop: (zrf.) tamamen

> *kagan olorup yok çıgań bodunug kop kuwratdım* (KT G 9-10) 'Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip topladım.'

Uygur Metinleri

kop: (zrf.) tamamen, eksiksiz

> *eligiŋiz adakıŋız eŋrekleri tözü turur ėtiglig kop b(e)lgüke egsüksüz kazlar hanı ėligi teg* (AYAyazlı 1147-9) 'El ve ayaklarınızın hepsi eşit, düzgün biçimdedir tıpkı kaz kralının eksiksiz (özellikleri) gibi.'

kop kamag: (bk. kamag)

KORGAN

Orhun Abideleri

korgan < korı-gan: (is.) kale. BK D 40'ta geçen bu kelime Erhan Aydın, Talat Tekin, Muharrem Ergin ve Árpád Berta tarafından *korgan* şeklinde transkribe edilmiş ve 'kale' olarak anlamlandırılmıştır (Aydın 2015: 179; Berta 2010: 341; Ergin 2012: 102; Tekin 1998: 106). Yine 'kale' olarak çevrilmiş olan bu kelime Mehmet Ölmez tarafından *korıg* şeklinde transkribe edilmiştir (Ölmez 2015: 143).

> *(karlok) ėltewer yok bolmış inisi bir korg(anka tezip barmış)* (BK D 40) 'Karluk elteveri ölmüş, küçük kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş.'

KORIGU

Orhun Abideleri

korıgu < korı-gu: (is.) muhafız

> *korıgu ėki üç kişiligü tezip bardı* (BK D 41) 'Muhafızları iki üç kişiyle kaçıp gitti.'

KORK-

Orhun Abideleri

kork-: (f.) korkmak

> *üküş tėyin neke korkur biz* (T 39) '(Sayıları) çok diye niye korkuyoruz?'

Uygur Metinleri

kork-: (f.) korkmak, ürkmek

> *tek biziŋe neçökin erser amraklartın adırılguluk emgek bolmazun erti tėp korkar m(e)n* (AYGulcalı 98-100) 'Yeter ki bize nasılsa sevdiklerimizden ayrılma eziyeti olmasın diye korkuyorum.'

ayın- kork-: (ikileme) ürkmek (ve) korkmak

'Korkmak, çekinmek' anlamında bulunan *ayın-* fiili, *kork-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ürkmek (ve) korkmak' anlamını ifade etmektedir.

> *ayınıp korkup etöznüŋ ülgü(si) körünmedin b(i)ligniŋ edremniŋ* (BT26 80_{13-4}) 'Ürküp, korkup vücudunun ölçüsü görünmeden, bilginin, erdemin ...'

kork- ayın-: (ikileme) korkmak (ve) ürkmek

kork- fiili, 'korkmak, çekinmek' manasında kullanılan *ayın-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'korkmak (ve) çekinmek' anlamında kullanılmaktadır.

ol samantavrkaş (yazıda) yıgılmış kuvrag aŋsız kork(arlar) aymanurlar (MaitrTekin 112_{8-10}) ‘Bu Samantavrkş (ovasında) toplanmış olan cemaat pek korkar ve ürkerler.’

kork- ayman-: korkmak (ve) çekinmek

kork- fiili ile ‘çekinmek, korkmak, utanmak’ manasında kullanılan *ayman*- fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korkmak (ve) çekinmek’ anlamına gelmektedir.

korkmadın ay(madın) (a)dınlarıg is(ig) özlerintin (öŋi) adırırlar erki (Elmalı 2016: 661-3) ‘Korkmadan, çekinmeden başkalarını canlarından (nasıl) ayırırlar acaba?’

kork- beliŋle-: (ikileme) korkup çekinmek

kork- fiili, ‘korkmak, korku ile sıçramak’ manasında bulunan *beliŋle*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korkup çekinmek’ anlamını ifade etmektedir.

kėn keligme üddeki ayıg yavız tüş bėrgüsiŋe artokrak korksar beliŋleser (AYÖlmez 141_{5-7}) ‘Gelecek zamandaki kötü$_2$ karşılık vermesinden fazlasıyla korksa(lar), dehşete kapılsa(lar) ...’

kork- ürk-: (ikileme) korkmak (ve) ürkmek

kork- fiili, benzer manada ‘ürküp kaçmak, korkmak’ şeklinde metinlerde geçen *ürk*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korkmak (ve) ürkmek’ anlamını ifade etmektedir.

sansarka korkdaçı ürkdeçi korkmak ürkmek köŋüllerin bogururlar (AYTokyürek 2180-2) ‘Saṃsāraya korkacak (ve) ürkecek (olan) korkma, ürkme zihinlerini yok ederler.’

kork- yıçan-: (ikileme) korkup endişelenmek

kork- fiili ile birlikte ‘dikkat etmek, sakınmak’ manasındaki *yıçan*- fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korkup endişelenmek’ anlamını taşımaktadır.

korka y(ı)çanu kiki sişi murkimni b(ilip) kooş(a) bol(ur) (BT13 36-7) ‘Korkup endişelenerek Kikişisi cahilliğini bilip mühürlemiş olur.’

ürk- kork-: (ikileme) ürkmek (ve) korkmak

‘Ürküp kaçmak, korkmak’ şeklinde anlamlandırılan *ürk*- fiili ile birlikte *kork*- fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ürkmek, korkak’ manasında metinlerde geçmektedir.

ol öldeçi kişi ürküp korkup kayuka erser tanyankusın tüşküsin arıtı bilinmez ukunmaz (BT2 967-970) ‘O ölecek kişi ürküp korkarsa ne zaman düşeceği hiç bilinmez$_2$.’

KORKMA-

Orhun Abideleri

korkma- < kork-ma-: (f.) korkmamak

teŋri yarlıkadok üçün üküş tėyin korkmadımız (T 40-1) ‘(Ebedî) gök lutfettiği için, (sayıca) çoklar diye korkmadık.’

Uygur Metinleri

korkma- < kork-ma-: (f.) korkmamak

arhant kutın bulup taymak tüşmekke arıtı korkmaz (MaitrTekin 2$_{32-3}$) ‘Velîliğe ulaşıp ayrılmak ve düşmekten hiç korkmaz.’

KOTAY

Orhun Abideleri

kotay: (is.) ipekli kumaş < Çin. gaodai

altun kümüş işgiti kotay buŋsuz ança bėrür (KT G 5) ‘(Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler.’

I. KÖK

Orhun Abideleri

kök: (sıf.) mavi renk; boz renk

üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) ‘Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.’

kırgaglıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim (BK K 11-2) ‘Kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları aygırları, kara samurları, boz dağ sıçanı (denilen) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim.’

Uygur Metinleri

1. kök: (sıf.) mavi, yeşil renk; soluk renk, boz, gri renk

yaşın teg bulıt teg közdeki kök teg yula teg b(e)ksizin yarpsızın körürler (AYTokyürek 2214-6) ‘Şimşek gibi, bulut gibi, gözdeki mavi (renk) gibi, kandil gibi dayanıksız kuvvetsiz görürler.’

ag(ır) üçün kılınçlıg kök titig ... (BT13 40) ‘Önemli mizaçlı olduğu için boz çamur ...’

kök rajavart: (ikileme) mavi, lacivert

kök sözcüğü, ‘lacivert taşı, lacivert’ anlamındaki *rajavart* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘mavi, lacivert’ manasını ifade etmektedir.

kök rajav(a)rt öŋlüg közin ol ėrinç tınl(ı)glar tapa körüp üküş asıg tusu kılurlar (Elmalı 2016: 1617-9) ‘(Onlar) gök mavisi gözleriyle zavallı canlılara bakıp pek çok fayda$_2$ sağlarlar.’

2. kök: (is.) gökyüzü

yėtinçsiz yetiz yagız yėr teprep kökke agıntay (AYAyazlı 1071-2) ‘Ulaşılmaz, geniş yeryüzü hareket edip göğe yükselecek.’

kök kalık: (ikileme) gökyüzü

Her ikisi de ‘gökyüzü’ anlamındaki *kök* ve *kalık* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘gökyüzü’ şeklinde metinlerde görülmektedir.

kök kalıktın t(e)ŋridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı (AYGulcalı 287-9) ‘Gökyüzünden ilahî misk kokulu$_2$ çiçekler$_2$ yağdı$_2$.’

kök kalık: (trm.) gökyüzü

Terim ‘uzay, hava, atmosfer’ anlamlarında kullanılmaktadır. Budizmde ise beşinci bir elementtir. Vücuttaki kulak, burun, ağız, anüs gibi boşlukları ifade eder (Tokyürek 2011: 346).

uçugma kuşlar bagursukın öbkesin bagırın tumşıklarınta tuta kök kalık yolınça oynayu uçup barırlar (Elmalı 2016: 936-940) ‘Kuşlar onun bağırsaklarını, akciğerini, karaciğerini gagalarında tutarak gökyüzündeki yol boyunca oynayarak uçup giderler.’

kök kalık agılıkı bodisatav: (trm.) gökyüzü hazinesi Bodhisattva

Terim, Garbhadhātu grubundaki gök sarayında bulunan Bodhisattvaların merkezi, bütün bilgeliğin hazinesinin koruyucusu ve yapıcısı olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 95).

kök kalık (agılıkı) bodis(a)t(a)v (BT18 145-6) “Gökyüzü$_2$ hazinesi Bodhisattva.’

II. KÖK

Orhun Abideleri

kök: (ed.) kuvvetlendirme edatı

bizni ölürteçi kök tėmiş (T 30) ‘Bizi öldürecektir, demiş.’

KÖL

Orhun Abideleri

köl: (is.) göl

kara költe sünüşdümüz (KT K 2) ‘Kara Göl’de savaştık.’

Uygur Metinleri

köl: (is.) göl

linhua çeçeklig köl osuglug kayudın sınar teŋri teŋisi burhan erser antın sınar yakın barırlar (MaitrTekin $51_{55\text{-}8}$) ‘Nilüfer çiçeğinden bir göl gibi tanrılar tanrısı Buddha (devati deva Buddha) hangi tarafta ise o tarafa doğru yaklaşırlar.’

KÖLEK?

Orhun Abideleri

kölek?: (is.) gölcük. T 15’te geçen bu kelime Erhan Aydın tarafından *kölek* şeklinde transkribe edilmiş ve ‘gölcük’ olarak anlamlandırılmıştır (Aydın 2015: 180) Talat Tekin de *kölek* şeklinde transkribe ettiği kelimeye ‘gölek, küçük göl, bataklık’ anlamlarını vermiştir (Tekin 1998: 106). Mehmet Ölmez ise bu kelimeyi *kölük* olarak transkribe etmiş ve ‘yük hayvanları’ şeklinde çevirmiştir (Ölmez 2015: 354). Muharrem Ergin de kelimeyi *kölük* şeklinde transkribe etmiş ve ‘yük hayvanı, araba’ manasını vermiştir (Ergin 2012: 103). Árpád Berta’nın ise *kölük* şeklinde transkribe ettiği kelime ‘araba, kağnı’ olarak anlamlandırılmıştır (Berta 2010: 325).

iŋek kölekin tuglada oguz kelti (T 15) ‘İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.’

Uygur Metinleri

kölök: (is.) taşıt, taşıt aracı, yük hayvanı

aş içgü ton kedim oron töşek at yaŋa kaŋlı kölök erdini yėnçü ed tavar üze tapındım (AYGulcalı 190-2) ‘Yiyecek içecek, üst $baş_2$, ev bark, at, fil, araba, yük hayvanı, $mücevher_2$ (ve) $servete_2$ taptım.’

KÖÐÜL

Orhun Abideleri

köŋül: (is.) gönül

közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım (KT K 11) ‘Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.’

Uygur Metinleri

köŋül: (is.) gönül, kalp, yürek; düşünce, şuur; duygu; iman, inanç

kayu kişiler tıŋlasarlar bo nom erdinig kop köŋülin etözleri köŋülleri kalaŋurgaylar (AYAyazlı 1238-1241) ‘Her kim, bu öğreti mücevherini bütün kalbiyle dinlese, bedenleri, gönülleri sevinçle sıçrar.’

bodi tėgme tuyunmak köŋül (AYUçar1 690) ‘Bodhi denilen aydınlanmış düşünce.’

süzük köŋül turgurzun (AYÇetin 1) ‘Saf duygular beslesin.’

aç saran köŋül: (bk. aç)

atkaksız teŋ köŋül: (trm.) bağsız denk gönül

Terim, ayrım yapmaksızın bütün varlıklara evrensel ya da eşit merhamet etmeyi ifade eder (Tokyürek 2011: 285).

atkaksız teŋ köŋül erser k(a)ltı yalaŋuz kėrtü töz üze negök erser y(e)me neŋ idi tüz atkanmadın sakınmadın ėnçin ermek erür (AYTokyürek 1606-1610) ‘Bağsız denk gönül ise sadece gerçek esas nasılsa yine asla$_2$ düzlüğe bağlanmadan ve düşünmeden huzura ulaşmaktır.’

ayıg köŋül: (trm.) kötü gönül

Üç karakterden biri olan terim, ‘kötülüğü ya da kötü gönlü’ ifade eder. Bilinci kötü tohumlarla beslenmiş canlılara işaret eder (Tokyürek 2011: 284).

bar antag tınl(ı)glar ayıg köŋülte yorıtaçı (AYTokyürek 1470-1) ‘Var olan canlılar kötü gönülle hareket edecek.’

azsız esirkençsiz köŋül: (trm.) ihtirassız, cömert gönül

Canlıların iyi gönüle sahip olmaları için öncelikle ihtiras ve arzularından kurtulmaları gerekmektedir (Tokyürek 2013: 250):

azsız esirkençsiz köŋül (BT2 1264-1265) ‘İhtirassız, (cömert) gönül.’

bilig köŋül: (trm.) bilinç

Herşey bilinçtir ya da doğaüstüdür. Sınırsız bilinç, bilginin her çeşidi ya da her şeyi bilme olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 333).

bilig köŋül öçser at öŋ öçer (MaitrTekin 44a$_{26}$) ‘Bilinç$_2$ yok olsa ad ve şekil de yok olur.’

bodi tėgme tuyunmak köŋül: (trm.) bodhi denilen aydınlanmış gönül

Bodhicitta terimi ‘aydınlanmış gönül’ anlamındadır. Aydınlanmış gönül her Bodhisattva’da bulunan bir gönüldür. Bodhisattva bu gönül sayesinde pāramitāları uygular. Budizmde bu gönül aydınlığa ulaşmış bir kişide mutlaka olması gereken bir gönüldür (Tokyürek 2011: 238).

ol bodi tėgme tuyunmak köŋül ol y(e)me neteg erür (AYTokyürek 27-8) ‘O, bodhi denilen uyanma gönlü de yine nasıldır?’

burçınmaksız bulganmaksız köŋül: (trm.) öfkelenmeyen gönül

Budizm’de, on emirden biri öfkelenmemektir. Öfkelenmek Budizmde canlıya en büyük ıstırabı veren davranışlardan biri olarak kabul edilir (Tokyürek 2013: 250).

bur(ç)ınmaks(ız bul)ganmaksız köŋül (BT13 3$_{52}$) ‘Öfkelenmeyen$_2$ gönül.’

burhan köŋül: (trm.) Buddha gönlü

‘Muhteşem temiz ve aydınlık gönül’ olarak tanımlanan terim, Buddha’nın sonsuz merhametli gönlünü ifade eder (Tokyürek 2011: 199).

burhan köŋül köŋül burhan yükünür biz yükünür m(e)n (BT13 59$_8$) ‘Buddha gönül, gönül Buddha saygıyla eğiliriz, saygıyla eğilirim.’

çın kėrtü köŋül: (trm.) doğru gönül

Budizm’de on emirden biri de doğru gönle sahip olmaktır (Tokyürek 2013: 250).

çın kėrtü köŋül (BT2 1263) ‘Doğru$_2$ gönül.’

çınju tėgme çın kėrtü arıg süzük köŋül tözin: (trm.) chên-ju denilen gerçek temiz gönül

Terim, ‘varlığın maddesi ve gerçek, doğru, yanlış olmayan’ anlamındaki bhūta ile ‘öylesine, böylesine’ anlamındaki tathatā kelimelerinden oluşur. Mahāyana öğretisinin de temeli olan terim, bütün olayların kaynağı ve karakterinin sonudur ve bütün her şeyin tabiatında mevcuttur (Tokyürek 2011: 273).

nom tözin arıtmak erser k(a)ltı ol çınju tėgme çın kėrtü arıg süzük köŋül tözin örtdeçi köşitdeçi kirikde(çi) nizvanılıg kirlerig tarkarmak kitermek erür (Tokyürek 2011: 1054-9) ‘Öğreti esasını temizlemek ise chên-ju denilen öylesine doğru$_2$, gerçek, temiz gönül esasını

(tathagatāyı) kapatacak, gölgelendirecek, kirletecek ihtiraslı kirleri yok etmek, gidermektir.'

edgü köŋül: (trm.) iyi gönül

'İyi gönül ya da iyi kalp' olarak tanımlanan terim, 'iyi tabiatı' ifade eder ve iyi tohumlarla beslenmiş canlılara işaret eder (Tokyürek 2011: 283).

amtı biziŋ isig özümüzke edgü köŋül turgurup umug ınag bolgıl (Elmalı 2016: 3542-4) 'Şimdi bizim için iyi duygular besleyip, bize umut (verici) ol.'

ėki yėgirmi köŋül: (trm.) altmış iki gönül, görüş

Terim, altmış iki görüş anlamında kullanılmaktadır. Geçmişte Beş Skandha'nın her biri süreklidir, süreksizdir, her ikisidir ve ikisi de değildir. Bunların çarpımı 5×4= 20'dir. Onların genişlemesine karşı şimdiki zamanda yine Beş Skandha sonludur, sonsuzdur, her ikisidir de ve ikisi de değildir. Böylece bunlar da 20 eder. Beş Skandha'nın gelecekte gideceği yere karşı gidendir, yapmayandır, her ikisidir ve her ikisi de değildir. Bunlar da 20 eder. Böylece bu üçünün toplamı 60'tır. Bu altmış sayısına vücudun ve gönlün birlikteliği ya da farklılığının eklenmesiyle toplam sayı 62 olur (Tokyürek 2011: 432).

bo ok köŋül bölünüp ėki yėtmiş köŋül bolur (BT1 D_{158}) 'Bu gönül bölünüp altmış iki olur.'

ėkireçgü köŋül: (trm.) şüpheli gönül

Şüphe, Budizmde aydınlanma yolunu ve Budist uygulamayı engelleyen bir durumdur. Şüphe gerçeğin doğasını anlamama ve bundan şüphe duyma olarak açıklanır (Tokyürek 2011: 34).

ėkireçgü köŋül k(e)rgeksiz (AYÇetin1 666) 'Şüpheli gönül gereksiz.'

karaŋku kararıgta ulatılarıg kiterdeçi tarkardaçı köŋül: (trm.) karanlığı ve diğer (kötülükleri) giderici gönül'

Canlıların aydınlığı elde edebilmesi için öncelikle cehaleti ortadan kaldırmaları gerekmektedir. Canlı ne zaman cehaleti ortadan kaldırırsa ıstırabın en büyük kaynağını da böylelikle yok etmiş olacaktır (Tokyürek 2013: 251).

karaŋku kararıgta ulatılarıg kiterdeçi tarkardaçı köŋüllerinte (BT2 875-6) 'Karanlığı ve diğer (kötülükleri) giderici gönüllerinde'

kız saran köŋül: (bk. kız)

korkınçsız köŋül buşi: (trm) korkusuz gönül sadakası

‘Korkusuz, gözü pek, güvenli, hiçbir şeyden ve hiçbir kimseden korkmama’ anlamında kullanılan terim, vīra olarak da belirtilir. Yürekli, cesur gibi anlamları içerir (Tokyürek 2011: 245).

> *korkınç emgekin emgenteçi tınlıglarka korkınçsız köŋül buşi bėrürler* (AYTokyürek 381-3) ‘Korku ıstırabı çeken canlılara korkusuzluk sadakası verirler.’

köŋül bilig: (bk. bilig)

köŋül kaçıg: (trm.) gönül duyu organı

Manas terimi, ‘düşünme ve zihin yığını’, citta ise ‘ayırt etme bilinci’ olarak ifade edilmektedir. Manaındriya da ‘gönül duyu organı’ anlamında kullanılmıştır. Manaındriya terimi manas ‘gönül’ ile indriya ‘organ, yer’ kelimelerinden oluşmaktadır (Tokyürek 2011: 351).

> *köŋül kaçıg erinmeksiz nomug törüg idenür* (AYUçar1 470-1) ‘Düşünce
> duyusu (Skr. mana-indriya) usanç duymadan dharmayı$_2$ takip eder.’

köŋül karın: (ikileme) gönül, kalp

köŋül kelimesi, ‘karın, mide, iç’ manasındaki *karın* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gönül, kalp’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *köŋüllerin karınların irintürdüm burçınturdum* (AYÖlmez 136$_{10-1}$) ‘Kalplerini gönüllerini kırıp incittim.’

köŋül kögüz: (ikileme) kalp, göğüs

köŋül kelimesi ile birlikte ‘göğüs’ anlamındaki *kögüz* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kalp, göğüs’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *köŋül kögüz töz yıltız kılınç eriglerin utguratı körür erti* (MaitrTekin 4$_{13-4}$) ‘Gönlünü, kalbini, kökünü, esasını, tavır ve hareketlerini tamamiyle görür idi.’

köŋül köŋülteki nomlar: (trm.) gönül ve gönüldeki dharmālar

Terim, ‘gönül ve gönüldeki dharmā’ anlamında kullanılmakla birlikte her gönül, gönül ve zihnî şartları da ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 226).

> *alku köŋül köŋülteki noml(a)r ulatı köŋülte öŋi kılınçta ulatı alku tıdıgsız noml(a)r* (Üİ 102b$_{14-5}$) ‘Bütün gönül ve gönüldeki dharmālar ve gönlün dışındaki amelden başlayarak bütün engelsiz dharmālar ...’

köŋül yürek: (ikileme) gönül, yürek

köŋül sözcüğü ile 'yürek, kalp' anlamına gelen *yürek* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'gönül, yürek' şeklinde metinlerde geçmektedir.

> *köŋüli yüreki titredi* (Elmalı 2016: 3155-6) 'Yüreği$_2$ titredi.'

küvenç köŋül: (trm.) kibirli gönül

Budizmde, Budist uygulamayı ve aydınlanma yolunu engelleyen zihin işlevi olarak kabul edilir. Kibir kendini diğerlerinin üstünde tutmak ve diğerlerini aşağı görmekle birlikte doğru yargılamayı da engelleyen bir zihin hareketidir. Budizmde kibirli bir gönül gerçekleri güçlükle görür ve Budizmde çeşitli kibir türleri vardır (Tokyürek 2011: 33-4).

> *irig sarsıg savlıg luular bir ėkintike küvenç köŋül öritip ertiŋü katıg ünin et(i)neyürler* (Elmalı 2016: 2915-8) 'Kötü kaba sözlü ejderhalar karşılıklı mağrurluk besleyip son derece sert sesleriyle kükrerler.'

nizvanılıg köŋül: (trm.) ihtiraslı gönül

Budizmde ihtiras, ıstırabın kaynağı olması nedeniyle pek çok farklı ifade ile dile getirilmektedir. İhtiras canlılar için bir kir ya da bir hastalık olarak gösterilir. Bunun için de ihtirası ifade eden pek çok Sanskritçe ya da Çince ifade bulunmaktadır. Buna paralel olarak da Eski Uygur Türkçesinde de ihtirası belirten ifadeler çokça yer almaktadır (Tokyürek 2011: 26).

> *nizvanılıg köŋülte b(e)lgürmeki üze ėkin ara üzülür* (AYÖlmez 165$_{11-2}$) 'Tutkulu (kleśa) gönülde belirmesi ile ikisinin arasında kesilir.'

nom atkaklıg ögrünçü köŋül: (trm.) dharmāya bağlı sevinçli gönül

bk. ayıg köŋül

> *nom atkaklıg ögrünçü köŋül erser k(a)ltı m(e)n öŋreki teg kolusınça körüp ögirtdürmek sevintürmek erür* (AYTokyürek 1584-7) 'Dharmāya bağlı sevinçli gönül ise önceki gibi zamanına göre görüp sevindirmektir$_2$.'

on törlüg çınju tėgme ertükteg çın kėrtü arıg süzük köŋül: (trm.) on türlü chên-ju denilen öylesine gerçek temiz gönül

Terim, 'bhūtatathatā'nın on görüşü' ya da 'gelişmiş kırk iki durumdaki Boddhisattva tarafından ulaşılan gerçek' olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 274).

> *bo on törlüg çınju tėgme ertükteg çın kėrtü arıg süzük köŋül tözin arıtmakları üze ürüg uzatı sımtagsızın dyanta örügin amılın erürler*

(AYTokyürek 2011: 1095-9) ‘Bu on türlü chên-ju denilen öylesine doğru, gerçek, temiz$_2$ gönül esasını (tathagatāyı) temizlemek için daima dikkatlice dhyānada sakince otururlar.’

övke köŋül: (trm.) öfkeli gönül

Öfke, Budizmde bütün ahlâksızlıkların ve ıstırabın üç kaynağından biri olarak gösterilir. Budizmde, öfke özellikle nefretin doğumu ve Budist uygulamaya büyük engel olarak nitelendirilir. Budist uygulamadaki faydalı iyi kökleri yıkması ve iyi kökleri kötülüğe çevirmesi nedeniyle zehir olarak değerlendirilen öfke, ayrıca büyük felaketlere de neden olur (Tokyürek 2011: 32).

övke köŋül öritmeyük tınl(ı)g (m(e)n) erür m(e)n (Elmalı 2016: 2808-9) ‘(Onlara karşı) öfkelenmeyen birisiyimdir.’

övke köŋül tutmamak övkelememek: (trm.) öfkeli gönül tutmamak, öfkelenmemek

On emir içinde yer alan davranışlardan biridir. Canlının zarar görmesinde öfkenin önemli bir yeri vardır (Tokyürek 2011: 255).

övke köŋül tutmamak övkelememek (AYTokyürek 2011: 466) ‘Öfkeli gönüllü olmamak, öfkelenmemek.’

sizik köŋül: (trm.) şüpheli gönül

Şüphe, Budizmde aydınlanma yolunu ve Budist uygulamayı engelleyen bir durumdur. Şüphe gerçeğin doğasını anlamama ve bundan şüphe duyma olarak açıklanır (Tokyürek 2011: 34).

kim yeme (edgü) kutlug tınlıglarka sizik köŋül turgursarlar (MaitrTekin 84$_{31-3}$) ‘İyi ve mutlu kimselere (karşı) şüphe duyguları besleseler ...’

süzük kėrtgünç köŋül: (trm.) temiz ve imanlı gönül

Terim, ‘inanç, iman, inanma’ anlamlarında kullanılmakla birlikte gören zihnin yeteneği olarak da belirtilir. Kişi iman sayesinde Buddha’ya, Triratna’nın temiz faziletine, dünyevi ve insanüstü varlıklara güven duyar (Tokyürek 2011: 242).

kim birök süzük kėrtgünç köŋülin t(e)ŋri burhan nomın tört p(a)dakk(ı)ya erser y(e)me bititser azu kop köŋülin tıŋlasar neçe teŋlig buyan edgü kılınç bolur erki (Elmalı 2016: 4432-7) ‘Tanrı Buddha’nın öğretisine ait (bir) cevheri; temiz (ve) imanlı (bir) gönülle yazdırsa veya tüm kalbiyle (bu öğretiyi) dinlese ne kadar sevap olur acaba?’

tınlıg atkaklıg teŋ köŋül: (trm.) canlıya bağlı denk gönül

Terim, eşit olarak, gerçek olmayan ya da manevî bütün nesnelerin farkına varılmasını ifade etmekle birlikte saygınlığı olmayan bütün varlıklar, kişinin saygısızlığı olarak da tanımlanır (Tokyürek 2011: 285).

> *tınlıg atkaklıg teŋ köŋül erser k(a)ltı emgeksiz meŋisiz tınl(ı)glar üze biligsiz sakınçın kėterip* (AYTokyürek 1592-4) 'Canlı(ya) bağlı denk gönül ise ızdırapsız (ve) huzursuz canlılardaki cehalet düşüncesini giderip ...'

ulug teŋ köŋül: (trm.) büyük denk gönül

bk. ayıg köŋül

> *ulug teŋ köŋülli ėkegü erür* (AYTokyürek 1578-9) 'Büyük denk gönüllü ikisidir.'

ulug yarlıkançuçı köŋül: (trm.) büyük merhametli gönül

Terim, 'büyük merhamet, büyük merhametli ya da acıyan, canlıları ızdıraplarından kurtaran, kurtuluşu arayan gönül' anlamında kullanılır. Bu büyük merhametli gönül hem Buddha'da hem de Bodhisattvalarda bulunur (Tokyürek 2011: 183).

> *ulug y(a)rlıkançuçı köŋül turgurup bo meniŋ sever amrak etözümin titer m(e)n ıdalayur m(e)n* (AYGulcalı 256-8) 'Büyük (bir) merhametle bu benim sevdiğim vücudumu terk ederim$_2$.'

yarlıgsız köŋül: (trm.) hükümsüz gönül

Yierim, üç karakterden biri olup tarafsızlığı ifade eder. Bu tarafsızlık ya da hükümsüzlük varlığın ne kötü ne de iyi olduğunu gösterir (Tokyürek 2011: 284).

> *bar antag tınl(ı)glar y(a)rlıgsız köŋülte yorıtaçı* (AYTokyürek 1471-2) 'Var olan canlılar tarafsız gönülle hareket edecek(tir).'

yarlıkançuçı köŋül: (trm.) merhametli gönül

'Merhametli gönül' anlamına gelen maitrīmanas ya da 'büyük merhamet' anlamında kullanılan mahākaruṇā da Buddha ve Bodhisattvalarda bulunur ve 'canlıların acılarından kurtulmasını sağlayan yürek' anlamındadır. Bodhisattvaların cömert olma yolundan biri de merhametli olmalarıdır. Bodhisattvalar bu merhamet sayesinde canlılara mal, bilgi ve korkusuzluk sadakası verirler (Tokyürek 2011: 243).

> *y(a)rlıkançuçı köŋül öritzün* (Elmalı 2016: 307-8) '(Yüce hükümdar bize) merhamet etsin!'

KÖR-

Orhun Abideleri

1. kör- < kö-r-: (f.) görmek

körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı (KT K 10) ‘Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu.’

2. kör- < kö-r-: (f.) itaat etmek, tâbi olmak

amtı bodun begler bödke körügme (begle)rgü yaŋıltaçı siz (BK K 8) ‘Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, hâlihazırdaki itaatkâr beyler, sizler mi yanılacaksınız?’

3. kör- < kö-r-: (f.) görmek yardımcı fiili

emgek kör-: sıkıntı çekmek

on ok bodun emgek körti (BK D 16) ‘On Ok halkı (bu yüzden) sıkıntı çekti.’

Uygur Metinleri

1. kör- < kö-r-: (f.) görmek, bakmak, algılamak

birök körüp yavızıg kod(t)urmasar tıdmasar ermez törüler anta ötrü erü erü üstelür (AYÇetin2 1298-1301) ‘Eğer kötüyü görüp bundan vazgeçirmezse, (ona) engel olmazsa sonra kötü yasalar git gide çoğalır.’

bak- kör-: (ikileme) körmek

Her ikisi de ‘bakmak, görmek’ anlamındaki *bak-* ve *kör-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

amtı m(e)n bolarnıŋ basasınta barıp sınayu baka köreyin tėp sakınıp (AYUçar2 790-1) ‘Şimdi ben bunların arkasından gidip kontrol etmek üzere (onlara) bakayım diye düşünmüş.’

2. kör- < kö-r-: (f.) görmek yardımcı fiili

asıg tusu kör-: fayda görmek

bo muntag yaŋıg taŋlançıg muŋadınçıg öŋi öŋi adrok adrok ulug asıg tusularıg körüp (AYAyazlı 368-370) ‘Böylesine harikulade$_2$, başka, ayrı, büyük faydalar görüp ...’

edgülük kör-: iyilik görmek, selâmet görmek

sizler yeme etözüŋüzlerke edgülükin körü iş işleŋler (MaitrTekin 51$_{40-2}$) ‘Sizler de kendiniz için selâmeti görüp (ve ona göre) amel edin!’

emgek kör-: sıkıntı çekmek

emgekig körmek üzekisi tarıku tüketdükte adın kamagta yorıdaçı ėyin yatdaçıl(a)r ulatı öŋdünki bölüklügi tarıku tüketdükte adın munı atkandaçısı anılayu ok badaçı bolur (Üİ 107a$_{7-10}$) 'Istırabı (duḥkha) görmedeki (kleśa)ları uzaklaşıp bittiğinde, diğer her yerde yürüyen temâyüller (anuśaya) ve öndeki (ilk) bölüktekiler uzaklaşıp bittiğinde, diğer bunu algılayanı da aynı şekilde bağlayan olur.'

intki yarag kör-: çıkar gözetmek

işniŋ küçnüŋ intkisin yaragın körü y(a)rlıkamakları üze ayı telim savları sakınçları turur erken anıŋ arasınta aralap (Elmalı 2016: 38-41) 'İşinin gücünün çıkarını gözetmek için vereceği buyrukları üzerine pek çok sözleri, düşünceleri varken (bunlara) ara vermiş.'

köni kör-: doğru görmek

könisinçe körmişke anın bo avant tıltagın m(e)n t(e)ŋriler uruŋutı könisinçe bildeçi sançanaçayi tėp atım teginür (AYÇetin2 979-983) 'Doğru görmem sayesinde, bu nedenle$_2$ benim adım tanrılar komutanı olması gerektiği kadar doğru bilici Sançanaçayi diye anılmıştır.'

mün katag kör-: günah işlemek

törtünç mün katag körteçi tınl(ı)glarnıŋ pıravriki bütmez (BT3 685-6) 'Dördüncüsü günah işleyen canlıların görevi bitmez.'

sav kör-: haber duymak

bo montag tod uçuz savların körüp sergüm teg ermez (Elmalı 2016: 3514-5) 'Bunca felaket haberini duyup da katlanmak mümkün değildir.'

tėtrü kör-: (gözünü) dikerek bakmak, dikkatli bakmak

kök rajav(a)rt öŋlüg közin kamag kuvrag tapa tėtrü körüp ince tėp tėdi (Elmalı 2016: 2825-6) 'Gök mavisi gözlerini bütün kalabalığa doğru dikerek baktı ve şöyle dedi.'

tüp tüz kör-: (canlıları) eşit görmek, eşit tutmak

ulug y(a)rlıkançuçı köŋülüŋüz üze tüp tüz körür siz tınl(ı)glarıg (AYGulcalı 297-8) 'Büyük merhametli gönl(ünüz) ile eşit görürsünüz canlıları.'

yavgan yüz kör-: (bir insanın) kötü yüzünü görmek

yavız bra(manlar)nıŋ taş tuyagu teg irig yavgan (yüz)lerin körgeli tegimlig boltı (Elmalı 2016: 2329-2331) ‘Kötü, hayırsız brahmanların taş (ve) çakıl gibi kaba, kötü yüzlerini görmek zorunda kaldık.’

KÖRME-

Orhun Abideleri

körme- < kö-r-me-: (f.) görmemek

közün körmedök kulkakın èşidmedök bodunumun ilgerü (kün togsıkıŋa) bèrgerü (kün ortosı)ŋa kurıgaru (kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋa tegi konturtum) (BK K 11) ‘Gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.’

Uygur Metinleri

körme- < kö-r-me-: (f.) görmemek

tükel bilge maytri (burh)an bizni körmezün (MaitrTekin $111_{35\text{-}6}$) ‘Mükemmel hikmetli Maitreya Buddha bizi görmesin.’

KÖTÜR-

Orhun Abideleri

kötür- < kö-tür-: (f.) (yukarı) kaldırmak

türük bodun yok bolmazun tèyin bodun bolçun tèyin kaŋım èltèriş kaganıg ögüm èlbilge katunug teŋri töpösinte tutup yügerü kötürti erinç (BK D 10) ‘Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedî) gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş elbette.’

Uygur Metinleri

1. kötür- < kö-tür-: (f.) kaldırmak

èki kolın kötürgeli sakınıp kötürü umadın (Elmalı 2016: 2648-9) ‘İki kolunu kaldırmayı düşündü ama kaldıramadı.’

2. kötür- < kö-tür-: (f.) götürmek, taşımak

amtı kızartmış isiçler irklikler üze kötürüp sızgurmış kızıl bakır örtlüg kamıçın susup içerler (MaitrTekin $72_{9\text{-}12}$) ‘Şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp, eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepçelerle daldırıp içerler.’

kötür- tut-: (ikileme) taşımak

kötür- fiili, ‘tutmak’ manasındaki *tut-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘taşımak’ anlamında ifade edilmektedir.

> *kutlugda kutlug siz erür siz kim muntag törlüg ogullug erd(i)nig on ay tüni karnınta kötürü tutduŋuz* (MaitrTekin 90_{11-4}) ‘Bahtiyarlar bahtiyarı sizsiniz ki bunun gibi bir oğul cevherini on ayın gecesi karnınızda taşıdınız.’

KÖWÜRGE

Orhun Abideleri

köwürge: (is.) davul

> *köwürgesi eterçe anç(a) ...* (BK B 4) ‘Davulların gümbürdemesi (misali) öylece ...’

Uygur Metinleri

kövrüg ~ küvrüg ~ küwrüg: (is.) davul

> *üzeliksiz nomlug küvrügüg yaŋkurtu tokıp üzeliksiz edgü tetyük nomlug labayıg edgüti ürüp* (AYAyazlı 579-582) ‘En üstün öğreti davulunu çalıp en üstün iyi denilen öğreti borusunu iyice üfleyip ...’

altun küvrüg: (bk. altun)

nomlug küvrüg: (trm.) dharmā davulu

Dharmā davulu, ‘heyacanlandırıcı erdemi tamamıyla ön plana çıkarmak’ anlamında kullanılır. Terim, bütün canlılara Buddha öğretisini duyurmaya ve onları kurtarmaya yöneliktir (Tokyürek 2011: 214).

> *nomlug küvrügüg (yaŋgurtu tokıp) ş(u)mnu süüsin utup (t(e)rs azag) nomluglarıg köntürüp (köni kėrtgünç) köŋül turgurdaçı* (BT13 94-7) ‘Dharmā davulunu çalıp Māra ordusunu yenip (onun) kötü töresini$_2$ gönderip doğru imanlı gönül oluşturacak.’

teŋridem küvrüg: (trm.) ilahî davul

bk. nomlug küvrüg

> *teŋridem küvrüg ünleri ėştilür* (MaitrTekin 52_{8-9}) ‘İlahî davul seslerini işitir.’

KÖZ

Orhun Abideleri

köz < kö-z: (is.) göz, görme organı

olortukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod(un ö)girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti (BK D 2) ‘Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.’

Uygur Metinleri

köz < kö-z: (is.) göz, görme organı

közinte isig yaşı tökülü busuşlug kadgulugın yıglayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umatın (AYGulcalı 446-9) ‘Gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek hüzünle$_2$ ağlayarak ağzı kuruyup, dili damağına yapışıp söz söyleyemedi.’

bilge biliglig köz: (trm.) bilgili göz, bilge göz

‘Bilge göz’ anlamındaki terim, prajñā ‘bilgi’ ve caksus ‘göz’ kelimelerinden oluşur. Canlıların iki taşıttaki yeteneklerini kavrayabilme olarak açıklanabilir (Tokyürek 2011: 185).

ulug bilge biliglig közin körürler (AYTokyürek 2598-9) ‘Büyük bilgi$_2$ gözü ile görürler.’

burhanlıg köz: (trm.) Buddha gözü

Terim, beş tür göz ya da görüş, Hīnayāna bilgeliği, Bodhisattva gerçeği, Buddha görüşü ya da Buddha’nın her şeyi bilmesi şeklinde açıklanabilir (Tokyürek 2011: 184).

bilge biliglig köz ugrayu adkantaçı ol kurugug burhanlıg köz antag ol (BT1 D$_{147-9}$) ‘Bilge$_2$ göz tamamen boşluğu idrak edendir, fark edendir, Buddha gözü de öyledir.’

et köz: (trm.) et göz, taze göz

‘Taze göz, fiziksel göz, insanî göz’ anlamında kullanılan terim, māmsa ‘taze’, caksus ‘göz’ kelimelerinden oluşur. Sıradan insan gözü, fiziksel göz diye de adlandırılır (Tokyürek 2011: 184).

et köz tıdıglıg ol ermez (BT1 D$_{145}$) ‘Fiziksel göz, taze göz engel değildir.’

köz bilig: (trm.) göz bilgisi

Terim, ‘görsel duyu organları tarafından anlamak, kavramak’ anlamındadır. Göz, şekil ve madde ile bağlantı kurduğu zaman bilinç ortaya çıkar. Caksur-vijñāna terimi de ‘göz’ anlamındaki caksur ve ‘bilgi’ anlamındaki vijñāna kelimelerinden oluşur (Tokyürek 2011: 335).

bodis(a)t(a)vlarnıŋ köz biligi (BT21 200-1) ‘Bodhisattvaların göz bilgisi.’

köz erklig: (trm.) göz gücü, görme gücü

‘Göz, görme organı’ anlamındaki terim, altı duyu organından biridir. Bilgi görmeyle edinilebileceği gibi kötülükler de görme sonucunda ortaya çıkar (Tokyürek 2011: 349).

bir kşantakı köz erklig ulatı birle (Üİ 118b$_{1-2}$) ‘Bir anda gözün gücü ile ...’

köz kaçıg: (trm.) göz duyu organı

bk. köz erklig

köz kaçıg uzatı öŋ orunug körünçleyür (AYUçar1 464-5) ‘Göz duyusu (Skr. caksur-indriya), devamlı renk yerini (Skr. rūpaāyatana) gözlemliyor.’

köz kapak: (ikileme) göz

köz kelimesi, ‘göz kapağı’ anlamındaki *kapak* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘göz’ manasını ifade etmektedir.

(kö)zi kapakı tüptüz kaşı kirpiki kök rajav(a)rt öŋlüg (Elmalı 2016: 4094-5) ‘Gözü kırışıksız, kaşı kirpiği gök mavisi rengindeydi.’

köz karak: (ikileme) göz

köz sözcüğü ile birlikte ‘göz bebeği’ manasında kullanılan *karak* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘göz’ anlamını ifade etmektedir.

tamturmış yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur (Elmalı 2016: 3552-4) ‘Tutuşturulmuş meşale ateşi gibi parlayıp dönüp duran gözleri (var).’

köz kulgak: (ikileme) göz (ve) kulak

köz kelimesi ile birlikte ‘kulak, işitme organı’ manasını taşıyan *kulgak* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘göz (ve) kulak’ anlamını ifade etmektedir.

köz kulgak ul(at)ı sekiz oron ugrınta (ök) sekiz atl(ı)g bolur (BT29 22-3) ‘Köz (ve) kulak ve sekiz yer zamanında da sekiz adlı olur.’

nomlug arıg köz: (trm.) temiz dharmā gözü

Terim, Hīnayāna öğretisinde dört asil gerçeği fark eden ve Mahāyanā öğretisinde ise ben ve nesnelerin gerçek olmadığını farkeden, temiz dharmā gözü olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 187).

(nom)l(ug) arıg közüg (bu)l(tılar) (BT20 508) "Dharmālı temiz gözü buldular

nomlug köz: (trm.) dharmālı göz

Buddhaların ve Bodhisattvaların beş gözünden biridir. Bir Bodhisattva insanları kurtarmak için Dharmā gözü ile bütün Budist öğretinin doğasını algılar ve görür. Dharmā gözü bütün olaylar için Bodhisattvalar'ın temiz algısını gösterir (Tokyürek 2011: 186).

bo nomta nomlug köz(in tüke)ti açıltı (AYTokyürek 3424-5) 'Bu öğretide dharmālı gözü tamamıyla açıldı.'

nomlug yaruk köz: (trm.) dharmālı parlak göz

bk. nomlug köz

bo yėrtinçünüŋ ürlügsüzin ertimlig(i)n tözlügin bilip ukup ırak kėtip atkaŋuluk toz topraklardın öŋi ödrülüp nizvanılıg kir tap(ça)lardın klap nomlug y(a)ruk közüg bultılar (BT20 281-8) 'Bu yeryüzünün fanilik$_2$ esasını bilip anlayıp uzaklaşıp bağlı olduğu toz topraktan ayrılıp ihtiraslı kirlerden dharmālı parlak gözü buldular.'

teŋridem köz: (trm.) ilâhi göz

'Tanrısal göz' ya da 'ilâhi göz' olarak adlandırılan terim, karanlıktaki ve uzaktaki nesneleri algılayan yahut fiziksel sınırın engellerinin ötesine geçen gözü ifade eder (Tokyürek 2011: 185).

teŋridem közin berü kayıp balık uluşug burhan şazının kop adada küyü küzetü tutmakı bolzun (MaitrTekin 1$_{58-61}$) 'İlahî gözünü beriye çevirip şehirleri ve Buddha dinini tamamıyla tehlikelerden korusunlar, gözetsinler.'

yalaŋuklarnıŋ et köz: (trm.) insanların fiziksel gözü, taze gözü

'Taze göz, fiziksel göz, insanî göz' anlamında kullanılan terim, māmsa 'taze', caksus 'göz' kelimelerinden oluşur. Sıradan insan gözü, fiziksel göz diye de adlandırılır (Tokyürek 2011: 184).

ol üdde yalaŋuklarnıŋ et köz üze ayıg kılınç kılmışıg körür bilir (BT18 S$_{155-8}$) 'O zamanda insanların fiziksel gözü, taze gözü üzerine kötü hareket yaptığını görür, bilir.'

yaruk yaşuk köz: (trm.) parlak göz

‘Buddha ışığı ile parlayan göz’ anlamındaki terim, her şeyi görmesi yönüyle değerlendirilmektedir (Tokyürek 2011: 188).

y(a)ruk yaşuk közüŋüz üze kop(dın) sıŋar körür siz (AYTokyürek 3253-4) ‘Parlak$_2$ gözünüz ile her yönü görürsünüz.’

KÖZED-

Orhun Abideleri

közed- < kö-z+e-d-: (f.) gözetmek

türük bilge kagan (ay)ukı(ŋa) inim köl tėginig közedü olort(um) (KT B) ‘Türk Bilge Kağan’ın mülküne?, kardeşim Köl Tegin’i gözeterek oturdum.’

Uygur Metinleri

küzed- ~ küzet- < kö-z+e-t-: (f.) muhafaza etmek, gözetmek, korumak

ürüg uzatı yüzer miŋ yekler kuvragı yıgılıp ermiş turmış oronta eyin ederü küzetgey (AYAyazlı 1241-5) ‘Daima$_2$ yüz bin şeytan topluluğu toplanıp, bulundukları yerden takip ederek koruyacaklar.’

kü- küzet-: (ikileme) kollamak, korumak

‘Korumak, beklemek’ anlamına gelen *kü-* fiili, *küzet-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korumak, kollamak’ anlamında metinlerde geçmektedir.

neŋ y(e)me bo etözüg küyü küzetü ayayu tutup artatmagalı idi umadım (AYGulcalı 195-6) ‘Her halükârda bu vücudu koruyup$_2$, (ona) değer verip (de) çürümesini asla önleyemedim.’

KUDI

Orhun Abideleri

kudı < ko-d-ı: (is.) aşağı, aşağı doğru

ol suw kudı bardımız (T 27) ‘O ırmaktan aşağı doğru ilerledik.’

Uygur Metinleri

kodı < ko-d-ı: (is.) aşağı, aşağıya

togan kuş teŋriden kodı tabışkan tipen kapmış (IB 44) ‘Bir şahin (işte) bir tavşan, diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş.’

örü kodı: (ikileme) yukarı aşağı

‘Yüksek, yukarı’ anlamına gelen *örü* kelimesi ve *kodı* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yukarı aşağı’ anlamını ifade etmektedir.

sansar (iç)inte yoksuz örü kodı yügürdüŋ (Elmalı 2016: 4259-4260) ‘Saṃsāra içinde yok yere aşağı yukarı koştun.’

yokaru kodı: (ikileme) yukarı aşağı

‘Yukarı’ anlamındaki *yokaru* sözcüğü, *kodı* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yukarı (ve) aşağı’ anlamını ifade etmektedir.

inçe k(a)ltı ulug yeel kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kudı yayıldı (AYGulcalı 281-2) ‘Sanki büyük (bir) yelin eserek göl suyunu vurup dalgalandırmış gibi, yukarıya ve aşağıya dağıttı.’

KUL

Orhun Abideleri

kul: (is.) köle

ol üdke kul kullug bolmış (erti) (KT D 21) ‘O zamanlar kölelerin (bile) kölesi olmuştu.’

Uygur Metinleri

kul: (is.) kul, köle

kul sabı beginerü ötünür kuzgun sabı teŋrigerü yalbarur (IB 54) ‘Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü tanrıya yakarıştır.’

kul küŋ: (ikileme) köle (ve) cariye

kul sözcüğü, ‘cariye’ anlamındaki *küŋ* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘köle (ve) cariye’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

beg işi bolup er at kul küŋleriniŋ aş ton yėgü içgülerin istiler (MaitrTekin $75_{53\text{-}5}$) ‘Bey ve kraliçe olup kul ve cariyelerinin yiyecek, içecek ve giyeceklerine el koydular.’

küŋ kul: (ikileme) cariye (ve) köle

‘Cariye’ manasında kullanılan *küŋ* sözcüğü, *kul* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘cariye (ve) köle’ manasında geçmektedir.

ög kaŋ ogul kız ka kadaş küŋ kul bir ėkintike karışur (SY 63-4) ‘Anne-baba, oğul-kız, akraba-kardeş, cariye-köle birbirine karışır.’

KULAD-

Orhun Abideleri

kulad- < kul+ad-: (f.) köle olmak

yėti yüz er bolup ėlsiremiş kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış bodunug türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe

yaratmış boşgurmış (KT D 13) ‘Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).’

KULKAK

Orhun Abideleri

kulkak: (is.) kulak, işitme organı

közün körmedök kulkakın ėşidmedök bodunumun ilgerü (kün togsıkıŋa) bėrgerü (kün ortosı)ŋa kurıgaru (kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋa tegi konturtum) (BK K 11) ‘Gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.’

Uygur Metinleri

kulak ~ kulgak: (is.) kulak, işitme organı

kulgakra sançısu tamu erkligleri tegre tolıyorıp örtlüg bı bıçgun öz konukın sança (MaitrTekin $64_{24\text{-}7}$) ‘Kulaklarına doğru vuruşarak cehennem zebanilerinin etrafında dolaşıp alevli bıçaklarla kendi yakınındaki komşusunu vurur.’

köz kulgak: (bk. köz)

kulgak kaçıg: (trm.) kulak duyu organı

‘İşitme, duyma organı, kulak’ anlamında kullanılan terim, śrotrendriya sözü śrotra ‘kulak’ ve indriya ‘organ, yer’ kelimelerinden oluşur (Tokyürek 2011: 349).

kulgak kaçıg üzüksüz ünüg savıg ėşidür (AYUçar1 466-7) ‘Kulak organı kesintisiz ses_2 işitilir.’

KULLUG

Orhun Abideleri

kullug < kul+lug: (is.) kölesi olan

ol üdke kul kullug bolmış (erti) (KT D 21) ‘O zamanlar kölelerin (bile) kölesi olmuştu.’

KUNÇUY

Orhun Abideleri

kunçuy: (is.) prenses < Çin. gongzhu

siŋilim kunçuyug bėrtimiz (KT D 20) ‘Kız kardeşim prensesi (eş olarak) verdik.’

Uygur Metinleri

1. kunçu ~ kunçug ~ kunçuy: (is.) prenses, kraliçe, imparatorun kızı

ötrü yaşovati kunçuylar erd(i)nisi sekiz tümen tört miŋ ç(a)k(i)r(a)v(a)rt ėlig hannıŋ kunçuy katunların okıp ince tėp yarlıkayur (MaitrTekin $51_{30\text{-}3}$) ‘Bunun üzerine kraliçeler cevheri Yaşovati, dünya hükümdarının seksen dört bin kraliçesini çağırıp şöyle der.’

2. kunçu ~ kunçug ~ kunçuy: (is.) hanım, kadın, eş, genç kadın

siz ulug (ėç)imniŋ amrak kunçuy siz (Elmalı 2016: 1045-6) ‘Siz ağabeyimin sevgili eşisiniz.’

kunçuy katun: (bk. katun)

KURIDIN

Orhun Abideleri

kurıdın < kurı+dın: (is.) batıya, batıdan

kurıdın (s)ogud örti (KT B) ‘Batıda Soğdlular ayaklandılar.’

KURIGARU

Orhun Abideleri

kurıgaru < kurı+garu: (is.) batıya, batıda

ilgerü kün tugsıka bėrgerü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋaru anta içreki bodun ko(p) m(aŋ)a kör(ür) (KT G 2) ‘Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tâbi halklar bana bağlıdır.’

KURIYA

Orhun Abideleri

kurıya < kurı+ya: (is.) batıda

ötüken yėrig konmış tėyin ėşidip bėryeki bodun kurıyaku yıryakı öŋreki bodun kelti (T 17) ‘Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.’

KUT

Orhun Abideleri

kut: (is.) talih, baht, şans

umay teg ögüm katun kutıŋa inim köl tėgin er at bultı (KT D 31) ‘Umag gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.’

Uygur Metinleri

1. kut: (is.) kut, saadet, mutluluk

er ümeleyü barmış teŋrike sokışmış kut kolmış kut birmiş (IB 47) ‘Adamın biri konukluğa gitmiş. (Yolda) tanrıya rastlamış. (Ondan) şans dilemiş. (Tanrı da ona) şans vermiş.’

adınlarıg asıg tusulug meŋilig kılgalı küsemek atlıg kut kolunmakın: (trm.) başkalarına faydalı, canlıları huzurlu kılmayı istemek adlı saadet istemesi

Terim, Amitābha Buddha’nın 48 yemininde var olduğu gibi Buddha ya da Bodhisattvaların canlıları kurtarma arzularını ifade eder. Ayrıca terim, bütün varlıkları kurtarmak için Buddha’nın kararlı kalbini de işaret eder (Tokyürek 2011: 287).

adınlarıg asıg tusulug meŋilig kılgalı küsemek atl(ı)g kut kolunmakın (AYTokyürek 287-8) ‘Başkalarına$_2$ faydalı$_2$, huzurlu olmayı istemek adlı saadet kararlılığı.’

burhan kutın küsemek atlıg kut kolunmakın: (trm.) Buddha saadetini istemek adlı saadet kararlılığı

Terim, Bodhisattvaların Buddha olma azmini ve kararlılığını ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 287).

burhan kutın küsemek atlıg kut kolunmakın (AYTokyürek 286-7) ‘Buddha saadetini istemek adlı saadet kararlılığı.’

ėki törlüg kut kolunmak: (bk. ėki)

kut buyan: (trm.) saadet, iyilik

‘Erdem mutluluğu, bütün iyi eylemler’ olarak tanımlanan terim, iyilik ya da üstünlük elde etmeyi ifade eder. İyi tohumlarla beslenmiş ahlâklı canlıların hareketlerini belirtir (Tokyürek 2011: 328).

bodis(a)t(a)vlar burhan kutın bulsarlar kut buyan(k)a tükellig tınl(ı)g an(t)a tugarlar (BT20 130-3) ‘Bodhisattvalar Buddha saadeti bulsalar saadet ve iyiliğe tam erişmiş canlılar orada doğarlar.’

kut kıv: (ikileme) uğur, baht

kut kelimesi ile birlikte ‘istek, talih, baht’ anlamlarına gelen *kıv* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘uğur, baht’ manasında bulunmaktadır.

munta kelmişiŋizke straystriş teŋri yėri kutı kıvı aşılur (MaitrTekin 89_{35-7}) ‘Buraya gelmenizden dolayı Trāyāstrimşāh (adlı) tanrılar ülkesinin (devaloka) mutluluğu artar.’

kut kolunmak: (trm.) saadet istemek

‘Arzulamak, istemek’ anlamında kullanılan terim, on pāramitā’nın sekizincisidir. Terim, bir Bodhisattva’nın bodhi olma sözü ve diğer kıyıdaki bütün varlıkları kurtarma sözü olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 285-6).

sekizinç köni oŋaru kut kolunmak üze bodi tėgme tuyunmak köŋülüg netegin bulurlar netegin bütürüler (AYTokyürek 275-8) ‘Sekizincisi doğru$_2$ saadet isteme kaynaklı bodhi denilen aydınlanma gönlünü nasıl bulurlar?’

kut kolunmak paramitlıg tıltag: (trm.) saadet istemek pāramitālı sebep

bk. kut kolunmak

bo sekizinç kut kolunmak paramitlıg tıltag tėtir (AYTokyürek 290-2) ‘Bu sekizinci saadet isteme pāramitālı sebeptir.’

kut sını: (trm.) saadet organı

Gönül ya da zihin canlıyı bilgiye ve uyanışa götüren unsurdur. Canlı gönlü sayesinde kurtuluşu elde eder (Tokyürek 2011: 481).

kut sını kamag teŋri yėriniŋ ortusın içre (BT5 191-3) ‘Saadet organı bütün tanrı yerinin ortasında.’

kut teŋrisi: (trm.) saadet, şans tanrısı

Bu terim, çeşitli tanrı ve tanrıçaların ismi olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 416).

kut teŋrisi teg ögümüz (MaitrTekin 1_{40-1}) ‘Saadet tanrısı gibi annemiz.’

kut vahşik: (ikileme) ruh

kut kelimesi, ‘iyi ruh’ manasına gelen *vahşik* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ruh’ anlamını ifade etmektedir.

kutlar vahşikler nivaziki teŋrilerke kamagka tüzü öŋ ülüg bolzun (MaitrTekin 1_{54-6}) ‘İyi ruhlar ile ilahlara, hepsine tamamiyle birinci kısım bağışlanmış olsun.’

pranidanı paramit tėgme kut kolunmak paramit: (trm.) pranidhāna pāramitā denilen saadet isteme erdemi

bk. kut kolunmak

sekizinç orunta pranidanı paramit tėgme kut kolunmak paramit içinte katıglanurlar (AYTokyürek 2011: 2989-2993) ‘Sekizinci yerde pranidhāna pāramitā denilen saadet isteme erdemi içinde çabalarlar.’

şirikini kut teŋrisi: (trm.) Śrīkanya saadet tanrısı

Bu terim, çeşitli tanrı ve tanrıçaların ismi olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 416).

t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan ol şirikini kut t(e)ŋri hatunın öge alkayu ince tėp y(a)rlıkadı (AYÇetin2 436-9) ‘Tanrılar tanrısı Buddha o kutlu Śrīkanya tanrıçayı överek$_2$ şöyle buyurdu.’

şirikini kut teŋri katunı: (trm.) Śrīkanya saadet tanrı hatunu

Bu terim, çeşitli tanrı ve tanrıçaların ismi olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 416).

ol üdün şirikini atl(ı)g kut t(e)ŋri hatunı olurmış orunıntın örü turup t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan aḍakınta yinçürü (AYÇetin2 323-7) ‘O zaman Şirikini adlı kutlu tanrıça oturduğu yerden ayağa kalkıp tanrılar tanrısı Budha’nın ayağına doğru eğildi.’

2. kut: (is.) kutsallık

ol nomug ėşidip alku nizvanilarıg tarkarıp arhant kutıŋa tegdi (Elmalı 2016: 2733-5) ‘O öğretiyi işitip, bütün ihtiraslarını uzaklaştırıp, aziz kutsallığına erişti.’

KUWRAN-

Orhun Abideleri

kuwran- < kuwra-n-: (f.) bir araya gelmek

ıda taşda kılmışı kuwranıp yėti yüz er boltı (T 4) ‘Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular.’

Uygur Metinleri

kuwran- < kuwra-n-: (is.) bir araya toplanmak

upamilapaka yakınkı kuvranmak erür (BT7 72-3) ‘Upamelāpaka yakın toplanmaktır.’

KUWRAT-

Orhun Abideleir

kuwrat- < kuwra-t-: (f.) derleyip toplamak, sağlamlaştırmak

yok çıgań bodunug kop kuwratdım (KT G 10) ‘Yoksul halkı tamamen derleyip topladım.’

Uygur Metinleri

kuvrat- < kuvra-t-: (f.) toplamak, biriktirmek

ap yeme kılmış ap yeme kuvratmış bolurlar (MaitrTekin 79_{1-2}) '(Günah) hem işlemiş hem toplamış olurlar.'

KUZ

Orhun Abideleri

kuz: (is.) dağların güneş görmeyen kuzey tarafı

çugay kuzın kara kumug olorur ertimiz (T 7) 'Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk.' (*Kuz* şeklinde transkribe edilen T 7 kısmının çevirisi Erhan Aydın tarafından bu şekilde yapılmıştır.)

KÜ

Orhun Abideleri

1. kü: (is.) ses

taşra yorıyur tėyin kü ėşidip balıkdakı taşıkmış tagdakı ėnmiş (KT D 11-2) 'İsyan başlıyor, diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş.'

2. kü: (is.) şan, şöhret

türük bodun atı küsi yok bolmazun tėyin özümün ol teŋri kagan olortdu (BK D 21) 'Türk halkının adı asnı yok olmasın diye, o (ebedî) gök tahta oturttu.'

at kü: (ikileme) ad san

'Ad, unvan' manasındaki *at* kelimesi, *kü* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ad san' manasını ifade etmektedir. *Kü* kelimes Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Abidelerinde her zaman *at* kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır.

türük bodun atı küsi yok bolmazun tėyin özümün ol teŋri kagan olortdu (BK D 21) 'Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, o (ebedî) gök tahta oturttu.'

Uygur Metinleri

kü ~ küü: (is.) ün, şan, şöhret

(atı kü)si kötrülür nomlug (törülü)g ėl han tėp (AYÇetin2 1616-7) 'Adı sanı yücelir, öğretili, kanuni hükümdar$_2$ diye ...'

at küü: (bk.at)

atı küü çavıkmış atlıg teŋri burhan: (trm.) adı şanı ünlenmiş adlı tanrı Buddha

Alamkāraka kelimesi ‘süs, şan, şeref, görkem, onur’, ‘ahlâkî süs, erdem, kavrama, bilgelik ve iyiyi ve kötüyü kontrol gücü’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 96).

> *atı küü çavıkmış atlıg teŋri burhan yükünür biz* (BT2 431-3) ‘Adı şanı ünlenmiş adlı tanrı Buddha saadetine saygıyla eğiliriz.’

korkınçsız at küü atlıg teŋri teŋrisi burhan: (trm.) korkusuz ad isimli tanrılar tanrısı Buddha

Terim, canlıların acılarını anlayan bir Bodhisattva olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 98).

> *yükünür m(e)n korkınçsız at küü atl(ı)g t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan kutıŋa* (AYUçar1 343-4) ‘Korkusuz ad_2 isimli tanrılar tanrısı Buddha saadetine saygıyla eğilirim.’

küü çav: (ikileme) ün, şöhret

Her ikisi de ‘ün, şan, şöhret’ manalarında kullanılan *küü* ve *çav* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *küüsi çavı kėŋ alkıg köditmiş yig (y)orıglıg küçi ulug nom hanı* (BT13 $28_{11\text{-}3}$) ‘$Şöhreti_2$ $çok_2$ ve yüce olan mükemmel değişim gücü büyük öğreti hanı.’

KÜÇ

Orhun Abideleri

küç: (is.) güç

> *küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim* (T 52) ‘Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

iş küç: (bk. iş)

Uygur Metinleri

1. küç: (is.) güç, kudret, kuvvet

> *tsaŋ agılıkları ı tarıg ed tavar üze tolu alp atım süülüg küçiŋe tükellig* (AYGulcalı 62-5) ‘$Ambarları_2$ $tahıl_2$ (ve) mal mülk ile dolu (olup) kahraman (ve) nişancı askerî güce sahip (idi).’

bali paramit tėgme küç küsün paramit: (trm.) bala pāramitā denilen güç erdemi

‘Güç, kuvvet’ anlamında kullanılan terim, ‘Buddha’nın gücü’ olarak tanımlanmaktadır. Buddha’nın beş gücü ya da on gücü gibi bölümleri bulunmaktadır (Tokyürek 2011: 290).

tokuzunç orunta bali paramit tėgme küç küsün paramit içinte katıglanurlar (AYTokyürek 290) 'Dokuzuncu yerde bala pāramitā denilen güç pāramitāsı içinde gayret ederler.'

bışrunmak ögretiglig küç: (trm.) öğrenme gücü

Terim, 'dört asil gerçeği öğrenme gücü' olarak ifade edilmektedir (Tokyürek 2011: 291).

bışrunmak ögretiglig küçin (AYTokyürek 306) 'Öğrenme$_2$ gücü.'

ėki törlüg küç küsün: (trm.) iki türlü güç

Eski Türkçe metinlerinde iki türlü bala-pāramitā tespit edilmiş (Tokyürek 2011: 290).

bo ėki törlüg küç küsün üze erkinçe tapınça tınl(ı)glarka asıg tusu kılmakın küçenürler küçlenürler bo (tėtir) tok(u)zunç küç küsün p(a)ramitlıg tıltag tėtir (AYTokyürek 307-310) 'Bu iki türlü güç kuvvet üzerine arzuladığı gibi canlılara fayda$_2$ sağlamayı güçlendirirler, güçlenirler. Budur dokuzuncu güç kuvvet pāramitālı sebep.'

erk küç: (ikileme) güç

Her ikisi de 'güç, kudret, kuvvet' manasına gelen *erk* ve *küç* kelimeleri ikileme oluşturmakta ve bu iki kelime anlamlarını korumaktadır.

kentü erkimiz küçümüzke küvenip törüsüzin seŋik vrhar sanlıg erin atın kızın kırkının işke küçke irtke birtke ıdtımız (MaitrTekin 62$_{29-3}$) 'Kendi kudretimize nüfuzumuza güvenip, haksız olarak, manastıra ait olan erkekleri, kız ve bakireleri mecbûrî bir çalışmaya koşturduk.'

iş küç: (bk. iş)

köni bilge biliglig küç küsün: (trm.) doğru bilgili güç

'Doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması, prajñā' olarak tanımlanan terim, görüntülere karşı gerçeklikle ilgisi olan doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 291).

eŋilki köni bilge biliglig küç küsün üze tınl(ı)glar köŋülinteki yorıglarınıŋ edgüsin ayıgın adıra bilmekke tayanıp (AYTokyürek 2011: 2260-2) 'Birincisi doğru bilgili$_2$ güç ile canlılar gönüllerindeki uygulamaların iyisini (ve) kötüsünü ayırabilmeye dayanmak.'

küç küsün: (trm.) güç

bk. bali paramit tėgme küç küsün paramit

tokuzunç adrok adrok küç küsün üze bodi tėgme tuyunmak köŋülüg netegin bulurlar (AYTokyürek 296-8) ‘Dokuzuncusu ayrı ayrı güç kuvvet kaynaklı bodhi denilen aydınlanma gönlünü nasıl bulurlar?’

küç küsün: (ikileme) güç

Her ikisi de ‘güç, kudret, kuvvet’ anlamına gelen *küç* ve *küsün* kelimeleri ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘güç’ şeklinde metinlerde geçmektedir.

etözinte oot mahabutı küçlüg bolup örtenip barıp tükel küç küsün bėrgeli umaz (Elmalı 2016: 2033-5) ‘Bedeninde mahābhūta ateşi güçlü bir şekilde alevlenerek orta çıkar ve (yedikleri ona) hiçbir şekilde güç veremez.’

ulug nomlug küç bodisatav: (trm.) büyük dharmā gücü Bodhisattva

Terim, mahā ‘büyük’, dharmā ‘kanun’ ve bala ‘güç’ kelimelerinden oluşur. Mahādharmā, Kimnara kralıdır (Tokyürek 2011: 109).

ulug nom(lug küç) bodis(a)t(a)v (BT18 148-9) ‘Büyük dharmā gücü Bodhisattva.’

yinçürmek adırtlamaklıg küç: (trm.) saygı gösterme gücü

Terim, ‘bilgiye saygı gösterme gücü’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 291).

yinçürmek adırtlamaklıg küçin (AYTokyürek 305-6) ‘Saygı gösterme gücü.’

2. küç: (is.) yardım

bo munuŋ küçinde tarkarıp kalısız alku emgek bolmagay takı busuş kadgu (AYAyazlı 1206-8) ‘Bu (öğreti) sayesinde bütün sıkıntılar uzaklaşıp kaygı$_2$ da olmayacak.’

küç basut: (ikileme) yardım

küç kelimesi ile birlikte ‘yardım’ manasındaki *basut* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yardım’ anlamını ifade etmektedir.

otlı suvlı bir ėkintike küç basut bolup ötrü kop törlüg ı tarıg yėmiş ulatı bışarlar (SY 326-7) ‘Ateş ve su birbirine yardım edip sonra her türlü tohum$_2$ yemiş ve diğerleri olgunlaşır.’

KÜLÜG

Orhun Abideleri

külüg < kü+lüg: (is.) ünlü

bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış antag külüg kagan er(miş) (BK D 5) ‘Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş, öyle ünlü kağan imiş.’

Uygur Metinleri

külüg ~ küülüg < küü+lüg: (is.) ünlü, şöhretli

külüg arıg bod(is(a)t(a)v teg alku edgü) edremlerke öŋin öŋin (tükelig bolzunlar) (BT25 1321-2) ‘Ünlü (ve) temiz Bodhisattva gibi bütün iyi erdemlere farklı farklı sahip olsunlar.’

atlıg küülüg: (bk. atlıg)

KÜMÜŞ

Orhun Abideleri

kümüş: (is.) gümüş

bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti (KT K 12) ‘On bin (top) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi.’

Uygur Metinleri

kümüş: (is.) gümüş

inçip kitumati kent uluş altun öŋlüg kümüş öŋ ... (MaitrTekin $29_{21\text{-}3}$) ‘Fakat Kerumatī şehri altın renkli, kümüş renki, beyaz renkli ...’

altun kümüş: (bk. altun)

KÜN

Orhun Abideleri

1. kün: (is.) gün

tawgaç atlıg süsi bir tümen artokı yėti biŋ süg ilki kün ölürtüm (BK G 1) ‘Çin süvari birliklerinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk gün yok ettim.’

2. kün: (is.) güneş

ilgerü kün tugsıka bėrgerü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋaru anta içreki bodun ko(p) m(aŋ)a kör(ür) (KT G 2) ‘Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tâbi halklar bana bağlıdır.’

Uygur Metinleri

kün: (is.) gün, gündüz; güneş

bir künte bir(er) aşanu bėş y(ė)g(i)rminç künte timin ök ol ok evtin taşgaru ünsün (AYUçar1 418-420) ‘Bir günde bir(er) (kez) yenerek on beşinci günde, hemen evden dışarı çıkılsın.’

taŋ taŋlardı udu yėr yarudı udu kün tugdı (IB 26) ‘Şafak söktü ve yer aydınlandı ve güneş doğdu.’

baçag kün: (trm.) oruç günü

Budizm’de oruç günü olarak ayın on beşi ile yirmi dokuz ya da otuzuncu günü gösterilir. Upavasatha oruç günü olarak da gösterilir. Terimin orijinali Brahmanizmde kurban olarak hazırlama anlamında kullanılır. Budizm’de ayda altı oruç günü vardır (Tokyürek 2011: 236).

yaŋıdakı baçag künte (MaitrTekin 99_{22}) ‘Yeniden oruç$_2$ gününde ...’

bilge biliglig kün teŋrilig atlıg teŋri burhan: (trm.) bilgili gün tanrı adlı tanrı Buddha

Buddha’nın bilgeliği bilgeliğin güneşi diye adlandırılır. Çünkü bütün yaşayan varlıklara aydınlık getirir ve bütün ızdırap ve aldatmaların karanlığını dağıtır. Bilgeliğin güneşi, Buddha için ya da onun öğretisi için kullanılan bir semboldür (Tokyürek 2011: 106).

bilge biliglig kün t(e)ŋrilig atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 417-9) “Bilge$_2$ gün tanrı adlı tanrı Buddha saadetine.’

kün ay: (ikileme) gün (ve) ay

kün kelimesi, ‘ay, yılın 12’de biri’ olan *ay* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gün (ve) ay’ anlamında kullanılmaktadır.

kaç kün ay ėrtmekiŋe serü umadın öz köŋülinteki küsüşin upasėnė urıka aça yada kılıp ince tėp tėdi (Elmalı 2016: 1010-4) ‘Günlerin ayların geçmesine dayanamadan gönlündeki arzusunu Upasena (adlı) delikanlıya açarak şöyle dedi.’

kün ay: (ikileme) güneş (ve) ay

kün sözcüğü, ‘ay, kamer’ anlamına gelen *ay* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘güneş (ve) ay’ manasında geçmektedir.

bo künte yorıyur künli aylı yėrke tüşgey (AYAyazlı 1069-1070) ‘Bu günde hareket eden güneş ve ay yere düşecek.’

kün teŋri: (trm.) güneş tanrısı

Terim, ‘kıymetli ışık tanrısı, sūrya-deva, güneş prensi, Kuan-yin’in ortaya çıkış şekillerinden biri’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 398).

kün t(e)ŋri (yarukı tugsar) alku (karaŋg)u kararıglar(ıg tark)arur (BT20 1058-1061) ‘Gün tanrı ışığı doğsa bütün zulmet karanlığı yok olur.’

kün teŋri agılık ayagka tegimlig atlıg teŋri burhan: (trm.) güneş tanrı hazineli saygı değer adlı tanrı Buddha

Terim, ‘güneş tanrı’ anlamındaki sūrya-deva ile ‘rahim, fetüs’ anlamındaki garbha kelimelerinden oluşur. Bir Bodhisattva’nın adıdır (Tokyürek 2011: 137).

kün t(e)ŋri agılık ayagka tegimlig atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 731-3) ‘Güneş tanrı hazineli, saygı değer adlı tanrı Buddha saadetine.’

kün teŋri atlıg teŋri burhan: (trm.) gün tanrı adlı tanrı Buddha

Hint mitolojisinde tanrılaştırılan güneş, Budizm’de koruyucu tanrı olarak kabul edilir. ‘Güneş’ anlamındaki sūrya aydınlatıcı özelliği ve zulmeti yok etmesi yönüyle değerlendirilir. Budist metinlerde genellikle güneş ile ay birlikte verilir ve sūrya-deva olarak ifade edilir. Sūrya-deva bin Buddha’dan biridir. Özellikle Bodhisattva Kuan-yin’i belirtmede kullanılır (Tokyürek 2011: 137).

kün t(e)ŋri atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 322-3) ‘Gün tanrı adlı tanrı Buddha saadetine.’

kün teŋri yaruklug atlıg teŋri burhan: (trm.) gün tanrı ışıklı adlı tanrı Buddha

Bir Bodhisattva’nın ismi olan terim, Budizmde hekimlikte usta olan Buddha’ya dikkatlerini veren iki Bodhisattva’dan biridir (Tokyürek 2011: 138).

kün t(e)ŋri y(a)ruklug atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2/437-9) ‘Gün tanrı aydınlığı adlı tanrı Buddha saadetine.’

kün tün: (ikileme) gündüz-gece

kün sözcüğü ve ‘gece’ manasındaki *tün* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gündüz-gece’ anlamını ifade etmektedir.

antag uzun künin tünin tört miŋ yıl yaş yaşayurlar (MaitrTekin $83_{28\text{-}9}$) ‘Bunca uzun gün ve gecede dört bin yıl yaşarlar.’

pasat baçag kün: (trm.) oruç günü.

bk. baçag kün

bir yaŋı agır ulug pasat baçag kün üze (BT13 $20_{47\text{-}8}$) ‘Bir yeni büyük oruç günü üzerine.’

seviglig kün teŋri atlıg teŋri burhan: (trm.) sevimli gün tanrı adlı tanrı Buddha

bk. bilge biliglig kün teŋrilig atlıg teŋri burhan

seviglig kün t(e)ŋri atl(ı)g (t)eŋri burkhn kutıŋa (BT2 634-6) ‘Sevimli gün tanrı adlı tanrı Buddha saadetine.’

tılaŋurmaklıg kün teŋri atlıg teŋri burhan: (trm.) hoş sohbetli gün tanrı adlı tanrı Buddha

bk. bilge biliglig kün teŋrilig atlıg teŋri burhan

tılaŋurmaklıg kün t(e)ŋri atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 569-571) ‘Hoş sohbetli gün tanrı adlı tanrı Buddha saadetine.’

tün kün: (ikileme) gece (ve) gündüz

‘Gece’ anlamındaki *tün* kelimesi ile birlikte *kün* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘gece (ve) gündüz’ manasında bulunmaktadır.

tün kün katıglanıp bursaŋ kuvragka tapıngalı (u)gradı (Elmalı 2016: 494-6) ‘Gece gündüz gayret edip cemaate hizmet etmeye niyetlendi.’

ulug bulıt kün teŋri agılıkı bodisatav: (trm.) büyük bulut gün tanrı hazinesi Bodhisattva

Terim, mahā ‘büyük’, megha ‘bulut’, sūrya ‘güneş, gün’ ve garbha ‘hazine’ kelimelerinden oluşur (Tokyürek 2011: 112).

ulug bulıt kün teŋri aglıkı bodisatav (BT18 174-5) ‘Büyük bulut gün tanrı hazinesi Bodhisattva.’

KÜNİ

Orhun Abideleri

küni: (is.) hasetlik

teŋri yėr bulgakın üçün ödiŋe küni tegdök üçün yagı boltı (BK D 29-30) ‘Gök ve yer karıştığı için, gönüllerine hasetlik girdiği için düşman oldular.’

Uygur Metinleri

küni: (is.) haset, kıskanç

adannıŋ edgüsiŋe küni köŋül turgurmazlar (MaitrTekin 32_{5-7}) ‘Başkasının iyiliği için kıskançlık duyguları beslemezler.’

küni kıvırkak: (ikileme) hasis

küni sözcüğü, ‘tamahkar, cimri, hasis’ manasına gelen *kıvırkak* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hasis’ şeklinde anlamlandırılarak cümle içerisinde kullanılmaktadır.

küni kıvırkak övke kakıg köŋ(ü)l öritip agulug emgetmeklig köŋülüm üze birer k(or) kem gelmiş (BT25 66-8) ‘Hasis$_2$ öfkeli$_2$ gönlü besleyip zehirli ve zahmetli gönlüme biraz zarar (ve) ziyan gelmiş.’

küni küvenç: (ikileme) haset, gurur

küni kelimesi, ‘gurur’ manasındaki *küvenç* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘haset, gurur’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

küni küvenç közüm sezik ulatı udun nizvanıları teprep tsuy alguluk erserler (AYTokyürek 700-2) ‘Kıskançlık, kibir, büyü, şüphe ve (başka) günahkâr ihtirasları sallayarak günah alacaklarsa ...’

KÜNTÜZ

Orhun Abideleri

küntüz < kün+tüz: (is.) gündüz

türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormad(ım) (KT D 27) ‘Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.’

Uygur Metinleri

küntüz < kün+tüz: (is.) gündüz

tünle erser tülümte k(üvrü)g ünin èşideyin küntüz yene t(örüçe) kşanti kılu ötüney(i)n (AYUçar1 173-5) ‘Gece olduğunda düşümde d(avu)l sesini işiteyim, gündüz de u(sulünce) saygıyla af dilemeyi arzda bulunayım.’

kèçe küntüz: (ikileme) gece gündüz

‘Gece’ anlamına gelen *kèçe* kelimesi ile birlikte *küntüz* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gece (ve) gündüz’ manasına gelmektedir.

(kèçe k)üntüz èki üdte kızıl burçak bilen işleyü tudgul (Arat 1932: 1$_{32}$) ‘Gece gündüz (bu) iki zamanda kızıl burçak ile işleyerek tut.’

küntüz kèçe: (ikileme) gündüz gece

küntüz kelimesi, ‘gece’ manasındaki *kèçe* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gece gündüz’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

... küntüz keçe ... (BT20 644) ‘Gündüz gece ...’

tünle küntüz: (ikileme) gece gündüz

‘Gece, geceleyin’ anlamına gelen *tünle* sözcüğü, *küntüz* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gece (ve) gündüz’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

tünle küntüz isig özüŋ(üzde) artokrak açınu küyü küzetü tutduŋ (Elmalı 2016: 274-6) ‘Gece gündüz canından daha çok (bizi) koruyup kollayarak bizi gözettin.’

KÜƉ

Orhun Abideleri

küŋ: (is.) cariye

ol üdke kul kullug küŋ küŋlüg bolmış erti (BK D 18) ‘O zamanlarda kölelerin (bile) köleleri, cariyelerin (de) cariyeleri olmuştu.’

Uygur Metinleri

küŋ: (is.) cariye

beg işi bolup er at kul küŋleriniŋ aş ton yėgü içgülerin istiler (MaitrTekin $75_{53\text{-}5}$) ‘Bey ve kraliçe olup kul ve cariyelerinin yiyecek, içecek ve giyeceklerine el koydular.’

kul küŋ: (bk. kul)

küŋ kul: (bk. kul)

KÜƉED-

Orhun Abideleri

küŋed- < küŋ+ed-: (f.) cariye olmak

yėti yüz er bolup ėlsiremiş kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış bodunug türük törösin ıçgınmış bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış (KT D 13) ‘Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).’

KÜƉLÜG

Orhun Abideleri

küŋlüg < küŋ+lüg: (is.) cariyesi olan

ol üdke kul kullug küŋ küŋlüg bolmış erti (BK D 18) ‘O zamanlarda kölelerin (bile) köleleri, cariyelerin (de) cariyeleri olmuştu.’

KÜREG

Orhun Abideleri

küreg < küre-g: (is.) kaçak

üç küreg kişi kelti (T 33) ‘Üç kaçak kişi geldi.’

KÜREGÜ

Orhun Abideleri

küregü < küre-gü: (is.) asi yaradılışlı

küregüŋün üçün igidmiş kaganıŋın ėrmiş barmış edgü ėliŋe kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg (KT D 23) 'Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.'

KÜRLÜG

Orhun Abideleri

kürlüg < kür+lüg: (is.) sahtekâr

tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) 'Çin halkı hilekar (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Türk halkı yurt tuttuğu toprakları elinden almış.'

tewlig kürlüg: (ikileme) hilekâr, sahtekâr

Her ikisi de 'hilekâr, sahtekâr' anlamlarında kullanılan *tewlig* ve *kürlüg* kelimeleri birlikte kullanılarak ikileme oluşturmakta ve 'hilekâr, sahtekâr' manasında kullanılmaktadır.

tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) 'Çin halkı hilekar (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Türk halkı yurt tuttuğu toprakları elinden almış.'

Uygur Metinleri

kürlüg < kür+lüg: (is.) hileli

kürlüg erserler telim üküş yazuklarıŋa korkunçsuz aymançsız erserler (MatirTekin $65_{18\text{-}9}$) 'Hilekâr iseler, pek çok günahları yüzünden korkmaz çekinmez iseler ...'

tevlig kürlüg: (ikileme) hilekâr, sahtekâr

‘Hilekâr’ anlamına gelen *tevlig* sözcüğü ile birlikte *kürlüg* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hilekâr, sahtekâr’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

ezüg armak köŋülin tevlüg kürlüg kılıkın kamagun barça yorıyur (AYÇetin2 1415-7) ‘Tamamen sahte düşüncelerle hilekâr tavırlarla hareket ederler.’

-L-

LAGZIN YIL

Orhun Abideleri

lagzın yıl: (is. tam.) domuz yılı

lagzın yıl bėşinç ay yėti otuzka yog ertürtüm (BK G 10) ‘Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdım.’

-M-

MAŊA

Orhun Abideleri

maŋa: (zam.) bana krş.*baŋa*

tört buluŋdakı bodunug kop baz kıltım yagısız kıltım kop maŋa körti (BK K 24) ‘Dört taraftaki halkları tamamen tābi ettim, düşmansız hāle getirdim. Tamamı bana tābi oldu.’

Uygur Metinleri

maŋa: (bk. baŋa)

MEN

Orhun Abideleri

men: (zam.) 1. teklik kişi zamiri krş. *ben*

men beŋgü taş tikdim (KT G 11) ‘Ben ebedî taş diktim.’

Uygur Metinleri

men: (bk. ben)

-N-

NE

Orhun Abideleri

ne: (zam.) ne

kıyınıg köŋlünçe ay ben saŋa ne ayayın tėdi (T 32) ‘Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim, dedi.’

Uygur Metinleri

1. ne: (zam.) ne

takı ne ayıtmış kergek (AYÖlmez 167_{8-9}) 'Daha ne söylemek gerekir!'

2. ne: (zrf.) -dığı zaman

ne monı ėşidü birle ök ürküp beliŋlep ötrü ordoka kirip hatunka ince tėp ötündi (AYGulcalı 390-2) 'Bunu işitince (hizmetçi kız) $korkup_2$ hemen saraya girip kraliçeye şöyle arz etti.'

ne erser: (zrf.) nasılsa, ne ise

ne erser asıgka tusuka kirmedi (AYGulcalı 166-7) 'Nasılsa (hiçbir) fayda getirmedi.'

ne üçün: (zrf.) neden, niçin

k(a)ltı birök bar erser erdini sögüt ne için b(e)lgürer anta üzüksüz meŋilerniŋ yėvegi (AYAyazlı 1209-1211) 'Eğer müvecher ağaç varsa orada niçin sürekli sevinç ortaya çıkar?'

3. ne: (zrf.) nasıl

ne ayıg kılınç kılsar tınlıglar sekiz ulug örtlüg tamularda tugarlar (MaitrTekin 81_{10-2}) 'Nasıl kötü bir amel işleyince yaratıklar, sekiz büyük alevli cehennemde doğarlar?'

NEKE

Orhun Abideleri

neke < ne+ke: (zrf.) niye, niçin

üküş tėyin neke korkur biz (T 39) '(Sayıları) çok diye niye korkuyoruz?'

NENÇE

Orhun Abideleri

nençe < ne+n+çe: (zrf.) nasıl

tört buluŋdakı bodunug nençe ėtm(iş nençe yaratmış te)ŋr(i) yarlıkad(ok ü)ç(ün) özüm olortokuma (BK K 9) 'Dört taraftaki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl örgütlemişse (ebedî) gök lütfettiği için kendim tahta oturdum.'

Uygur Metinleri

neçe < ne+çe: (sıf.) nice, ne kadar

neçe tözün yavaş t(e)ŋriler erserler olar barça biziŋçileyü ök titip ıdalap kodgay kemişgeyler (AYAyazlı 676-9) ‘Ne kadar asil$_2$ tanrı varsa, onların hepsi de bizim gibi terk edecekler$_2$.’

kayu neçe: (sıf.) ne kadar

kayu neçe tuyguluk bilgülük nom (bar) erser (AYÖlmez 172$_{20-1}$) ‘Ne kadar anlaşılması, bilinmesi gerekli öğreti (dharma) var ise ...’

neçe yeme: (zrf.) her ne kadar

neçe yeme tümke biliglig erser inçip etözin artok saklanu tutar (MaitrTekin 2$_{12-4}$) ‘Her ne kadar cahil ise de (?) gene vücudunu pek fazla korur.’

neçe teŋlig: (sıf.) nice, ne kadar

burhanlarnıŋ etözlerinteki küçleri küsünleri neçe teŋlig bolur (Elmalı 2016: 1655-8) ‘Buddhaların vücutlarındaki güçleri ne kadardır?’

NEƆ

Orhun Abideleri

1. neŋ: (zrf.) hiç, asla

ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok (KT G 8) ‘Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz.’

2. neŋ: (sıf.) herhangi

neŋ yėrdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş (T 56-7) ‘Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?’

kaç neŋ: (zrf.) nasıl olsa

aŋaru sülemeser kaç neŋ erser ol bizni (T 20) ‘Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi ...’

kaçan neŋ: (zrf.) nasıl olsa

kaçan (n)eŋ erser ölürteçi (T 21) ‘Nasıl olsa öldüreceklerdir.’

neŋ neŋ: (sıf.) ne kadar

neŋ neŋ sawım (bar) erser beŋgü taşka urtum (KT G 11) ‘Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım).’

Uygur Metinleri

1. neŋ: (zrf.) hiç, asla, kesinlikle

neŋm(e)n yėrtinçüdeki tınl(ı)glarıg sevintürgelir üçün bo edgülüg iş işlemez m(e)n (Elmalı 2016: 2942-4) ‘Yeryüzündeki canlıları sevindirmek için asla hayır işlemem.’

neŋ idi: (zrf.) asla

öŋi bolmamakıntın çınju tėgme ertükteg çın kėrtü tözi neŋ idi öŋi ermez (AYUçar1 942-4) ‘Farklı olmamasından tathātā denilen öylelik gibi gerçek$_2$ esas asla$_2$ farklı olmaz.’

2. neŋ: (zrf.) ancak, yalnızca

neŋ t(e)ŋrim siz y(a)rlıkanguçı bo nom erdinike yüz miŋ tümen kolti nayut san üze arıtı ogşayu teginmez (AYAyazlı 739-743) ‘Ancak tanrım, sizin açıkladığınız bu öğreti mücevheri yüz bin tümen Koti, Nayuta$_2$ sayısına tam olarak benzemez.’

-O-

OÇUK

Orhun Abideleri

oçuk: (is.) ocak Erhan Aydın T 8’in bu kısmında geçen kelimeyi *uçuk* şeklinde transkribe edip ‘tahıl, kabuğu saman (mec. yoksul) şeklinde anlamlandırmaktadır (Aydın 2015: 193). Muharrem Ergin, Mehmet Ölmez ve Talat Tekin ise *oçuk* şeklinde transkribe edip ‘ocak’ şeklinde anlamlandırmaktadır (Ergin 2012: 106; Ölmez 2015: 356; Tekin 1998: 107). Árpád Berta da kelimeyi *uçuk* şeklinde transkribe etmiş ve kelimeye herhangi bir anlam vermemiştir (Berta 2010: 329).

yagımız tegre oçuk teg erti (T 8) ‘Düşmanımız çevremizde ocak gibi idi.’

Uygur Metinleri

oçak: (is.) ocak

oçaktın örlemiş (BT38 Hd$_{16}$) ‘Ocaktan yükselmiş.’

OGLAN

Orhun Abideleri

oglan < ogul+an: (is.) çocuk, evlat

ėki şad iniygünüm oglanım beglerim bodunum közi kaşı yawlak boltaçı tėp sakıntım (KT K 11) ‘İki şad (ve) diğer kardeşlerim,

çocuklarım, beylerim, halkım, (hepsinin) gözü, kaşı kötü olacak, diye düşündüm.'

Uygur Metinleri

1. oglan ~ ogulan < ogul+an: (is.) çocuk, çocuklar, evlat

amrak oglanlarım amtı korkmaŋlar aymanmaŋlar (Elmalı 2016: 1706-7) 'Sevgili çocuklarım! Şimdi korkmayın, çekinmeyin.'

2. oglan ~ ogulan < ogul+an: (is.) oğul, oğullar

oglan kekük tezekin bultı çekik etiŋ kutlug bolzun tėr (IB 23) '(Bir) oğlan kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun, der.'

oglan kız: (ikileme) oğlan-kız

oglan kelimesi, 'kız' manasına gelen *kız* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'oğlan-kız' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

y(e)me aka ini urug kadaş oglanlarım kızlarım birle amtı közünür (BT26 149_{24-5}) 'Yine ağabey-kardeş, akraba-kardeş, oğullarım-kızlarım ile şimdi görünür.'

tınlıg oglanı: (birleşik kelime) insanoğlu

'Canlı, yaratık' anlamında olan *tınlıg* kelimesi, *oglan* kelimesi ile birlikte kullanıldığında birleşik kelime oluşturarak 'insanoğlu' anlamında kullanılmaktadır.

alku tınl(ı)g oglanı üze edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül turgurzun (AYAyazlı 977-8) 'Bütün insanoğlu için iyilik, şefkat merhamet duygusunu yerleştirsin.'

yalŋuk oglanı: (birleşik kelime) inanoğlu

'İnsan' anlamındaki *yalŋuk* sözcüğü, *oglan* kelimesi ile bir araya geldiğinde birleşik kelime oluşturmakta ve 'insanoğlu' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

alku yalŋuk oglanı bir ėkintik(e) amranmaklıg bagın neçe ked katıg basarlar (BT37 330-2) 'Bütün insanoğlu birbirine nice sevgi bağı ile çok sıkı bağlansınlar.'

OGLIT

Orhun Abideleri

oglıt < ogul+ıt: (is.) çocuklar

oglıtı kagan bolmış erinç (KT D 5) 'Oğulları kağan olmuş elbette'

OGUL

Orhun Abideleri

1. ogul: (is.) çocuk, evlat

on ok oglum türgėş kaganta makaraj tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti (KT K 13) 'On ok evladım Türgeş kağanından mühürdar Makaraç (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi.'

2. ogul: (is.) oğul, erkek evlat

inisi ėçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç (KT D 5) 'Küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette.'

kişi oglı: (birleşik kelime) insanoğlu

'İnsan, şahıs' anlamına gelen *kişi* sözcüğü ile birlikte *ogul* kelimesi bir araya geldiğinde birleşik kelime oluşturmakta ve 'insanoğlu' manasını ifade etmektedir.

üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.'

Uygur Metinleri

1. ogul: (is.) çocuk, evlat

oglın kişisin utuzmaduk yana tokuz on boş koń utmış (IB 29) '(Yarışta) çocuklarını ve karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış.'

2. ogul: (is.) yavru

kuş og(l)ı uça aztı kėyik oglı yügürü aztı (IB 15) 'Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti.'

3. ogul: (is.) oğul, erkek evlat

sever amrak ogulum yalaŋuz kalıp kelmeser bolmış bolgay odgurak adırılguluk alp ada (AYGulcalı 438-440) 'Sevgili$_2$ oğlum yalnız kalıp gelmezse, mutlaka olacak ayrılık tehlikesi.'

ogul kız: (bk. kız)

urı ogul: (ikileme) oğul, erkek evlat

'Erkek, genç' manasındaki *urı* sözcüğü, *ogul* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'oğul, erkek evlat' manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

köŋülteki teg körkle kutlug ülüglüg urı urı ogul kelürür (KİP 76) 'Gönlüne göre, güzel, mesut, (bir) erkek çocuğu (dünyaya) getirir.'

OK

Orhun Abideleri

ok: (is.) ok

bir erig okın urtı (KT D 36) 'Bir askeri okuyla vurdu.'

Uygur Metinleri

ok: (is.) ok, savaş ve avlanma aracı

okın yürekiŋe ursukmış teg sıkılur m(e)n emgekin (AYGulcalı 477-9) 'Okla kalbime vurulmuş gibi sıkılıyorum ızdırapla.'

agulug ok: (trm.) zehirli ok

Terim, 'zehirli ok' anlamında olup Budizmde yanılsamayı ifade eder (Tokyürek 2011: 443).

aŋ kėnki etözüg ėltinteçi üzeliksiz otaçılar ėligi agulug ok(ug) tartdaçı (BT3 487-490) 'En sonunda vücudu götüren kesintisiz hekimler hanı zehirli oku çıkaracak, bozacak.'

ok ya: (ikileme) ok (ve) yay

ok kelimesi, 'ok, yay' anlamına gelen *ya* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ok (ve) yay' şeklinde anlamı bulunmaktadır.

vçırlıg ok ya tutdaçı erür (BT8 133) 'Vajralı (elmaslı) ok (ve) yay tutacaktır.'

OK/ÖK

Orhun Abideleri

ok/ök: (ed.) kuvvetlendirme edatı

ol ok tün bodunın sayu ı(d)rımız (T 42) O gece halkını tamamen (geri) gönderdik.'

Uygur Metinleri

ok/ök: (ed.) kuvvetlendirme edatı, pekiştirme edatı (Ok/ök edatı hangi kelimeden sonra kullanılıyorsa o kelimeyi pekiştirmekte ve kuvvetlendirmektedir. Bu sözcükler sıfat, zamir, zarf kelime türlerini kapsamaktadır. Aşağıda ok/ök kuvvetlendirme-pekiştirme edatının bulunduğu kelime türleri örnekleriyle birlikte verilmiştir.)

t(e)ŋrim yal(a)ŋuklar yėrtinçüde turup (o)k ne ugurka t(e)ŋri tėp atı bolur olarnıŋ (AYÇetin2 1206-1210) 'Tanrım, insanlar yeryüzünde yaşayıp (da) nasıl, ne zaman tanrı diye adlandırılıyorlar?'

amtı ok: (zrf.) şimdi

amtı (o)k tıdıgsız köŋülin d(a)ntipalė ėligke (bar)ıp sizlerke isig öz bėreyin (Elmalı 2016: 290-2) ‘Şimdi de serinkanlı bir şekilde (sıkılmadan) hükümdar Daṇḍāpala’ya varıp sizlere yaşam vereyim.’

ançada ok: (zrf.) ondan sonra

nomlamışların nomlatmışların körser sizler ötrü ançada ok sımtagsız kınıg katıg köŋülin küyü küzetü bėrip (AYAyazlı 43-6) ‘Açıklamış (vaaz etmiş), açıklatmışları (vaaz etmişleri) gördükten sonra gayretli, istekli (bir) gönülle koruyup$_2$ ...’

ançulayu ok: (zrf.) böylece, bu şekilde

ançulayu ok meniŋ y(e)me olarnıŋ teg tsuy irinçü agır ayıg kılınçlarım arızun alkınzun (AYÖlmez 138$_{22-3}$-139$_{1-2}$) ‘Bu şekilde benim de onların(ki) gibi kötü$_2$, berbat$_2$ davranışlarım temizlensin.’

bo ok: (sıf.) bu

bo ok çambudivip (yėrtinçü yėr suv)da dantipalė (atl(ı)g ėlig beg) bar erti (Elmalı 2016: 234-6) ‘Bu Jambudvip (diye anılan dünyada) Daṇḍāpala isminde bir hükümdar varmış.’

monta ok: (zrf.) burada

ne emgek erser monta ok emgenelim (Elmalı 2016: 215-6) ‘Azabımız ne ise burada çekelim.’

siz ök: (zam.) siz

bėş ajun tınl(ı)g oglanlarınıŋ yalaŋuz umugı siz ök bolduŋuz (BT3 893-5) ‘Beş varlık şekli canlılarının yalnızca siz oldunuz.’

ol ok: (sıf.) o

ol ok k(uvrag) arasın(ta adın bi)r altı törlüg ... edrem(ler)ke tü(kellig) kiçig yigit arhant toyın (bar erti) (Elmalı 2016: 522-5) ‘İşte o cemaat arasında (başka bir), altı türlü ... erdemlere muktedir genç arhant rahip vardı.’

yeme ök: (zrf.) yine

yeme ök açataştru atlıg ėlig han erdi (MaitrTekin 58$_{43-4}$) ‘Ve yine Ajātaşatru adlı bir hükümdar vardı.’

OKI-

Orhun Abideleri

okı- < ok+ı-: (f.) çağırmak, davet etmek

okıglı (okıgalı) kelti (BK 28) ‘Davet etmeye geldi.’

Uygur Metinleri

1. okı- < ok+ı-: (f.) çağırmak, seslenmek

sevigli(g) (üni)n tokuz örki beglerig okıp ince tėp tėdi (Elmalı 2016: 1704-6) ‘Sevimli sesiyle doksan dokuz hükümdarı çağırıp şöyle dedi.’

okı- ötün-: (ikileme) çağırmak

okı- fiili, ‘bildirmek, sormak; söylemek’ manasına gelen *ötün-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmaktadır. Bu ikileme cümle içerisinde ‘çağırmak’ anlamında kullanılmaktadır.

sen ne üçün kaŋım vaişiravane m(a)haraaçıg okıyur ötünür s(e)n (AYAyazlı 935-7) ‘Sen ne için babam Vaiśravaṇa Mahārāja’yı çağırıyorsun?’

2. okı- < ok+ı-: (f.) okumak, yazılı vaya yazısız bir metni seslendirmek

vaybaj on karmap(a)tıg okıyu (tegintim) (Elmalı 2016: 1754-5) ‘Vaibhāṣika okuluna ait On Karmāpatha’yı okuyarak saygıyla sundum.’

biti- okı-: (bk. biti-)

okı- sözle-: (ikileme) okumak, söylemek

okı- fiili, ‘söylemek’ manasında bulunan *sözle-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘okumak, söylemek’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

nom erdinig boşguntaçı tutdaçı okıdaçı sözledeçi (AYAyazlı 1076-8) ‘Öğreti mücevherini öğretecek, okuyacak söyleyecek.’

OKSUZ

Orhun Abideleri

oksuz < ok+suz: (sıf.) düzensiz, örgütsüz

idi oksuz kök türük ança olorur ermiş (KT D 3) ‘(Bölgede) dağınık hâldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış.’

Uygur Metinleri

1. oksuz < ok+suz: (sıf.) gelişigüzel

oksuz tegінçsiz ot yalın içinte örtenür biz (MaitrTekin $78_{60\text{-}1}$) ‘Gelişigüzel$_2$ ateş ve alev içinde yanarız.’

oksuz tegінçsiz: (ikileme) gelişigüzel

Her ikisi de ‘gelişigüzel’ anlamına gelen *oksuz* ve *tegińçsiz* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *üç adrı süŋün olarnı oksuz tegińçsiz öz konukra sançarlar tartarlar* (MaitrTekin 75_{14-6}) ‘Üç cevherli mızrakları ile (trişūla) bunları gelişigüzel$_2$ kendi yakınındaki komşusunu vururlar, çekerler.’

2. oksuz < ok+suz: (sıf.) kesintisiz

> *bilge biligniŋ adırtı erser ol oksuz yoltakı bilge bilig erür* (SY $108b_{5-6}$) ‘İdrâkin (prajñā) farkı ise, tam o kesintisiz yoldaki idrâktir.’

oksuz arasız: (ikileme) kesintisiz, aralıksız

oksuz sözcüğü, ‘doğrudan’ manasında kullanılan *arasız* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘kesintisiz, aralıksız’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *oksuz arasız açıg (tarka) emgek teginürler* (BT38 Aa_{160-1}) ‘Aralıksız acıya$_2$, sıkıntıya ulaşırlar.’

OL

Orhun Abideleri

1. ol: (zam.) 3. teklik kişi zamiri

> *ol tegdökde bayırkunuŋ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı* (KT D 36) O saldırdığında Bayırku’nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.’

2. ol: (sıf.) o işaret sıfatı

> *bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg* (KT G 7) ‘Bilgisiz (cahil) kişi(ler) o sözü (dikkate) alıp, yakına varıp çok (sayıda) kişi öldün.’

3. ol: (bil. ek.) -dır/-dir bildirme eki

> *bilge toṅukuk kötüdür, aksidir* (T 34) ‘Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.’

Uygur Metinleri

1. ol: (zam.) 3. teklik kişi zamiri

> *kayu kişi tözüntin berü irig yavgan üküş y(a)vlak köŋüllüg bolsar ol adınagunı ölürgeli ugrayur* (Elmalı 2016: 87-90) ‘Kim yaradılıştan kaba ve çok kötü kalpli ise o, başka birini öldürmeye meyillidir.’

2. ol: (sıf.) o işaret sıfatı

ol ėlig hannıŋ ne törlüg buyan edgü kılınçı erser anı barça biziŋe evirzün (AYAyazlı 455-7) ‘O hükümdarın$_2$ ne tür erdemi$_2$ var ise hepsini bize yöneltsin, bağışlasın.’

3. ol: (bil. ek.) -dır/-dir bildirme eki, yüklem bağlayıcısı

er abka barmış tagda kamılmış teŋride erklig tėr ança biliŋler yabız ol (IB 12) ‘Adam(ın biri) ava gitmiş Dağda (yürürken) düşmüş. Kudretli (tanrı) göklerde, der. Öylece biliniz: (Bu fal) çok kötüdür.’

OLOR-

Orhun Abideleri

1. olor- < ol-or-: (f.) oturmak, bir yerde yaşamak

altun yışda oloruŋ (T 31) ‘Altay (ormanlı) Dağları’nda oturun.’

2. olor- < ol-or-: (f.) (tahta) oturmak, (tahta) çıkmak

olortukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod(un ö)girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti (BK D 2) ‘Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.’

Uygur Metinleri

1. olor- ~ olur- < ol-or-: (f.) oturmak, durmak, ikamet etmek

vaişiravane m(a)haraaça (olor)mış oronıntın örü turup (t(e)ŋri) t(e)ŋrisi burhanka ınçe (tėp öt)ündi (AYAyazlı 844-7) ‘Vaiśravaṇa Mahārāja oturduğu yerden kalkıp tanrı tanrısı Buddha’ya şöyle söyledi.’

olur- tur-: (ikileme) oturmak kalkmak

olur- fiili, ‘ayağa kalkmak’ manasına gelen *tur-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘oturmak kalkmak’ anlamını ifade etmektedir.

ol tėgin udlukları artok yıgrılıp (olur)galı turgalı umatın (BT13 65-7) ‘O prens uylukları çok fazla sıkışıp oturup kalkamadı.’

2. olur- < ol-or-: (f.) tahta oturmak

atası (ėli)g begniŋ adın ajunka barma(kıŋa) ertingü busuşlug bolup ėl orunıŋa (olurgalı) korkup öz köŋüliŋe ınçe (tėp tėdi) (Elmalı 2016: 2066-2070) ‘Hükümdar babasının başka (bir) varlığa ulaşmasına son derece üzülüp tahtta (oturmaya) korkup kendi kendine şöyle (dedi).’

3. olur- < ol-or-: (f.) (ibadete) oturmak, (ibadet) yapmak

bo yaykı birkçan olurmış arhant toyınlar üç törlüg bilge biligke tükellig ertiler (BT3 400-2) 'Bu yaz_2 ibadete oturmuş arhant (ve) rahipler üç türlü bilgiye sahiptir.'

OLORMA-

Orhun Abideleri

1. olorma- < ol-or-ma-: (f.) oturmamak, durmamak

türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormad(ım) (KT D 27) 'Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.'

2. olorma- < ol-or-ma-: (f.) (tahta) oturmamak

(neŋ yı)lsıg bodunta üze olormadım (BK D 21) 'Refah içerisindeki halka kağan olmadım.'

Uygur Metinleri

olorma- < ol-or-ma-: (f.) oturmamak, durmamak

süzük köŋül öritgülük t(e)ŋ(ri) ... erigin olurmaz mu (Elmalı 2016: 2604-5) 'Temiz düşünce besleyecek (olan) tanrı (Buddha rahat) tavırlarla oturmaz mı?'

OLORSIK

Orhun Abideleri

olorsık < ol-or-sık: (is.) oturma

ol sawıg èşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi (T 12) 'O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.'

Uygur Metinleri

olorug < ol-or-ug: (is.) oturma

oŋ adakın basıp èki t(izleri)n turgurup bèçin olorugın olormış kergek (BT23 D_{133-4}) 'Ön ayağına basıp, iki dizlerinin (üzerinde) durup maymun oturuşunda oturmalı.'

OLORT-

Orhun Abideleri

olort- < ol-or-t-: (f.) (tahta) oturtmak

türük bodun atı küsü yok bolmazun tèyin özümün ol teŋri kagan olortdı (BK D 21) 'Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni, (ebedî) gök tahtta oturttu.'

Uygur Metinleri

olgurt- < ol-gur-t-: (f.) oturtmak

tört oglank(ı)yalarıg uz tonandurup ėtip yaratıp birer burnaçta suv tutdurup tört buluŋta olgurtzun (AYÇetin1 433-6) 'Dört genç erkeği güzelce donatıp süsleyerek (ellerinde) birer su kabı tutturarak dört tarafa oturtsun.'

ON

Orhun Abideleri

on: (sıf.) on sayısı

on erig toŋa tėgin yogınta egirip ölürtümüz (KT K 7) 'On askeri Tonga Tegin'in cenaze töreninde çevirip öldürdük.'

on ok: (sıf.) bir boy

on ok oglıŋa tatıŋa bunı körü biliŋ (KT G 12) 'On Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin.'

onunç: (sıf.) onuncu

bunça kazganıp kaŋ kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı (BK G 10) 'Bunca (şeyi) elde edip babam (Bilge) kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında sonsuzluğa uçup gitti.'

Uygur Metinleri

on ~ ondın ~ ontın: (sıf.) on sayısı

etözin üç tilin tört köŋülin üç on törlüg kılınç yolların buzdum (AYÖlmez 134_{18-20}) 'Vücutla üç, dille dört, gönülle üç (kez) on ayrı davranış yollarını bozdum.'

on at: (trm.) on ad

Budist metinlerinde ve Eski Uygur metinlerinde Buddha ya da Buddhalar pek çok şekilde adlandırılmaktadır. Bu metinlerde Buddhaların adının yanı sıra onların nitelikleri de onları ifade etmektedir. Böylece metinler içinde Buddha'yı işaret eden pek çok ifade ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan en karakteristiği ise Buddha'nın on unvanıdır ki bu unvanların tamamı bütün Buddhalarda bulunmak zorundadır. Buddha'nın on unvan, onun gücünü, bilgeliğini, erdemini ve merhametini gösteren ifadelerden oluşmaktadır (Tokyürek 2011: 167).

bo on atka tükellig şakimuni atl(ı)g burhan bolgay (AYÖlmez 187_{11-2})

'Bu on isme eksiksiz sahip olan Śakyamuni adlı Buddha olacak.'

on ayıg kılınç: (bk. ayıg)

on edgü kılınçlar: (trm.) on iyi hareketler

'İyi, güzel' anlamında olan terim, on iyi hareket için kullanılır. Bu on iyi hareket Budizmde on emir olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 331).

> *on edgü kılınçlıg yolug artat(ur)lar erdi* (MaitrTekin 57_{5-7}) 'On iyi amelli yolu bozarlardı.'

on küç: (trm.) on güç

Terim 'Buddha'nın on gücü' anlamındadır (Tokyürek 2011: 181).

> *on küçlüg ulug yarlıkançuçı köŋüllüg uluş ulugı tükel bilge biliglig teŋri teŋrisi burhan üze* (BT3 54-7) 'On güçlü büyük merhametli gönle sahip halkın ulusu tam bilgili$_2$ tanrılar tanrısı Buddha üzerine.'

on paramitlar: (trm.) on pāramitā

Terim, on pāramitā ya da Nirvāṇa'ya geçme bilgisi olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 281).

> *buyanlı bilge biligli yorıglar erser k(a)ltı bėş buyan edgü kılınç arkalıg kamag on p(a)ramitlar erür* (AYTokyürek 2622-5) 'Erdem ve bilgi$_2$ eylemleri beş iyi$_2$ eylem destekli (olan) tam on pāramitādır.'

on törlüg at: (trm.) on türlü ad

bk. on at

> *anta yana anıŋ on törlüg atı erür* (BT1 D_{38-9}) 'Ondan sonra yine onun on türlü adıdır.'

on törlüg çınju tėgme ertükteg çın kėrtü arıg süzük köŋül: (bk. köŋül)

on törlüg orunlar: (trm.) on türlü yerler

Terim, Budizmde bir Bodhisattva'nın gelişmesini sağlayan elli iki bölümün on aşaması olarak gösterilir (Tokyürek 2011: 303).

> *inçip bo irü b(e)lgüler közüŋülük on törlüg orunlar y(e)me kayu erür* (AYTokyürek 2815-7) 'Şöyle (ki) bu işaretlerin$_2$ tezahür edeceği on türlü yer (Skr. daśabhūmi) yine hangisidir?'

ontın sıŋarkı alku kamag burhanlar: (trm.) on yöndeki bütün Buddhalar

Terim, on yön anlamında olup evreni ifade eder. Bütün evren, bütün fiziksel alan anlamında kullanılan terim özellikle on yön yani doğu, batı, kuzey, güney, kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı ve güneybatı olan sekiz yön ile yukarı ve aşağı yönlerinden oluşur. Budist yazmalarda evrendeki bütün yönler Buddha varlığı olarak gösterilir (Tokyürek 2011: 93-4).

ontın sıŋarkı alku kamag burhanlarka üzeliksiz üsdünki yėg köni tüz tuymakıg tuymışlarka (AYÖlmez III.3b$_{1-3}$) ‘On yöndeki bütün$_2$ Buddhalara, daha üstün bulunmayan (en) üstün, mükemmel, doğru düz sezmeyi (Anuttarasamyaksaṃbodhi) sezmişlere ...’

ontın sıŋarkı burhanlar: (trm.) on yöndeki Buddhalar

bk. ontın sıŋarkı alku kamag burhanlar

ontın sıŋarkı burhanlar uluşın keze yapa yorıp bodis(a)t(a)vlar kuvragı birle birle bolup (AYTokyürek 1175-7) ‘On yöndeki Buddha alanını sırasıyla bütünüyle gezip Bodhisattvalar topluluğu ile bir olup ...’

ontın sıŋar yėrtinçüde erig ornag tutmışlar: (trm.) on yöndeki yeryüzünde yer tutmuşlar

bk. ontın sıŋarkı alku kamag burhanlar

ontın sıŋar yėrtinçüde erig ornag tutmışlarka (AYUçar1 35-6) ‘Yeryüzünün on yönüne varmış, ulaşmışlara ...’

onunç: (sıf.) onuncu

tok(u)zunç aylı onunç ay tumlıg üd tėp tėtmiş ol (AYUçar2 556-7) ‘Dokuzuncu ay (kasım) ile onuncu ay (aralık), soğuğun zamanı olarak adlandırılmış.’

sekiz on törlüg ėyinki edgüler: (bk. sekiz)

sekiz on törlüg nayrag atlıg iyinki edgüler: (bk. sekiz)

OPLA-

Orhun Abideleri

opla- < opul-a: (f.) ileri atılarak saldırmak

köl tėgin azman akıg binip oplayu tegdi (KT K 5) ‘Köl Tegin azman ak atına binip ileri atılıp saldırdı.’

oplayu teg-: (deyim) ileri atılarak saldırmak

‘İleri atılarak saldırmak’ anlamındaki *opla-* fiili, ‘saldırmak, hücum etmek’ manasında kullanılan *teg-* fiili ile birlikte kullanıldığında kalıplaşarak deyim oluşturmakta ve ‘ileri atılarak saldırmak’ şeklinde anlamlandırılmaktadır. *opla-* fiili, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Abidelerinde her zaman *teg-* fiili ile birlikte geçmektedir.

köl tėgin yadagın oplayu tegdi (KT D 32) ‘Köl Tegin yaya olarak ileri atıldı.’

ORDO

Orhun Abideleri

ordo: (is.) ordu, karargâh

oguz yagı ordog basdı (KT K 8) 'Düşman Oğuzlar karargâhı bastı.'

Uygur Metinleri

1. ordo: (is.) saray, köşk, kale

anın inçip tuggaylar biziŋ t(e)ŋridem orduta (AYÇetin2 1633-4) 'İşte bu nedenle doğacaklardır onlar bizim ilahi sarayımızda.'

ordo karşı: (ikileme) saray, köşk

'Saray, köşk, kale' anlamlarında olan *ordo* kelimesi, yine aynı anlamda 'köşk, saray' şeklinde geçen *karşı* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'saray, köşk' şeklinde anlamını koruyarak metinlerde görülmektedir.

ėrteki kün ök ordug karşıg kodup toyın dıntar bolayın (MaitrTekin 47_{19-21}) 'Yarın hemen sarayı terk edip râhip$_2$ (bhiksu) olmak istiyorum.'

2. ordo: (is.) yer, mahal, şehir

ıdok tujit ordoda orun ornag tuta y(a)rlıkamış erip (Elmalı 2016: 45-7) 'Tuşita cennetine yerleşerek buyurmuş.'

ORTO

Orhun Abideleri

orto: (is.) orta

közün körmedök kulkakın ėşidmedök bodunumun ilgerü (kün togsıkıŋa) bėrgerü (kün ortosı)ŋa kurıgaru (kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋa tegi konturtum) (BK K 11) 'Gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.'

Uygur Metinleri

orta ~ ortu ~ ortun ~ otara ~ otıra ~otra ~ otru: (is.) orta, ortasında

bars kėyik eŋleyü barmış ortu yėrde amgaka sokuşmış (IB 49) 'Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış.'

ORUK

Orhun Abideleri

oruk: (is.) oyuk, geçit

bir at orukı ermiş (T 24) ‘Bir atın geçebileceği kadarmış.’

Uygur Metinleri

1. oruk: (is.) yol

kün t(e)ŋri orukıŋa suvnuŋ ergeçlenmişiŋe okşatu erür (BT7 $A_{239-240}$)

‘Güneş yoluna, suyunun dalgalanmasına benzer.’

iz oruk: (ikileme) yol

Her ikisi de ‘yol’ anlamında kullanılan *iz* ve *oruk* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yol’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

tamu prėt yılkılarnıŋ öŋi öŋi izi orukı tėtir (BT2 191-3)

‘Cehennem(deki) aç ruhlu hayvan sürülerinin farklı farklı yoludur.’

kėrtü nom tözlüg yolug oruk: (trm.) doğru dharmā esaslı yol, yer

Sekiz gerçek ya da doğru yol, Arhat’ı Nirvāṇa’ya ulaştıran sekiz asil yol olarak tanımlanan terim, ızdırabı durdurma yolları olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 41).

kėrtü nom tözlüg yolug orukug y(a)rutu yaltrıtu y(a)rlıkazunlar (AYÖlmez 160_{2-3}) ‘Gerçek öğreti (dharmā) esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar.’

nom tözlüg yol oruk: (trm.) dharmā esaslı yol

Terim, ‘Buddha gerçeğine girme durumu’ olarak anlamlandırılır (Tokyürek 2011: 210).

kėrtü nom tözlüg yolug orukug y(a)rutu yaltrıtu y(a)rlıkazunlar (AYÖlmez 160_{2-3}) ‘Gerçek öğreti (dharmā) esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar.’

yol oruk: (ikileme) yol

Her ikisi de ‘yol’ anlamında kullanılan *yol* ve *oruk* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamını korumaktadır.

bo sekiz törlüg nomlar küçinte nirvanlıg balıknıŋ yolı urukı açılur (BT28 G_{33-5}) ‘Bu sekiz türlü öğretilerin gücünde Nirvaṇā şehrinin $yolu_2$ açılır.’

2. oruk: (is.) çare

kėrtü nom tözlüg yolug orukug y(a)rutu yaltrıtu y(a)rlıkazunlar (AYÖlmez 160_{2-3}) ‘Gerçek öğreti (dharmā) esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar.’

OT

Orhun Abideleri

ot: (is.) ateş

birki bodunug ot suv kılmadım (KT D 27) 'Birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim.'

Uygur Metinleri

oot ~ ot: (is.) ateş, alev

ėkidin eyegüsin söküp yürekin tarta alıp otka i(ti)lzünler (Elmalı 2016: 3131-3) 'İki yandan kaburgasını söküp, yüreğini çekerek alıp ateşe atsınlar.'

nizvanılıg yėti ot: (trm.) ihtiraslı yedi ateş

Yedi haberci, aracı ya da kleśa anlamına gelen terim, beş kleśa'ya ek olarak yanlış görüş ve nesnelere bağlanmayı da içine alır. Ayrıca yedi kir anlamında olan söz de yedi ihtirası gösterir ki burada tembellik ve cimrilik de yer alır (Tokyürek 2011: 35).

nizvanılıg y(ė)ti otın örtenteçi tınl(ı)glar (AYUçar1 572-4) 'İhtiraslı yedi ateşi yakan canlılar.'

ot kusdaçı tamu: (trm.) ateş kusan cehennem

Terim, cehennemdeki günahkârlara ateş kusan köpek ya da yılan olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 367).

ot kusdaçı tamuda (BT2 623) "Ateş püsküren, kusan cehennemde ...'

ot suv: (ikileme) ateş (ve) su

'Ateş, alev' anlamına gelen *ot* sözcüğü, 'su' manasındaki *suv* kelimesi ile birlikte kullanıldığında birbirine zıt anlamlı olan ikileme oluşturmakta ve 'ateş (ve) su' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

yılkı ajunt(a tug)mış tınlıglar kayusı ot suv (kayu)sı yėl teg kayusı toprak yėyürle(r) içerler (MaitrTekin $112_{14\text{-}7}$) 'Hayvanlar âleminde doğmuş yaratıklardan bazıları ateş ve su, (bazı)ları rüzgar, bazıları toprak yer ve içerler.'

ot teŋri: (trm.) ateş tanrısı

Terim, ateş elementini ifade eder. Ateş, tanrı Zurvan'ın oğludur ve Ōhrmazd ve Ahriman'dan önce yaratılmıştır. Bir tanrı olduğu düşünülür. Su tanrısının erkek kardeşi ve eşidir. Bütün maddî varlıkların babası olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 483).

bėşinç ot t(e)ŋri (Özbay 2014: 75) 'Beşincisi ateş tanrısı(dır).'

ot yalın: (ikileme) ateş, alev

Her ikisi de aynı manaya gelen *ot* ve *yalın* kelimeleri ikileme oluşturmakta ve 'ateş, alev' anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *otın yalının (yörgen)miş ulug bedük bulıt (osu)glug sansız tümen kolti nayut san(ı)nça kiçig tamuluglar kelirler* (MaitrTekin 70_{6-9}) 'Ateş ve alevlerle (çevril)miş büyük, muazzam bir bulut gibi sayısız ufak cehennemlikler gelir.'

ulug bulıt ot yaruklug bodisatav: (trm.) büyük bulut, ateş ışıklı Bodhisattva

Terim, mahā 'büyük', megha 'bulut', agni 'ateş' ve prabha 'ışık, parlaklık' kelimelerinden oluşur. Mahāmegha, bir Buddha'nın adıdır (Tokyürek 2011: 110).

> *ulug (bulıt ot) y(a)ruklug bodis(a)t(a)v* (BT13 177-8) 'Büyük bulut, ateş ışıklı Bodhisattva.'

OTÇA

Orhun Abideleri

otça < ot+ça: (is.) ateş gibi

> *türgėş kagan süsi bulçuda otça borça kelti* (KT D 37) 'Türgeş kağanının ordusu Bulçu'da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.'

OTUZ

Orhun Abideleri

otuz: (sıf.) otuz sayısı

> *(köl) tėgin ol süŋüşde otuz yaşayur erti* (KT K 2) 'Köl Tegin o savaşta otuz yaşındaydı.'

otuz tatar: (sıf.) bir boy

> *kırkız kurıkan otuz tatar kıtań tatawı kop yagı ermiş* (KT D 14) 'Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kitanlılar (ve) Tatavılar hep düşmanmış.'

Uygur Metinleri

otuz: (sıf.) otuz sayısı

> *(tınlı)glarnıŋ ėki yüz kolti yüz tümen yıl ertser mharaurap tamuda tėmin ök bir kün bir tün bolur* (MaitrTekin 84_{3-6}) 'İnsanlatın iki yüz otuz koṭi bir milyon yıl geçse Mahāraurava cehenneminde ise bir gün bir gece olur.'

otuz artokı üç öŋi teŋri yėriniŋ erkligi: (trm.) otuz üç tanrı yerinin hükümdarı

‘Tanrıların kralı ya da cennetin hükümdarı’ anlamına gelen Indra, savaş, fırtına (öfke) ve yağmur tanrısıdır. Indra, Rig Veda döneminde savaşçı ve savaş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Bu özelliği ile de tanrıların lideri olmuştur (Tokyürek 2011: 395).

> *otuz artokı üç öŋi teŋri yėriniŋ erkligi* (AYÇetin2 1256-8) ‘Otuz üç tanrı yerinin hükümdarı.’

tört otuz alplar: (trm.) yirmi dört yiğit

Terim, Mahāyanistler tarafından oluşturulan yirmi sekiz Budist halef ya da patriği ifade eder. Bu halefleri T’ien-t’ai okulu yirmi üç ya da yirmi dört olarak göstermektedir (Tokyürek 2011: 455).

> *tört otuz alplarnıŋ psak d(a)rnisı üze y(e)me ötünüp* (BT7 A_{307-8}) ‘Yirmi dört yiğidin, halefin tac Dhāranī’sı üzerine de yalvarıp ...’

tört otuz alplar yoginilar: (trm.) yirmi dört yiğit

bk. tört otuz alplar

> *ulatı tört otuz alplar yoginilar* (BT7 A_{31}) “Ve yirmi dört yiğitler, yoginler.’

tört otuz orunlartakı alplar yoginilar: (trm.) yirmi dört yerdeki yiğitler

bk. tört otuz alplar

> *kentü öznüŋ til üze tatıp üç orunlarka tegürüp öz etözdeki divatalarka y(e)me tapınıp m(a)hakalaka sın supurganta erteçilerke tört otuz orunlartakı alplarka yoginilarka alku yėrtinçülüg kuvragl(a)rka y(e)me bėrip ögirmişin sakıŋu ol* (BT7 A_{770-6}) ‘Kendi dili nedeniyle sıkıntı çekip üç yere ulaşıp, kendi vücudundaki devatālara saygı gösterip ve mahākāla’ya, mezardan$_2$ geçenlere, yirmi dört yerdeki yiğitlere, yoginilere, bütün yeryüzündeki topluluğa verip sevindirdiğini düşündü.’

OZ-

Orhun Abideleri

oz-: (f.) kurtulmak

> *oza yaŋa keligme süsin agıt(d)ım* (BK D 31) ‘Kurtularak dağılıp gelen ordusunu püskürttüm.’

Uygur Metinleri

oz-: (f.) kaçmak, kurtulmak, serbest kalmak

üç yavlak yoltakı açıg tarka emgeklertin ozguluk eŋ kėninte burhan kutın bulguluk tüşke utlıka tegürü tegingey m(e)n (AYÇetin2 363-7) 'Üç kötü yoldaki (Skr. saṃsāra) ızdırap dolu sıkıntılardan kurtulmalarını (ve) en sonunda Buddha kutunu bulmayı sağlayacak sonuca ulaşmalarını sağlayacağım.'

ert- oz-: (bk. ert-)

oz- adrıl-: (ikileme) kurtulup ayrılmak

oz- fiili, 'ayrılmak, çıkmak' anlamındaki *adrıl-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kurtulup kaçmak' manasına gelmektedir.

edgüli ayıglı kılıçlarnıŋ tüşleri tegküde neŋ olartın ozgalı adrılgalı bolmaz (BT2 925-8) 'İyi (ve) kötü davranışlarının sonuçları ortaya çıktığında hiçbir şekilde onlardan kaçıp kurtulamaz.'

oz- kurtul-: (ikileme) kurtulmak

Her ikisi de 'kurtulmak' anlamında kullanılan *oz-* ve *kutrul-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve sözcükler anlamlarını korumaktadır.

tuga teglük kişi osuglug bu tugmak ölmek ulug adadın ozgu kurtulgu buluŋ yıŋak arıtı ukmazlar (MaitrTekin 43_{15-8}) 'Kör bir insan gibi bu doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden (samsara) kurtulacak hiçbir köşe bucak bilemezler.'

oz- ün-: (ikileme) kurtulup çıkmak

oz- sözcüğü, 'yükselmek' manasındaki *ün-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kurtulup çıkmak' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

üç uguş yėrtinçüdin t(e)rk ozup ünüp (BT2 889-890) 'Üç yerden hemen kurtulup çıkıp ...'

-Ö-

Ö-

Orhun Abideleri

ö-: (f.) düşünmek

bir todsar açsık ömez sen (KT G 8) 'Bir doyarsan açlığı düşünmezsin.'

Uygur Metinleri

ö-: (f.) düşünmek

toruk at semritti yėrin öpen yügürü barmış (IB 16) ‘Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş.’

ö- köŋülker-: (ikileme) tefekkür etmek

Her ikisi de ‘düşünmek’ anlamına gelen *ö-* ve *köŋülker-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘tefekkür etmek’ manasına gelmektedir.

ömekte köŋülkermekte yanmaksız turıtmaksız kılgalı (AYÇetin2 990-2) ‘Tefekkür etmek konusunda sebatkâr kılmaya ...’

ö- sakın-: (ikileme) düşünmek

Her ikisi de ‘düşünmek’ manasında kullanılan *ö-* ve *sakın-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘düşünmek’ anlamını ifade etmektedir.

küzetür öyü sakınu bo nomug körserler birök nomlataçıg bışrundaçı tutdaçıg öge alkayu bėrürler edgülerin muŋadınçıg (AYAyazlı 1234-8) ‘Bu öğretiyi korumayı düşünüp$_2$ açıklayacak olanı, gerçekleştirecek olanı$_2$ (onların) iyiliklerini fevkalade (diye) överler.’

ÖD

Orhun Abideleri

öd: (is.) gönül, iç

ödiŋe küni tegdök üçün yagı boltı (BK D 29-30) ‘Gönüllerine haset girdiği için düşman oldular.’

ÖDÜŞ

Orhun Abideleri

ödüş < öd+üş: (is.) bir tam gün

kök öŋüg yoguru sü yorıp tünli künli yėti ödüşke suwsuz keçdim (BK G-D ‘Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.’

ÖG

Orhun Abideleri

ög: (is.) anne

ögüm katun ulayu öglerim ek(e)lerim keliŋünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küŋ boltaçı erti (KT K 9) ‘Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariye olacak idi.’

Uygur Metinleri

ög: (is.) anne

kaçan birök kirserler ög karınınta umayta anta y(e)me t(e)ŋriler anı teg ök küzetürler (AYÇetin2 1245-8) ‘Ana rahmine düştüklerinde orada da tanrılar onları aynı şeklide korurlar.’

ög ana: (ikileme) anne

Her ikisi de ‘anne’ anlamına gelen *ög* ve *ana* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve bu sözcükler anlamlarını korumaktadır.

ög analar arasınta kamagta yėg adruk s(e)n (AYÇetin1 864-5) ‘Tüm analar içinde en iyisisin.’

ög kaŋ: (ikileme) anne-baba

ög kelimesi, ‘baba’ anlamına gelen *kaŋ* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘anne-baba’ manasına gelmektedir.

ölüm matar kelip özde tugmış sever ogulug kızıg ulatı ögüg kaŋıg barça adırıp adın ajunka ėltü barır (Elmalı 2016: 2831-4) ‘Ölüm canavarı Mātār gelince, kendisinden doğan sevgili oğlu (ve) kızını (başka) varlığa, anasını babasını (onlardan) ayırıp başka bir varlığa götürür.’

ög teŋri: (trm.) ana tanrı ya da hayatın annesi

Terim, hayatın annesi anlamında olup ilk uyandırılan kişi olarak kabul edilir. Ayrıca Hayatın annesi ilk insanın yani Ōhrmazd’ın da annesidir. Hayatın annesi Ōhrmazd’ı uyandırmıştır (Tokyürek 2011: 485).

aşnukı ög t(e)ŋri (BT5 202) ‘Önceki ana tanrı, hayatın annesi.’

ÖG-

Orhun Abideleri

ög-: (f.) övmek

türük beglerin bodunın ertiŋü timag? ėtdi ögdi (BK G 15) ‘Türk beyleri, halkı pek çok saygı gösterdiler, övdüler.’

Uygur Metinleri

ög-: (f.) övmek, methetmek

kodıkı yavaz ed tavarlarıg satıgka tegzün tėp ögdümüz (MaitrTekin $61_{19\text{-}21}$) ‘Bayağı kötü malları satılsın diye övdük.’

ög- alka-: (ikileme) övüp yüceltmek

Her ikisi de ‘övmek, methetmek’ anlamında kullanılan *ög-* ve *alka-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ övüp yüceltmek’ manasında kullanılmaktadır.

> *bir ünin bo nom erdinig nomladaçı nomçıg öge alkayu ince tėp y(a)rlıkagaylar* (AYAyazlı 541-3) ‘Bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmeni tek bir ağızdan övüp$_2$ şöyle buyuracaklar.’

ög- küle-: (ikileme) övmek, methetmek

Her ikisi de ‘övmek, methetmek’ anlamında kullanılan *ög-* ve *küle-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘övmek, methetmek’ anlamına gelmektedir.

> *bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg y(e)me ayasar açısar ögser küleserler ötrü ol yalaŋuklar hanı bizni ögirzün sevinzün* (AYAyazlı 442-7) ‘Bu öğreti mücevherini öğrenip, gerçekleştirip dört tür topluluğa$_2$ da saygı gösterir$_2$, överlerse$_2$ sonra o insan hükümdar bizi mutlu etsin$_2$.’

ög- yıv-: (ikileme) övmek, methetmek

Her ikisi de ‘övmek, methetmek’ manasında kullanılan *ög-* ve *yıv-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘övmek, methetmek’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

> *sans(ı)z üküş t(e)ŋri hatunları ırakdın turup seviglig ünin ırlayu ėlig begig ögüp yıvıg ince tėp tėdiler* (Elmalı 2016: 2978-2981) ‘Pek çok tanrı hanımları uzaktan bakıp, sevimli sesleriyle şarkı söyleyip hükümdarı överek şöyle dediler.’

ög- yükün-: (ikileme) övüp yüceltmek

ög- fiili, ‘ululamak, ibadet etmek, baş eğmek’ manalarındaki *yükün-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘övüp yüceltmek’ anlamına gelmektedir.

> *alku kamag sudurlarnıŋ ėlig hanıya siziŋe öge yükünü teginür m(e)n* (BT26 32b$_{13-7}$) ‘Bütün$_2$ sūtraların hükümdarını$_2$ size övüp yüceltiyorum.’

ÖGİR-

Orhun Abideleri

ögir- < ög-ir-: (f.) kıvanmak, sevinmek

> *türük begler bod(un ö)girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti* (BK D 2) ‘Türkler beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.’

ögir- sewin-: (ikileme) sevinmek, mutlu olmak

Her ikisi de ‘sevinmek, mutlu olmak’ anlamına gelen *ögir-* ve *sewin-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını koruyarak ‘sevinmek, mutlu olmak’ şeklinde abidelerde geçmektedir.

> *kara bodun kaganım kelti tėp ög(irip sewinti)* (BK D 41) ‘Avam halkı kağanım geldi, diye sevinip mutlu oldu.’

Uygur Metinleri

ögir- < ög-ir-: (f.) kıvanmak, sevinmek

> *bodis(a)t(a)vnıŋ antag muŋadınçıg çatiklıg işiŋe ėyin ögirip öge alkayu ince tėp şlok sözletiler* (AYGulcalı 292-5) ‘Bodhisattva’nın öyle olağanüstü doğum efsanesinden dolayı sevinip (onu) överek$_2$ şöyle şiir söylediler.’

ögir- sevin-: (ikileme) sevinmek

Her ikisi de ‘sevinmek’ anlamında kullanılan *ögir-* ve *sevin-* fiilleri ikileme oluşturmakta ve ‘sevinmek’ manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *ölümte ozupan ögire sebinü yorıyur tėr* (IB 49) ‘Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der.’

ÖGLEŞ-

Orhun Abideleri

ögleş- < ög+le-ş-: (f.) anlaşmak

> *ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawışalım tėmiş* (T 20) ‘Üç kağan anlaşıp Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim, demiş.’

ÖGSÜZ

Orhun Abideleri

ögsüz < ög+süz: (sıf.) öksüz

> *köl tėgin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı* (KT K 8-9) ‘Köl Tegin öksüz ak atına binip dokuz askeri mızrakladı.’

Uygur Metinleri

ögsüz < ög+süz: (is.) annesiz

> *teŋri teŋrisi burhan öglük ögsüz teŋr(i) yėrinteki teŋrile üçün irinçkençüçi yarlıkançuçı köŋül ogrınta inçsiz bolu yarlıkar ert(i)* (MaitrTekin 106$_{7\text{-}11}$) ‘Tanrılar tanrısı Buddha (devati deva Buddha)

analı ve anasız, tanrılar diyarındaki (devaloka) tanrılar için merhamet ve şefkat hisleri dolayısıyla haşmetle huzursuz olur idi.'

ÖK

Orhun Abideleri

ök: (zrf.) bizzat

bilgesi çawışı ben ök ertim (T 7) '(O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim.'

ÖKÜN-

Orhun Abideleri

ökün- < ök-ün-: (f.) pişman olmak

antag üdke ökünüp köl tėginig az erin ėrtürü ı(d)tımız (KT D 40) 'Orada (böyle bir) zamana hayıflanıp Köl Tegin'i az (sayıda) askerle gönderdik.'

Uygur Metinleri

ökün- < ök-ün-: (f.) pişman olmak

kılm(ış) kılınçın ö(kün)üp etöz(in) tilin yıgınsa(r) odgurak ay(ıg) kılınç alkınur (Elmalı 2016: 464-6) 'Yapmış olduğu işten pişman olup, bedeniyle (ve) diliyle kendini engellese kesinlikle kötü davranışların azalır.'

kşanti kıl- ökün-: (ikileme) pişman olup af dilemek

'İtiraf etmek, itirafta bulunmak, bağışlamak, af dilemek' manalarına gelen *kşanti kıl-* fiili, *ökün-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'pişman olup af dilemek' şeklinde anlamı bulunmaktadır.

*bo nomtakı törüçe kşanti kılıp ökünge*li (AYUçar1 248-9) 'bu sūtradaki (Altun Yaruk) dharma gereğince af dileyip pişmanlık duymayı niyaz ettiler.'

ökün- bilin-: (ikileme) pişman olmak

Her ikisi de 'pişman olmak' manasına gelen *ökün-* ve *bilin-* fiilleri, bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler anlamlarını korumaktadır.

kılmış ayıg kılınçlarımın barçanı ökünü bilinü kşantü ötünü teginür m(e)n (AYÖlmez 138_{4-6}) 'Yapmış (olduğum) kötü davranışlarımı, hepsini itiraf ederek$_2$ bağışlanma (Kşānti) lütfunu dilerim.'

ökün- bilin- kşanti kıl-: (ikileme) pişman olup itirafta bulunmak

‘Pişman olmak’ manasına gelen *ökün-* ve *bilin-* fiilleri ile birlikte, ‘itiraf etmek, itirafta bulunmak, bağışlamak, af dilemek’ anlamında kullanılan *kşanti kıl-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pişman olup itirafta bulunmak’ manasını taşımaktadır.

> *tsuy irinçü agır ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşanti kılmış k(e)rgek* (AYÖlmez $141_{10\text{-}2}$) ‘Kötü$_2$, berbat$_2$ davranışlarını açıklayarak$_2$ pişmanlık bildirip$_2$ itirafta (Kśānti) bulunmuş (olmaları) gerek(li).’

ökün- boşun-: (ikileme) pişman olup

ökün- fiili, ‘günah çıkarmak’ manasındaki *boşun-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pişman olmak’ şeklinde cümle içerisinde anlamlandırılmaktadır.

> *munçulayu ök ökünmiş boşunmış* (BT5 38) ‘Bu şekilde pişman olmuş$_2$.’

ökün- kakın-: (ikileme) pişman olmak

Her ikisi de ‘pişman olmak’ anlamında kullanılan *ökün-* ve *kakın-* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve her iki kelime de anlamını korumaktadır.

> *ökünü kakınu bilinü ukunu kşanti ç(a)mkuy kılsarlar ötrü tsuy irinçü agır ayıg kılınçlar arıyur alkınur* (AYÖlmez $140_{11\text{-}4}$) ‘Pişmanlık$_2$ bildirip, (suçları) açıklayıp$_2$, bağışlanma (Kśānti)$_2$ dileseler, (ancak) ondan sonra kötü$_2$ fena$_2$ davranışlar silinir, temizlenir.’

ökün- ötün-: (ikileme) pişman olup itiraf etmek

ökün- fiili ile birlikte, ‘bildirmek, sormak, söylemek’ anlamlarındaki *ötün-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pişman olup itiraf etmek’ manasını ifade etmektedir.

> *öŋdünki kılınçlarıg ökünü ötünüp (es)ki kılınçıg ertürüp yaŋı kılınçıg kıl(ma)sarlar alku burh(anlar)ka öggülük külegülük bolgaylar* (BT25 814-7) ‘Önceki davranışları(ndan) pişman olup itiraf ederek eski davranışlarını geçirip, yeni davranışları yapmasalar bütün Buddhalara (eski kötü davranışları) övmüş$_2$ olacaklar.’

ökün- tuyun-: (ikileme) pişman olmak

ökün- fiili, ‘anlamak; hissetmek’ manalarına gelen *tuyun-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pişman olmak’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

kişi özlüglerig (ölür)miş üçün ökünüp tuyunup altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş (BT18 $S_{288-291}$) ‘Canlıları öldürdüğü için pişman olup altın renkli, çok parlak ışıklı (şekil) hepsiyle yücelmiş.’

ÖL-

Orhun Abideleir

öl-: (f.) ölmek

süçig sawıŋa yımşak agısıŋa arturup üküş türük bodun öltüg (BK K 5) ‘Tatlı sözüne, yumuşak ipeklilerine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldü.’

Uygur Metinleri

öl-: (f.) ölmek

(öl)ümçi (ki)şiniŋ ölgelir erken korkınçı (ne)teg osuglug bolur (Elmalı 2016: 193-4) ‘Ölüme mahkum birisinin ölmek üzere iken korkusu nasıl olur?’

öl- ert-: (ikileme) ölmek

Her ikisi de ‘ölmek’ manasında kullanılan *öl-* ve *ert-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

agır igtin ozmış kutrulmışların bilmedin (ola)r ölmiş ertmiş (BT25 603-4) ‘Ağız hastalıktan kurtulmuş$_2$ olanlar bilmeden ölmüş(tür).’

öl- tug-: (ikileme) ölmek-doğmak

öl- fiili ile ‘doğmak, dünyaya gelmek’ manasında kullanılan *tug-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ölmek-doğmak’ anlamında kullanılmaktadır.

ölmez tugmaz t(ük)el tugmaz yokadmazıg körtgürür neçük tėp tėser köni sakınç tėmişi köni k(öŋül tė)tir (BT29 568-570) ‘Ölmeyen doğmayan bütün doğmaz (ve) yok olmaz(lar) nasıl gösterir dese o, doğru düşünceli denilen doğru gönül(lü) (olandır) der.’

tug- öl-: (ikileme) doğmak-ölmek

‘Doğmak, dünyaya gelmek’ anlamındaki *tug-* fiili, *öl-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘doğmak-ölmek’ manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

kara nomlar erser k(a)ltı tınl(ı)glarıg bo tugmak ölmek sansar içinte tegzintürdeçi (AYTokyürek 2551-4) ‘Siyah öğretiler (kötü karma), canlıları bu doğum ölüm saṃsārası içinde döndürecek.’

ÖLÜG

Orhun Abideleir

ölüg < öl-üg: (is.) ölü

ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz (KT K 9) 'Ölüsü de orada burada kala kalacaktınız.'

Uygur Metinleri

ölüg < öl-üg: (is.) ölü, ceset

(sula)sapati hatun ogulı vipulaçandrė tėgin(niŋ öl)ügin üzesinte töpün (yıg)layu sıgtayu inçe (tėp tėd)i (Elmalı 2016: 2372-6) 'Kraliçe Sulasapati oğlu prens Vipulacandra'nın cesedinin yattığını görüp (cesedin) üzerinde başını (tutup) ağlayıp inleyerek şöyle dedi.'

tınlıg ölüg: (ikileme) canlı (ve) ölü

'Canlı' anlamında kullanılan *tınlıg* kelimesi ile birlikte *ölüg* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'canlı (ve) ölü' manasında kullanılmaktadır.

tınl(ı)g ölüg kişi üçün sın orun ėtgeli yaratgalı sakınç sakınsar (SY 289-290) 'Canlı (ve) ölü kişi için yer şekli yaratmak için düşünce düşünse ...'

tirig ölüg: (ikileme) diri (ve) ölü

'Diri, canlı, hayat' anlamındaki *tirig* sözcüğü, kendisi ile zıt anlamlı olarak *ölüg* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'diri (ve) ölü' anlamına gelmektedir.

kim muntag edgülüg maytri bodis(a)v(a)t körgeli küsemeser takı yeme tirig ölüg ol atanur (MaitrTekin 8_{50-3}) 'Bu kadar iyi Maitreya Bodhisattva'yı görmek istemeyen bir kimse de yine diri (ve) ölü olarak adlandırılır.'

ÖLÜR-

Orhun Abideleri

ölür- < öl-ür-: (f.) öldürmek

töŋker tagda tegip tokıdım üç tümen süg (ölür)tüm (BK G 8) 'Tönger Dağı'nda saldırıp otuz bin askerini öldürdüm.'

Uygur Metinleri

ölür- < öl-ür-: (f.) öldürmek

kadag sözlü(g) yinçge uvşak kurt koŋuzug ölürüp teŋri burhan(ıg) tepmiş izinte kemişür erdi (MaitrTekin 58_{2-4}) ‘Haksız konuşan, ince ufak kurtları öldürüp, tanrı Buddha’nın geçti yola iz atar idi.’

ölür- ıdtur-: (ikileme) öldürmek

ölür- fiili ile birlikte ‘yok etmek’ manasındaki *ıdtur-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘öldürmek’ manasına gelmektedir.

yene bo monu teg yaşoksuzın kişilerig ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar (BT3 311-3) ‘Yine bunun gibi günahsız kişileri öldürürler$_2$, ortadan kaldırırlar$_2$.’

ÖŊDÜN

Orhun Abideleri

öŋdün < öŋ+dün: (is.) doğudan

tawgaç bėrdin yen teg kıtaŋ öŋdün yen teg ben yırdınt(a) yan tegeyin (T 11) ‘Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım.’

Uygur Metinleri

1. öŋdin ~ öŋdün ~ öŋidün ~öŋtün < öŋ+tün: (is.) doğu, doğuda

sukançıg nomug nomladı aça yada ukıtmış buyan küçinte bo nomug öŋdün yıŋak oronda akşobi atl(ı)g burhan boltı (AYUçar2 206-9) ‘sevap olması için bu dharmayı ayrıntılarıyla$_2$ anlatmış ve doğu tarafında Akṣobhya adıyla Buddha olmuş.’

2. öŋdin ~ öŋdün ~ öŋidün ~öŋtün < öŋ+tün: (is.) ön, öndeki

öŋdün tişniŋ ėkin utura tişlep tutup agızın açmatın yüüsin siŋürgül (Arat 1930: 152-3) ‘Öndeki dişinin ikisini ayırarak dişleyip, tutup, ağzını açmadan öz suyunu yutsun.’

öŋdün öŋdün: (ikileme) önden

öŋdün kelimesi art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘önden önden’ manasına gelmektedir.

mariçi atl(ı)g künnüŋ aynı(ŋ) öŋdün ö(ŋ)d(ün) yorıt(açı) (BT23 F_{25-8}) ‘Mārīcī adlı künün ayın önünden önünden yürüyecek.’

3. öŋdin ~ öŋdün ~ öŋidün ~öŋtün < öŋ+tün: (is.) sağ tarafta

soltın yıŋak şirikene kut t(e)ŋri hatunı öŋdün yıŋak meniŋ körkümin kuvragımın birle tükel bedizetzün (AYAyazlı 1009-1012) ‘Sol tarafta

Śrīkanya kut tanrıça, sağ tarafta benim görünüşümü, topluluğumu tamamıyla resmetsin.'

ÖŊRE

Orhun Abideleri

1. öŋre < öŋ+re: (sıf.) önde

öŋreki er yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu èntimiz (T 25-6) 'Öndeki askerler güç bela ilerliyorken Ivırbaş'ı aştık, yuvarlanarak indik.'

2. öŋre < öŋ+re: (is.) doğuda

ötüken yèrig konmış tèyin èşidip bèryeki bodun kurıyakı yıryakı öŋreki bodun kelti (T 17) 'Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.'

Uygur Metinleri

1. öŋre < öŋ+re: (is.) ön, ileri

azk(ı)ya öŋre yorıyu turzunlar m(e)n una basa yètdim (AYGulcalı 246-8) '(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.'

2. öŋre ~ öŋire < öŋ+i+re: (is.) önce, daha önce, eskiden, evvelce

tegresinte hua yavışgu tizip ötrü tèmin ök öŋreki d(a)r(a)nig sözlezün (AYÇetin2 614-6) 'Çevresine türlü çiçekler$_2$ dizip az önceki daraniyi söylesin.'

öŋrede berü: (ed.) önceden beri

y(e)me öŋrede berü bo montag yaŋa (Elmalı 2016: 1185) 'Eskiden beri eşi benzeri olmayan (bir) fil (var).'

öŋre kèsre: (ikileme) önce (ve) sonra

öŋre sözcüğü, 'sonra' manasına gelen *kèsre* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'önce (ve) sonra' anlamını ifade etmektedir.

burhan öŋre kèsreki üdlerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tèp yarlıkayur (MaitrTekin 5-7) 'Buddha evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti (prajna) ile tamamıyla mülâhaza ettikten sonra rahip Şankha'ya haşmetle şöyle der.'

ÖR-

Orhun Abideleri

ör-: (f.) isyan etmek

kurıdın (s)ogud örti (KT B) ‘Batıda Soğdlular ayaklandı.’

Uygur Metinleri

ör-: (f.) yukarı çıkmak; (topraktan) çıkmak, bitmek, yetişmek

ol tamuluglar ėkile kolların örü kötürüp ulug ünün ıglayu maytri burhanka ince tėp ötünürler (MaitrTekin 65_{2-4}) ‘O cehennemlikler her iki kollarını yukarı kaldırıp, yüksek sesle ağlayarak Maitreya Buddha’ya hürmetle şöyle derler.’

öre tüketip bütmeyük bışmayuk edgülüg töz yıltızlarıg bütürür bışurur (AYÖlmez 166_{1-3}) ‘Yetişmeyi tamamlamamış, bitmemiş, olgunlaşmamış iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır.’

ör- tur-: (ikileme) yükselmek, kalkmak

ör- fiili ve ‘kalmak’ manasındaki *tur-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yükselmek, kalkmak’ anlamını ifade etmektedir.

bodis(a)t(a)v olurmış oronıntın örü turup on eŋnindeki tonın açınıp oŋdınkı tizin çökitip (BT21 16-9) ‘Bodhisattva oturmuş olduğu yerinden kalkıp$_2$ ön omzundaki elbisesi açılıp öndeki dizini (yere) koyup ...’

ÖRTÇE

Orhun Abideleir

örtçe < ört+çe: (is.) ateş gibi

örtçe kızıp kelti (T 40) ‘Ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler.’

ÖTRÜ

Orhun Abideleri

ötrü: (zrf.) sonra

anta ötrü kaganıma ötüntüm (T 12) ‘Ondan sonra kağanıma arz ettim.’

Uygur Metinleri

1. ötrü: (zrf.) sonra, bunun üzerine

bo savıg ėşidip ötrü ėkintisi m(a)hadeve tegin ukunçsuzun ince tėp tėdi (AYGulcalı 137-9) ‘Bu sözü işitip sonra ikinci prens Mahādeva farkında olmadan şöyle dedi.’

anta ötrü: (zrf.) daha sonra, ondan sonra

anta ötrü ėlig beg hatunı ançak(ı)ya ögsiremeki serilip saçı başı yadılıp (AYGülcalı 490-2) ‘Ondan sonra hükümdarın$_2$ eşinin baygınlığı azıcık sonra erip, saçı başı dağılıp ...’

2. ötrü: (zrf.) -den dolayı, dolayısıyla, sebebiyle

bo ok avant tıltag üze ötrü ç(a)mbudivip yėrtinçüte ėnçgü eseŋü meŋi ögrünçü üküş telim bodun kara köp kalın bolur (AYAyazlı 175-8) ‘Bu nedenden$_2$ ötürü Jambudvīpa dünyasında huzur$_2$ ve sevinç$_2$ çok halk$_2$ da kalabalık$_2$ olur.’

ÖTÜG

Orhun Abideleri

ötüg < öt-üg: (is.) rica, istek

yalawaçı edgü sawı ötügi kelmez tėyin yayın süledim (BK D 39) ‘(Onlardan) elçisi, iyi sözleri, dilekleri gelmiyor, diyerek yazın sefer ettim.’

Uygur Metinleri

ötüg < öt-üg: (is.) dilek, istek, rica, soru

irig sarsıg köŋüllüg d(a)nt(i)palė ėlig altun öŋlüg sıgu(n)nuŋ ötügin tıŋlagalı unamadın (Elmalı 2016: 318-320) ‘Köyü kalpli hükümdar Daṇḍāpala, altın renkli geyiğin ricasını dinlemeye tenezzül (bile) etmemiş.’

ÖTÜLÜG

Orhun Abideleri

ötülüg: (is.) yaşlı, yaşını almış? Kelimeye Erhan Aydın, Talat Tekin ve Árpád Berta tarafından herhangi bir anlam verilmemiştir (Aydın 2015: 184). Mehmet Ölmez ise kelimeye ‘yaşlı, yaşlı kimse?’ anlamını vermiştir (Ölmez 2015: 357). Muharrem Ergin de kelimeye ‘muhterem, itibarlı, yaşlı’ anlamlarını vermiştir (Ergin 2012: 109).

ötülüg kişi (BK D 34) ‘Yaşını aşmış.’

ÖTÜN-

Orhun Abideleri

ötün- < öt-ün-: (f.) arz etmek

kaganıma ötünüp sületdim (T 18) ‘Kağanıma arz edip sefer ettim.’

Uygur Metinleri

1. ötün- < öt-ün-: (f.) arz etmek, rica etmek

ötrü ol yėr orun ededip ėtilip meŋi ögrünçü üküş telim bolgay tėp ötündi (AYÇetin2 799-802) ‘Sonra bu yeryüzü daha da güzelleşip, mamur olup çokça$_2$ huzurlu olacak, diye arz etti.’

okı- ötün-: (bk. okı-)

2. ötün- < öt-ün-: (f.) saygıyla sormak, saygıyla söylemek

atasıŋa barıp ėki tizin çöküntü olurup ınçe tėp ötünti (Elmalı 2016: 4008-9) ‘Babasına gidip, iki dizini çöküp oturarak saygıyla şöyle dedi.’

3. ötün- < öt-ün-: (f.) söylemek, konuşmak

vaişiravane m(a)haraaça (olor)mış oronıntın örü turup (t(e)ŋri) t(e)ŋrisi burhanka ınçe (tėp öt)ündi (AYAyazlı 844-7) ‘Vaiśravaṇa Mahārāja oturduğu yerden ayağa kalkıp tanrı tanrısı Buddha’ya şöyle söyledi.’

ayıt- ötün-: (ikileme) sormak

Her ikisi de ‘sormak, söylemek’ manasına gelen *ayıt-* ve *ötün-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘sormak’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

kşanti kılsarlar ol ayıg kılınçları arıyur alkınur erki t(e)ŋrim tėp ayıtu ötündi (AYÖlmez 132$_{14-6}$) ‘Pişman (Kşānti) olsalar, o kötü davranışları silinir, yok olur mu acaba efendim, diye saygıyla sordu.’

ökün- ötün-: (bk. ökün-)

ötün- ayıt-: (ikileme) sormak

Her ikisi de ‘sormak, söylemek’ anlamındaki *ötün-* ve *ayıt-* fiilleri art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler anlamlarını koruyarak cümle içerisinde ‘sormak’ şeklinde geçmektedir.

hua çeçek tüş yėmiş evdigeli ataları ėlig begke ötünüp ayıtıp kaltılar (AYGulcalı 83-5) ‘Çiçek$_2$, meyve (ve) yemiş toplamak için babaları hükümdara$_2$ (izin için) sorup$_2$ (geride) kaldılar.’

ÖTÜNÇ

Orhun Abideleri

ötünç < öt-ün-ç: (is.) arz, dilek

bilge toŋukuk ötüntök ötünçümin ėşidü bėrti (T 15) ‘Bilge Tonyukuk’un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı).’

ÖZ

Orhun Abideleri

öz: (zam.) kendi

özi yaŋıltı kaganı ölti (KT D 20) ‘Kendisi yanıldı, kağanları öldü.’

Uygur Metinleri

1. öz: (zam.) öz, kendi

öz enüklerin yėgeli kılınur (AYGulcalı 125) ‘Kendi yavrularını yemek üzeredir.’

kentü öz: (bk. kentü)

öz etöziŋe: (zrf.) kendi kendine

busuşl(ug k)öŋülin öz etöziŋe ince tėp tėdi (Elmalı 2016: 2085-6) ‘Kederli bir şekilde kendi kendine şöyle dedi.’

öz öz: (ikileme) kendi

öz sözcüğü art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kendi’ manasına gelmektedir.

eşidü tüketip yana öz öz orunlarıŋa kelip (ulug) ögrünç sevinç köŋülin ince tėp tėzünler (AYÇetin2 772-4) ‘(Bu öğreti mücevherini) dinledikten sonra kendi yerlerine gelip kalplerinde büyük sevinç duyarak şöyle desinler.’

öz yat: (ikileme) kendisi-başkası

öz kelimesi ve ‘yabancı’ manasına gelen *yat* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kendisi-başkası’ manasını ifade etmektedir.

özüg yatıg tėmeden ögdilig buşi biriŋler (BT13 $15_{11\text{-}2}$) ‘Kendisi-başkası demeden övme sadakası versinler.’

2. öz: (is.) ömür, hayat, yaşam

uzun özin kalın kutın igsiz tugasız adasız tudasız ögrünçü meŋin yėrtinçü meŋisin ürke ögrünçülüg ermeki bolzun (MaitrTekin $1_{43\text{-}6}$) ‘Uzun ömrü boyunca, büyük saadetlerle (vücudu) hastalıksız, (hayatı) tehlikesiz ve sevinçlerle, dünyevî saadetlerle her zaman neşeli ve bahtiyar olsun!’

isig öz: (ikileme) yaşam, hayat, öz

‘Sıcak’ anlamına gelen *isig* kelimesi ile *öz* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yaşam, hayat, öz’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

isig özümtin beri umug ınag tutup ol kamag burhanlar üzkinte bo kamag agır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n açınur m(e)n yadınur m(e)n (AYÖlmez 137_{20-3}-138_{1}) 'Canımdan öte umut, destek sayıp, o bütün Buddhalar önünde, bu bütün kötü$_2$ davranışlarımı, on(lar)ı bütünüyle, hepten ortaya koyar, pişmanlığımı itiraf eder, yayarım.'

öz baş: (ikileme) can-baş

öz sözcüğü, 'baş, kafa' anlamındaki *baş* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'can-baş' manasına gelmektedir.

t(e)ŋri burhannıŋ özin başın sata satgın almış (BT26 138_{1-2}) 'Tanrı Buddha'nın kendisini satarak satın almış.'

öz yaş: (ikileme) hayat, ömür

öz sözcüğü, 'ömür, yaşam gücü' manasına gelen *yaş* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'hayat, ömür' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

uzun öz yaş azu meŋi ögrünçü küseyür erser bo küsüşlerin barçanı köŋül ėy(i)n kanturgay m(e)n (AYAyazlı 1060-2) 'Uzun bir ömür veya sevinç$_2$ isterse bu isteklerin hepsini gönle göre gerçekleştireceğim.'

ÖZLÜK

Orhun Abideleri

özlük < öz+lük: (is.) has

edgü özlük atın kara kişin kök teyeŋin sansız kelürüp kop ko(d)tı (BK G 12) 'İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar.'

Uygur Metinleri

1. özlük: (sıf.) kişisel, şahsî

özlük savıg köŋülde kılmamakıg burhan kutıŋa köngül öritgüçe erser bilmiş k(e)rgek (BT28 B_{451-3}) 'Kişisel sözünü gönülde söylememek (için) Buddha saadetine gönül yükseltecek ise bilmesi gerek.'

2. özlüg < öz+lüg: (is.) hayat, canlı, canı olan, yaşayan

özlüglerig ölürdeçi kadır yavlak utunlar mün kadag sözledeçiler (BT23 A_{30-1}) 'Canlıları öldürecek zalim, kötü utanmazlar günah$_2$ söyleyecekler.'

özlüg tınlıg: (ikileme) canlı

Her ikisi de ‘canlı’ anlamında kullanılan *özlüg* ve *tınlıg* kelimeleri art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını koruyarak ‘canlı’ şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

> *alku tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar siziŋ yüküntiler* (MaitrTekin 39_{22-4}) ‘Bütün diri yaratıklar, canlılar$_2$ size secde ettiler.’

özlüg yaşlıg: (ikileme) canlı kanlı

özlüg sözcüğü, ‘yaşamı olan, ömürlü’ manasındaki *yaşlıg* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘canlı kanlı’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *özlüg yaşlıg çoglug yalınlıg kaçıgları toŋ y(a)rp igsiz kemsiz agrıgsız tik(ig)siz ögleri köŋülleri y(ė)ti bilge biligleri küçlüg kop törlüg işig küḍöküg bütürgeli udaçı bolgaylar* (AYÇetin2 719-724) ‘Canlı kanlı, güçlü kuvvetli, sağlıklı, ağrısız sızısız, akılları (ve) gönülleri keskin, bilge (ve) her türlü işi bitirmeye muktedir kılacağım.’

-S-

SAÇ

Orhun Abideleri

saç: (is.) saç

> *bunça bodun saçın kulkakın bıçdı* (BK G 12) ‘Bunca halk saçını, kulağını kesti.’

Uygur Metinleri

saç: (is.) saç

> *yaltrıyur t(e)ŋrim saçıŋız kara kabuŋlar ėliginiŋ öŋi teg* (AYUçar1 45-8) ‘Saçınız kara arılar hükümdarının rengi gibi parlıyor tanrım.’

saç baş: (ikileme) saç-baş

saç sözcüğü, ‘baş, kafa’ manasındaki *baş* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘saç-baş’ anlamını oluşturmaktadır.

> *saçı başı yadılıp ėki eligi üze köküzin tokıyu k(a)ltı balık suvıntın adırılıp isig kumta agınamış teg yėrte agınayu ınçe tėp yıgladı* (AYGulcalı 492-6) ‘Saçı başı dağılıp iki eli ile göğsüne vurarak, tıpkı balığın sudan çıkıp, sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanıp şöyle diyerek ağladı.’

saç tüü: (ikileme) saç ve tüy

saç kelimesi ve 'tüy' anlamındaki *tüü* sözcüğü ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler anlamını koruyarak 'saç ve tüy' şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *bir evin saç tüü teŋinçekiye erser y(e)me buyankıya kılgalı küseserler* (BT2 988-992) 'Bir bölükte ne kadar saç ve tüy varsa o kadar sevap işlemeyi arzulasalar ...'

SAKIN-

Orhun Abideleri

sakın- < sa-k+ın-: (f.) düşünmek

> *közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım* (KT K 11) 'Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.'

Uygur Metinler

sakın- < sa-k+ın-: (f.) düşünmek

> *aç kız ig kegen bolmaguluk yat yagıka basınmaguluk iş küdöküg işleyür m(e)n tėp munçulayu sakınmış k(e)rgek* (AYAyazlı 406-9) 'Kıtlığın$_2$, hastalığın yabancı düşmanların bozgununun olmadığı bir iş-güç$_2$ yaparım diye düşünmüş (olsa) gerek.'

ö- sakın-: (bk. ö-)

ög- sakın-: (ikileme) düşünmek

Her ikisi de 'düşünmek' şeklinde anlamlandırılan *ög-* ve *sakın-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'düşünmek' manasında kullanılmaktadır.

> *amtı s(e)n tetrü tıŋlagıl edgüti ögil sakıngıl* (BT21 51-2) 'Şimdi sen aksine dinle (ve) iyice düşün$_2$.'

sakın- bögün-: (ikileme) düşünmek

sakın- fiili, 'derin düşünmek' manasına gelen *bögün-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'düşünmek' anlamına gelmektedir.

> *netegin ıya tıya üdte arıtı sakınmatın bögünmetin muntag tėp sözleyür sizler* (Üİ 115b$_{1-2}$) 'Neden vaktinde üstüne düşüp hiç derinlemesine düşünmeden$_2$ böyle diyerek söylersiniz?'

sakın- kolula-: (ikileme) derin düşünceye dalmak

sakın- fiili ile 'derin düşünmek' anlamındaki *kolula-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmata ve 'derin düşünceye dalmak' manasında cümle içerisinde geçmektedir.

nom tözlüg (etözüg sak)ınu kolulagay (BT29 280) ‘Öğreti esaslu vücudu düşünecek$_2$.’

SAKINMA-

Orhun Abideleri

sakınma- < sa-k+ın-ma-: (f.) düşünmemek

bunça işig küçüg bėrtök(g)erü sakınmatı türük bodunug ölür(eyin urugsıra)tayın (tėr ermiş) (BK D 9) ‘Bunca hizmet ettiğini düşünmeden Türk halkını öldüreyim, soyunu yok edeyim, dermiş.’

Uygur Metinleri

sakınma- < sa-k+ın-ma-: (f.) düşünmemek

senidin adrılguluk savıg köŋülümde arıtı (s)akınmaz ertim (Elmalı 2016: 4368-9) ‘Senden ayrılacağım düşüncesini gönlümden asla geçirmezdim.’

SANÇ-

Orhun Abideleri

sanç-: (f.) mızraklamak

ėki erig udşuru sançdı (KT D 36) ‘İki askeri takip edip mızrakladı.’

Uygur Metinleri

sanç-: (f.) batırmak, sokmak, sançmak, saplamak

kurımış katıg kamış alıp anı üze ömgen tamırın sançıp kan ündürüp akuru akuru barska yakın bardı (AYGulcalı 275-7) ‘Kurumuş katı (bir) kamış alıp onu şah damarına batırıp kan çıkarıp usulca/yavaş yavaş kaplana yaklaştı.’

sanç- tart-: (ikileme) vurup çekmek

sanç- fiili, ‘çekmek, asılmak, almak’ anlamlarındaki *tart-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘vurup çekmek’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

toŋuz başlıg sıgun başlıg tamulug özütler tegremizte yorıp üç adrı süŋün sançarlar tartarlar (MaitrTekin 78$_{39-42}$) ‘Domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar çevremizde dolaşıp üç çatallı mızrak ile vururlar.’

SANSIZ

Orhun Abideleri

sansız < san+sız: (zrf.) sayısız

edgü özlük atın kara kişin kök teyeŋin sansız kelürüp kop ko(d)tı (BK G 12) 'İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar.'

Uygur Metinleri

sansız < san+sız: (is.) sayısız, hesapsız, çok

muntag yaŋlıg bilgeler sansız bolsar bo yėrte ugay boltukgay b(i)lgülük ol koglarnıŋ sakışın (AYUçar1 615-8) 'Böyle bilgiler bu yeryüzünde sayısız olsa, o zerrelerin sayısı anca bilinecekti.'

sansız üküş: (ikileme) sayısız, çok

sansız kelimesi, 'çok' anlamındaki *üküş* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'sayısız, çok' şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

sansız üküş bodis(a)t(a)vlar birle ogatmadın şaşmadın tuşgay m(e)n (AYAyazlı 387-8) 'Sayısız$_2$ Buddhalar ile (hiç) şaşmadan karşılaşacağım.'

sansız sakışsız: (ikileme) sayısız, hesapsız

sansız sözcüğü ve 'sayısız' anlamına gelen *sakışsız* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamını koruyarak 'sayısız, hesapsız' şeklinde cümle içerisinde geçmektedir.

yana kelmedük üdki altı biligl(e)r y(e)me ök bolur (Üİ 120b$_{14}$) 'Yine gelecek zamanın altı şuurları da sayısız-hesapsız$_2$ olur.'

sansız telim: (ikileme) sayısız, çok

sansız kelimesi, 'pek çok' manasına gelen *telim* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sayısız, çok' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

(san)sız telim oyun bedizniŋ ... (BT38 Jj$_7$) 'Sayısız$_2$ oyun (ve) süslemenin ...'

sansız tümen: (ikileme) sayısız

sansız kelimesi, 'on binlerce' anlamındaki *tümen* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sayısız' manasına gelmektedir.

muntada ulatı sansız tümen tınlıglarka köligesi öze asag tusu kılu yarlıkadı (MaitrTekin 5$_{33-5}$) 'Bundan sonra sayısız$_2$ yaratıklara gölgesi ile haşmetle hizmet etti.'

ülügsüz sansız: (ikileme) sayısız, hesapsız

‘Ölçüsüz, sayısız’ anlamındaki *ülügsüz* kelimesi ile birlikte *sansız* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, hesapsız’ şeklinde cümle içerisinde kullanılmaktadır.

bo etözümin titser m(e)n ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriŋig kanıg igig agrıgıg korkınçıg ayınçıg barçanı titmiş ıdalamış bolur m(e)n (AYGulcalı 211-6) ‘Bu vücudumu feda edersem, sonra sayısız$_2$ günahları$_2$, çıbanı, irini, kanı, hastalığı$_2$, korkuyu$_2$, hepsini terk etmiş$_2$ olurum.’

SAŊA

Orhun Abideleri

saŋa < sen+ga: (zam.) sana, II. tekil şahıs zamirinin yönelme durumu

kıyınıg köŋülüŋçe ay ben saŋa ne ayayın tėdi (T 32) ‘Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim, dedi.’

Uygur Metinleri

saŋa < sen+ga: (zam.) sana, II. tekil şahıs zamirinin yönelme durumu

meniŋ köŋülümdeki küs(üş)ümin aymançsız köŋülin saŋa (söz)ledim (Elmalı 2016: 1023-5) ‘Gönlümdeki arzumu cesur bir şekilde sana söyledim.’

SARIG

Orhun Abideleri

sarıg: (sıf.) sarı renk

sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agı buŋsuz kelürti (T 48) ‘Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.’

Uygur Metinleri

1. sarıg: (sıf.) sarı renk

sarıg atlıg sabçı yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tėr (IB 11) ‘Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der.’

2. sarıg (ig): (is.) safra

küz bo üdte küçedür isig tözlüg sarıg (ig) (AYUçar2 591-3) ‘Güz döneminde ateş kaynaklı safra hastalığı artar.’

SAW

Orhun Abideleri

saw: (is.) söz

tawgaç bodun sawı süçig agısı yımşak ermiş (KT G 5) ‘Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş.’

Uygur Metinleri

1. sav: (is.) söz, laf, kelam

bo savıg èşidip niridani bramn yagışlıg yèrdin önür bardı (MaitrTekin 10_{6-8}) ‘Bu sözü işitince Nirdhana brahman kurban yerinden kalkıp oraya gitti.’

alkınmaksız èsilmeksiz kèrtü sav: (trm.) bitmez eksilmez doğru söz

Terim ‘doğru konuşma’ anlamında olup yanlış ve boş konuşmalardan kaçınmak olarak açıklanabilir. Budizmde, doğru konuşma yalandan, nifaktan, küfürden, kaba sözden, abartıdan ve boş konuşmadan uzak durma anlamındadır. Doğru ve gerçek olmayanı, faydasız olan şeyleri söylememektir. Varlıklara doğru, gerçek, faydalı, sevimli ve olumlu şeylerin söylenmesi gerektiği ifade edilir (Tokyürek 2011: 47).

alkınmaksız èsilmeksiz kèrtü savıg ötgürteçi nomlug ün atlıg daranı nom (AYTokyürek 3381-3) ‘Tükenmez eksilmeyen gerçek sözü açıklayacak öğretili ses adlı dhāraṇī öğreti.’

çın sav: (trm.) doğru söz

bk. alkınmaksız èsilmeksiz kèrtü sav

çın savıg savlasar ezüg bolmaz (BT1 D_{73}) ‘Doğru sözü söylese yalan olmaz.’

irig sarsıg sav sözlememek: (trm.) kaba ve çirkin söz söylememek

On emrin içinde yer alan kaba ve çirkin konuşmamak davranışı da dil ile yapılan davranışlardan biri olup Budist uygulayıcılar tarafından şiddetle yasaklanmıştır. Çünkü canlılara yapılan kötü muamele Budizmin temel kurallarına aykırıdır (Tokyürek 2011: 254).

irig sarsıg sav sözlememek (AYTokyürek 463-4) ‘Kaba ve çirkin söz söylememek.’

nomlug sav: (trm.) dharmā sözü

Terim, ‘dharmā sözü ya da dini söylev’ olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 224).

amtı bu nomlug savag aŋ magt èlte raçagri kent uluşda ukmış kergek (MaitrTekin 7_{2-4}) ‘Şimdi bu dharmālı sözü fevkalade, Magatha ülkesinde Rājagṛha şehrinde$_2$ anlamış gerek.’

seviglig sav sözlemek: (trm.) güzel söz söylemek

Sadakayı söz olarak ya da şiir olarak verme şeklidir. Kısaca güzel söz söyleme sadakasıdır (Tokyürek 2011: 246).

> *seviglig sav sözlemek üze* (AYTokyürek 403) 'Güzel söz söylemek üzerine'

sav söz: (ikileme) söz

sav sözcüğü, 'söz' manasına gelen *söz* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'söz' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *sö(zlerin) savların (odgu)rak bile(yin)* (Elmalı 2016: 1336-7) 'Sözlerini$_2$ açık bir şekilde bileyim.'

söz sav: (ikileme) söz

'Söz' anlamındaki *söz* kelimesi, *sav* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'söz' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *sözke savka köŋüli bolmasar tügüni bo erür* (Arat 1932: 4$_{5-6}$) 'Söze$_2$ gönlü olmasa düğümü bu olur.'

ün sav: (trm.) ses

'Ses, seda, ton, ün' anlamlarında kullanılan terim, beş fiziksel duyudan biridir. Śrāvaka, duyan, Buddha'nın kişisel disiplinini gösteren bir terimdir. Genellikle, kendilerini kurtaran Hīnayāna disiplininin dört dogmasını anlatan yan anlamlı bir ifadedir. Bu yüzden Budizmde duymak önemlidir (Tokyürek 2011: 346).

> *kulgak kaçıg üzüksüz ünüg savıg ėşidür* (AYUçar1 466-7) 'Kulak duyusu (Skr. śrotra-indriya) kesintisiz sesi$_2$ işitir.'

2. sav: (is.) haber, hadise, söylenti

> *taştın bir antag sav turur* (AYGulcalı 393-4) 'Dışarıda böyle bir söylenti var.'

SAYU

Orhun Abideleri

sayu < sa-y-u: (sıf.) her

> *anta kalmışı yėr sayu kop toru ölü yorıyur ertig* (KT G 9) 'Geri kalanlarınız her yere, yarı ölü yarı diri gidiyordunuz.'

Uygur Metinleri

1. sayu < sa-y-u: (sıf.) her

öŋi öŋi yadılıp oron oron sayu tilegeli istegeli bartılar (AYGulcalı 414-6) ‘Her tarafa dağılıp, her yere (çocuğu) aramak$_2$ için gittiler.’

2. sayu < sa-y-u: (zrf.) hepsi

kaçan birök bo nom erdini yėtlinser yokadsar ötrü adın nomlug erdiniler y(e)me barça orun orun sayu yėtlingey yokadgaylar (AYUçar1 1235-8) ‘Ne zaman bu dharma hazinesi yok olsa$_2$, o zaman diğer dharmalı hazinelerin hepsi de yer$_2$ sayısınca yok olacaklar$_2$.’

SEKİZ

Orhun Abideleri

sekiz: (sıf.) sekiz sayısı

kagan uçdokda özüm sekiz yaşda kaltım (BK D 14) ‘Kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındaydım.’

sekiz yėgirmi: (sıf.) on sekiz

sekiz yėgirmi yaşıma altı çuw (sogdak) tapa süledim (BK D 24-5) ‘On sekiz yaşımda Altı Çuv Soğdak tarafına sefer ettim.’

Uygur Metinleri

sekiz: (sıf.) sekiz sayısı

yürüŋ ay sekiz yaŋı puş yultuzka bo dar(a)nig sözleyü mėni okızunlar ötünzünler (AYÇetin2 853-6) ‘Dolunayda her ay yıldızların değişimi olan sekizli günlerde bu dharaniyi söyleyerek beni ansınlar.’

sekiz on törlüg ėyinki edgüler: (trm.) seksen türlü iyilikler

Sadece Buddha ve Bodhisattvaların sahip olduğu olağanüstü özellikler için kullanılır. Seksen çeşit karakteristiği tanımlar (Tokyürek 2011: 165).

sekiz on törlüg ėyinki edgüler y(e)me kurug ün ol (BT1 B$_{131}$) ‘Seksen türlü iyilikler de boş sestir.’

sekiz on törlüg nayrag atlıg iyinki edgüler: (trm.) seksen türlü añuvyanjana

bk. sekiz on törlüg ėyinki edgüler

sekiz on törlüg nayrag atlıg ėyinki edgüler (BT1 D$_{173}$) ‘Seksen türlü añuvyanjana adlı üstün iyilikler.’

sekiz törlüg kutrulmak: (trm.) sekiz türlü kurtulmak

Sekiz gerçek ya da doğru yol, Arhat’ı Nirvāṇa’ya ulaştıran sekiz asil yol olarak tanımlanan terim, ızdırabı durdurma yolları olarak da ifade edilir (Tokyürek 2011: 41).

al altag içinte ertiŋü uza(nmak)lıg bilge biligde artokrak ė(tiglig) yaratıgl(ı)g sekiz kutrulmaklarıg tanuklap nırvanlıg ıntın kı(dıgka) tegi tüketmiş erdiler (BT18 34-8) 'Yol yöntem sayesinde çok mahir bilgiyle$_2$ bezenmiş sekiz kurtulmayı anlayıp Nirvāṇa'ya kadar ulaşmışlardır.'

sekiz törlüg tözün yolug: (trm.) sekiz türlü asil yol

bk. sekiz törlüg kutrulmak

sekiz törlüg tözün yolug ėki yėgirmi nayut sanı teŋri kuvragı birle anası katunug kutka tegürü yarlıkar (MaitrTekin 91$_{11-5}$) 'Sekiz kısımlı asil yolu anlatıp, on iki nayuta sayısınca tanrılar cemaati ile anası hanımı Nirvāna'ya haşmetle ulaştırır.'

sekiz yėgirmi: (sıf.) on sekiz sayısı

belgürtme balık uluşug körüp korkmak aymanmak atlıg sekiz yėgirminç ülüş nom tükedi (MaitrTekin 55$_{2-5}$) 'Zuhur eden şehri görüp korkmak$_2$, adlı on sekizinci bölüm, kitap bitti.'

sekiz yėgirmi törlüg eŋeyük edgüler: (trm.) on sekiz türlü farklı erdem

Terim, Buddha'yı Bodhisattva'dan ayıran on sekiz karekteristik farkı ifade eder (Tokyürek 2011: 180).

(on) küç tört t(örlüg korkınçsız) bilig üç t(örlüg ög) turug m(a)hakarun(ta) ulatı sekiz y(ė)g(i)rm(i törlüg eŋeyük) (e)d(gü)lerdin tugar (BT20 392-7) 'On güç, dört türlü korkusuz bilgi, üç türlü dingin akıl, büyük merhamet ve (bunlar) on sekiz türlü farklı erdemlerden doğar.'

sekiz yėgirmi bı bıçku çakırlıg tamular: (trm.) on sekiz bıçaklı cehennem

Budizm'de birçok cehennem vardır. Sekiz büyük ve sekiz de küçük cehennemden başka 18, 126 ve 134 cehennemin bulunduğu belirtilmektedir. Bu cehennemler altı duyu organları, altı duyu, altı idrak olmak üzere toplam on sekiz olarak gösterilir. Başka bir deyişle on sekiz cehennem olarak sınıflandırılır (Tokyürek 2011: 365-6).

sekiz y(ė)g(i)rmi bı bıçku ç(a)k(ı)rlıg tamulardakı (BT2 307-8) 'On sekiz bıçaklı$_2$ cehennemdeki ...'

sekiz yėgirmi buzlug tamular: (trm.) on sekiz soğuk cehennem

'Küçük cehennemler' ya da 'soğuk cehennemler' anlamında kullanılan terim, Budizmde saṅghanın malını çalan, saṅghanın yemeğini yiyen, içeceğini içen, saṅghanın

buzalayacak hayvanını çalan, iyi insanlara saygısızlık eden, kötü insanların sözlerini yayan günahkârlar bu küçük cehennemlerde doğarlar (Tokyürek 2011: 377).

sekiz y(ė)g(i)rmi buzlug tamulardakı (BT2 305-6) 'On sekiz soğuk cehennemlerdeki ...'

sekiz yėgirmi örtlüg tamular: (trm.) on sekiz alevli cehennemler

bk. sekiz yėgirmi bı bıçku çakırlıg tamular

sekiz y(ė)g(i)rmi örtlüg tamulardakı (BT2 308-9) 'On sekiz alevli cehennemdeki ...'

SEMİZ

Orhun Abideleri

semiz: (sıf.) besili, semiz

semiz bukalı ırakda böŋüser? semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş (T 5-6) 'Semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş.'

Uygur Metinleri

semiz: (sıf.) besili, semiz

semiz at agzı katıg boltı idisi umaz tėr (IB 65) 'Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der.'

SEN

Orhun Abideleri

sen: (zam.) sen, II. teklik kişi zamiri

ol ėki kişi bar erser sini tawgaçıg ölürteçi (T 10) 'O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir.'

Uygur Metinleri

1. sen: (zam.) sen, II. teklik kişi zamiri

amtı sen öz atıŋın tuta işiŋin işlegil (AYUçar2 811-2) '(O halde) şimdi sen adınla müsemma ol, (isminin) işlevine göre muamelede bulun.'

2. sen: (şahıs) sen, II. teklik kişi eki

teŋri yėrinte tuggay s(e)n tėser alku tamuluglar barça turup katag ünin kık(ı)rışu ince tėp tėyürler (Elmalı 2016: 212-5) 'Cennette (yeniden) doğacaksın, denecek olsa, bütün cehennemlikler hep birden kalkıp yüksek sesle bağrışarak şöyle derler.'

SEŊÜN

Orhun Abideleri

seŋün: (is.) general < Çin. jiangjun

ulug oglum agrıp yok bolça kug seŋünüg balbal tike bėrtim (BK G 9) 'Büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal (olarak) dikiverdim.'

Uygur Metinleri

saŋgun ~ saŋun: (is.) general, kumandan

bo birök teŋri yėrinteki sü başı tay saŋun körkin körü kurtulgu tınlıglar erser ol tınlıglarka tay saŋun körkin körtgürü nomlayur kutgarur (KİP 117-9) 'Bu tanrılar yerindeki (devaloka) ordu kumandanının (mahasena) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, o canlı varlıklara, mahasena kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.'

SEWİN-

Orhun Abideleri

sewin- < sew-in-: (f.) sevinmek

türük begler bod(un ö)girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti (BK D 2) 'Türkler beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.'

ögir- sewin-: (bk. ögir-)

Uygur Metinleri

sevin- < sev-in-: (f.) sevinmek, kıvanmak, mutlu olmak

ol braman altun yartmak (bu)lmış üçün artokrak sevinip han evintin ünüp bartı (Elmalı 2016: 1512-4) 'O brahman altın para bulduğu için olağanüstü sevinerek saraydan çıkıp gitti.'

ögir- sevin: (bk. ögir-)

SI-

Orhun Abideleri

sı-: (f.) kırmak, dağıtmak

ol tegdökde bayırkunuŋ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı (KT D 36) 'O saldırdığında Bayırku'nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.'

Uygur Metinleri

sı-: (f.) kırmak, bozmak

sıyur tınl(ı)glarnıŋ adruk öŋi ermez körümlerin b(e)lgürtir adruk adruk çın kėrtü erür körümlerin yörer (AYÖlmez 165_{15-8}) ‘Bozucu canlıların ayrı ayrı, farklı olmayan görünüşlerini (ve) ayrı ayrı gerçek, doğru$_2$ olan görünüşlerini belirtir.’

sı- artat-: (ikileme) yıkıp tahrip etmek

sı- fiili, ‘bozmak, tahrip etmek, mahvetmek’ anlamlarında kullanılan *artat-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yıkıp tahrip etmek’ manasına gelmektedir.

burhanlar yarlıgı arıg ç(a)hşa(p(ı)tıg) sıgalı artatgalı sakınmadı(lar) (MaitrTekin 111_{16-7}) ‘Buddhaların vaazını, temiz ahlak kaidelerini yıkıp çiğnemeyi tasarlamadılar.’

sı- buz-: (ikileme) yıkıp bozmak

sı- fiili ile birlikte kendisiyle benzer manada ‘yıkmak, bozmak’ şeklinde ifade edilen *buz-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yıkıp bozmak’ anlamına gelmektedir.

bo şatu üze agdınıp asurilar çerigin sıgalı buzgalı uguluk erser (BT18 1103-5) ‘Bu merdiven üzerinde yükselip orduyu yıkıp bozmak için muktedir ise’

SIGIT

Orhun Abideleri

sıgıt < sıg+ı-t: (is.) ağıt, feryat

(sı)gıtımın basdım (KT Kap. 4) ‘Ağıtımı bastırdım (içime gömdüm).’

SIGITÇI

Orhun Abideleri

sıgıtçı < sıg+ı-t+çı: (is.) ağıtçı

yogçı sıgıtçı kıtań tatawı bodun başlayu udar seŋün kelti (KT K 11-2) ‘Matem için gelenler (ve) ağıtçılardan Kitan (ve) Tatavı halkı temsilen General Udar geldi.’

SIGTA-

Orhun Abideleri

sıgta- < sıg+ta-: (f.) ağıt yakmak

bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış (KT D 3) ‘Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.’

sıgta- yogla-: (ikileme) ağıt yakmak, yas tutmak

sıgta- fiili, ‘cenaze töreni yapmak, yas tutmak’ manasındaki *yogla-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ağıt yakmak, yas tutmak’ anlamını taşımaktadır.

> *bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış* (KT D 3) ‘Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.’

Uygur Metinleri

sıgta- < sıg+ta-: (f.) ağlamak, feryat etmek, (acıyla) haykırmak

> *barça sıgtaşıp agazlarıntın ört yalın üner* (Elmalı 2016: 3075-6) ‘Hepsi ağlaşıp ağızlarından alev$_2$ fışkırır.’

ulı- sıgta-: (ikileme) ağlayıp inlemek

‘Ulumak, inlemek’ şeklinde anlamlandırılan *ulı-* fiili, *sıgta-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ağlayıp inlemek’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

> *ulug etözlüg ul(ıyu) sıgtayu korkınçıg öŋlüg meŋizlig tamuluglar kelirler* (MaitrTekin 68$_{5-9}$) ‘Büyük vücutlular ağlayıp inleyerek korkunç renkli yüzleri ile cehennemlikler gelirler.’

ıgla- sıgta- ~ yıgla sıgta-: (ikileme) ağlamak

Her ikisi de ‘ağlamak’ anlamında kullanılan *ıgla-* ve *sıgta-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *ulug ünün ıglayu sıgtayu maytri burhan tapa kelürler* (MaitrTekin 71$_{8-10}$) ‘Yüksek sesle ağlaya ağlaya Maitreya Buddha’ya doğru gelirler.’
>
> *otın örtenü yala ulıyu möŋ(reyü) yıglayu sıgtayu kelirler* (MaitrTekin 70$_{13-4}$) ‘Alevler içinde yana yana, bağırıp inleyerek, ağlaya ağlaya gelirler.’

SIGUN

Orhun Abideleri

sıgun: (is.) geyik

> *tagda sıgun etser ...* (BK B 5) ‘Dağda geyiklerin böğürmesi (misali)’

Uygur Metinleri

sıgun: (is.) geyik

> *adın bir arıgda altun öŋlüg körgeli körkle sıgun bar erti* (Elmalı 2016: 251-3) ‘Başka bir ormanda altın renkli, görülmeye değer, gösterişli (bir) geyik varmış.’

sıgun: (trm.) *sıgun* sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder (Tokyürek 2013: s.250).

> *tamudın kurtulup amtı bo örtlüg torların yörgenmiş etözlüg kiçig tamularda tugmış erürler munta tugup sıgun muygak başlıg ımga teke adgırak sukak başlıg tamulug tınlıglar kelip üç adrı süŋün olarnı oksuz teginçsiz öz konukra sançarlar tartarlar* (MaitriTekin $75_{9\text{-}16}$) ‘Cehennemden kurtulup şimdi bu alevli ağlarla çevrilmiş, (herhangi bir) vücutları (olduğu hâlde) küçük cehennemlerde doğmuşturlar. Burada doğduktan sonra geyik başlı dağ keçisi, teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar gelip üç cevherli mızrakları ile bunları gelişigüzel kendi yakınındaki komşusunu vururlar, çekerler.’

sıgun kėyik: (ikileme) geyik

sıgun sözcüğü ve ‘geyik; yaban hayvanı, av hayvanı’ manalarındaki *kėyik* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘geyik, erkek geyik’ anlamında kullanılmaktadır.

> *tokuz arlı sıgun kėyik men* (IB 60) ‘Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim ben.’

sıgun muygak: (ikileme) erkek (ve) dişi geyik

sıgun kelimesi ve ‘dişi geyik’ manasındaki *muygak* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘erkek (ve) dişi geyiği’ anlatmak için kullanılmaktadır.

> *alku sıgun muygak kuvragınıŋ ögi teg amrak erip uzun turkaru olarnı ayıg kılınçdın tıdıp nom nomlayur erti* (Elmalı 2016: 1796-9) ‘Bütün erkek ve dişi erkek sürüsünün anası gibi şefkatli olup, daima onları günahtan alıkoymak için vaaz ederdi.’

SIMA-

Orhun Abideleri

sıma- < sı-ma-: (f.) kırmamak

> *meniŋ sawımın sımadı* (KT G 11) ‘Benim sözümü kırmadı.’

SIŊAR

Orhun Abideleri

sıŋar: (is.) yarı, yarım

sıŋar süsi ewig barkıg yulıgalı bardı sıŋar süsi süŋüşgeli kelti (BK D 32) ‘Ordunun yarısı evi barkı yağmalamaya, (diğer) yarısı da savaşmaya gelmişti.’

Uygur Metinleri

1. sıŋar: (is.) yarı, yarım

ol üdün köl kıdıgıntakı bir sögüt t(e)ŋrisi sıŋar etözin körkitip ince tėp tėdi (AYUçar2 800-2) ‘O vakit, gölün kıyısında bir Bodhi Ağacı tanrı(ça)sı, bedeninin yarısını gösterip şöyle demiş.’

2. sıŋar: (is.) taraf, tarafa, cihet, yön

üç üdki ontın sıŋar yėrtinçüde erigme alku kamag burhanlar kutıŋa yükünür m(e)n (AYÇetin2 525-8) ‘Üç zamanın on yöndeki dünyalarında bulunan bütün Buddhaların saadeti önünde saygıyla eğiliyorum.’

SİŊİL

Orhun Abideleri

siŋil: (is.) kız kardeş

siŋilim kunçuyug bėrtimiz (KT D 20) ‘Kız kardeşim prensesi (eş olarak) verdik.’

Uygur Metinleri

siŋil: (is.) kız kardeş

(ėşidiŋler kamag) siŋillerime (Elmalı 2016: 2253) ‘(Dinleyin) ey, küçük kız kardeşlerim!’

eke siŋil: (ikileme) abla (ve) kız kardeş

‘Abla’ anlamındaki *eke* sözcüğü, *siŋil* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘abla (ve) kız kardeş’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

eren ekeler siŋiller kızlar analar dıntar birle yavaz iş işlep yazınsar (MaitrTekin $84_{19\text{-}21}$) ‘Erkekler, abla ve kız kardeşler ile analar ve rahibeler ile kötü iş işleyip günahkâr olsalar ...’

ini siŋil: (ikileme) erkek kardeş (ve) kız kardeş

‘Küçük kardeş, küçük erkek kardeş’ anlamında kullanılan *ini* kelimesi ve *siŋil* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘erkek kardeş (ve) kız kardeş’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

inisi siŋili kulı küni ... (BT38 Da_{22}) ‘Erkek kardeşi (ve) kız kardeşi, kölesi (ve) cariyesi ...’

SÖK-

Orhun Abideleri

sök-: (f.) sökmek

at üze bintüre karıg sökdüm (T 25) ‘(Askeri) ata bindirerek karları söktüm.’

Uygur Metinleri

1. sök-: (f.) sökmek

ėkidin eyegüsin söküp yürekin tarta alıp otka i(ti)lzünler (Elmalı 2016: 3131-3) ‘İki yandan kaburgasını söküp, yüreğini çekerek alıp ateşe atsınlar.’

2. sök-: (is.) kan, balgam vb. çıkması, akması, akmasının kolaylaşması

süt mir birle içürser kan sökme(k)ke y(a)raşur (Arat 1932: 3_{135}) ‘Sütü bal ile içirse kan sökmeye yarar.’

SÖKÜR-

Orhun Abideleri

sökür- < sök-ür-: (f.) diz çöktürmek

başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş (KT D 2) ‘Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.’

SÖZLEŞ-

Orhun Abideleri

sözleş- < sö-z+le-ş-: (f.) sözleşmek, söz birliği yapmak

(t)ėgin ėki şad inim (kö)l tėgin (bir)le sözleşdimiz (BK D 21) ‘Prens, iki şad (ve) kardeşim Köl Tegin ile sözleştik.’

Uygur Metinleri

sözleş- < sö-z+le-ş-: (f.) karşılıklı konuşmak, söylemek, anlaşmak

birök kim kayu tınl(ı)glar mėni körüp birle sözleşeyin tėp sakınsarlar ötrü k(a)ltı aşnukı törüçe kılıp bo dar(a)nig sözlesünler (AYÇetin2 863-7) ‘Eğer herhangi bir canlı beni görüp (benimle) konuşmak isterse az önceki uygulamaları yapıp bu dharaniyi söylesin.’

üzleş- sözleş-: (ikileme) konuşmak

‘(Birbirini) uyarmak’ manasındaki *üzleş-* fiili ile *sözleş-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘konuşmak’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *üç törlüg tıltaglar üze üzleşgeli sözleşgeli ugramışları kergek* (BT3 63-5) ‘Üç türlü sebep üzerine birbiriyle konuşarak düşünmeleri gerek.’

SUK

Orhun Abideleri

suk: (is.) kıskançlık

> *sukun ... oglın yutuzın anta altım* (BK D 38) ‘Kıskançlıktan ... çocuklarını, karılarını orada ele geçirdim.’

Uygur Metinleri

suk: (is.) ihtiras

> *yėtmişte ınaru yüz yėgirmi yaşka tegi kün küniŋe sen karımaklag suk yek sora sora sugurduŋ* (MaitrTekin $12_{42\text{-}5}$) ‘Yetmişinden sonra yüz yirmi yaşına kadar gece gündüz sen ihtiyarlığın ihtiras şeytanı, sen eme eme kopardın.’

SUW

Orhun Abideleri

suw: (is.) su, akarsu

> *kanıŋ suvça yügürti süŋükin tagça yatdı* (KT D 24) ‘Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yıkıldı.’

Uygur Metinleri

suv: (is.) su

> *kudug içinte ün üngey suv taşgay üdsüz yel yagmur bolgay* (AYAyazlı 697-9) ‘Kuyu içinden ses yükselecek, su(lar) taşacak, vakitsiz fırtına$_2$ yağmur yağacak.’

suv kurgak: (ikileme) su-kara

suv sözcüğü, ‘toprak, kara’ şeklinde anlamı bulunan *kurgak* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘su-toprak’ anlamını ifade etmektedir.

> *kızıl yürüŋ yipün öŋlüg esri kusrı suvdakı kurgakd(ak)ı çeçekler yarılıp açılıp tö(külür)* (MaitrTekin $55_{25\text{-}8}$) ‘Koyu kırmızı renkte, alacalı, sudaki, topraktaki çiçekler yarılıp dökülür.’

suvdın ünmiş balık teg: (deyim) sudan çıkmış balık gibi

‘Su’ anlamındaki *su,* ‘çıkmak, ortaya çıkmak, yükselmek’ manasındaki *ün-* fiili, ‘balık’ manasına gelen *balık* sözcüğü ve ‘gibi’ anlamında edat görevinde bulunan *teg* kelimesi birlikte kullanıldığında deyim oluşturmaktadır. Bu deyim güncel olarak da hala kullanılmakta olan ‘sudan çıkmış balık gibi’ şeklinde ‘ne yapacağını bilememek, şaşırmak’ manasıyla cümleye anlam katmaktadır.

> *kamag k(a)ra bodun suvdın ünmiş balık teg yıglayu sıgtayu ınaru berü agnadılar* (Elmalı 2016: 2821-3) ‘Bütün halk sudan çıkmış balık gibi ağlayıp sızlayarak oraya buraya (koşuşturup) debelendiler.’

SUWSUZ

Orhun Abideleri

suwsuz < suw+suz: (is.) susuz

> *kök öŋüg yoguru sü yorıp tünli künli yėti ödüşke suwsuz keçdim* (BK G-D) ‘Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.’

Uygur Metinleri

suvsuz < suv+suz: (is.) susuz

> *tükel yėti (kün) otsuz suvsuz bolmışka kogşa(p) ba(r)ıp yėrte kamıltı* (Elmalı 2016: 1824-6) ‘Tüm yedi gün (boyunca) otsuz susuz kaldığı için zayıflayıp yere devrildi.’

aşsız suvsuz: (ikileme) yemeksiz (ve) susuz

‘Yemeksiz’ manasına gelen *aşsız* sözcüğü, *suvsuz* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yemeksiz (ve) susuz’ anlamını ifade etmektedir.

> *prėt ajunta tugmış tınlıglar aşsız suvsuz kurıp katıp yorıyurlar* (MaitrTekin 17-9) ‘Aç ruhlar âleminde doğmuş olan yaratıklar yiyecek ve içeceksizlikten kuruyup bitap düşerek yaşarlar.’

otsuz suvsuz: (ikileme) yiyeceksiz (ve) susuz

‘Otsuz, otu olmayan, yiyeceksiz’ anlamındaki *otsuz* kelimesi, *suvsuz* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yiyeceksiz (ve) susuz’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *kėyik oglı men otsuz suvsuz kaltı uyın* (IB 45) ‘Geyik yavrusuyum. Yiyeceksiz ve susuz nasıl yapabilirim?’

suvsuz kurug: (ikileme) susuz, kuru

suvsuz kelimesi, ‘kuru’ manasında kullanılan *kurug* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘susuz, kuru’ manasını ifade etmektedir.

> *suvsuz kurug yėrlerte neçete yorıgalı bultuksar ançata tėmin tilegülük ol t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan şaririn* (BT18 1136-9) ‘Ne zaman susuz$_2$ yerlere düşse o zaman hemen, o tanrılar tanrısı Buddha Şarir’in hatırasını dilemelidir.’

SÜ

Orhun Abideleri

1. sü: (is.) ordu

> *sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış* (KT D 2) ‘Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi kılmış.’

2. sü: (is.) asker, er

> *tawgaç oŋ totok bėş t(ümen sü kelti)* (KT D 31) ‘Çinli Ong Totok (komutasındaki) elli bin asker geldi.’

Uygur Metinleri

1. süü: (is.) ordu

> *kanlık süsi abka ünmiş sagır içre elik kėyik kirmiş* (IB 63) ‘Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş.’

2. süü: (is.) asker, er

> *ötrü atlıg yaŋalıg kaŋlılıg yadag tört bölük süü b(e)lgürtser* (AYUçar1 958-9) ‘Sonra atlı filli arabalı yaya dört bölük asker ortaya çıkarsa ...’

süü çerig: (ikileme) asker

Her ikisi de ‘asker’ manasında bulunan *süü* ve *çerig* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘asker’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *ol ėl uluş içinte ėkileyü takı süü çerig adası üzeki korkınç ayınç bultukmagay t(e)ŋrim* (AYAyazlı 122-5) ‘O ülke$_2$ içinde yeniden askeri$_2$ tehlike korkusu$_2$ ortaya çıkmayacak tanrım.’

sü begi alpagut erdini: (trm.) ordu komutanı cevheri

Terim, askerî sınıf için kullanılmaktadır. Çinde imparatorluk muhafızı olarak da ifade edilir. Ayrıca Budizm’in yayılmasında ve korunmasında birinci dereceden sorumlu kişilerdir (Tokyürek 2011: 197).

> *bo sü begi alpagut erdi(ni) buşi bėrmekimiz üze nizvanılıg yagıl(a)rıg utup yėgedip adın keçiglig tırtıl(a)rıg kevmek kızgurmak kılıp küvenç*

yokay kөŋültin өŋi ödrülmekte yėgin bulmakımız bolzun (BT7 A_{702-6}) ‘Bu ordu komutanı cevheri ile sadaka vermek için ihtiraslı düşmanları yenelim$_2$. Diğer kötü düşüncelileri$_2$ zayıflatalım$_2$. Kibri yok edip gönülden ayırdığımızda üstünlük elde edelim.’

3. sü: (is.) savaş

alp er oglı süke barmış sü yėrinte erklig sabçı törütmiş tėr (IB 55) ‘Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında (kendine) güçlü bir sözcü türetmiş, der.’

SÜ BAŞI

Orhun Abideleri

sü başı: (terim) ordu komutanı

sü başı inel kagan tarduş şad barzun tėdi (T 31) ‘Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin, dedi.’

Uygur Metinleri

sü başı: (terim) ordu komutanı

bo birök teŋri yėrinteki sü başı tay saŋun körkin körü kurtulgu tınlıglar erser ol tınlıglarka tay saŋun körkin körtgürü nomlayur kutgarur (KİP 117-9) ‘Bu tanrılar yerindeki (devaloka) ordu kumandanının (mahasena) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, o canlı varlıklara, mahasena kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.’

SÜÇİG

Orhun Abideleri

süçig < süçi-g: (is./sıf.) tatlı

tawgaç bodun sawı süçig agısı yımşak ermiş (KT G 5) ‘Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş.’

süçig sawın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutur ermiş (KT G 5) ‘Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış.’

Uygur Metinleri

süçig ~ süçüg < süçi-g: (is./sıf.) tatlı, lezzetli

amarı süçig üledeçi tunurçı erdiler (MaitrTekin 71_{56-7}) ‘Bazıları tatlı dağıtıcı ve fırıncı idiler.’

kış yėsünler çıvşagun irig süçig yaglıg aş (AYUçar2 599-600) ‘Kışın (hastalar) asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler.’

SÜLE-

Orhun Abideleri

süle- < sü+le-: (f.) sefer etmek; (ordu) sevk etmek

bėrye karlok bodun tapa süle tėp tudun yamtarıg ı(d)tım bardı (BK D 40) ‘Güneyde Karluk halkına doğru sefer et, diyerek Tudun Yamtar’ı gönderdim, gitti.’

sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış (KT D 2) ‘Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi kılmış.’

Uygur Metinleri

süüle- < süü+le-: (f.) savaşmak; ordu sevk etmek

bo nom erdininiŋ çogınta yalınınta ol süülegeli ugramış ėlig yagınıŋ ėlinte uluşınta erüş üküş yavuz irü b(e)lgüler b(e)lgürtüp ig kegen adası üküş bolmagay (AYAyazlı 106-111) ‘Bu öğreti mücevherinin gücü sayesinde savaşmaya gelmiş (olan) düşmanın ülkesinde$_2$ pek çok$_2$ kötü belirtiler$_2$ ortaya çıkıp hastalık$_2$ sıkıntısı çok olmayacak.’

süü süleser azu at yol tileser azu satıgka yulugka barsar kazgançı ükliyür (SY 103-4) ‘Ordu sevk etse veya at, yol istese veya alışveriş yapsa kazancı büyür.’

SÜLEME-

Orhun Abideleri

süleme- < sü+le-me-: (f.) sefer etmemek

aŋaru sülemeser kaç neŋ erser ol bizni (T 20) ‘Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi ...’

SÜLET-

Orhun Abideleri

sület- < sü+le-t-: (f.) sefer ettirmek

kaganıma ötünüp sületdim (T 18) ‘Kağanıma arz edip sefer ettirdim.’

SÜŊÜG

Orhun Abideleri

süŋüg < süŋ-üg: (is.) mızrak

süŋüg batımı karıg söküpen kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız (KT D 35) ‘Mızrak batımı karı sökerek Kögmen (ormanlı) Dağları’nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.’

Uygur Metinleri

süŋü < süŋ-ü: (is.) mızrak

toŋuz başlıg sıgun başlıg tamulug özütler tegremizte yorıp üç adrı süŋün sançarlar tartarlar (MaitrTekin 78_{39-43}) ‘Domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar çevremizde dolaşıp üç çatallı mızrak ile vururlar$_2$.’

süŋü yülegü: (ikileme) mızrak (ve) bıçak

süŋü sözcüğü, ‘ustura; bıçkı’ anlamlarına gelen *yülegü* kelimesi ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘mızrak’ manasında cümle içerisinde geçmektedir.

süŋün yülegün san(çı)tmış osuglug bolup kop kamag tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar üze yarlıkançuçı bilig turgurup ınçe sakınç sakınur (MaitrTekin 33_{39-43}) ‘Mızrak ve bıçak ile dövüşmüş gibi olup, bütün canlı yaratıklar için acıma duygusu besleyip şöyle düşünür.’

SÜŊÜGLÜG

süŋüglüg < süŋ-üg+lüg: (sıf.) mızraklı (asker)

süŋüglüg kantan kelipen süre ėletdi (KT D 23) ‘Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti.’

SÜŊÜK

Orhun Abideleri

süŋük: (is.) kemik

kanıŋ suwça yügürti süŋükiŋ tagça yatdı (KT D 24) ‘Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yıkıldı.’

Uygur Metinleri

süŋük: (is.) kemik

kannıŋ yiriŋiŋ ornagı siŋirin tamırın yörgelmiş süŋü kler ulagı üze tutuşmış ertiŋü yirinçig yarsınçıg erür anı üçün tegimlig ol (AYGulcalı 220-3) ‘Kanın irinin toplandığı yeri, damarlarla$_2$ sarılmış

kemikler(in) bağla(n)masıyla tutunmuş, son derece iğrenç$_2$ (bir yapı)dır.'

et sünük: (ikileme) et (ve) kemik

'Et' anlamındaki *et* kelimesi, *sünük* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'et (ve) kemik' anlamını ifade etmektedir.

turgınçara tolp etözlerinteki etleri sünükleri sag yag sızılup barır (Elmalı 2016: 722-3) 'Hemen o anda vücutlarındaki bütün etleri kemikleri tereyağ gibi eriyip gider.'

etöz sünük şarırların: (trm.) vücut ve kemik śarīraları

Terim, 'Buddha'nın kemikleri' anlamında kullanılmakta olup Buddha'nın yakılmasından sonra arta kalanları ifade eder (Tokyürek 2011: 70).

etöz sünük şarirların asıg tusu kılgalı üçün kamag tınl(ı)glarka nomlug etöz erser (köni tuymak nom tözi erser) kėrtüdin kelmiş burhan tėtir (BT18 1184-8) 'Beden ve kemik śarīraları fayda$_2$ sağlamak için bütün canlılara dharmā vücuttur. Doğru kavramak dharmā esası ise doğrudan gelmiş Buddha'dır.'

sın sünük: (ikileme) uzuv

'Vücudun azaları, organ' anlamını ifade eden *sın* sözcüğü, *sünük* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'uzuv' manasına gelmektedir.

sını sünüki uz yüüzi meŋizi körkle özi yaşı uzun ögrünçlüg meŋ(i)lig açok adırtlıg y(a)rlıkamış y(a)rlıgı tıdıgsız t(e)ŋrike yalaŋukka taplaguluk erdinilig oronta tugdaçı (AYAyazlı 357-362) 'Uzuvları$_2$ yetenekli, görünüşü$_2$ güzel, ömrü$_2$ uzun ve mutlu$_2$ belagat yetisine sahip (olup) tanrıya insanlara hizmet edip mücevherli yerde doğacak.'

sünük yilik: (ikileme) kemik-ilik

sünük sözcüğü ve 'ilik' anlamındaki *ilik* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kemik-ilik' manasını ifade etmektedir.

sünükke yilikke tegürü ıntınındın berü kop süzük kėrtgünç köŋülin yalvargu ol (BT8 69-70) 'Kemiğe iliğe ulaşıp içten beri hep temiz ve imanlı gönle yalvaracaktır.'

yilik sünük: (ikileme) ilik-kemik

'İlik' anlamına gelen *yilik* sözcüğü ve *sünük* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'ilik-kemik' manasını ifade etmektedir.

bodis(a)t(a)vlarnıŋ ol antag edgülüg işleriŋe barça yiliktin süŋüktin berüki kop süzük kėrtgünç köŋülüm üze agır ayamakın artokrak ėyin ögirür m(e)n sevinür m(e)n (AYÖlmez $153_{1\text{-}6}$) 'Bodhisattvaların o öylesi iyi işlerine bütünüyle, ilikten kemikten ileri, tam süzülmüş inançlı gönlüm ile son derece büyük bir saygıyla, bundan dolayı sevinirim, kıvanırım.'

SÜŊÜŞ

Orhun Abideleri

süŋüş < süŋ-üş: (is.) savaş

aguda ėki ulug süŋüş süŋüşdüm (BK D 34) 'Agu'da iki büyük savaş yaptım.'

Uygur Metinleri

süŋüş < süŋ-üş: (is.) muharebe, savaş

süŋüş çerig içinte korkınçta turmış tınl(ı)glarıg azu y(e)me körser siz ootlug karımta tüşdeçilerig keçiglerte alp yėrte ėlçi ogrı üze adakmışlarıg olarnıŋ barça uyur siz korkınçların kėtergeli (AYÇetin1 836-843) 'Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız.'

süŋüş atış: (ikileme) çatışma

süŋüş sözcüğü ile birlikte 'atış, atma' anlamındaki *atış* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'çatışma' manasına gelmektedir.

süŋüş atış bamak beklemekte ulatı irig yavgan iş küdöklerig kılmasarlar ötrü imerigme kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AYAyazlı 164-8) 'Çatışma$_2$ ve pranga gibi başka kötü işleri$_2$ yapmadıklarında bütün halkı$_2$ huzurlu$_2$ yukarıdaki büyüklerle aşağıdaki küçükler uyumlu olur.'

süŋüş tötüş (ikileme) kavga dövüş

süŋüş kelimesi, 'dövüş' manasındaki *tötüş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kavga dövüş' anlamını ifade etmektedir.

süŋüş (tö)tüş kılurlar üküş tev (kü)r armakın AYÇetin2 1372-4) 'Hile$_2$ (ve) sahtekârlıkla insanlar kavga dövüş ederler.'

SÜŊÜŞ-

Orhun Abideleri

süŋüş- < süŋ-üş-: (f.) savaşmak

koşu totok birle süŋüşmiş erin kop ölürmiş (KT K 1) ‘Askerî vali Koşu ile savaşmış, askerlerini tamamen öldürmüş.’

Uygur Metinleri

süŋüş- < süŋ-üş-: (f.) savaşmak

ay yeklere çın kėrtü alp katıg erser sizler mėni birle süŋüşgeli anuk turuŋlar (Elmalı 2016: 3567-9) ‘Ey, şeytanlar gerçekten sert (ve) acımasız iseniz benimle savaşmaya hazır olun.’

SÜR-

Orhun Abideleri

sür-: (f.) sürmek, defetmek

süŋüglüg kantan kelipen süre ėletdi (KT D 23) ‘Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti.’

Uygur Metinleri

1. sür-: (f.) (bir yerde başka bir yere, bir durumdan başka bir duruma) sürmek, uzaklaştırmak, kovmak

balıktın birin birin sürüp ündürtiler (BT3 382-3) ‘Şehirden birer birer çıkardılar.’

kavır- sür-: (ikileme) toplayıp sürmek

‘Toplamak, bir araya getirmek’ manasında kullanılan *kavır-* sözcüğü, ‘sürmek, uzaklaştırmak, kovmak’ anlamına gelen *sür-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘toplayıp sürmek’ manasını ifade etmektedir.

ol tėtir bilip körüp yavızıg kavırmadın sü(rmedin) sımtamaknıŋ tüşi erür (AYÇetin2 1509-1511) ‘İşte bu, kötüyü bilip görüp de (onları) sürmemenin, engellememenin sonucudur.’

sür- ündür-: (ikileme) sürüp çıkarmak

‘Sürmek, uzaklaştırmak, kovmak’ manasına gelen *sür-* fiili ile birlikte ‘çıkarmak’ anlamına gelen *ündür-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sürüp çıkarmak’ manasını ifade etmektedir.

amtı ok balıktın sürüp ündürüŋler (BT3 376-7) Şimdi şehirden sürüp çıkarsınlar.’

yayı- sür-: (ikileme) sürüp çıkarmak

Her ikisi de ‘sürmek’ anlamında kullanılan *yayı-* ve *sür-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘sürüp çıkarmak’ manasında kullanılmaktadır.

ol yeklerig bo yėrde suvda öŋi yayıgay sürgey (BT5 280-2) ‘O şeytanları bu dünyadan başka (bir yere) sürüp çıkaracak.’

2. sür-: (f.) sürmek, okşamak

ėtiglig yaratıglıg açılmış (lėnhua) t(e)g yumşak ėligin başların töpü(lerin y(a)rlı)kançuçı köŋülin sürti okşadı (Elmalı 2016: 2773-5) ‘Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle okşadı$_2$.’

sür- sıka-: (ikileme) okşamak

Her ikisi de ‘okşamak’ manasında kullanılan *sür-* ve *sıka-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve her iki kelime de anlamını koruyarak cümle içerisinde kullanılmaktadır.

ėtiglig yaratıglıg açılmış (lėnhua) t(e)g yumşak ėligin başların töpü(lerin y(a)rlı)kançuçı köŋülin sürti sıkadı (Elmalı 2016: 2773-5) ‘Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle okşadı$_2$.’

-T-

TAG

Orhun Abideleri

1. tag: (is.) dağ

töŋker tagda tegip tokıdım üç tümen süg (ölür)tüm (BK G 8) ‘Töngker Dağı’nda saldırıp otuz bin askerini öldürdüm.’

2. tag: (is.) kentin dışında kalan yer

balıkdakı taşıkmış tagdakı ėnmiş tėrilip yėtmiş er bolmış (KT D 12) ‘Kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.’

Uygur Metinleri

tag: (is.) dağ

teŋri küçiŋe tag üze yol sub körüpen yış üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan sub içipen yaş yėpen ölümde ozmış tėr (IB 17) ‘Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot

görerek yürüyüp gitmiş, su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der.'

etözüŋüz yaltrıyur altunlug tag teg: (trm.) vücudunuz parlayan altın dağ gibi

Buddha'nın cildinin altın renginde hatta bütün altınlardan bile daha güzel olduğunu ifade eder. Saf altın görüntüsü, Buddha'nın vücudu olarak gösterilmektedir (Tokyürek 2011: 159).

etözüŋüz yaltrıyur altunlug tag yaşuyur teg (AYAyazlı 1150-1) 'Bedeniniz ise ışıyan altın bir dağ gibidir.'

gratırakut tag: (trm.) Grdhrakūta dağı, kartal zirvesi

Rājagṛha'nın kuzey doğusunda küçük bir dağdır. Bu dağa, kartal ya da akbaba zirvesi, kutsal kartal zirvesi ve kutsal dağ, kutsal zirve gibi çeşitli adlar verilir. Burası, Śākyamuni Buddha'nın Lotus Sūtra'sını ve diğer öğretilerini açıkladığı yerdir. Nagarjuna'ya göre, dağın zirvesi kartal şeklinde olduğu için bu ismi almıştır. Kartal zirvesi, Buddha alanını sembolize eder ve genellikle kartal zirvesinin temiz alanı olarak isimlendirilir (Tokyürek 2011: 78).

amtı bo nom başlagın kutlug gr(a)tırakut tag töpösinte ukmış k(e)rgek (AYTokyürek 10-1) 'Şimdi bu öğreti(nin) başlangıcını kutsal Gṛdhrakūṭa dağının tepesinde anlamak gerekir.'

tag arıg: (ikileme) dağ, orman

tag sözcüğü ve 'orman, çalılık' manasındaki *arıg* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'dağ, orman' anlamını ifade etmektedir.

bir ugurta ol ėlig han üç oglanı birle taştın tagta arıgta ilinçüke bartı (AYGulcalı 79-81) 'Bir gün o hükümdar$_2$ üç oğlu ile dışarıya kırlara, ormana eğlenceye gitti.'

tag ış: (ikileme) dağ, yayla

tag kelimesi, 'yayla, otlak, ekilmemiş arazi' anlamına gelen *ış* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'dağ, yayla' manasını ifade etmektedir.

munça teŋlig ulsuz tüpsüz yėrtinçül(e)rteki tag ış tam sozak sögüt ıgaç (BT18 V$_{61-2}$) 'Bunca aynı dipsiz$_2$ yerlerde dağ, yayla ağaç$_2$ ...'

ügüz tag: (ikileme) nehir, dağ

'Nehir' anlamına gelen *ügüz* sözcüğü, *tag* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'nehir, dağ' anlamını ifade etmektedir.

yagır yėr bütürü tepreyür ügüzler taglar birle kalısız (AYGulcalı 316-8) ‘Kara toprak bütünüyle titriyor ırmaklar dağlar ile beraber.’

TAGIK-

Orhun Abideleri

tagık- < tag+ık-: (f.) dağa çıkmak (isyan etmek)

(ba)l(ık)d(akı tagıkmış tagdakı) ėnmiş (BK D 10-1) ‘Kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler (aşağı) inmiş.’

TALOY

Orhun Abideleri

taloy: (is.) okyanus. Erhan Aydın *taloy* kelimesini ‘Büyük Okyanus ya da Sarı Irmak’ın Büyük Okyanus’a karıştığı yerdeki büyük havuz?’ şeklinde anlamlandırmıştır (Aydın 2015: 187). Mehmet Ölmez bu kelimeye ‘deniz, büyük deniz, okyanus’ manasını vermiştir (Ölmez 2015: 359). Kelimeyi *taluy* şeklinde transkribe eden Muharrem Ergin ve Talat Tekin de kelimenin anlamını ‘deniz, okyanus’ şeklinde vermiştir (Ergin 2012: 112; Tekin 1998: 110). Árpád Berta da kelimeyi *taluy* olarak transkribe etmiş ve ‘deniz’ şeklinde anlamlandırmıştır (Berta 2010: 345).

taloyka kiçig tegmedim (KT G 3) ‘(Büyük) Okyanus’a ulaşmama az kaldı.’

taloy ügüz: (ikileme) okyanus

taloy sözcüğü ve ‘ırmak’ anlamında kullanılan *ügüz* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘okyanus’ manasına gelmektedir.

türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı şantuŋ balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş (T 18) ‘Türk halkı yaratılalı, Türk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa? ulaşan olmamış.’

Uygur Metinleri

taloy: (is.) deniz, okyanus

altun kanatlıg talım kara kuş men tanım tüsi takı tükemezken taloyda yatıpan tapladukumın tutar men sebdükümin yėyür men (IB 3) ‘Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. Vücudumun tüyleri henüz büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum.’

ajunlug taloy ügüz: (trm.) dünyevî deniz

Terim, ‘ölüm okyanusu, doğum ölüm okyanusu, saṃsāra ya da döngü’ olarak ifade edilir. Ayrıca ‘varlık denizi ya da doğum ölüm denizi’ olarak da tanımlanır (Tokyürek 2011: 462).

ajunlug taloy ügüztin ... (MaitrTekin 16_3) ‘Dünyevî denizden$_2$ ...’

akıglıg emgeklig taloy: (trm.) akıcı ızdıraplı deniz

‘Saṃsāra, döngü, akan ve geri dönen, geriye doğru akan’ anlamındaki terim, doğum ölüm döngüsünü ifade eder (Tokyürek 2011: 464).

akıglıg emgeklig taloytın kut kolur m(e)n keçeyin (AYUçar1 224-5) ‘Akıcı, ızdıraplı denizden geçeyim, diye şans ister.’

busuşlug taloy ügüz içinte emgek: (trm.) sıkıntılı deniz içindeki ızdırap

Terim, Saṃsāra’daki varlıkların yani doğum ölüm dünyasındaki canlıların ızdırabını göstermek için kullanılmaktadır. Canlılar Saṃsārada ızdırap çekerler; çünkü devirler boyunca doğmak ve ölmek varlığa büyük bir cezadır. Budizmde en büyük amaç canlıları bu Saṃsāra’dan ya da Saṃsāra’daki ızdıraplardan kurtarmaktır (Tokyürek 2011: 22).

busuşlug taloy ügüz içinte emgekiŋe umadı yakın barıp teggeli (BT1 B_{7-8}) ‘Sıkıntılı deniz içinde ızdıraba yakın varıp ulaşamadı.’

emgeklig taloy: (trm.) ızdırap denizi

bk. ajunlug taloy ügüz

üç uguş yėrtinçüdeki emgeklig taloytakı tınl(ı)larıg örü tartıp ozgurup ėnç meŋilig kılayın (AYGulcalı 261-3) ‘Üç âlemin eziyetli denizindeki canlıları çekip kurtarıp, mutlu$_2$ edeyim.’

emgeklig taloy ügüz: (trm.) ızdırap denizi

bk. ajunlug taloy ügüz

emgeklig taloy ügüztin ozgurur kutgarur üntürür alku tınl(ı)g oglanın (AYUçar2 294-6) ‘Izdırap denizinden bütün canlıları$_2$ kurtarıp$_2$ dışarı çıkarır.’

sansarlıg taloy ügüz: (trm.) saṃsāralı deniz

bk. ajunlug taloy ügüz

sansarlıg taloy ügüz içinte tegziŋeyler nırvanlıg ıntın kıdıgdakı yoltın ıragaylar (AYAyazlı 663-5) ‘Saṃsāralı deniz$_2$ içinde dönsünler, Nirvāṇalı sığınma kıyısındaki yoldan uzaklaşsınlar.’

taloy ügüz: (ikileme) okyanus

taloy sözcüğü ve ‘nehir, ırmak’ manasındaki *ügüz* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘okyanus’ anlamını ifade etmektedir.

> *tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan taloy ügüz kıdıgınta matarnıŋ öŋüsi (?) üze olurup toyunlarıg okup ince tėp y(a)rlıkadı* (Elmalı 2016: 4030-2) ‘Tam bilge tanrılar tanrısı Buddha okyanus kıyısında canavarın yalnızlığı ile oturup rahipleri çağırarak şöyle buyurdu.’

taloy ügüz suvı teg üküş ėşidmiş atlıg teŋri burhan: (trm.) deniz suyu kadar çok işitmiş adlı tanrı Buddha

‘Dünyanın sesini ya da çığlığını duyan, gören’ anlamındaki terim ‘merhamet tanrısı’ anlamında da kullanılır (Tokyürek 2011: 98).

> *taloy ügüz suvı teg üküş ėşidmiş atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 1025-7) ‘Deniz$_2$ suyu kadar çok işitmiş adlı tanrı Buddha saadetine ...’

tugmak ölmeklig taloy: (trm.) doğum ölüm denizi

bk. ajunlug taloy ügüz

> *tugmak ölmeklig taloydın taşgaru tartdım tınl(ı)glarıg* (AYUçar1 569-571) ‘Doğum ölüm denizinden canlıları dışarı çıkardım.’

uçsuz kıdıgsız ulug emgeklig taloy ügüz: (trm.) uçsuz bucaksız büyük ızdırap denizi

bk. ajunlug taloy ügüz

> *uçsuz kıdıgsız ulug emgeklig taloy ügüzdin keçürüp* (AYAyazlı 590-1) ‘Uçsuz bucaksız ızdıraplı denizden$_2$ geçireceksin.’

TAM

Orhun Abideleri

tam: (is.) duvar

> *yėgirmi kün olorup bo taşka bo tamka kop yol(l)ug tėgin bitidim* (KT G-D) ‘Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara tamamen (ben) Yollug Tegin yazdım.’

Uygur Metinleri

tam: (is.) duvar < Çin. tama

> *kent tamınıŋ altun(lu)g ėtigleri bolur* (MaitrTekin 29$_{16-7}$) ‘Şehir duvarının altında süsleri vardır.’

TAMGAÇI

Orhun Abideleri

tamgaçı < tam-ga+çı: (is.) mühürdar

türgėş kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti (KT K 13)
'Türgeç kağanından Maharaja (ile) mühürdar Oğuz Bilge geldi.'

TAŋ

Orhun Abideleri

taŋ: (is.) tan (vakti)

bulçuka taŋ üntürü tegdimiz (T 35) 'Bulçu'ya tan atarken ulaştık.'

Uygur Metinleri

taŋ: (is.) sabah vakti, erken vakit

taŋda sayu arıg süzük kėrtgünç köŋülin sözlezün (AYÇetin1 909-911)
'Sabahleyin tertemiz (bir halde ve) samimi bir biçimde (bunu) ezbere okumalı.'

ėr taŋ: (ikileme) sabah, erken vakit

'Erken' anlamına gelen *ėr* sözcüğü, *taŋ* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sabah, erken vakit' anlamını taşımaktadır.

bo montag sakınıp taŋda ėrte dyantın turup (Elmalı 2016: 4437-8) 'Bu şekilde düşünüp şafak vakti meditasyondan çıktı.'

taŋ yarun: (ikileme) şafak vakti

taŋ kelimesi ve 'şafak vakti' anlamına gelen *yarun* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'şafak vakti'ni anlatmak için cümle içerisinde kullanılmaktadır.

anta ötrü badari braman taŋ yarunınta turup (MaitrTekin 15_{4-5})
'Bunun üzerine Badhari Brahman, şafak$_2$ sökerken kalktı.'

yarun tan: (ikileme) şafak vakti

'Şafak vakti' manasına gelen *yarun* sözcüğü, *taŋ* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'şafak vakti' anlamını taşımaktadır.

y(a)rutukta y(a)run taŋ taşgaru ünti ordotın barıp tegdi (AYUçar2 66-8) '(Hükümdar), şafak$_2$ söktüğünde saraydan dışarı çıkmış.'

TAPA

Orhun Abideleri

tapa < tap-a: (zrf.) -a/-e doğru

altı çuw sogdak tapa süledimiz (KT D 31) Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik.'

Uygur Metinleri

tapa < tap-a: (zrf.) -a/-e doğru, doğru, yönünde

barça t(e)ngri burhan tapa keltiler (AYÖlmez 131_{11-2}) ‘Hepsi tanrı Buddha’ya doğru geldiler.’

TAPLAMA-

Orhun Abideleri

taplama- < tapı+la-ma-: (f.) onaylamamak

üze teŋri ıdok yėr suw (ėçim) kagan kutı taplamadı erinç (BK D 35) ‘Yukarıda (ebedî) gök, kutsal yer su (ruhları), amcam kağan ruhu onaylamadı elbette.’

Uygur Metinleri

taplama- < tapı+la-ma-: (f.) onaylamamak, kabul etmemek

netegin taplamaz sizl(e)r tükel bolur bo üç basıtçıl(a)r (Üİ $120b_{13}$) ‘Bu üç yardımcı sebep tam olur diye neden kabul etmezsiniz?’

TARKINÇ

Orhun Abideleri

tarkınç: (is.) dağınık

oguzı yeme tarkınç ol tėmiş (T 22) ‘Oğuzları da dağılmakta imiş demiş.’

I. TAŞ

Orhun Abideleri

1. taş: (is.) taş

taş bark (ėtgüçig) bunça bedizçig toygun ėltewer kel(ürti) (KT K-D) ‘Taş anıt mezarı yapan bunca süsleme ustasını Toygun Eltever getirdi.’

2. taş: (is.) yazıt, kitâbe

bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti (KT K 13) ‘Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.’

Uygur Metinleri

taş: (is.) taş

taş kapagınta uy kazıp tolu ört yalın koz kodup belgüsüz agzın örtdi (MaitrTekin 58_{15-7}) ‘Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz (bir biçimde) ağzını örttü.’

taş köŋüllüg: (deyim) taş yürekli

taş kelimesi, ‘gönül, kalp, yürek’ anlamında kullanılan *köŋül* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında deyim oluşturmaktadır. Her iki kelime de gerçek manasını kaybederek mecaz bir anlam taşıyıp ‘taş yürekli’ yani ‘merhametsiz, acımasız’ canlılar için kullanılan bir deyim hâline gelmektedir.

olar öŋre ajunlarda taş köŋüllüg savıg sözl(ep) ... (MaitrTekin $75_{60\text{-}2}$)

‘Bunlar evvelki âlemlerde katı yürekle söz söyleyip ... ‘

taş okaklıg tamu: (trm.) taş toplu cehennem

Budizmde birçok cehennem vardır. Sekiz büyük ve sekiz de küçük cehennemden başka 18, 126 ve 134 cehennemin bulunduğu belirtilmektedir. Bu cehennemler altı duyu organları, altı duyu, altı idrak olmak üzere toplam on sekiz olarak gösterilir. Başka bir deyişle on sekiz cehennem olarak sınıflandırılır. Bu on sekiz cehennem bıçak cehennemi, kızgın kum cehennemi, ateş arabası cehennemi, kaynar kazan cehennemi, pislik cehennemi, demir yatak cehennemi vs. olarak ifade edilmektedir (Tokyürek 2011: 365-6).

taş okaklıg tamudakı (BT2 553-4) ‘Taş toplu cehennemdeki ...’

taş tuyagu: (ikileme) taş (ve) çakıl

taş sözcüğü, ‘çakıl’ manasına gelen *tuyagu* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘taş (ve) çakıl’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

amtı yine utuz yavız bra(manlar)nıŋ taş tuyagu teg irig yavgan (yüz)lerin körgeli tegimlig boltı (Elmalı 2016: 2329-2331) ‘Şimdi kötü, hayırsız brahmanların taş (ve) çakıl gibi kaba, kötü yüzlerini görmek zorunda kaldık.’

II. TAŞ

Orhun Abideleri

taş: (is.) dış

özçe taşın tutmış teg biz (T 13) ‘Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz.’

iç taş: (bk. iç)

Uygur Metinleri

taş: (is.) dış, dışarı, dışarıda

birök ol isiçlertin taşdın ünserler örtlüg yalınlag süvri uçlug tarjul uçınta olgurtup kodı sukarlar (Elmalı 2016: 839-842) ‘Eğer, birisi o kazanlardan dışarı çıksa, alevli, sivri uçlu üç başlı mızrağın ucuna oturtulup (tekrar) aşağı itilirler.’

iç taş: (bk. iç)

taş iç: (bk. iç)

taş: (trm.) dış

Artha ve gocara da denilen visaya 'bir bölge, bölgesel, çevre, alan, bilinç alanı, gözün şekil alanı, kulağın duyuş alanı vs. gerçek olarak belirtilen nesnel zihin alanı, nesnel dünya ve öznel bilinç ya da nesnel alan bilgisi' anlamlarında kullanılır. 'Haricî ya da olağanüstü dünya' anlamında kullanılan erdemin uyanışı olarak da belirtilebilir. Visaya, öznel bilinç ve nesnel aldatıcı dünyadır. Dış dünyadaki bilinç ya da her şeyin irfanı olmakla birlikte bilinç öznel, her şey nesneldir (Tokyürek 2011: 340).

> *atkakında taş alku öŋ ün yıd tatıg böritmekte ulatıl(a)rnıŋ atı bolur* (Üİ 118b$_{7-8}$) 'Şuurun dışı hep renk, ses, koku, tat, temas ve diğerlerinin adı olur.'

TAŞIK-

Orhun Abideleri

1. taşık- < taş+ık-: (f.) dışarı çıkmak

> *türgėş kaganı taşıkmış* (T 30) 'Türgeş kağanı yola çıkmış.'

2. taşık- < taş+ık-: (f.) isyan etmek

> *kaŋım kagan yėti yėgirmi erin taşıkmış* (KT D 11) 'Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.'

3. taşık- < taş+ık-: (f.) sefer etmek

> *ilki sü taşıkmış erti* (BK D 32) 'Ordunun ilki sefere çıkmıştı.'

Uygur Metinleri

taşık- < taş+ık-: (f.) dışarı çıkmak

> *taşıksar ötrü ol yekler yėgey* (BT5 278-9) 'Dışarı çıksa sonra o şeytanlar yiyecek.'

TAŞRA

Orhun Abideleri

taşra < taş+ra: (is.) dış taraf

> *içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta (üze olortum)* (BK D 21) 'Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan olan bir halka kağan oldum.'

Uygur Metinleri

taşra < taş+ra: (is.) dış taraf, dışarı

edgüde içre kamag ayıgda taşra erzünler (BT26 100_{33-4}) ‘İyide iç tarafta, bütün kötüde dışarıda olsunlar.’

TAT

Orhun Abideleri

tat: (is.) yabancı

on ok oglıŋa tatıŋa tegi bunı körü biliŋ (KT G 12) ‘On Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin.’

TAWGAÇGI

Orhun Abideleri

tawgaçgı < tawgaç+gı: (is.) Çin’e gönül vermiş (kişi), Çin’e ait Çin ile alakalı

türük begler türük atın ı(d)tı tawgaçgı begler tawg(aç atın tutupan tawgaç kaganka körmiş) (BK D 7) ‘Türk beyleri Türk unvanlarını bırakıp Çinlileri benimsemiş beyler Çin unvanlarını alarak Çin kağanına tâbi olmuşlar.’

TAWIŞGAN

Orhun Abideleri

tawışgan: (is.) tavşan

kėyik yėyü olorur ertimiz (T 8) ‘Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.’

Uygur Metinleri

tavışgan: (is.) tavşan

tavışgan başınta müyüz ünüp ol müyüzüg kavşurup şatu itgeli bultukup ol şatu üze yarmanıp t(e)ŋri yėriŋe agtıngalı boltukda (BT18 1096-8) ‘Tavşan başında boynuz çıkıp, o boynuzu birleştirip merdiven yapıp o merdiven üzerine tırmanıp Ttnrı yerine yükseldiğinde’

tavışgan müyüzü bodsuzı: (trm.) tavşan boynuzu

Terim, ‘tavşan boynuzu’ anlamında olup bütün olayların ya da her şeyin bir tavşan boynuzu gibi gerçek olmadığını, mevcut olmadığını ifade eder (Tokyürek 2011: 443).

kaltı baka tüüsi çınsızı teg ezüg ol tavışgan müyüzü bodsuzı teg igid ol (BT1 B_{171-2}) ‘Kurbağa tüyü gerçek değil yalandır. Tavşan boynuzu$_2$ da yalandır, gerçek değildir.’

tavışgan: (trm.) Budizm’de tavşan, denizin yüzeyinde yüzmesinden dolayı śrāvakalara benzetilir. Eski Uygurcada *tavışgan* sözü de genellikle *müyüz* ‘boynuz’ kelimesiyle

birlikte kullanılır. Tavşanın boynuzu bulunmaz. *tavışgan müyüzü* ‘tavşan boynuzu’ olarak belirtilen ifade, Budizmde dinî bir terimdir ve dünyada var olmayan şeyleri ifade eder. Ayrıca tavşan, Budizm’de fedakâr ve özverili bir hayvan olarak da gösterilir (Tokyürek 2013: 265).

> *kaltı baka tüüsi çınsızı teg ezüg ol tavışgan müyüzü bodsuzı teg igid ol* (BT1 B_{171-2}) ‘Kurbağa tüyü gerçek değil yalandır. Tavşan boynuzu$_2$ da yalandır, gerçek değildir.’

tavışgan müyüzü, canlıların metaforik olarak tanrılar ülkesine ulaşmak için kullandıkları bir merdivene de benzetilmektedir (Tokyürek 2013: 265).

> *tavışgan başınta müyüz ünüp ol müyüzüg kavşurup şatu itgeli bultukup ol şatu üze yarmanıp t(e)ŋri yėriŋe agtıngalı boltukda* (BT18 1096-8) ‘Tavşan başında boynuz çıkıp, o boynuzu birleştirip merdiven yapıp o merdiven üzerine tırmanıp tanrı yerine yükseldiğinde ...’

Bu tavşan yılında hükümdarlar adaletli ve insaflı davranırlar. Barış uzun yıllar devam eder. Yağmurun bol olmasından dolayı ülkede bereket olur (Tokyürek 2013: 265).

> *tavışgan yıl* (BT18 S_{705}) ‘Tavşan yıl’

tavışgan, kelimesi Eski Uygurca tıp metinlerinde kullanılır (Tokyürek 2013: 265).

> *köz agrıg em kişi öti toŋuz öti eçkü öti tavışgan öti* (Arat 1930: 24-5) ‘Göz ağrısının ilacı insan ödü, domuz ödü, keçi ödü ve tavşan ödüdür.’
>
> *yana em tavışkan müyüsün ud öti birle iŋek yagı katıp alınka sürtser edgü bolur* (Arat 1930: 89-90) ‘Yine ilacı tavşan beynini sığır ödüyle inek yağıyla karıştırıp alna sürse iyi olur.’
>
> *yana ıt tüüsi tavışgan tüüsi küyürüp* (Arat 1930: 116) ‘Yine köpek tüyünü ve tavşan tüyünü yakıp’

Burada tavşanın ödünden, beyninden ve tüyünden yapılan ilaçlar gösterilmektedir (Tokyürek 2013: 265).

TAYGUN

Orhun Abideleri

taygun < tay+gun: (is.) gençler?

> *ıgar oglanıŋızda taygunuŋuzda yėgdi igidür erdigiz* (KT G-D) ‘Gözde çocuklarınızdan, gençlerinizden daha iyi besliyordunuz.’

TEG

Orhun Abideleri

teg: (ed.) gibi, benzetme edatı

teŋri küç bėrtök üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş yagısı koń teg ermiş (KT D 12) ‘(Ebedî) gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş.’

Uygur Metinleri

teg: (ed.) gibi, benzetme edatı

kıdıgsız ulug edgüŋüz taloy ügüz teg keŋ teriŋ ulsuz tüpsüz edgülüg edgü erdinilerin yügmek ol (AYAyazlı 1138-1140) ‘Sınırsız ulu erdeminiz okyanus$_2$ gibi geniş, derin ve uçsuz$_2$ bir iyilik yığınıdır.’

antag < a+n+ı teg: (sıf.) öyle

bodis(a)t(a)vnıŋ antag muŋadınçıg çatiklıg işiŋe ėyin ögirip öge alkayu ince tėp şlok sözletiler (AYGulcalı 292-5) ‘Bodhisattva’nın öyle olağanüstü doğum efsanesinden dolayı sevinip (onu) överek$_2$ şöyle şiir söylediler.’

bir teg: (zrf.) aynı

ėkigü bir teg erür üçün akıgsız iderişdürü sözlemiş ol (Üİ 100b$_{8-9}$) ‘Bu ikisi aynı olduğu için āsravasızın peşi sıra söylemiştir.’

muntag < mu+nı teg: (zrf.) böyle

muntag kılguluk ermez (AYAyazlı 307-8) ‘Böyle yapmak gerekmez.’

ne teg: (sıf.) nasıl

kerekü içi ne teg ol tügünüki ne teg ol közünüki ne teg (IB 18) ‘Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl?’

suvdın ünmiş balık teg: (bk. suv)

TEG-

Orhun Abideleri

1. teg-: (f.) değmek, ulaşmak

tėnsi oglı aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş (T 47) ‘Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş.’

2. teg-: (f.) saldırmak, hücum etmek

tawgaç bėrdin yen teg kıtań öŋdün yen teg ben yırdınt(a) yan tegeyin (T 11) ‘Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım.’

3. teg-: (f.) ulaşmak yardımcı fiili

binip teg-: (f.) saldırmak

ėkinti ışwara yamtar boz atıg binip tegdi (KT D 33) 'İkinci olarak Işvara Yamtar'ın boz atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

1. teg-: (f.) değmek, ulaşmak, vasıl olmak, varmak, erişmek, kazanmak

tugmak ölmeklig b(e)k bagtın t(e)rkkeye üdün teggey siz teŋgeşsiz burhan kutıŋa (AYGulcalı 305-7) 'Doğum (ve) ölümün sıkı bağından kısa zamanda erişeceksiniz eşsiz Buddha kutuna.'

bar- teg-: (bk. bar-)

2. teg-: (f.) saldırmak

yilvikip agukup ölürgeli sakınsar yana ol ok kıltaçıka tegir (KİP 184-5) 'Bir kimse (canlı varlıklara) büyü yapıp (onları) zehirlemeyi, öldürmeyi düşünse de o kimseye saldırır.'

3. teg-: (f.) ulaşmak yardımcı fiili

adaka teg-: tehlikeye bulaşmak

bo montag adaka tegip (Elmalı 2016: 372-3) 'Bu şekilde tehlikeye bulaşıp'

ayag çilteg teg-: saygı$_2$ gösterilmeye lâyık olmak

ayagka çiltegke teggeli tegimlig bolup bo ok avant tıltag üze üzeliksiz yėg tüşüg buldaçı (AYÇetin1 92-5) 'Saygı$_2$ gösterilmeye layık duruma gelerek işte bu nedenle$_2$ mükemmel sonuca ulaşacaklardır.'

emgek teg-: ızdıraba uğramak

y(e)me bo nizvanı küçinte emgekke tegirler (Elmalı 2016: 952-3) 'Yine bu şehvet yüzünden ızdıraba uğrarlar.'

kılınç teg-: nasip olmak

ulug bulunç kılınçka tegdimiz (MaitrTekin 89$_{47-8}$) 'Büyük kazanç ve ameller (bize) nasip oldu.'

muŋ tark teg-: sıkıntı içinde olmak, sıkıntı çekmek

kögürçgün muŋka tarka tegip şariputri arhantnıŋ köligesiŋe sıkıntı (MaitrTekin 5$_{26-8}$) 'Güvercin yorgun ve bitkin bir hâlde Şāriputra'nın gölgesine sığındı.'

ölüm teg-: ölmek

biziŋe ölüm arıtı tegmegey (Elmalı 2016: 702-3) 'Biz asla ölmeyeceğiz.'

tüüş teg-: ceza çekmek

öz(lüg ölür)meknıŋ közünür ajunta ayıg tüüşiŋe kim tegdi erki (Elmalı 2016: 226-9) 'Can almanın, bu varlıkta cezasını kim feci bir şekilde çekti acaba?'

yaguk teg-: yaklaşmak

teŋri (t)eŋrisi burhanka yaguk tegip dėntar boltılar (MaitrTekin 7_{59-61}) 'Tanrılar tanrısı Buddha'ya (devati deva Buddha) yaklaştılar ve râhip (bhiksu) oldular.'

yakın teg-: yaklaşmak

bir buryuk t(e)rkin tavratı kelip ėlig begke yakın tegip (AYGulcalı 417-8) 'Bir kumandan alelacele$_2$ gelip hükümdara$_2$ yaklaşıp'

yok teg-: yok olmak

anıŋ yuŋlaguluk edi tavarı yok teginmez üçün anın t(e)ŋri kaŋım sizni okıyur ötünür ermiş (AYAyazlı 951-3) 'Onun kullanacak malı-mülkü$_2$ olmadığı için tanrı babam sizi çağırırmış.'

TEGİ

Orhun Abideleri

tegi < teg-i: (ed.) kadar

ilgerü şantuŋ yazıka tegi süledim (KT G 3) 'Doğuda Şandong Ovası'na kadar sefer ettim.'

Uygur Metinleri

tegi < teg-i: (ed.) kadar, değin, dek

ol nomlug etözüm ugrınta edgüke meŋike tegmeklerin yüz miŋ tümen kalp üdlerke tegi nomlap sözlep tüketinçsiz tėtir (AYÖlmez 165_{1-5}) 'O öğretili vücudum (Dharma-kāya) sebebiyle iyiliğe, huzura ulaşmalarını yüz bin tümen kalpa çağlara değin anlatıp söyleyerek bitiremezler.'

TEGİŞ

Orhun Abideleri

tegiş < teg-iş: (is.) saldırış

sü tegişinte yėtinç erig kılıçladı (KT K 5) ‘Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı.’

Uygur Metinleri

tegiş < teg-iş: (is.) temas

teŋri teŋrisi burhan birle tegişi ... (MaitrTekin 24_{22}) ‘Tanrılar tanrısı Buddha (devati deva Buddha) ile teması ...’

TEGME-

Orhun Abideleri

tegme- < teg-me-: (f.) değmemek, ulaşmak

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı yüziŋe başıŋa bir t(egmedi) (KT D 33) ‘Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına, biri (bile) değmedi.’

Uygur Metinleri

tegme- < teg-me-: (f.) değmemek, ulaşmamak

kkirlig noml(a)rnıŋ tegmemeki birle birgerü bir üdte turur üçün munı atamış ol tegşüt ince tėp (Üİ $107b_{15-6}$) ‘Kirli dharmaların değmemesi (aprāpti) ile birlikte ve bir anda durduğu için bunu ‘mübâdelesince’ diye adlandırmıştır.’

TEGRE

Orhun Abideleri

tegre < teg-ir-e: (is.) çevre, etraf

yagımız tegre uçug teg erti biz elbeg? ertimiz (T 8) ‘Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik.’

Uygur Metinleri

tegre < teg-ir-e: (is.) çevre, etraf

tegresinte hua yavışgu tizip ötrü tėmin ök öŋreki d(a)r(a)nig sözlezün (AYÇetin2 614-6) ‘Çevresine türlü çiçekler$_2$ dizip az önceki daraniyi söylesin.’

TEGÜR-

Orhun Abideleri

tegür- < teg-ür-: (f.) ulaştırmak

ol yėrke ben bilge toṅukuk tegürtök üçün (T 47) ‘O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için ...’

Uygur Metinleri

1. tegür- < teg-ür-: (f.) ulaştırmak, eriştirmek

eŋ kėninte burhan kutın bulguluk tüşke utlıka tegürü tegingey m(e)n (AYÇetin2 365-7) ‘En sonunda Buddha kutunu bulmayı sağlayacak sonuca ulaşmalarını sağlayacağım.’

tegür- ėlit-: (ikileme) ulaştırmak

tegür- fiili ile birlikte ‘iletmek, götürmek, sevk etmek, yol göstermek’ şeklinde anlamlandırılan *ėlit-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ulaştırmak’ manasını ifade etmektedir.

tükel öz(ler)iŋe tegürü ėlitdi (MaitrTekin $106_{15\text{-}6}$) ‘Bütün özlerine ulaştırdı$_2$.’

2. tegür- < teg-ür-: (f.) sunmak, teklif etmek

y(e)me özte yaşda uluglarka utlı sevinç tegürelim (BT13 $12_{014\text{-}5}$) ‘Yine büyüklere hayatlarında sevinç$_2$ sunalım.’

3. tegür- < teg-ür-: (f.) getirmek, götürmek

ölüm yėrke tegürser anıŋ ara bir bilge kişi kuanşi im pusar atın atasar ol kamag tınlıglar taluydakı tişi yeklerde ozar kurtulur (KİP 21-3) ‘Ölüm yerine götürse (ve) onların arasında hâkim bir kimse, kuanşi im pusar adını ansa bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur.’

TELİNME-

Orhun Abideleri

telinme- < tel-in-me-: (f.) delinmemek

üze teŋri basmasar asra yėr telinmeser türük bodun ėliŋin töröŋün kim artatı (KT D 22) ‘Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?’

Uygur Metinleri

telinme- < tel-in-me-: (f.) delinmemek

telinmez kartka iŋekniŋ koyn yėg müŋüzin sokup yakzun (Arat 1930: 42-3) ‘Delinmeyen yaraya ineğin (ve) koyunun boynuzunu dürtüp yaksın.’

TEŋRİ

Orhun Abideleri

1. teŋri: (is.) gök, gökyüzü

teŋri yarlıkadokın üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum (KT G 9) '(Ebedî) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum.'

2. teŋri: (is.) tanrı. Erhan Aydın *teŋri* kelimesine aziz, kutsal, hazretleri anlamını vermektedir (Aydın 2015: 126; 189). Mehmet Ölmez de çalışmasında 'tanrı' anlamını vermektedir (Ölmez 2015: 360). Árpád Berta da kelimeyi okunduğu gibi anlamlandırarak 'tengri' şeklinde çevirmiştir (Berta 2010: 194). *teŋri* sözcüğüne Muharrem Ergin ise 'gök; tanrı; ilâh; ilâhe; gök tanrısı' anlamlarını vermiştir (Ergin 2012: 114). Talat Tekin bu kelimeye 'gök, gökyüzü; tanrı' anlamlarını vermiştir (Tekin 1998: 111). Bu doğrultuda bu çalışmada 'tanrı' anlamı kullanılmıştır.

teŋri umay ıdok yėr suw basa bėrti erinç (T 38) 'Tanrı Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette.'

3. teŋri: (is.) unvan. Bilge Kağan'ın unvanı. KT G 1'de geçen *teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan* ifadesi, 'ilahî göğün yarattığı Türk Bilge Kağan' (Ölmez 2012: 90), (Ben) Tengri gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağan (Berta 2010: 190), (Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan (Tekin 1998: 35) gibi şekillerde anlamlandırılırken, son zamanlarda bu ifade II. Türk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge'nin kağanlık unvanı olarak açıklanmıştır (Aydın 2015: 189; Şirin 2015: 26).

teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan (KT G 1) 'Tengriteg Tengride Bolmış Türk Bilge Kağan.'

Uygur Metinleri

'Tanrı' kelimesi Göktürk döneminden farklı olarak Uygur döneminde çeşitli dinî ve terimsel anlamlar taşımaktadır. Orhun Abideleri'nde 'gök, gökyüzü ve aziz, kutlu, hazretleri' anlamlarında bulunan *teŋri* kelimesi Uygur metinlerinde, Mani ve Budist Uygur Metinlerinde anlamı daha geniş tutularak hem dinî hem de şahıs, doğa unsurları, kavramsal ögeler olarak pek çok terimi açıklamak ve nitelemek için kullanıldığı görülmektedir.

1. teŋri: (is.) gök, gökyüzü

er busuşlug teŋri bulıtlıg boltı (IB 52) 'Adam kaygılı, gök bulutlu oldu.'

2. teŋri: (is.) tanrı, ilah anlamında olan terimsel anlamlı bir kelimedir.

Budizm'de genellikle Tanrı ifadesi iki kavram için kullanılır. Bunlardan birincisi Budizm'deki on hayat şeklinden biri olan Tanrı hayat şekli içindir ve bu hayat şekli altıncı hayat şekli olarak görülür. Budizm'de Skr. deva, devaputra, deva-gati ya da devasopāna, deva-loka olarak belirtilir (Tokyürek 2017: 80).

> *t(e)ŋri yėrinte yalaŋuk yėrtinçüsinte kayuta tugsar* (AYAyazlı 355-7) 'Tanrı yerinde insanların dünyasında her nerede doğarsa'

Yine Uygurcada çeşitli tanrı isimleri geniş yer tutar (Tokyürek 2017: 81).

> *tört m(a)haraaça teŋrilerke* (AYAyazlı 1168) 'Dört Mahārāja tanrılar.'

İkincisi ise Buddha'nın sıfatını belirtirken kullanılan ifadedir ki bu da 'Tanrılar Tanrısı' şeklindedir (Tokyürek 2017: 81).

> *(bo yėrtinçü)te tepren(çsiz atlıg) t(e)ŋri t(e)ŋrisi (burhan)bar* (BT20 1048-1051) 'Bu yeryüzünde sallanmayan, sakin adlı tanrılar tanrısı Buddha var.'

2.1. teŋri yėri: tanrı yeri, cennet.

Terim, deva, gökle ilgili, 'fàntiān rén' 'Brahmaloka'da yerleşmiş' ya da 'tiānshén' 'göksel ruh' olarak tanımlanır. Burada, Brahmanizm tanrılarının tamamı gösterilir ve bunların hepsi de Devaloka'da otururlar (Tokyürek 2011: 388).

> *kaçan munta etöz kodsarlar üküşi barça t(e)ŋri yėrinte tugup* (AYAyazlı 190-2) 'Ne zaman vücut ölse çoğu tanrı yerinde (tanrı hayat şeklinde) doğup'

3. teŋri: (is.) efendi, hazret, üstat, yüce.

Budist Uygur metinlerinde Buddha genellikle *t(e)ŋri* sözüyle karşılanır ya da Buddha sözüne eklenir. 'Buddha' kelimesi için de genellikle *t(e)ŋri* burhan ifadesi kullanılır (Tokyürek 2017: 81).

> *vişvabu atlıg t(e)ŋri burhan* (BT25 704) 'Viśvabhu adlı yüce Buddha.'

3.1. teŋri: Uygur metinlerinin tamamında 'güneş' için *kün t(e)ŋri* ve 'ay' için de *ay t(e)ŋri* kullanılır (Tokyürek 2017: 86).

> *kün t(e)ŋri y(a)rukı kapk(a)ra közünür* (Elmalı 2016: 110-1) 'Gün ışığı (gözüne) kapkara görünür.'
>
> *kün teŋri yarukı tugsar alku karaŋgu kararıglarıg tarkarur* (BT20 1058-1061) 'Güneş ışığı doğsa bütün zulmet karanlığı yok olur.'

3.2. teŋrim: (is.) hazreti, yüce, saygıdeğer.

Buddha'yı karşılayan, Buddha'nın sıfatı olan terimler için sadece Uygurca t(e)ŋrim sözü kullanılır (Tokyürek 2017: 82).

t(e)ŋrim burhan (BT28 A_{50}) Yüce Buddha'

t(e)ŋrim (BT28 A_{44}) Yüce (tanrım)'

atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim (BT18 804) Adı yüceltilmiş, saygı değer tanrım'

t(e)ŋrim hatun (BT25 1205) Hatun hazretleri'

ėl kelmiş t(e)ŋrim (BT25 2425) Hazreti Ėl Kelmiş.'

4. teŋri: unsur, beş unsur. *teŋri* kelimesi Manihaizm metinlerinde beş unsur olarak kullanılır (Tokyürek 2017: 80). Bunlar aşağıda gösterilmiştir.

tıntura t(e)ŋri (Asmussen 1965: B34) 'Birincisi hava tanrısı (unsuru) (Tokyürek 2017: 80).

ikinti yėl t(e)ŋri (Asmussen 1965: B34-35) 'İkincisi rüzgâr tanrısı (unsuru) (Tokyürek 2017: 80).

üçünç yaruk t(e)ŋri (Asmussen 1965: B35-36) 'Üçüncüsü ışık tanrısı (unsuru) (Tokyürek 2017: 80).

törtünç suv t(e)ŋri (Asmussen 1965: B36) 'Dördüncüsü su tanrısı (unsuru) (Tokyürek 2017: 80).

bėşinç ot t(e)ŋri (Asmussen 1965: B37) 'Beşincisi ateş tanrısı (unsuru) (Tokyürek 2017: 80).

TER

Orhun Abideleri

ter: (is.) ter

küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim (T 52) 'Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).'

Uygur Metinleri

ter: (is.) ter

kögüzinte yüreki suçınur bütün etözintin ter akıp üner (Elmalı 2016: 108-9) 'Göğsündeki yüreği çarpar, bütün vücudundan ter boşanır.'

TEWE

Orhun Abideleri

tewe: (is.) deve

sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agu buŋsuz kelürti (T 48) ‘Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler.’

Uygur Metinleri

tewe: (is.) deve

teve südükin alıp ka başka sürtser baştakı kebeki kider (Arat1930: 54-5) ‘Deve sidiğini alıp da başa sürse baştaki kepeği gider.’

TEWLİG

Orhun Abideleri

tewlig < tew+lig: (is.) hilekâr

tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türk bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) ‘Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış.’

tewlig kürlüg: (bk. kürlüg)

Uygur Metinleri

tevlig ~tevlüg < tev+lüg: (is.) hilekâr, aldatıcı

tevlüg körlüg ezüg armak bolgu ermez (AYAyazlı 981-2) ‘Hilekar$_2$ ve yalancı$_2$ olmak olmaz.’

tevlig kürlüg: (bk. kürlüg)

TEYEŊ

Orhun Abideleri

teyeŋ: (is.) dağ sıçanı < Mo. tarbagan

kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim (BK K 12) ‘Boz dağ sıçanı (derilerini) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim.’

TEZ-

Orhun Abideleri

tez-: (f.) kaçmak

azça bodun tezmiş erti (T 43) ‘Az sayıda halk kaçmıştı.’

Uygur Metinleri

tez-: (f.) kaçmak

oglı öginte kaŋınta öbkelepen tezipen barmış (IB 58) '(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş.'

tez- kaç-: (ikileme) kaçmak

Her ikisi de 'kaçmak' anlamına gelen *tez-* ve *kaç-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kaçmak' anlamını ifade etmektedir.

(amarı)ları (t)illerin salınturup i(sig) öz(leriŋe umug ına)g üzülüp tezgülük kaç(guluk bu)lma(d)ın (Elmalı 2016: 264-7) 'Bazıları dillerini sarkıtıp, hayatlarından ümitlerini kesip, kaçacak$_2$ (yer aramışlar ama) bulamamışlar.'

TÉ-

Orhun Abideleri

tė-: (f.) demek, söylemek

bo yolun yorısar yaramaçı tėdim (T 23) 'Bu yolu kullanmak işe yaramayacak, dedim.'

Uygur Metinleri

tė-: (f.) demek, söylemek

amtı bo közünür üddeki burhanlarıg yügerü nom tilgenin evirtgeli köŋül turgurzunlar t(e)ŋrim tėp tėdi (AYÖlmez 158$_{8-11}$) 'Şimdi bu görünür zamanın Buddhaları, şimdiki öğreti tekerleğini (Dharmacakra) çevirmek için gönül beslesinler efendim, dedi.'

TÉGİN

Orhun Abideleri

tėgin: (is.) prens

(t)ėgin ėki şad inim (kö)l tėgin birle sözleşdimiz (BK D 21) 'Prens, iki şad (ve) kardeşim Köl Tegin ile sözleştik.'

Uygur Metinleri

tėgin: (is.) prens, şehzade

şakimun burhannıŋ inisi nanti atlıg tėgin erdi (MaitrTekin 57$_{10-1}$) 'Şākyamuni Buddha'nın (üvey) kardeşi Nanda adlı bir prens idi.'

hatun tegin: (bk. katun)

TÉR-

Orhun Abideleri

tėr-: (f.) derlemek, toplamak, bir araya getirmek

türük bodun tėrip ėl tutsukıŋın bunta urtum (KT G 10) ‘Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım).’

Uygur Metinleri

tėr-: (f.) dermek, toplamak, bir araya getirmek

ülgülençsiz teŋlençsiz ulug buyanlıg tėrginig yıggalı tėrgeli ugaylar (AYÖlmez $175_{20\text{-}2}$) ‘Ölçülemez, karşılaştırılamaz ulu iyilikli topluluğu toplayıp, bir araya getirebilecekler(dir).’

kavır- tėr-: (ikileme) derleyip toplamak

‘Derlemek, toplamak, özetlemek’ anlamında kullanılan *kavır*- fiili ile birlikte *tėr*- fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘derleyip toplamak’ anlamına gelmektedir.

anı üçün adavaki yekniŋ avdanın kavıra tire sözleyin (TT10 28-9) ‘Onun için atavaki şeytanının masalını (avadāna) derleyip toplayarak söyleyin.’

tėr- kavır-: (ikileme) derleyip toplamak, özetlemek

tėr- fiili, ‘derlemek, toplamak, özetlemek’ manalarında kullanılan *kavır*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘derleyip toplamak, özetlemek’ anlamını ifade etmektedir.

t(e)ŋri burhannıŋ edgülerin tėre kavıra sözledim (Elmalı 2016: 1648-9) ‘Tanrı Buddha’nın iyiliklerini özetleyerek söyledim.’

tėr- yıg-: (ikileme) derleyip toplamak

tėr- fiili, ‘yığmak, toplamak, bir araya getirmek’ manasına gelen *yıg*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘derleyip toplamak’ anlamını ifade etmektedir.

kėrtün ınanmış kişilerig tėre yıga alır siz (AYÇetin2 742-3) ‘Doğrulukla inanmış kişileri, bir arada kabul edersiniz’

yıg- tėr-: (ikileme) biriktirmek

‘Yığmak, toplamak, bir araya getirmek’ manasına gelen *yıg*- fiili, *tėr*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘biriktirmek’ anlamında bulunmaktadır.

t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan bodis(a)t(a)v yolınta yorıyur erken neçe teŋlig edgüler yıgmışı tėrmişi (Elmalı 2016: 3085-7) ‘Tanrılar tanrısı Buddhaların çoğu Bodhisattva yolunda yürür iken nice iyilikler biriktirmişlerdir.’

TĖRİL-

Orhun Abideleri

tėril- < tėr-il-: (f) derlenmek, toplanmak, bir araya getirilmek

yarış yazıda on tümen sü tėrilti (T 36) 'Yarış Ovası'nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı.'

Uygur Metinleri

tėril- < tėr-il-: (f.) derlenmek, toplanmak, bir araya getirilmek

bir ugurta ol karaja tonlug ayıg kılınçl(ı)g toyın tėrilmiş bursuŋ kuvrag arasınta s(uv) üleyü yo(rı)dı (Elmalı 2016: 519-521) 'Bir gün rahip elbiseli günahkâr rahip cemaat arasında su dağıtarak yürüyordu.'

kavış- tėril-: (ikileme) bir araya getirilmek

'Kavuşmak' anlamına gelen *kavış-* fiili, *tėril-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'bir araya getirilmek' anlamını ifade etmektedir.

tėp tėmek üze kavışmış tėrilmiş (BT28 D_{113}) 'Diye denilmesi üzerine bir araya getirilmiş$_2$.'

yıgıl- tėril-: (ikileme) derlenip toplanmak

'Toplanmak, yığılmak, bir araya gelmek, derilmek' manasında kullanılan *yıgıl-* fiili ile *tėril-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'derlenip toplanmak' manasını ifade etmektedir.

k(a)rtirakut töpüsinte yıgılmış tėrilmiş (AYÖlmez 192_{24}-193_1) 'Gṛdhrakūṭa dağının tepesinde toplanmış, bir araya gelmiş.'

TĖRKİŞ

Orhun Abideleri

tėrkiş < terik-iş: (is.) kervan

ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok (KT G 8) 'Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz.'

arkış tėrkiş: (bk. arkış)

Uygur Metinleri

tėrkiş < terik-iş: (is.) elçi, haberci

birök maŋa amranmakıŋız ... erser kopdın sıŋar nom bilteçilerke arkış (tėr)kiş ıdıŋlar (Elmalı 2016: 4200-2) 'Eğer bana sevginiz (var) ise dört bir yanda bulunan öğreti bilenlere haberci gönderin.'

arkış tėrkiş: (bk. arkış)

TĖYİN

Orhun Abideleri

tėyin: (zrf.) diye, diyerek

sogdak bodun ėteyin tėyin yėnçü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz (KT D 39) 'Soğd halkını düzene sokayım diye İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettik.'

TID-

Orhun Abideleri

tıd- < tı-d-: (f.) engellemek

közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım (KT K 11) 'Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.'

Uygur Metinleri

1. tıd- < tı-d-: (f.) mani olmak, engellemek

yaşın tüşmekin tıddaçı çintamani atl(ı)g dar(a)ni nom bar erür (AYÇetin1 148-150) 'Yıldırım düşmesini engelleyen çintamani adlı dharani öğretisi vardır.'

kodtur- tıd-: (ikileme) vazgeçirmek, engellemek

'Bıraktırmak' anlamında kullanılan *kodtur-* fiili ve *tıd-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'vazgeçirmek, engellemek' manasını taşımaktadır.

birök körüp yavızıg kod(t)urmasar tıdmasar ermez törüler anta ötrü erü erü üstelür (AYÇetin2 1298-1301) 'Eğer kötüyü görüp bundan vazgeçirmezse, (ona) engel olmazsa sonra kötü yasalar git gide çoğalır.'

tarkar- tıd-: (ikileme) uzaklaştırıp engellemek

'Bitirmek, uzaklaştırmak, dağıtmak' anlamlarına gelen *tarkar-* fiili ve *tıd-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'uzaklaştırıp engellemek' anlamını ifade etmektedir.

kamag taş azag (nomlarıg tark)ar(taçı) tıdtaçı erd(il)er (BT20 13-4) 'Bütün yanlış$_2$ öğretileri uzaklaştırıp engelleyecekler.'

tıd- sergür-: (ikileme) engellemek

tıd- fiili ile birlikte 'karşı gelmek, mani olmak' manasında kullanılan *sergür-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'engellemek' anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

bodsuz b(e)lgüsüz ölümlüg madar uturu keltükde kim bulgay anı tıdgalı sergürgeli utaçı (BT25 2915-7) 'Görünmeyen$_2$ ölümlü mātar tersine geldiğinde kim bulup onu engelleceyecek$_2$?'

tıd- tut-: (ikileme) engellemek

tıd- fiili ve 'tutmak' manasındaki *tut-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'engellemek' anlamını ifade etmektedir.

neŋ meniŋ küçümin küsünümin tıda tutgalı umaz(la)r (BT37 6143-4) 'Hiçbir şekilde benim gücümü kuvvetimi engelleyemezler.'

tıd- ürt-: (ikileme) engelleyip örtmek

tıd- fiili, 'örtmek' manasına gelen *ürt-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'engellip örtmek' manasını ifade etmektedir.

bütün edsizi üze tıddaçı ürtdeçi yokındın atı bolur ermez tıdıgsız tėp (Üİ 102a$_{6-7}$) 'Bütün cisimsizliği ile engelleyen-örten(inin) yokluğundan adı engelsiz olur, değildir.'

2. tıd-: (f.) ayırmak

munı netegin kergeklep tıdar sizl(e)r (Üİ 116b$_{16}$) 'Bunu neden gerek görüp ayırırsınız?'

tıd- kiter-: (ikileme) ayırıp çıkarmak

tıd- fiili ve 'uzaklaştırmak, yok etmek, çıkarmak, gidermek' anlamlarında kullanılan *kiter-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ayırıp çıkarmak' manasında bulunmaktadır.

kentü adın alku tıltagl(a)rıg tıdmak kitermeklig yaŋgarıgı antag ok erür (Üİ 117a$_{4-5}$) 'Kendilerinin diğer bütün sebepleri ayırıp çıkarmasının mukayesesi de aynıdır.'

3. tıd- < tı-d-: (f.) terk etmek

öŋre üdlerte m(e)n tıddım yakın yėrig bütürü tört yėrtinçüg toşguru erdini yėnçü çeç kaşın (AYUçar2 200-3) 'Evvelki zamanlarda, yakın yeri (dünyayı), dört kıtayı baştan aşağı mücevher, inci, turkuaz ve yeşim taşı ile doldurarak terk etmişim.'

tıd- ıdala-: (ikileme) göndermek

tıd- fiili, 'bırakmak, vazgeçmek' manasında bulunan *ıdala-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'göndermek' anlamını taşımaktadır.

ançak(a)ya y(e)me esirkemetin yunlayurlar tıdarlar ıdalayurlar (AYTokyürek 409-411) ‘Öylece esirgemeden tamamıyla harcarlar, gönderirler$_2$.’

TIL

Orhun Abideleri

tıl: (is.) casus, haberci

tılıg sawıg alı olor (T 32) ‘Casuslardan haber alarak otur.’

TIƉLA-

Orhun Abideleri

tıŋla- < tıŋ+la-: (f.) dinlemek, işitmek

bo sawımın edgüti ėşid katıgdı tıŋla (KT G 2) ‘Bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.’

Uygur Metinleri

tıŋla-: (f.) dinlemek, işitmek

irig sarsıg köŋüllüg d(a)nt(i)palė ėlig altun öŋlüg sıgu(n)nuŋ ötügin tıŋlagalı unamadın (Elmalı 2016: 318-320) ‘Kötü kalpli hükümdar Daṇḍāpala, altın renkli geyiğin ricasını dinlemeye tenezzül (bile) etmemiş.’

ėşid- tıŋla-: (bk. ėşid-)

tıŋla- ėşid-: (bk. ėşid-)

TİK-

Orhun Abideleri

tik-: (f.) dikmek

men beŋgü taş tikdim (KT G 11) ‘Ben ebedî taş diktim.’

Uygur Metinleri

1. tik-: (f.) dikmek, yetiştirmek, yukarı kaldırmak; (kulak) dikmek, dikkatini vermek

örü tikdim üzeliksiz kėrtü nomlug ulug toogug (AYUçar1 568-9) ‘Üstün gerçek dharmanın büyük bayrağını yukarı diktim.’

süzük köŋülin tike kulgakın tıŋlagıl (TT10 30-1) ‘Temiz bir gönülle kulağını dikerek dinle.’

tik- tarı-: (ikileme) yetiştirmek

tik- fiili ve ‘(ekin) ekmek, sürmek’ anlamındaki *tarı-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dikmek’ manasını ifade etmektedir.

kuşalamul tėgme edgülüg töz yıltız tikser tarısarlar ol antag edgü kılınçların edgülüg yıltızların neteg burhan kutıŋa evigrülük ol (AYÖlmez $168_{2\text{-}6}$) 'Kuśalamūla denen iyi kök, esas (Svabhāva) yetiştirseler$_2$ o, öylesi iyi davranışlarını, iyi esaslarını Buddha kutsallığına çevirmek nasıl mümkündür?'

2. tik-: (f.) takmak, yerleştirmek

birle kavışguluk küsü(şin) ıdmış açataş(a)tru ėlig begniŋ hu(asın) yėrmeksiz köŋülin alıp başıŋda tik(gil) (Elmalı 2016: 3934-6) 'Buluşmak arzusuyla hükümdar Ajātaśatru'nun (gönderdiği) çiçeği alçakgönüllülükle alıp başına tak.'

TİLE-

Orhun Abideleri

tile- < til+e-: (f.) dilemek, istemek

yėrçi tiledim (T 23) 'Kılavuz istedim.'

Uygur Metinleri

tile- < til+e-: (f.) dilemek, istemek, arzu etmek

ajun ajunta yėr altınki agılıkların körgeli udaçı bolgay at yol ayag çilteg tileser oŋay bütgey (AYAyazlı 995-8) 'Dünyadaki yer altındaki hazineleri görebilecek ad, yol, saygı onur istese kolayca gerçekleşecek.'

küse- tile-: (ikileme) istemek

'Arzu etmek' manasındaki *küse-* fiili, *tile-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'istemek' anlamını ifade etmektedir.

m(e)n yalvaru küşemiş tilemiş işimiz t(ė)rkin tavratı barçanı tüzü tüketi bütürzün (AYÇetin2 144-7) 'Ben yalvararak diliyorum ki arzuladığımız$_2$ işimizi bir an önce$_2$ eksiksiz olarak tamamlasın.'

tile- iste-: (ikileme) istemek, aramak

tile- fiili ile birlikte 'istemek, beklemek' manasındaki *iste-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'istemek, aramak' anlamını ifade etmektedir.

öŋi öŋi yadılıp oron oron sayu tilegeli istegeli bartılar (AYGulcalı 414-6) 'Her taraf dağılıp, her yere (çocuğu) aramak$_2$ için gittiler.'

tile- küse-: (ikileme) istemek

tile- fiili ve ‘arzu etmek’ manasında kullanılan *küse*- fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘istemek’ anlamını taşımaktadır.

> *turgurmış k(e)rgek aş(n)uça y(a)rlıkançuçı tilemegü ol küsemegü ol ed tavarlıg bulunçıg* (AYUçar2 701-3) ‘(Bundan sonra) öncelikle mal mülk menfaati gözetmeksizin$_2$ merhametli düşünceyi hâsıl etmek lâzımdır.’

TİMAG?

Orhun Abideleri

timag: (is.) saygı, hürmet? Erhan Aydın ve Mehmet Ölmez kelimenin transkribini bu şekilde yapmış ve anlam olarak da ‘saygı, hürmet’ şeklinde çevirmiştir (Aydın 2015: 190; Ölmez 2015: 360). Talat Tekin de kelimeyi *ti* ve *mağ* şeklinde ayırmış, *ti* kelimesinin anlamını ‘çok, pek çok’ olarak değerlendirirken *mağ* sözcüğünü ‘övme, övgü, alkış’ olarak çevirmiştir (Tekin 1998: 107/111). Muharrem Ergin ise Talat Tekin gibi kelimeyi ikike ayırmış ve *ti umug* olarak transkibe etmiştir. Muharrem Ergin’e göre *ti* kelimesi ‘daima, daimi, devamlı, kesiksiz’, *umug* kelimesi de ümit, destek, dayanak, mesnet, melce’ anlamındadır (Ergin 2012: 114/119). Árpád Berta *tımg* şeklinde transkribe ettiği kelimeye herhangi bir anlam vermemiştir (Berta 2010: 347).

> *türük beglerin bodunın ertiŋü timag? ėtdi ögd(i)* (BK G 15) ‘Türk beyleri, halkı pek çok saygı? gösterdiler, övdüler.’

TİRGÜR-

Orhun Abideleri

tirgür- < tir-gür-: (f.) diriltmek, yeniden ayağa kaldırmak

> *kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t(irgü)rü igit(d)im* (BK D 23) ‘Talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.’

Uygur Metinleri

tirgür- < tir-gür-: (f.) diriltmek, canlandırmak, şifa vermek

> *montada adın takı öŋi aş içgü yok kim bo alaŋurmış aç barsıg tirgürgülük* (AYGulcalı 134-6) ‘Bundan başka yiyecek içeceği yoktur ki bu zayıflamış aç kaplanı diriltsin.’

TİRİG

Orhun Abideleri

tirig < tir-ig: (is.) diri, canlı, hayatta olan

tirigi küŋ boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz (KT K 9) ‘Dirisi cariye olacak idi, ölüsü de orada burada kala kalacaktınız.’

Uygur Metinleri

tirig < tir-ig: (is.) diri, sağ, canlı

m(e)n ezüg sözledim erser tirig erken ölüg sanlıg bolgay ertim (Elmalı 2016: 1882-5) ‘Ben yalan söyledimse (eğer), canlı iken ölü sayılacaktım.’

tirig esen: (ikileme) sağ salim

tirig kelimesi, ‘sağ, sâlim, sıhhatli’ manalarına gelen *esen* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘sağ salim’ anlamını ifade etmektedir.

birök ogulum bo tuşta tirig esen kavışsar ölser meniŋ etözüm emgenmegey m(e)n arıtı tėp tėdi (AYGulcalı 429-431) ‘Eğer oğlum buraya sağ salim$_2$ kavuşsaydı, ölsem de gam yemeyecektim hiç.’

tirig ölüg: (bk. ölüg)

tirig öz: (ikileme) hayat

tirig sözcüğü ve ‘hayat, yaşam’ manasına gelen *öz* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hayat’ anlamında kullanılmaktadır.

bo tsuylug emgeklig tınl(ı)gag umugsuz ınagsız kılıp iginte ozguru umasar m(e)n maŋa y(e)me tirig öz negülük ol (Elmalı 2016: 2781-4) ‘Bu zavallı canlıyı umutsuz bırakıp hastalığından kurtaramasam, bana yine (bu) hayat neye yarar?’

tirig özlüg: (ikileme) canlı

tirig kelimesi, ‘canlı, özlü’ anlamında kullanılan *özlüg* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘canlı’ anlamında kullanılmaktadır.

ol üdün ol kuvragta erigme tümen tirig özlügler öz öz oronlarıntın örü turup kayutın sıŋar atı kötrülmiş erser (BT21 1077-1081) ‘O zaman o toplulukta erişilen on binlerce canlı$_2$, kendi yerlerinden çıkıp hangi taraftan adı yüceltilmiş ise ...’

tirig tınlıg: (ikileme) canlı

tirig kelimesi, ‘canlılık, yaratık’ anlamında kullanılan *tınlıg* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘canlı’ manasını taşımaktadır.

kop kamag tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar üze yarlıkançuçı bilig turgurup ince sakınç sakınur (MaitrTekin 33_{40-3}) 'Bütün$_2$ canlı yaratıklar için acıma duygusu besleyip şöyle düşünür.'

TİZLİG

Orhun Abideleri

tizlig < tiz+lig: (is.) güçlü, kuvvetli, asi

başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş (KT D 2) 'Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmiş.'

TOD-

Orhun Abideleri

tod- < to-d-: (f.) doymak

bir todsar açsık ömez sen (KT G 8) 'Bir doyarsan açlığı düşünmezsin.'

Uygur Metinleri

tod- < to-d-: (f.) doymak

yalŋuklarnıŋ etin yėp kanın içgüke todgıl kangıl (BT37 6903-4) 'İnsanların etini yiyip kanını içerek doy$_2$.'

tod- kan-: (ikileme) doymak, kanmak

tod- fiili ve 'kanmak, doymak, tatmin olmak' manasındaki *kan-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'doymak, kanmak' anlamını taşımaktadır.

nom ėşidip nomlug noş tatıgı üze todgay kangay biz (AYAyazlı 641-2) 'Öğretiyi dinleyip öğreti tadı ile doyacağız$_2$.'

TOG-

Orhun Abideleri

tog-: (f.) (dağ, tepe vs.) aşmak

kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız (KT D 35) 'Kögmen (ormanlı) Dağları'nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık.'

TOK

Orhun Abideleri

tok < to-k-: (is.) tok

bodun bogzı tok erti (T 8) 'Halkın karnı toktu.'

Uygur Metinleri

1. tok < to-k: (is.) tok

t(e)ŋriler kuvragı k(e)ntü k(e)ntü terinimiz kuvragımız birle nomlug aşka tok bolup çogumuz yalınımız asılgay üstelgey (AYAyazlı 719-723) ‘Tanrılar topluluğu kendi topluluğumuz$_2$ ile öğreti aşına (öğretinin kezzetine) doymuş olup gücümüz$_2$ artacak$_2$.’

2. tok < to-k: (sıf.) çok, bol

t(o)k buşi tuyunmakıg bulguka bėrtim (BT13 55$_9$) ‘Aydınlanmışı bularak çok sadaka verdim.’

tok tolu: (ikileme) dolu, tam

tok kelimesi, ‘dolu’ manasına gelen *tolu* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dolu, tam’ anlamını taşımaktadır.

erte seviglig tok tolu ... (BT13 1$_{78}$) ‘Son derece sevimli, dolu ...’

TOKI-

Orhun Abideleri

tokı- < tok+ı-: (f.) vurmak, dövmek

anta toŋra yılpagutı bir uguşug toŋa tėgin yog(ınta) egire tokıdım (BK D 31) ‘Orada Tongralardan bir kahraman grubunu Tonga Tegin’in cenaze töreninde yok ettim.’

Uygur Metinleri

1. tokı- < tok+ı-: (f.) dövmek, vurmak, dokunmak, parçalamak

örtlüg yalnlıg etözin örtlüg çomaklar tut(a) bizni tokıyur (MaitrTekin 73$_{12-3}$) ‘Alevli vücutları ile alevli sopalar tutarak bize vuruyorlar.’

tokı- toŋla-: (ikileme) vurmak, dövmek

tokı- fiili, yine kendisiyle aynı anlamı taşıyan *toŋla-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘vurmak, dövmek’ manasında cümle içerisinde geçmektedir.

çandal süsgünke urup tokıyu toŋlayu ıdtı tarta oglıntın adırıp ėltü bartılar (Elmalı 2016: 3157-9) ‘Cellât, sırtına vurarak, (onu) döverek (ve) onun canını acıtarak (aşçıyı oğlundan) uzaklaştırdı.’

tokı- tültür-: (ikileme) vurmak

tokı- fiili ve ‘vurmak, dövmek’ manasındaki *tültür-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘vurmak’ manasını taşımaktadır.

saŋat tamuda örtlüg yalınlıg temirlig çomakın bergen tokıyurlar tültürürler (MaitrTekin 82_{22-5}) ‘Sanghāta adlı cehennemde alevli demirden çomaklar ile kamçılar ile vururlar çarparlar.’

2. tokı- < tok+ı-: (f.) (davul vb.) çalmak, tokmaklamak

tokıtım m(e)n kamagta yėg ulug nomlug küvrügüg (AYUçar1 561-2) ‘Her yerde en büyük dharmanın davulunu çaldım.’

3. tokı- < tok+ı-: (f.) sokmak, batırmak

... etözlerinte tokıyurlar (Elmalı 2016: 777) ‘Vücutlarına sokarlar.’

4. tokı- < tok+ı-: (f.) (rüzgar) çıkmak

ayıg kılınçlıg yėl tokıp ulug tamularda kemişür (MaitrTekin 70_{25-6}) ‘Kötü amellerin rüzgarı yakalayıp büyük cehennemlere fırlatır.’

TOKIT-

Orhun Abideleri

tokıt- < tok+ı-t-: (f.) yazı yazdırmak, taş yontturmak

taş tokıtdım (KT G 12) ‘Taş yontturdum.’

Uygur Metinleri

tokıt- < tok+ı-t-: (f.) vurdurmak

bo yėrtinçüdeki ėrinç tınl(ı)glar tüü törlüg emgekin başka tokıtmışların çınkaru körür m(e)n (Elmalı 2016: 1575-8) ‘Bu dünyadaki zavallı canlıların (kendilerine) türlü türlü acı çektirdiklerini kesin bir şekilde görüyorum.’

TOKURKAK

Orhun Abideleri

tokurkak < tok+urka-k: (is.) tok şekilde

türük odun tokurkak sen (KT G 8) ‘(Ey) Türk halkı sen toksun.’

TOKUZ

Orhun Abideleri

tokuz: (sıf.) dokuz sayısı

tokuz erig egire tokıdu (KT K 6) ‘Dokuz askeri, etrafını sararak mahvetti.’

tokuz ersin: (sıf.) Toharların yaşadığı Karaşehir?

bėrgerü tokuz ersinke tegi süledim (KT G 3) ‘Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim.’

tokuz oguz: (sıf.) Dokuz Oğuzlar krş. oguz

tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti èşid katıgdı tıŋla (KT G 2) ‘Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.’

tokuz tatar: (sıf.) bir boy

o(gu)z bodun tokuz tatar birle tèrilip kelti (BK D 34) ‘Oğuz halkı Dokuz Tatarlarla bir araya gelip toplandı.’

tokuz yègirmi: (sıf.) on dokuz

toku(z yègir)mi yıl kagan olortum (BK G 9) ‘On dokuz yıl kağan olarak tahtta kaldım.’

tokuzunç < tokuz+unç: (sıf.) dokuzuncu

tokuzunç ay yèti otuzka yog ertürtümüz (KT K-D) ‘Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdık.’

Uygur Metinleri

tokuz: (sıf.) dokuz sayısı

tokuz arlı sıgun kèyik men (IB 60) ‘Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim.’

çaramabavikı atlıg eŋ kènki bir tugum ajunlug èkinti orunlug tokuzunç orun: (trm.) caramabhavika adlı en geniş bir doğum hayat şekilli iki yerli dokuzuncu yer

Camaka terimi ‘son, en sonraki, geniş’ (?) anlamında olabileceği düşünülmekte olup bhāvika ise ‘varlığın gerçek durumu, doğal, tam sezgi’ gibi anlamlarda kullanılır. Ayrıca bhavika ‘zengin, mutlu, dürüst, başarılı’ gibi anlamları da ifade eder. Terim geçmişte yaşayan, doğmama alın yazısı anlamını da belirtir (Tokyürek 2011: 302).

çaramabavikı atl(ı)g eŋ kènki bir tugum ajunlug èkinti orunlug tokuzunç oruntakı bodis(a)t(a)vlarka altun tilgenlig çakravart èlig han ülgüsüz koltı sanınça tèrini kuvragı birle tegriglep tapıg udug kılu sansız sakışsız erdiniler üze ètiglig yürüŋ kuşatrı töpüsinte tuta turur közünür (AYTokyürek 2793-2802) ‘Caramabhavika adlı en geniş bir doğumlu hayat şekilli iki yerli dokuzuncu yerdeki Bodhisattvalara altın tekerlekli Cakravartî hükümdar sayısız toplulukla gelir ve bunlara saygı gösterir. Sayısız cevherlerle yaratılmış beyaz kşatriya tepesinde tuttuğu görülür.’

tokuzunç < tokuz+unç: (sıf.) dokuzuncu

bo erürü tokuzunç boşgutsuz arhant dėntar (MaitrTekin 2_{48-9}) ‘Bu dokuzuncu öğrenmeyen velî-râhiptir.’

TOLGATMA-

Orhun Abideleri

tolgatma- < tolga-t-ma-: (f.) eziyet çekmemek

igidiŋ emgetmeŋ tolgatmaŋ (BK K 13) Besleyin, (onlara) eziyet (ve) sıkıntı çektirmeyin.’

TONLUG

Orhun Abideleri

tonlug < ton+lug: (is.) giyimli, sırtı pek olan

yalaŋ bodunug tonlug kıltım (BK D 23) ‘Sırtı açıkta olan halkı giydirdim.’

Uygur Metinleri

tonlug < ton+lug: (is.) giyimli, giysili, elbiseli

kayu uzun tonlug tınl(ı)glar tişi etözin erip erkek etözin bulayın tėp küseserler y(e)me bo ok ėyin ögirmeklig yėg ögretigde ögretinmiş k(e)rgek (AYÖlmez 157_{7-12}) ‘Bazı uzun giysili (dişi) canlılar dişi vücutlu olup erkek vücudunu bulayım diye dileseler bile, işte bu sebepten dolayı sevinilesi daha iyi dersi öğrenmiş (olmaları) gerek(lidir).’

tonlug kedimlig: (ikileme) giysili

Her ikisi de ‘giyimli, giysili’ anlamında kullanılan *tonlug* ve *kedimlig* sözcükleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘giysili’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

yene bo közünür ajunta aşlıg içgülüg tonlug kedimlig edlig tavarlıg biliglig edremlig kutlug buyanlıg igsiz tugasız adasız tudasız özi yaşı uzun bolgay (AYUçar1 384-9) ‘(Onlar) yine bu görünür (şimdiki) dünyada yiyecekli, içecekli, giysili$_2$, mal ve mülklü, erdemli$_2$, sevaplı$_2$, hastalıksız$_2$, tehlikesiz$_2$ (ve) hayatı$_2$ uzun olacaktır.’

TONSUZ

Orhun Abideleri

tonsuz < ton+suz: (is.) sırtı açıkta (olan)

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum (KT D 26) ‘Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.’

Uygur Metinleri

tonsuz < ton+suz: (is.) elbisesiz

ters nomlug dėntarlarag kutgarkalır üçün uvut avyat(ı)nça sınayu yarlıkap tonsuz çuba ... (MaitrTekin $60_{15\text{-}7}$) ‘Ters itikatlı râhipleri kurtarmak için utanma sebebiyle, haşmetle tecrübe edip, elbisesiz ...’

TOƊIT-

Orhun Abideleri

toŋıt- < toŋ-ıt-: (f.) yere bakmak

türük begler bod(un ö)girip sewinip toŋıtmış közi yügerü körti (BK D 2) ‘Türkler beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.’

TOPUL-

Orhun Abideleri

topul-: (f.) delinmek

yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş (T 13) ‘Yufka iken delinmesi kolaymış.’

Uygur Metinleri

1. topul-: (f.) delmek, delinmek

tokuz kat üçürgüŋ topulgınça teritzün tėr (IB 50) ‘(Öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der.’

2. topul-: (f.) yığılmak

topulur tözlüg atlıg boşgutsuz tınlıg bar (MaitrTekin $2_{24\text{-}5}$) ‘Yığılmış temelli adlı öğrenemeyen bir yaratık vardır.’

3. toopul- ~ topul-: (f.) girmek, nüfuz etmek

bo tütrüm teriŋ nom tözin ötgürü topulu bilmeki sakınu sözleyü yitinçsiz ermez mü t(e)ŋrim (AYUçar1 1106-8) ‘Bu derin_2 dharma aslını iyice aslına nüfuz ederek anlaması, düşünüp söylenmesi yetersiz kılamaz mı tanrım?’

öt- topul-: (ikileme) nüfuz etmek

‘Geçmek, aşmak’ manalarında kullanılan *öt-* fiili ve *topul-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘nüfuz etmek’ anlamını ifade etmektedir.

> *ötmiş topulmış bodis(a)t(a)vlarka sansarlı nirvanlı tözin tüpin bir tatıglıg ertükin biltürgelir ukturgalır üçün* (BT18 158-161) ‘Nüfuz etmiş azizlere varlıklar dünyası ile sonsuz huzurun esasının aynı lezzette olduğunu bildirdiği için’

4. topul-: (f.) yukarı sıçramak, yukarı atlamak

> *yagıztın ünmiş teg topulup kelip yaltandurmatın tuta alıp* (BT3 221) ‘Dünyadan inmiş gibi sıçrayıp gelip hareket etmeden tutarak alıp’

TOPULGULUK

Orhun Abideleri

topulguluk < topul-guluk: (is.) delinme

> *yinçge erklig üzgeli uçuz (ermiş) yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş* (T 13) ‘İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş.’

TOR-

Orhun Abideleri

tor-: (f.) sıkıntı çekmek

> *anta kalmışı yėr sayu kop toru ölü yorıyur ertig* (KT G 9) ‘Geri kalanlarınız her yere yarı ölü yarı diri gidiyordunuz.’

TORUG

Orhun Abideleri

torug: (sıf.) doru renkli at

> *yėgen silig begiŋ kedimlig torug at binip tegdi* (KT D 33) ‘Yeğen Silig beyin doru atına binerek saldırdı.’

TORUK

Orhun Abideleri

toruk < tor-uk: (is.) zayıf, güçsüz

> *biziŋ sü atı toruk azukı yok erti* (KT D 39) ‘Bizim ordumuzun atları zayıf, yiyecekleri (ise) yoktu.’

Uygur Metinleri

toruk < tor-uk: (sıf.) zayıf, mecalsiz

> *toruk at semritti* (IB 16) ‘Zayıf at semirdi.’

toruk küçsüz: (ikileme) zayıf (ve) güçsüz

toruk kelimesi ile birlikte ‘güçsüz’ anlamındaki *küçsüz* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘zayıf (ve) güçsüz’ anlamını ifade etmektedir.

> *bo bars torukı küçsüzi ugrunta anın meni yėgeli umaz* (AYGulcalı 272-3) ‘O kaplan zayıflığı (ve) güçsüzlüğünden dolayı beni yiyemez.’

TOSIK

Orhun Abideleri

tosık < to-sık: (is.) tokluk

> *açsık tosık ömez sen* (KT G 8) ‘Açlığı (ve) tokluğu düşünmezsin.’

TOTOK

Orhun Abideleri

totok: (is.) askerî vali < Çin. dudu

> *taw(gaç o)ŋ totok bėş tümen sü kelti* (BK D 25) ‘Çinli askerî vali Ong, elli bin askerle geldi.’

Uygur Metinleri

tutuk: (is.) askerî vali < Çin. dudu, unvan, ismin parçası

> *kop yilik tutuk ev (bark) (kod)up toyın dėntar bolalım (munılay)u keŋeşip olar yeme teŋri (t)eŋrisi burhanka yaguk tegip (to)yın dėntar boltılar* (MaitrTekin $7_{57\text{-}61}$) ‘Bütün valiler ev (barkı) terk edip biz de râhip olalım (diye) böyle müzâkere ederek bunlar yine tanrılar tanrısı Buddha’ya (devati deva Buddha) yaklaştılar.’

yilik tutuk: (ikileme) vali, yönetici

‘Bir memuriyet rütbesi’ olarak kullanılan *yilik* sözcüğü ve *tutuk* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘vali, yönetici’ manasında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

> *kop yilik tutuk ev (bark) (kod)up toyın dėntar bolalım (munılay)u keŋeşip olar yeme teŋri (t)eŋrisi burhanka yaguk tegip (to)yın dėntar boltılar* (MaitrTekin $7_{57\text{-}61}$) ‘Bütün valiler ev (barkı) terk edip biz de râhip olalım (diye) böyle müzâkere ederek bunlar yine tanrılar tanrısı Buddha’ya (devati deva Buddha) yaklaştılar.’

TÖKÜT-

Orhun Abideleri

töküt- < tök-üt-: (f.) döktürmek

küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim (T 52) ‘Gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

TÖPÖ

Orhun Abideleri

töpö: (is.) başın üst bölümü

türük bodun yok bolmazun tėyin bodun bolçun tėyin kaŋım ėltėriş kaganıg ögüm ėlbilge katunug teŋri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç (KT D 11) ‘Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedî) gök, tepelerinden? tutup (göğe) yükseltmiş elbette.’

Uygur Metinleri

1. töpö: (is.) baş, kafanın üstü

bolarka yinçürü töpön yükünüp bo çintamani erdini atl(ı)g özen darnig sözleyür m(e)n (AYAyazlı 908-910) ‘Onlara, baş eğdirerek bu cintāmaṇi mücevher adlı en öz dhāraṇīyi söylüyorum.’

baş töpö: (ikileme) baş

‘Baş, kafa’ anlamlarında kullanılan *baş* kelimesi, *töpö* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘baş’ anlamını ifade etmektedir.

ėtiglig yaratıglıg açılmış (lėnhua) t(e)g yumşak ėligin başların töpö(lerin y(a)rlı)kançuçı köŋülin sürti sıkadı (Elmalı 2016: 2773-5) ‘Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle okşadı.’

2. töpö: (is.) dağ tepesi, zirve

tag töpösinte mrkt erd(i)ni öŋlüg yılınçga yumşak erd(i)nilerig töşep urmış teg öleŋ çimgenleri erür (MaitrTekin $55_{21\text{-}4}$) ‘Dağ tepesinde marakata ve ratna renkli yumuşak mücevherleri döşemiş, koymuş gibi ıslak çayırları vardır.’

TÖRÖ

Orhun Abideleri

törö: (is.) yasa

bödke özüm olorup bunça agır törög tört buluŋdakı yarat(d)ım bitidim (BK D 2) ‘Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım.’

Uygur Metinleri

1. törö: (is.) töre, yasa, kanun, öğreti

birök kim kayu tınl(ı)glar bo töröçe evrilip katıglansarlar küsemiş küsüşleri y(e)me kangay (AYAyazlı 1116-9) ‘Eğer ki bazı canlılar bu yasa üzere hareket edip (ona göre) davranırsa istemiş (olduğu) dilekleri de gerçekleşecek.’

artamak bozulmak törölüg: (trm.) bozulmak töreli

‘Çürümenin ya da yok olmanın ıstırabı’ olarak tanımlanan terim, vücudun değişimiyle birlikte çürümesi ve yok olması ya da mutluluğun arkasından yeniden mutsuzluğun oluşması şeklinde açıklanabilir (Tokyürek 2011: 14).

artamak bozulmak törölüg üçün ürüg uzatı artadı buzultı (AYGulcalı 192-4) ‘Bozulmak$_2$ töresi nedeniyle daima$_2$ bozulur$_2$.’

burhanlarnıŋ tsisı törösi: (trm.) Buddhaların kuralı, kanunu

Terim, Buddha tarafından vaaz edilen Dharmā ya da kanun, bu öğretinin altında yatan prensip, Buddha’nın kabul ettiği doğrular ya da Budizm olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 203).

burhanlar(nıŋ) tsisınta törösinte (bol)mak üze köŋüli taloy (ü)güz teg kėŋ alkıg erdi (BT20 327-330) ‘Buddhaların töresinde$_2$ olmak üzere gönlü deniz$_2$ kadar geniş$_2$ idi.’

çahşapud törö: (trm.) śiksapāda kanun

Terim, ‘fazilet, ahlâk, disiplin, doğru davranış, ana kural, prensip, erdem, iyi davranış, iyi ahlâk, ahlâklı davranış, esas davranış’ anlamlarında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 249).

bo köŋül küçi ugrınta burhanlar y(a)rlıgı ç(a)hşap(u)t törönüŋ asıglıgın edgülügin tuyunup (AYTokyürek 145-7) ‘Bu gönül gücü sayesinde Buddha hükmünü śiksapāda kanununun faydasını iyiliğini anlarlar.’

kisari arslan törölüg atlıg teŋri burhan: (trm.) aslan töreli adlı tanrı Buddha

Terim Buddha’nın gücünü ve onun korkusuzluğunu ifade eder (Tokyürek 2011: 135).

yükünür biz kisari arslan törölüg atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 40-1) ‘Aslan$_2$ töreli adlı tanrı Buddha saadetine saygıyla eğiliriz.’

nom törö: (trm.) tasavvur

‘Kanun, gerçek, din, buyruk, yasa, kullanım, uygulama, görev, gerçek, doğru, erdem, karakter’ gibi çeşitli anlamlarındaki dharmā, karakteristik nitelik, bilinç hayatımızın tek elementi olan esrimesi, bilinç hayatımızın bir parçasını, Nirvāṇa’yı, Budist öğretinin konusunu, tam ve mükemmel hakikati, Buddha dini ya da öğretisini ifade eder (Tokyürek 2011: 347).

bo nom erdini içinteki y(a)rlıgça evrilser ötrü bodunı karası y(e)me ol nomça töröçe evrilteçi bolur (AYÖlmez 194$_{10\text{-}3}$) ‘Bu öğreti mücevher (dharmaratna) ‘içindeki buyruk doğrultusunda çevrilse, sonra halk(lar)ı$_2$ da o öğreti (dharma), töre gereğine uygun (olarak) çevrilecektir.’

nom törö: (ikileme) öğreti, töre

‘Kanun, inanç, töre, öğreti’ anlamlarına gelen *nom* kelimesi ve *törö* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘öğreti, töre’ anlamını ifade etmektedir.

bo nom erdini içinteki y(a)rlıgça evrilser ötrü bodunı karası y(e)me ol nomça töröçe evrilteçi bolur (AYÖlmez 194$_{10\text{-}3}$) ‘Bu öğreti mücevher (dharmaratna) ‘içindeki buyruk doğrultusunda çevrilse, sonra halk(lar)ı$_2$ da o öğreti (dharma), töre gereğine uygun (olarak) çevrilecektir.

törö çızıg: (ikileme) usül, tarz, hareket tarzı, töre

‘Töre, yasa, kanun, adet, kural, davranış biçimi’ gibi anlamları bulunan *törö* sözcüğü, ‘usül, tarz, hareket tarzı, töre’ manalarına gelen *çızıg* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘usül, tarz, hareket tarzı, töre’ anlamlarında cümle içerisinde geçmektedir.

yinçge kırkınlar arj(ilar y(e)me törö)min çızıgımın ayman(çsız köŋülin) ertdiler (Elmalı 2016: 4626-7) ‘İnce, zarif cariyeler (ve) ermişler korkusuzca namusumu çiğnediler.’

törö nom: (ikileme) öğreti

‘Töre, yasa, kanun, öğreti’ anlamına gelen *törö* sözcüğü ve ‘kanun, inanç, töre, öğreti’ manasına gelen *nom* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘öğreti anlamını ifade etmektedir.

(ug)rınta (tö)rö nom (BT20 188) ‘Zamanında öğreti, töre’

2. törö: (is.) adet, alışkanlık, davranış biçimi

(öz)l(lüg) ölürmekde ögrü(n)ç sevinç bultukd(a) ol alku edgü törölerke çıgay (Elmalı 2016: 239-241) ‘O, canlı öldürmekten (büyük bir) zevk aldığı için bütün iyi ve güzel alışkanlıklardan yoksunmuş.’

törö toku: (ikileme) düzen, töre

törö kelimesi ve ‘düzen, töre, örf’ manalarında geçen *toku* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘düzen, töre’ manasına gelmektedir.

siz taplamış edgü törö toku taplayu teginür men (MaitrTekin 18_{1-2}) ‘Tarafınızdan değerlendirilmiş iyi düzeni, töreyi ben (de) hürmetle değerlendiririm.’

3. törö: (is.) tören, merâsim

ulug törlüg törön tokun agır ayag tapıg udug kıltılar (AYGulcalı 522-4) ‘Büyük bir tören$_2$ düzenleyip saygı$_4$ (ile onu) uğurladılar.’

abişık kılmaklıg törö: (trm.) abhişeka yapma töreni

‘Saçılarla bir kişiyi kutsamak’ anlamında kullanılan terim, bir kişinin yağlanarak takdis edilmesi törenidir. Bu tören, Budizmde genellikle belli bir kesime hitap eder. Abhişeka töreni eski Hindistan’da tahta çıkan hükümdarın başından su akıtmak şeklinde uygulanırdı. Budizmde ise genellikle Buddha ve kendisi arasında bir bağ kurmak için ve Budizm uygulayıcılarına unvan vermek için kullanılır (Tokyürek 2011: 297).

bėşinç abişık kılmaklıg törü üze burhanlar sanıŋa kirmekke tayanıp (AYTokyürek 2499-2501) ‘Beşincisi abhişeka yapma töreni ile Buddhalar bilgisine girmeye dayanmak(tır).’

törö toku: (ikileme) tören

Her ikisi de ‘töre, merâsim’ anlamını ifade eden *törü* ve *toku* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘tören’ manasına gelmektedir.

ulug törlüg törön tokun agır ayag tapıg udug kıltılar (AYGulcalı 522-4) ‘Büyük bir tören$_2$ düzenleyip saygı$_4$ (ile onu) uğurladılar.’

TÖRÖ-

Orhun Abideleri

törö-: (f.) yaratılmak

kişi oglı kop ölgeli törömiş (KT K 10) ‘İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış.’

Uygur Metinleri

törü-: (f.) türemek, doğmak, meydana gelmek, oluşmak

tapıg udug kılmaktın tör(ü)miş buyan edgü kılınç erser sanlıg sakışlıg ülgülüg kolulug tėtir (AYÖlmez $156_{13\text{-}5}$) ‘Saygı göstermekten meydana gelmiş iyi$_2$ davranış ise sayılı, hesaplı, ölçülü, biçilidir.’

törü- belgür-: (ikileme) ortaya çıkmak

törü- fiili, ‘belli olmak, belirmek, görünmek’ manasında kullanılan *belgür-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ortaya çıkmak’ anlamına gelemektedir.

bo nom erdini ugurınta törümeser belgürmeserler inçip ujik itig kėŋ yörüg üze boşgunmaktın bilgeli ukgalı bolsar (BT1 $A2_{9\text{-}11}$) ‘Bu öğreti mücevheri sebebiyle ortaya çıkmasalar$_2$ şimdi hece (ve) geniş donanımlar üzerine öğrenmekten bilip anlayacak olsa’

tug- törü-: (ikileme) doğmak

‘Doğmak’ anlamındaki *tug-* fiili ile birlikte *törü-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘doğmak’ anlamını taşımaktadır.

tıdıgsız tutugsuz köŋül küsüşintin ö(t)gürü tugmış törümiş (BT37 1307-8) ‘Engelsiz$_2$ gönül arzusundan dolayı doğmuş$_2$.’

TÖRÖN

Orhun Abideleri

törön: (is.) tören

ertiŋü ulug törön alı bėrtim (BK K 9) ‘Pek büyük törenle alıverdim.’

TÖRT

Orhun Abideleri

tört: (sıf.) dört sayısı

tört buluŋ kop yagı ermiş (KT D 2) ‘Dört taraf hep düşmanmış.’

tört yėgirmi: (sıf.) on dört sayısı

tört yėgirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum (BK D 15) ‘On dört yaşımda Tarduş halkına şad (olarak) atandım.’

törtünç: (zrf.) dördüncü

törtünç çuş başınta süŋüşdümüz (KT K 6) ‘Dördüncü olarak Çuş Başı’nda savaştık.’

Uygur Metinleri

tört: (sıf.) dört sayısı

> *törttin sıŋar yėr oronug iymiş basmış* (AYGulcalı 65-6) ‘Dört bir yanındaki yerleri$_2$ (kendine) tâbi kılmış$_2$.’

avayvartık atlıg evrilinçsiz törtünç orun: (trm.) avaivartika adlı dönülmeyen dördüncü yer

Avaivartika ya da avinivartanīya, ‘asla geri çekilmeyen, daima ilerleyen, geri kaymayan ya da zeminini kaybetmeyen, asla çekilmeyen, Nirvāṇa’ya düz giden ya da her Buddha’nın bir unvanı’ olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 299).

> *avayvartık atlıg evrilinçsiz törtünç oruntakı bodisatavlarka tört yıŋıkdın yillig tilgenler tüü törlüg adrok adrok tütsüg hua çeçeklerig saça töke kelip tolp yagız yėr yüzin hua çeçekler üze toşgurmışları közünür* (AYTokyürek 2753-2760) ‘Avaivartika adlı ilerleyen dördüncü yerdeki Bodhisattvalara dört taraftan rüzgâr tekerleği türlü türlü tütsü, çiçekleri$_2$ saçıp dökerek gelir. Bütün yeryüzünü çiçeklerle$_2$ doldurdukları görülür.’

tört basutçılar: (trm.) dört yardımcı sebep

‘Yeniden doğuşa ya da varoluşa neden olan dört yardımcı sebep’ anlamındaki terim, Budizm’de sebepler birliği olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 427).

> *kaltı ol noml(a)r közünür üdte turmış üdte tört basutçıl(a)rta neçe bolsar* (Üİ 118b$_{14-6}$) ‘Eğer o kanunlar şimdiki zamanda durduğu vakitte dört yardımcı sebepten nice olsa’

tört kėrtü nom: (trm.) dört doğru dharmā

Terim, ‘Dharmā’nın dört gerçeğini’ ifade etmektedir. Dharmā’nın dört doğrusu insanda olmayan kanundaki gerçek, muhteşem gerçeği içeren sūtra gerçeği, kelimelerde olmayan gerçeğin gerçeği ya da doğrunun doğrusu, aldatıcı bilgide olmayan sonsuz doğrunun dışında gelişen bilgeliğin doğrusu olarak sıralanmaktadır (Tokyürek 2011: 219).

> *tört kėrtü nomug nomlayu y(a)rlıkadı* (BT37 7055) ‘Dört doğru dharmāyı öğretti.’

tört mahabutlug yılanlar: (trm.) dört mahābhūtalı yılanlar

Toprak, su, ateş ve havadan oluşan dört element ya da dört alan bütün varlıklarda mevcuttur. Dört element rengi ya da şekli oluşturan bir unsur olup yeryüzünü

oluşturduğu gibi canlı bedenini de var eder. Toprak katı, su sıvı, ateş ısı, hava ya da rüzgâr devinim ve hareketi ifade eder. Vücuttaki dört elementin uyumsuzluğu sonucunda canlıda dört yüz kırk hastalık belirtisi ortaya çıkar. Ayrıca bu dört unsurun yok olması maddî ölüme neden olur. Dünya da aynı şekildedir. Bu dört elementin yok olmasıyla dünya ortadan kalkar. Aslında dört element fiziksel bedendir (Tokyürek 2011: 342).

> *inçe k(a)ltı tört yılan bir kamatsıda turmış teg tört m(a)habutlug yılanlar özke tözi öŋi öŋi ol tursarlar y(e)me bir yėrte agtınurlar inerler* (AYUçar1 500-4) 'Dört yılan bir hsien tzŭ'da durmuş gibi dört mahābhūtalı yılanlar kendi esasıyla farklı olsa, bir yere yükselirler, bir yerden inerler.'

tört maharanç teŋriler (trm.) dört mahārājas tanrılar

Terim, 'tanrıların en üst yerinde oturan dört tanrı kral' anlamındadır. Bu dört kral dört yöne hâkimdir (Tokyürek 2011: 391).

> *tört m(a)haraaç t(e)ŋriler birle* (AYUçar1 1254) 'Dört mahārājas tanrılar ile ...'

tört otuz alplar: (trm.) yirmi dört yiğit

Terim, Mahāyanistler tarafından oluşturulan yirmi sekiz Budist halef ya da patriği ifade eder. Bu halefleri T'ien-t'ai okulu yirmi üç ya da yirmi dört olarak göstermektedir. Ch'an okulunun çeşitli eklemeleri ile birlikte sayı, yirmi sekize ulaşmıştır (Tokyürek 2011: 455).

> *tört otuz alplarnıŋ psak d(a)rnisı üze y(e)me ötünüp* (BT7 A_{307-8}) 'Yirmi dört yiğidin, halefin tac Dhāranī'sı üzerine de yalvarıp ...'

tört otuz alplar yoginilar: (trm.) yirmi dört yiğit

bk. tört otuz alplar

> *ulatı tört otuz alplar yoginilar* (BT7 A_{31}) 'Ve yirmi dört yiğitler, yoginler.'

tört otuz orunlartakı alplar yoginilar: (trm.) yirmi dört yerdeki yiğitler

bk. tört otuz alplar

> *kentü öznüŋ til üze tartıp üç orunl(a)rka tegürüp öz etözdeki divatal(a)rka y(e)me tapınıp m(a)hakalaka sın supurganta erteçil(e)rke tört otuz orunlartakı alplarka yoginilarka alku yėrtinçülüg kuvragl(a)rka y(e)me bėrip ögirmişin sakıŋu ol* (BT7 A_{770-}

$_6$) ‘Kendi dili nedeniyle sıkıntı çekip üç yere ulaşıp, vücudundaki devatālara saygı gösterip ve mahākāla’ya, mezardan$_2$ geçenlere, yirmi dört yerdeki yiğitlere, yoginilere, bütün yeryüzündeki topluluğa verip sevindirdiğini düşündü.’

tört tugum: (trm.) dört doğum

Canlıların önceki hayatlarının sonunda, hiçbir kimseden yardım almadan, karmalarına göre oluşan hayat şeklidir. Dört doğum şekli terimi, altı dünya ile de bağlantılıdır. Yeniden yaşam bu dört doğumdan ve altı yoldan meydana gelir (Tokyürek 2011: 356).

tört tugum bėş yol içinteki tınlıglar alku ögirdiler sevintiler (MaitrTekin 18$_{29-31}$) ‘Dört doğum ve beş yol içindeki canlıların tamamı sevindi$_2$.’

tört tugumlug tınlıglar: (trm.) dört doğumlu canlılar

bk. tört tugum

tört tugumın tugmış tınl(ı)glarıg tözün y(a)rlıkançuçı köŋül bilge bilig üze tirtürdi (BT1 B$_{44-6}$) ‘Dört doğum ile doğmuş canlıları doğrulukla merhametli gönül ve bilgi$_2$ üzerine topladı.’

tört törlüg (etöz): (trm.) dört türlü vücut

Terim, ‘dört kāya ya da dört vücut’ anlamında kullanılır (Tokyürek 2011: 152).

üç etözüg bölser adırsar tört törlüg bolur kayu ol tört tėp tėser (BT21 638-640) ‘Üç vücudu bölsen, ayırsan dört türlü olur, hangisidir bu dört diye söylese ...’

tört törlüg korkınçsız bilge bilig: (trm.) dört türlü korkusuz bilgi

Terim, Buddha’nın korkusuzluğunun ya da cesaretinin dört türünü ifade etmektedir. Bu Buddha’nın dört korkusuzluğu, onun her şeyi bilmesi, karekterinin mükemmeliyeti, muhaliflerin üstesinden gelmesi ve ıstırabın sona ermesidir. Diğer bir deyişle, Buddha’nın dört korkusuzluğu, bütün olaylardaki gerçeğin ortaya çıkması, bütün istek ve aldanmaların sönmesi, Budist uygulama ve aydınlanmayı engelleyenleri açığa çıkartması ve dünyevi ızdıraplardan kurtulma yolunu açıklaması ve canlıları özgürlüğe kavuşturması şeklindedir (Tokyürek 2011: 182).

(tört) (t)örlüg korkınçsız bilg(e bilig) (BT37 9679-9680) ‘Dört türlü korkusuz bilgi$_2$.’

tört törlüg öçmekler: (trm.) dört türlü sönme

Dört türlü sönme biçimini ifade eder (Tokyürek 2011: 39).

tört törlüg öçmekl(e)rtin (Üİ 105b$_{11}$) ‘Dört türlü sönmeden ...’

tört törlüg şumnular: (trm.) dört türlü Marālar

Marā’nın dört ordusunu ifade eden terim, ihtiras ve aldatma Marāları, ölüm Marāsı, Beş Skandha Marāsı ve üstün Marā kralından oluşur (Tokyürek 2011: 405).

tör(t törlüg şumnular) (BT20 932) ‘Dört türlü Marālar.’

tört törlüg şumnu süsin: (trm.) dört türlü Marā ordusu

bk. tört törlüg şumnular

altı yıl tapavan berkte duşkrçar emgek emgenmişin vçrazan örgün üze olurup tört törlüg şumnu süsin utup (MaitrTekin 1$_{24-7}$) ‘Altı yıl tapavana ormanında duskara-carya ıstırabını çekmiş ve vajrasana tahtındayken dört türlü Marā ordusunu yenmiş.’

tört törlüg tėrin kuvrag: (trm.) dört türlü topluluk

Terim, ‘dört varga, grup ya da sınıf’ anlamında olup bhikṣu, bhikṣuṇī, upāsaka ve upāsikā’dan ya da rahip, rahibe, kadın ve erkeklerden oluşan ve rahip sınıfından olmayan topluluktur (Tokyürek 2011: 230).

çmbudvip uluştakı tört (törlüg) tėrin kuvrag (MaitrTekin 91$_{15-7}$) ‘O zaman Jambudvīpa ülkesindeki dört türlü topluluk$_2$ ...’

tört törlüg tözünler kezigi: (trm.) dört türlü asiller yolu

Dört asil gerçek, Budizmin temel öğretilerinden biridir. Terim, canlıların ızdıraplarının nedenini açıklamakla birlikte bu nedenlerin nasıl yok edilebileceğini de yöntemleriyle birlikte ortaya koymaktadır (Tokyürek 2011: 7).

tört törlüg tözünler kezigi (BT3 437) ‘Dört türlü asiller yolu.’

tört törlüg yavlak yollar: (trm.) dört kötü dünya, hayat

Terim, dur ya da durga ‘kötü, zor’ ve gati ‘yöntem, hareket, yürüyüş’ kelimelerinden oluşur. Genellikle dört şeytani dünya için bu terim kullanılır. Ayrıca kötü hayat şeklinde yeniden doğma olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 361).

bodis(a)t(a)vlar bo tört törlüg y(a)vlak yollarka barguluk ayıg kılınçlarıg k(e)ntü özleri kılmazlar yene adınaguka y(e)me ayıp kılturmazlar (AYTokyürek 499-503) ‘Bodhisattvalar bu dört kötü yola varacak kötü yolları kendileri yapmazlar ve başkalarına da yaptırmazlar.’

tört uluglar agulug yılanlar: (trm.) dört büyükler

bk. tört mahabutlug yılanlar

ürlüksüz öçmeksiz törüke tört uluglug agulug yılanlarnıŋ arasınta yėrli suvlı ėkegü üküşrek kodı inerler (AYUçar1 506-510) 'Dört büyük zehirli yılanın arasında, yer ve su yılanının ikisi daha çok aşağı inerler.'

törtünç: (is.) dördüncü

törtünç kayda sprir erd(i)nilig (bo)lur (MaitrTekin 30_{16-7}) 'Dördüncüsü; Caddede sphaṭika cevher vardır.'

TU-

Orhun Abideleri

tu-: (f.) kapanmak

kögmen yolı bir ermiş tumış (T 23) 'Kögmen'in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış.'

Uygur Metinleri

tu-: (f.) kapatmak

teŋri yėriŋe bargu yolug aç üç tamu yolın tugıl (MaitrTekin 47_{8-9}) 'Tanrılar yerine (devaloka) giden yolu aç, üç cehennem yolunu kapat.'

TUG

Orhun Abideleri

tug < tu-g: (is.) engel

yantakı tug ewirü bardımız (T 26) 'Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik.'

TUGSIK

Orhun Abideleri

tugsık < tug-sık: (is.) (güneşin) doğduğu (yer), doğu

ilgerü kün tugsıka bök(k)üli kaganka tegi süleyü bėrmiş (BK D 8) 'Doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore?) kağanına kadar sefer edivermiş.'

TUT-

Orhun Abideleri

1. tut-: (f.) tutmak, yakalamak

oŋ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı kaganka ançoladı (KT D 32) 'Ong Totok'un kaynını, silahlı (olduğu hâlde) eliyle yakaladı, silahlı (olduğu hâlde) kağana sundu.'

2. tut-: (f.) benimsemek

tawgaçgı begler tawgaç atın tutupan tawgaç kaganka körmiş (KT D 7-8) ‘Çinlileri benimsemiş beyler Çin unvanlarını alarak Çin kağanına tâbi olmuşlar.’

3. tut-: (f.) (yasa) uygulamak

olorupan türük bodunıŋ ėlin törösin tuta bėrmiş ėti bėrmiş (KT D 1) ‘Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler.’

4. tut-: (f.) tutmak yardımcı fiili

ėl tut-: (f.) yurt tutmak

ötüken yış olorsar beŋgü ėl tuta olortaçı sen (KT G 8) ‘Ötüken (ormanlı) Dağları’nda otursan ebedî yurt tutup oturacaksın.’

Uygur Metinleri

1. tut-: (f.) tutmak, yakalamak

hua çeçekler birle eliginte tutup oyunın bedizin etiztürüp yadagın yorıyu ordo kapıgınta taşdın ünüp (AYAyazlı 323-6) ‘Çiçekleri elinde tutup şarkılar$_2$ çaldırıp yaya olarak yürüyüp saray kapısından dışarı çıkıp ...’

bul- tut-: (ikileme) bulup tutmak

‘Bulmak, elde etmek’ manasında kullanılan *bul-* fiili ve *tut-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘bulup tutmak’ anlamına gelmektedir.

bulmaz tutmaz kanmakım tėp noml(atılmış) erser bo ol (BT38 Aa$_{66}$) ‘Bulup tutamaz (şekilde) hoşnutum diye öğretilmiş ise budur.’

2. tut-: (f.) (dinî) emri yerine getirmek, gerçekleştirmek, tutmak

t(e)ŋri burhan (y(a)rlıka)gın töpülerinte tuta teginip şra(v(a)st) kentke pinvatka (kir)ti (Elmalı 2016: 2628-2630) ‘Tanrı Buddha’nın buyruğunu başlarının üzerinde tutarak (bu buyruğu) saygıyla yerine getirip Śrāvastī (adlı) şehre piṇḍapāta için gitti.’

boşgun- tut-: (ikileme) gerçekleştirmek

‘Öğrenmek’ anlamına gelen *boşgun-* fiili, *tut-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gerçekleştirmek’ manasını ifade etmektedir.

nom erdinig boşgundaçı tutdaçı toyın şamnanç upase tört törlüg terin kuvragıg y(e)me ayamış açınmış ögmiş külemiş k(e)rgek (AYAyazlı

414-7) ‘Öğreti mücevherini gerçekleştirecek$_2$ rahip, rahibe, mümin mümine, bu dört topluluğa$_2$ yine saygı göstermeli$_2$ övmeli$_2$.’

ėşid- tut-: (ikileme) işitmek, tutmak

‘İşitmek, dinlemek, duymak’ anlamlarına gelen *ėşid-* fiili, *tut-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘işitmek, tutmak’ manasında kullanılmaktadır.

bo nom erdinig ėşidteçi tutdaçı bodunka kara y(e)me tört törlüg ulug asıg tusu (bar) tėtir (AYÖlmez 196$_{13-5}$) ‘Bu öğreti mücevherini (Dharmaratna) işitecek, tutacak halka$_2$ da dört tür ulu fayda$_2$ (var)dır.’

sözle- tut-: (ikileme) söylemek, yerine getirmek

‘Söylemek’ anlamına gelen *sözle-* fiili ile birlikte *tut-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘söylemek, yerine getirmek’ anlamını ifade etmektedir.

kimler birök bo d(a)r(a)nig sözlegeli tutgalı sakınsarlar aşnuça yėti kün yėti tün sekiz tözün baçag çahşap(u)tın alıp (AYÇetin2 591-6) ‘Her kim bu dharaniyi söylemeyi, onun gereklerini yerine getirmeyi düşünse öncelikle yedi gün yedi gece sekiz asil oruç arınmasını öğrenip ...’

tegin- tut-: (ikileme) dikkate almak

‘Varmak, ulaşmak, muktedir olmak’ manasındaki *tegin-* fiili ile birlikte *tut-* fiili kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dikkate almak’ manasına gelmektedir.

umaguluk köŋüllerin tegingeli tutgalı udaçı bolzunlar (BT2 878-9) ‘Muktedir gönülleri dikkate alacak olsunlar.’

tut- tegin-: (ikileme) dikkate almak

tut- fiili ve ‘varmak, ulaşmak, muktedir olmak’ anlamına gelen *tegin-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dikkate almak’ manasında kullanılmaktadır.

ögnüŋ kaŋnıŋ y(a)rlıgın teginmeser tutmasar montag osuglug tınl(ı)glar törüsüz yal(a)ŋuk tėtirler (AYÇetin2 1534-8) ‘Ana baba sözünü tutmazsa bunlar töresiz, kanunsuz insanlardır.’

3. tut-: (f.) korumak, sahiplenmek, sahip olmak

közünü turur (ogulanı)m(ı)znı tutu umadın yokadıp barır (Elmalı 2016: 1469-1470) ‘Gözümüzün önündeki çocuklarımızı koruyamadığımız (için onlar) yok olup gitmektedirler.’

tut- bekle-: (ikileme) korumak

tut- fiili ve ‘saklamak, korumak’ anlamını ifade eden *bekle-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘korumak’ manasına gelmektedir.

> *(nom) kapıgın tuttaçı bekledeçi bolurlar* (BT38 Ea_{2-3}) ‘Öğreti kapısını koruyacak$_2$ olurlar.’

tut- içker-: (ikileme) sahiplenmek

tut- fiili, ‘içermek, içeriye koymak’ manasına gelen *içker-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sahiplenmek’ anlamını taşımaktadır.

> *edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋüllüg küçleri üze tutup içgerip umug ınag* ... (BT2 361-3) ‘İyi düşünceli, merhametli gönüllü güçleri üzerine sahiplenip umut ...’

4. tut-: (f.) sunmak

> *satıgsız erd(i)nilig küntegüsin alıp kuanşi im pusarka tutdı* (KİP 157-8) ‘Paha biçilmez taşlarla bezeli gerdanlığını alıp Kuanşi İm Pusar’a sundu.’

5. tut-: (f.) tutmak yardımcı fiili (*tut-* yardımcı fiili ilk olarak ‘esas anlamını kaybederek’ yardımcı fiil oluştururken ikinci olarak ‘bir yanı zarf-fiil bir yanı yardımcı fiil’ olarak meydana gelen ‘tasvîr fiili’ göreviyle kullanılmaktadır.)

5.A tut-: (f.) esas anlamını kaybederek oluşmuş **‘**tutmak’ yardımcı fiili

ajun tut-: varlık bulmak

> *kayuda tuggalı tapları erser an(t)a tugum ajun tutarlar* (Elmalı 2016: 4053-4) ‘Nasıl doğmak isterlerse, orada (o şekilde) doğup, yeniden varlık bulurlar.’

ornag tut-: yerleşmek

> *ıdok tujit orduda orun ornag tuta y(a)rlıkamış* (Elmalı 2016: 45-6) ‘Kutsal Tuşita cennetine yerleşerek buyurmuş.’

umug ınag tut-: umut bağlamak

> *burhanka umug ınag tutsar bo m(ontag) ökünmiş tıltagınta antag ugrı yıkı (bar) sukar (?) ol kılmış kılı(nçı) odgurak evril(ip) odgurak tegingülük bolmaz* (Elmalı 2016: 562-6) ‘Buddha’ya ümit bağlasa, bu şekilde pişman olduğundan dolayı (bir) fırsat doğsa (?) yapmış olduğu davranışlarından kesin bir şekilde yüz çevirse de (isteğine) ulaşamaz.’

uz tut-: çekip çevirmek

m(e)n kelgınçe evig barkıg uz tutgıl (Elmalı 2016: 993-4) ‘Ben gelinceye kadar evi barkı (sen) çekip çevir.’

yakın tut-: yakın tutmak

ondın sıŋarkı burhanlarka ögin köŋülin yakın tutup kılmış ayıg kılınçların yaşurmatın baturmatın aça yada sözlemek (AYÖlmez 149_{4-8}) ‘On taraftaki Buddhalara aklını fikrini yakın tutup, işlediği kötü davranışlarını gizlemeden saklamadan açarak yayarak söylemek.’

5. B tut-: tutmak tasvîr fiili

kötürü tut-: taşımak

montag törlüg ogullug erd(i)nig on ay tüni karnınta kötürü tutduŋuz siz (MaitrTekin 90_{12-4}) ‘Bunun gibi bir oğul cevherini on ayın gecesi karnınızda taşıdınız.’

kuça tut-: kucaklamak

yarlıgkançuçı bi(l)iglig kolın koyumta kuça tutar men (MaitrTekin 33_{10-2}) ‘Şefkatli bir yol ile daima koynuma (alıp) kucaklayayım.’

küyü küzetü tut-: gözetmek, korumak

sizler küyü küzetü tutup ėnçgülüg meŋilig kılmak bo iş ugrayu sizlerke tegimlig iş tėtir (AYAyazlı 20-3) ‘Sizler(in) koruyup huzurlu ve mutlu duruma getirmesi işte bu size yakışan davranıştır.’

ötleyü erigleyü tut-: nasihat etmek

nomça tö(rüçe) ötleyü erigleyü tutgıl (MaitrTekin 47_{4-5}) ‘(Dâima) dine göre nasihat et_2.’

yöleyü tut-: yardım etmek

t(e)rkin tavrak etözümin yöleyü tutuŋlar (Elmalı 2016: 3437-8) ‘Hemen bana yardım edin (beni kurtarın).’

TUTSIK

Orhun Abideleri

tutsık < tut-sık: (fiilimsi) tutacak

ėl tutsık yėr ötüken yış ermiş (KT G 4) ‘Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) Dağları imiş

TUTUN-

Orhun Abideleri

tutun- < tut-un-: (f.) tutunmak

yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum (T 25) ‘Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.’

Uygur Metinleri

1. tutun- < tut-un-: (f.) tutunmak

(ėki kol)ın b(e)k tutunup yol (yorış emgek)iŋe karını ertiŋ(ü açıp) (BT37 6213-5) ‘İki kolunu sıkıca tutup yol yürüme acısına vücudunu çokça açıp ...’

2. tutun- < tut-un-: (f.) tutulmak, bir gök cismi bütünüyle veya kısmen görünmez duruma gelmek

künli aylı tutunup y(a)rukları y(e)me yėtlinür (AYÇetin2 1339-1341) ‘Güneş ve ay tutulup parlaklıkları kaybolur.’

3. tutun- < tut-un-: (f.) sıkmak, sertleştirmek

yapınıp sıçganakların tutunup oot öŋlüg kıpkızıl saçların artlarınta ıdıp (Elmalı 2016: 3521-2) ‘Adalelerini sıkarak sertleştirip, ateş renkli kızıl saçlarını sırtlarına salıverdiler.’

4. tutun- < tut-un-: (dili) tutulmak

tili tutunup bahşısıŋa ince tėp ötünti (BT37 3033-4) ‘Dili tutulup üstâdına şöyle söyledi.’

5. tutun- < tut-un-: (f.) tutuşmak, yanmak

tonta tutunmış köyer otug öçürgeli tavranurça ol tsuy irinçü agır ayıg kılınçların aça yada ökünü bilinü kşanti kılmış k(e)rgek (AYÖlmez $141_{9\text{-}12}$) ‘Elbisede tutuşmuş ateşi söndürmek için davranırcasına o kötü$_2$ berbat$_2$ davranışlarını açıklayarak$_2$ pişmanlık bildirip$_2$ itirafta bulunmuş (olmaları) gerek(li).’

TUTUZ-

Orhun Abideleri

tutuz- < tut-uz-: (f.) tutturmak

tutuzdı (KT D 38) ‘Tutturdu.’

Uygur Metinleri

1. tutuz- < tut-uz-: (f.) emanet etmek, teslim etmek, vermek

tolp etözümin saŋa urunçak (tu)tuzur m(e)n (Elmalı 2016: 1040-2) ‘Bütün bedenimi sana teslim ediyorum.’

2. tutuz- < tut-uz-: (f.) emretmek

oglum s(e)n t(e)rkin tavratı barıp ol kişike kün künte miŋ yüzer karşapan altun bėrgil tėp tutuzgay m(e)n (AYAyazlı 956-9) ‘Oğlum sen çabuk gidip o kişiye her gün bin yüz kārṣāpaṇa altın ver, deyip buyuracağım.’

ötle- tutuz-: (ikileme) öğüt vermek

‘Öğüt vermek’ anlamında kullanılan *ötle-* fiili ve *tutuz-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘öğüt vermek’ anlamını ifade etmektedir.

amtı sizlerni ötleyür m(e)n tutuzur m(e)n (BT21 1288-9) ‘Şimdi sizlere öğüt veriyorum.’

TUYMA-

Orhun Abideleri

tuyma- < tuy-ma-: (f.) farkına varmamak, hissetmemek

kelmişi alp tėdi tuymadı (T 38) ‘(Buraya) gelmek zordu, dedim. (Ama kimse) hissetmedi.’

Uygur Metinleri

tuyma- < tuy-ma- (f.) farkına varmamak, hissetmemek

turnya kuş tüşnekiŋe konmış tuymatın tuzakka ilinmiş (IB 61) ‘Turna kuşu tüneğine konmış. Farkına varmadan tuzağına takılmış.’

TÜGÜNLÜG

Orhun Abideleri

tügünlüg < tüg-ün+lüg: (sıf.) düğümlü

tügünlüg atıg yügürtmedim (T 54) ‘(Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım.’

Uygur Metinleri

tügöklüg ~ tügüglüg < tüg-üg+lüg:: (is) düğümlü, düğümlenmiş

k(a)ra saçı tügöklüg tutu erdi (BT37 247) ‘Kara saçı düğümlü durur idi.’

TÜKETİ

Orhun Abideleri

tüketi < tü-k+e-t-i: (zrf.) tükeninceye kadar, tamamı, hepsi

sawımın tüketi ėşidgil (KT G 1) ‘Sözlerimi sonuna kadar işit.’

Uygur Metinleri

tüketi ~ tüketü < tü-k+e-t-ü: (zrf.) tamamı, hepsi

bo nomta nomlug köz(in tüke)ti açıltı (AYTokyürek 3424-5) 'Bu öğretide dharmālı gözü tamamıyla açıldı.'

alku tüketi: (ikileme) eksiksiz

'Bütün, hep, herkes' anlamlarına gelen *alku* sözcüğü, *tüketi* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'eksiksiz' anlamında kullanılmaktadır.

töşekin otıŋa emiŋe tegi alku tüketi tegürser ol edgü kılınç ertiŋü üküş tėtir (KİP 87-8) '(Yastığını) döşeğini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa, bu iyi amel çok mudur?'

tüzü tüketi: (ikileme) tamamı, hepsi

'Bütün, hep, tamamıyla' anlamlarına gelen *tüzü* sözcüğü ile birlikte *tüketi* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'tamamı, hepsi' manasını taşımaktadır.

bu savag tünki tünle şuvatas teŋri yėrinteki teŋriler tüzü tüketi ukıtdılar (MaitrTekin $9_{20\text{-}2}$) 'Bu şeyleri dün gece Şuddhāvāsa adlı tanrılar yerindeki tanrıların hepsi öğrettiler.'

TÜMEN

Orhun Abideleri

tümen: (sıf.) on bin

bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti (KT K 12) 'On bin (yop) ipek, altın (ve) gümüşü fazlasıyla getirdi.'

Uygur Metinleri

tümen: (sıf.) on bin, büyük sayı, çokluk bildiren sayı

m(e)n ötrü ol raça(ş)as(t)(ı)r törü (bitig)ke tayaklıgın ėki tümen yıl başladım (AYÇetin2 1167-9) 'Ben o Rajaşastra öğreti kitabına dayanarak ülkeyi yirmi bin yıl yönettim.'

sansız tümen: (ikileme) sayısız, çok

'Sayısız, hesapsız' anlamlarındaki *sansız* kelimesi, *tümen* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sayısız, çok' manasını ifade etmektedir.

ulug yarlıka(nçu)çı bilig küçinte sansız tümen tınlıglarka asag tusu kılu yarlıgkadı (MaitrTekin $4_{7\text{-}10}$) 'Fevkalâde büyük merhameti sayesinde sayısız yaratıklara haşmetle hizmet etti.'

tümen kolti: (ikileme) on binlerce

tümen sözcüğü ve ‘sayısız, çok, sonsuz, sonsuz derecede çok’ manalarındaki *kolti* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘on binlerce’ anlamında kullanılmaktadır.

> *tümen kolti ėkinti ajunta burhan kutın bultaçı bodis(a)t(a)vnıŋ küçleri tėrilser tėmin ök bir közünür ajunta burhan kutın bultaçı bodis(a)t(a)vnıŋ küçin bilm(iş) k(e)rgek* (Elmalı 2016: 1671-6) ‘İkinci yaşamda Buddha kutsallığını bulacak (olan) on binlerce bodhisattvanın güçleri bir araya getirilse, hemen hepsi şimdiki varlıkta Buddha saadetini bulacak Bodhisattva’nın gücüne (eşit olduğunu) bilmek gerek.’

TÜN

Orhun Abideleri

tün: (is.) gece

> *on tünke yantakı tug ewirü bardımız* (T 26) ‘Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gitti.’

tün kün: (ikileme) gece-gündüz

tün sözcüğü ve ‘gündüz’ manasındaki *kün* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘gece-gündüz’ manasını ifade etmektedir.

> *kök öŋüg yoguru sü yorıp tünli künli yėti ödüşke suwsuz keçdim* (BK G-D) ‘Kök Öng (Ongi) Irmağı’nı (bata çıka) aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim.’

Uygur Metinleri

tün: (is.) gece

> *ėkinti kün ertginçe eŋ kėnki tünte ançulayu ok umasarlar körgeli takı yegrek arıg silig yėr orunug tilezün* (AYÇetin1 689-692) ‘İki gün sonra, en son gecede de görmeyi başaramazlarsa daha iyi, tertemiz$_2$ bir yer$_2$ bulsun(lar).’

kün tün: (bk. kün)

tün kün: (bk. kün)

TÜRK ~ TÜRÜK

Orhun Abideleri

türk ~ türük: (is.) Türk, Türk halkı, Türkler

türk kaganıg türk bodunug ötüken yėrke ben özüm bilge toṅukuk (kelürtüm) (T 17) ‘Türk kağanını, Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tonyukuk, getirdim.’

Uygur Metinleri

1. türk: (is.) Türk

boşgutlug bėş balıklıg şiŋko şeli tutuŋ tavgaç tilintin türk uygur tilinçe ėkileyü evrilmiş (AYTokyürek 3498-3501) ‘Öğretmen Bėş Balıklı Šiŋko Šäli Tuṭuŋ Çin dilinden, Türk Uygur diline göre tekrar çevirmiş(tir).’

2. türk: (is.) yiğit, güçlü, kudretli

s(e)n ülgüsüz sansız türk yigit kızlarnıŋ ėtigin yaratıgın ėtinmiş yaratınmış közünür s(e)n (TT10 475-7) ‘Sen sayısız güçlü, kuvvetli kızların süsünü donanamış (gibi) görünüyorsun.’

türk yigit: (ikileme) güçlü (ve) kuvvetli

türk kelimesi ve ‘delikanlı’ manasındaki *yigit* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘güçlü (ve) kuvvetli’ anlamını ifade etmektedir.

s(e)n ülgüsüz sansız türk yigit kızlarnıŋ ėtigin yaratıgın ėtinmiş yaratınmış közünür s(e)n (TT10 475-7) ‘Sen sayısız güçlü, kuvvetli kızların süsünü donanamış (gibi) görünüyorsun.’

erk türk: (ikileme) güç (ve) kuvvet

‘Güç, kuvvet, kudret’ anlamına gelen *erk* sözcüğü, *türk* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘güç (ve) kuvvet’ manasında cümle içerisinde geçmektedir.

ol ok teginmek tıltagınta ajunlarka ed tavarka erkke türkke azlanmak turur (MaitrTekin $41_{44\text{-}7}$) ‘İşte bu hissetme sebebiyle varlık şekilleri, mal ve mülk, güç ve kuvvet sebebiyle arzulama zuhûr eder.’

3. türk: (is.) genç, güzel

s(e)n y(e)me türk yigit s(e)n (Elmalı 2016: 1019-1020) ‘Sen hayatının baharındasın.’

türk yiğit: (ikileme) genç, güzel, hayatının baharını yaşayan

türk kelimesi ile birlikte ‘delikanlı’ anlamına gelen *yigit* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘genç, güzel, hayatının baharını yaşayan’ manasını taşımaktadır.

ol y(e)me sėnė erniŋ (ra)gagayini atlıg kişisi türk yigit erti (Elmalı 2016: 1006-7) ‘O Séna (isimli) adamın Rāgagāyinī adında genç (ve) güzel (bir) karısı vardı.’

TÜŞ-

Orhun Abideleri

1. tüş-: (f.) düşmek, inmek

ol at anta tüş(di) (KT K 4) ‘O at orada düştü.’

2. tüş-: (f.) telef olmak, dökülmek

teŋri yarlıkadı yańdımız ügüzke tüşdi (T 16) ‘(Ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık.’

3. tüş-: (f.) dönmek, geri gelmek, gitmek

ben ewgerü tüşeyin (T 30) ‘Ben karargâha gideyim’

Uygur Metinleri

1. tüş-: (f.) düşmek, inmek, bulunduğu yerden ayrılmak; (yıldırım) düşmek

ėlig begniŋ oŋ kolı bilekintin kesilip kılıçı birle yėrte tüşdi (Elmalı 2016: 327-9) ‘Hükümdarın sağ kolu bileğinden kesilmiş (ve kolu) kılıçıyla birlikte yere düşmüş.’

inçip munta alku ada tudalarıg tarkardaçı yaşın tüşmekin tıḍḍaçı çintamani atl(ı)g dar(a)ni nom bar erür (AYÇetin1 147-150) ‘Öyle ki, bütün tehlikeleri$_2$ yok eden, yıldırım düşmesini engelleyen çintamani adlı dharani öğretisi vardır.’

egsü- tüş-: (ikileme) eksilmek, düşmek

‘Eksilmek, azalmak’ anlamlarındaki *egsü-* fiili ve *tüş-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘eksilmek, düşmek’ anlamına gelmektedir.

anta bitimiş ujiklar şloklar egsüser tüşser ötünür biz (BT1 A2$_{36-7}$) ‘Orada yazılmış heceli şiirler eksilip düşse söyleriz.’

koŋrul- tüş-: (ikileme) koparak düşmek

‘Sökülmek, sallanmak, koparılmak’ anlamlarındaki *koŋrul-* fiili, *tüş-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘koparılıp düşmek’ anlamına gelmektedir.

azıg tişim koŋrulup tüşüp kelir boltı erdi (AYGulcalı 508-510) ‘Azı dişim koparak düşüyor idi.’

tüş- kamıl-: (ikileme) düşmek

Her ikisi de ‘düşmek’ anlamında kullanılan *tüş-* ve *kamıl-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamını korumaktadır.

> *k(a)ltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yeelke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamıltılar* (AYGulcalı 473-5) ‘Tıpkı büyük (bir) ağacın kuvvetli sert yelle devrildiği gibi yere düştüler$_2$.’

tüş- yag-: (ikileme) düşmek, yağmak

tüş- fiili, ‘yağmak’ manasındaki *yag-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘düşmek, yağmak’ anlamını ifade etmektedir.

> *kök kalıktın t(e)ŋridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı* (AYGulcalı 287-9) ‘Gök yüzünden ilahî misk kokulu$_2$ çiçekler$_2$ yagdı$_2$.’

yimril- tüş-: (ikileme) çökmek (ve) düşmek

‘Yığılmak, çökmek’ anlamını ifade eden *yimril-* fiili ve *tüş-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde ‘çökmek (ve) düşmek’ manasını taşımaktadır.

> *kaltı tamta ulatıl(a)r yimrilser tüşser kök kalık yana közünür* (Üİ 103b$_4$) ‘Nasıl ki duvar vb. çökse-düşse gök (ākāśa) yine gözükür.’

2. tüş-: (f.) konmak

> *körüklüg kayaka konupan küzleyür men* (IB 64) ‘Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım.’

TÜŞÜR-

Orhun Abideleri

tüşür- < tüş-ür-: (f.) düşürmek, indirmek

> *aşangalı? tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz* (T 27) ‘Yemek yemeleri için (askeri) attan indirdik.’

Uygur Metinleri

1. tüşür- < tüş-ür-: (f.) düşürmek, indirmek

> *saçların eŋinlerinte tüşürüp agulug yılanların etözlerin ėtinip yaratınıp kay beltir sayu yorıyurlar erti* (Elmalı 2016: 3495-7) ‘Saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlarla bedenlerini süsleyip hep birlikte meydanlarda dolaşıyorlardı.’

2. tüşür- < tüş-ür-: (f.) yöneltmek, sevk etmek

> *yazuk yaŋlukka tüşürgüçi erserler ezük yalgan savın tınlıgarıg örletgüçi erserler* (MaitrTekin 82$_{28\text{-}30}$) ‘Yanlışlığa ve kötü yola yöneltenler ise yalan ve yanlış sözlerle yaratıkları rahatsız edenler ise’

TÜZ

Orhun Abideleri

tüz: (is.) birlik içinde (olan)

begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş (KT D 3) 'Beyleri de halkı da doğru imiş.'

Uygur Metinleri

1. tüz: (is.) barış, barışık

kerişlig tınl(ı)glarıg tüz baz kılmış (AYÖlmez 169_{1-2}) 'Kavgalı canlıları barışık$_2$ duruma getirmiş.'

tüz baz: (ikileme) barış, huzur

tüz kelimesi ve 'barışık, sakin, barış' manalarındaki *baz* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'barış, huzur' anlamını ifade etmektedir.

örü ulug kudı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AYAyazlı 167-8) 'Yukarıdaki büyüklerle aşağıdaki küçükler uyumlu olur.'

2. tüz: (is.) düz, doğru, temiz, dürüst, saf

yene y(e)me öŋre ertmiş sakınu yėtinçsiz kalp üdde bar erti ratnaşiki (..) atl(ı)g (..) köni tüz tuyuglı (AYUçar2 41-5) 'Ve yine geçmişte$_2$, tasavvuru imkânsız kalpada$_2$, Ratnaśikhin adlı doğru$_2$ aydınlanmış (Skr. samyaksaṃbuddha) (bir Buddha) yaşarmış.'

çın kėrtü tüz bilge bilig: (trm.) doğru bilgi

'Doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması, prajñā' olarak tanımlanan terim, görüntülere karşı gerçeklikle ilgisi olan doğru bilgi ya da Buddha aydınlanması olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 291).

yürüŋ nomlar erser k(a)ltı bo igid ezüg atkaŋularnıŋ ezügin armakın çınınça kėrtüsinçe bilteçi çın kėrtü tüz bilge bilig erür (AYTokyürek 2556-9) 'Beyaz kanunlar ise bu yalan$_2$ bağların yalanını ve aldatmasını gerçeğince$_2$ bilecek gerçek$_2$, düz bilgidir$_2$.'

çın kėrtü tüz etöz: (trm.) gerçek vücut

'Doğru vücut, doğru külliyat, dharmākāya, tam olarak Buddha' olarak tanımlanan terim, Dharmākāya'yı ifade eder ve canlıların gerçek vücudu elde etmeleri sağlanır (Tokyürek 2011: 151).

k(a)ltı bo üç törlüg etözde adınlar tegiŋülüg tüş etözli b(e)lgürtme etözli ėkegü erser tek yėrtünçülüg at üze bar tėtirler üze çın kėrtü tüz

etöz ermezler üçün kşan kşan üdte tugdaçı öçdeçiler üçün basa basa közünteçi b(e)lgürteçiler üçün tılıg y(a)rplıg tepremez kamşamaz ermezler üçün anın nırvanta turmaz ornanmazlar (BT21 444-455) 'Bu üç türlü vücuttan ulaşılacak mükâfat vücudu ve belirtme vücudu sadece yeryüzünde ad üzerine vardır, dediler. (Bunlar) gerçek vücut olmadıkları için zaman zaman doğacak ve ölecek oldukları için ara ara gözüküp, meydana gelecekler. (Bunun) için engeli sabit, sallanır olduklarından Nirvāṇa'da durmazlar, yerleşmezler.'

kėrtü tüz: (ikileme) doğru

'Gerçek, doğru' anlamındaki *kėrtü* sözcüğü ve *tüz* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'doğru' anlamına gelmektedir.

birök kayu bodis(a)t(a)vlar bo d(a)r(a)ni nomug kėrtü tüz üze bilserler ol bodis(a)t(a)vlarıg burhanlarta adruksuz ol tėp bilmiş k(e)rgek (AYÇetin1 79-83) 'Öyle ki, hangi Bodhisattva bu dharani sözlerini doğru$_2$ biçimde bilse o Bodhisatvalar, Buddhalardan farksızdır, diye bilmek gerek.'

köni tüz: (ikileme) doğru, gerçek

'Doğru, dürüst, gerçek' anlamlarında kullanılan *köni* kelimesi, *tüz* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'doğru, gerçek' anlamını taşımaktadır.

köni tüz tuymak burhan kutın bulup bėş ajun tınl(ı)glarnıŋ umugı ınagı bolgaylar (AYAyazlı 777-780) 'Gerçek aydınlanmaya (anuttarasamyaksaṃbodhi) Buddha kutsallığına ulaşıp beş varlık şeklindeki canlıların umudu$_2$ olacaklar.'

köni tüz tuymak burhan kutın: (trm.) doğru hisseden Buddha saadeti

'Herşeyi bilen, tam aydınlanmış, muhteşem evrensel bilgiye sahip, Buddha'nın evrensel bilgisi ve denizi' anlamına gelen Samyak-saṃbuddha Buddha'nın on unvanından üçüncüsüdür. Terim aynı zamanda hiçbir öğretiye gerek kalmadan Dharmā'yı kendiliğinden keşfeden, kendi gücüyle Nirvāṇa'ya giren anlamlarını da ifade eder (Tokyürek 2011: 170).

yılkı yolıntın öŋi ödrülüp nirvanlıg yolka kirip v(a)çraupam dyanlıg köŋülke irklep köni tüz tuymak burhan kutın bulzunlar (BT2 839-843) 'Hayvan hayat şeklinden ayrılıp Nirvāṇa yoluna girip vajraupam (?) dhyānalı gönüle çıkıp doğru$_2$ kavramış Buddha saadetini bulsunlar.'

tüz arasız basutçı: (trm.) aralıksız yardımcı sebep

'Olaylara yakın ya da ara olaylar' olarak tanımlanan terim, birbiriyle aralıksız, fasılasız bağlantılı sebepleri ifade eder (Tokyürek 2011: 428).

> *y(e)me tıltag atlıg basutçı atkak atlıg basutçı erksinme atlıg basutçı eksük bolmak üze ol tüz arasız basutçı anın sözlemiş ol* (Üİ 118b$_{15-16}$-119a$_{1-2}$) 'Sebep adlı yardımcı sebep, duyu objesi adlı yardımcı sebep, hükmetme adlı yardımcı sebep olsa da o düz arasız yardımcı sebebi de söylemiş.'

tüz bahşımız şakımunı atlıg teŋri burhan: (trm.) gerçek öğretmenimiz Śākyamuni adlı tanrı Buddha

Śākyamuni 'Śākya kabilesinin bilgesi' anlamındadır. Muni "aziz, kutsal kişi, bilge" olarak tanımlanır (Tokyürek 2011: 64).

> *tüz bahşım(ı)z şakimunı atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 139-140) 'Gerçek öğretmenimiz Śākyamuni adlı tanrı Buddha saadetine'

tüz köni: (ikileme) doğru, gerçek

tüz sözcüğü ve 'doğru, dürüst, gerçek' manasındaki *köni* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'doğru, gerçek' anlamına gelmektedir.

> *bo montag tüz köni yörüg(üg) antag boltı* (BT28 C$_{261-2}$) 'Bunun gibi doğru açıklama öyle oldu.'

üzeliksiz köni tüz bodi tuyunmak: (trm.) kesintisiz, doğru duymak

Terim, 'en yüksek muhteşem aydınlanma, Buddha'nın eşsiz aydınlanması' anlamında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 174).

> *ol üzeliksiz köni tüz bodi tuyunmakta olurtı* (BT21 1150-2) 'O kesintisiz doğru$_2$ kavrayışa$_2$ oturdu.'

üzeliksiz köni tüz tuymak burhan kutın: (trm.) kesintisiz, doğru kavramak adlı Buddha saadeti

bk. üzeliksiz köni tüz bodi tuyunmak

> *üzeliksiz köni tüz tuymak burhan kutı* (BT21 65-6) 'Kesintisiz, doğru kavramak adlı Buddha saadeti'

2. tüz: (is.) tam

> *(kapk(a)ra tünle) tüz tün yarımınta (orunıntın örü) turtı* (Elmalı 2016: 2110-2) 'Tam kapkaranlık gece yarısında (yerinden doğrularak) ayağa kalktı.'

4. tüz: (is.) aynı

ol kişi edgü kılınçı öŋreki kişi edgü kılınçı birle tüz tėtir (KİP 92-3) ‘Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile aynıdır.’

tüz adruksuz: (ikileme) aynı

tüz kelimesi ve ‘farksız, aynı’ anlamındaki *adruksuz* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘aynı’ anlamını taşımaktadır.

bo ėki kişiniŋ edgü kılınçı bir teg tüz adruksuz tėtir (KİP 93-4) ‘Bu iki kişinin iyi ameli birbirine denk, birbirinden farksızdır.’

TÜZSÜZ

Orhun Abideleri

tüzsüz < tüz+süz: (is.) kargaşa (içinde olan)

begleri bodunı tüzsüz üçün tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (BK D 6) ‘Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış.’

Uygur Metinleri

tüzsüz: (is.) düz olmayan

(kö)ŋüldeki tüzsüz yo(rıkı)mka tayaŋulukın t(e)k (men)iŋ ök etözüm (bar tėp) bilip (BT25 1034-5) ‘Gönüldeki düz olmayan değişime dayanarak yalnız benim vücudum var diye bildi.’

TÜZÜL-

Orhun Abideleri

tüzül- < tüz+ül-: (f.) düzeltmek, iyi duruma getirmek

bo yėrde olorup tawgaç bodun birle tüzültüm (KT G 4-5) ‘Bu yerde oturarak Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.’

Uygur Metinleri

1. tüzül- < tüz+ül-: (f.) düzenlemek, uyuma girmek, uyumlu olmak, bestelenmek

bėş törlüg tüzülmiş yinçke oyunlar üni ėşidildi (AYÖlmez $183_{20\text{-}1}$) ‘Beş tür düzenlenmiş, hafif müzik sesleri işitildi.’

yaval- tüzül-: (ikileme) uyumlu olmak

‘Sükûnet bulmak’ anlamındaki *yaval-* fiili, *tüzül-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sükûnet bulmak’ anlamında cümle içerisinde kullanılmaktadır.

yılıg yumşak köŋülüg yavalmış tüzülmiş (BT2 1260-1) ‘Ilımlı, yumuşak gönlü sükûnet bulmuş.’

2. tüzül- < tüz+ül-: (f.) birleştirmek

bilge biliglig mudura birle tözülü katılmaktın belgülüg bolmış (BT7 783-4) ‘Bilgili$_2$ mudrā ile birleşerek katılmaktan belli olmuş.’

-U-

U

Orhun Abideleri

u: (is.) uyku

kırkızıg uka basdımız (T 27) ‘Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.’

Uygur Metinleri

uu: (is.) uyku

uu udımakları açmak suvsamakları y(e)me bolmaz (BT21 B#09-11) ‘Uyku uyumaları, acıkıp susamaları da olmaz.’

U-

Orhun Abideleri

u-: (f.) muktedir olmak, yapabilmek, mümkün olmak, yeterlilik fiili

ėliŋin törögin kim artatı udaçı erti (BK D 21) ‘Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?’

Uygur Metinleri

u-: (f.) muktedir olmak, yapabilmek, -A bilmek yeterlilik fiili

arıtgalı u-: temizleyebilmek

ol tınl(ı)glar tsuy ayıg kılınçlıg kkir tapçaların birtem arıtgalı uyurlar (AYÖlmez 147$_{5-7}$) ‘O canlılar kötü$_2$ davranışlı kir-pasaklarını toptan temizleyebilirler.’

bėrü u-: verebilmek

kanta takı bėş yüz yaratmak bėrü ugay men (MaitrTekin 10$_{39-40}$) ‘Beş yüz altını nereden bulup verebileyim?’

bütürü u-: bitirebilmek

m(e)n yalaŋuz özüm simeklep kaçan bütürü ugay m(e)n (AYUçar2 855-6) ‘Sadece ben hazırlık yapıp (bu işi) ne zaman biterebilirim?’

kılgalı u-: olabilmek

yat yagı adasın amırtgurup adın ėlig hanlarıg y(e)me bir ėkintişke erşisiz karşısız kılgalı ugaylar (AYAyazlı 148-151) ‘Yabancı düşman sıkıntısını geri püskürtüp diğer hükümdarları$_2$ ve birbirlerine (karşı) kavgasız olabilecekler.’

kirgeli u-: girebilmek

teriŋte teriŋ nom yörüginte y(e)me siziksizin tıdıgsızın kirgeli uyurlar (AYUçar1 282-4) ‘En derin$_2$ dharma yorumuna (Skt. dharma-mukha) da şüphe ve engel olmadan girebilirler.’

körgeli u-: görebilmek

ol y(a)ruklar içinte közünmiş burhanlarıg körgeli udılar (AYÖlmez 131$_{2\text{-}4}$) ‘O ışıklar içinde görünmüş Buddhaları görebildiler.’

öçürgeli u-: söndürebilmek

öçü(rgeli) (udu)ŋuz üç bolmaktakı emgekl(eri)n (AYUçar1 76-7) ‘Üç varlıktaki(lerin) (Skr. tri-bhava) ızdırapl(arı)nı, s(öndürebildi)niz.’

tarkaru kėterü u-: uzaklaştırabilmek

yagı yavlak adasın barçanı tarkaru kėterü ugay sizler (AYAyazlı 34-6) ‘Düşman$_2$ sıkıntılarının hepsini uzaklaştıracaksınız$_2$.’

ulagalı u-: devam ettirebilmek

bo irinç tınl(ı)g üçün etözüg titip monuŋ isig özin ulagalı udaçı (AYGulcalı 144-6) ‘(Kim) bu zavallı canlı için vücudunu feda ederek, bunun hayatını devam ettirebilecek?’

yavalturgalı u-: yumuşatabilmek

ol ok tükel bilge t(e)ŋri burhan atavakė yekig utup yėgedip y(a)vlak köŋülin yavalturgalı ugay erki (Elmalı 2016: 2418-2421) ‘İşte o tam bilge tanrı Buddha, Âṭavaka (adlı) şeytanı mağlup edip (onun) kötü gönlünü yumuşatabilir herhalde?’

UÇ

Orhun Abideleri

uç: (is.) uç, kanat

bizinte ėki uçı sıŋarça artok erti (T 40) ‘(Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı.’

Uygur Metinleri

uç: (is.) uç, hudut, sınır, zirve

(kıl uçı üz)e tamızın teŋlençsiz (siziŋ edgü)leriŋiziniŋ teŋin (bilge)li boltukmaz (AYUçar1 149-151) ‘(Kıl ucu ka)dar damlası kadar dengi olmayan (sizin üs)tünlüğünüzün denkliğini (anlama)k mümkün olmaz.’

uç kıdıg: (ikileme) uç, kıyı

uç sözcüğü ve ‘hudut, kenar, uç’ manasındaki *kıdıg* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘uç, kıyı’ manasını taşımaktadır.

umagay s(e)n bilgeli kayu aytıgıŋnıŋ uçın kıdıgın (Üİ 104a_{8-9}) ‘Sorularının ucunu kıyısını$_2$ bilemeyeceksin.’

uç tüp: (ikileme) son, uç, bitim

uç kelimesi ve ‘dip, kök, esas, son’ manasına gelen *tüp* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘son, uç, bitim’ manasını ifade etmektedir.

kėn keligm(e) üdleriŋ uçıŋa tüpiŋe (te)ggińceke tegi arıtı üzülmez alkınmaz (BT18 1595-8) ‘Gelecek zamanlarının sonuna ulaşıncaya kadar kesinlikle sona ermez$_2$.’

tüp uç: (ikileme) son, uç, bitim

‘Dip, kök, esas, son’ manalarındaki *tüp* sözcüğü ve *uç* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘son, uç, bitim’ anlamına gelmektedir.

tözün yollarnıŋ tüpi uçı erür (BT8 B_{250}) ‘Asil yolların sonudur$_2$.’

UÇ-

Orhun Abideleri

uç-: (f.) sonsuzluğa uçmak, ölmek

köl tėgin koń yılka yėti yėgirm(i)ke uçdı (KT K-D) ‘Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu.’

Uygur Metinleri

uç-: (f.) uçmak

uçar yultuzlar tüşgey yėr tepregey (AYAyazlı 696-7) ‘Uçan yıldızlar düşecek, yer sallanacak.’

alkın- uç-: (ikileme) yok olmak

‘Kaybolmak, yok olmak’ anlamına gelen *alkın*- fiili, *uç*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yok olmak’ anlamına gelmektedir.

> *eŋ mi(n)tin etözi isig özi y(e)me birgerü alkınur uçar* (AYÇetin2 1388-1390) ‘Hatta (hükümdarların) canlı bedeni de (sonunda) tümüyle yok olur.’

uç- bar-: (ikileme) uçup gitmek

uç- fiili, ‘varmak, gitmek, ulaşmak’ anlamındaki *bar*- fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘uçup gitmek’ anlamına gelmektedir.

> *kök (kalıkk)a uçup barıp öŋi (öŋi balık)lartın tükel yüz (örki) ėliglerig begle(r)ig kapıp kelürgil* (BT37 3829-3833) ‘Gökyüzünden uçup gidip farklı farklı şehirlerden tamamı yüz yüce hükümdar beyleri kapıp gel.’

UÇUZ

Orhun Abideleri

uçuz < uç+uz: (is.) kolay

> *yinçge erklig üzgeli uçuz (ermiş) yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş* (T 13) ‘İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş.’

Uygur Metinleri

1. uçuz < uç+uz: (is.) kolay, hafif

> *naru tevrilmekin emgeksiz uçuz ukar* (MaitrTekin $44a_{11-2}$) ‘Öteye doğru çevrilişini kolay ve basit bir şekilde kavrar.’

tod uçuz: (ikileme) kötü, ucuz

‘Değersiz, kötü, ucuz’ anlamlarına gelen *tod* kelimesi, *uçuz* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kötü, ucuz’ anlamını ifade etmektedir.

> *balıkımnıŋ uluşumnuŋ bo montag tod uçuz savların körüp sergüm teg ermez* (Elmalı 2016: 3513-5) ‘Şehrimin, halkımın başına gelen bunca felaket haberini duyup da katlanmak mümkün değildir.’

2. uçuz < uç+uz: (is.) değersiz, kötü, sefil

> *öz eltingülük ed tavar erdini yėnçü çaç kaş keŋ uçuz bolur* (AYAyazlı 184-6) ‘Kendisi için istediği mal-mülk$_2$, mücevher, inci, firuze$_2$ fazlasıyla değersiz olur.’

uçuz oŋay: (ikileme) değersiz

Her ikisi de ‘kolay, hafif; değersiz, ucuz, kötü, sefil’ anlamlarına gelen *uçuz* ve *oŋay* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘değersiz’ anlamını taşımaktadır.

> *uzun üdün sansarta çommış batmışlar uçuz oŋay sukavatı uluşta tugsunlar* (BT13 49_{84-5}) ‘Uzun zaman Saṃsāra’da batmış$_2$, değersizler Sukhāvatī ülkesinde doğsunlar.’

uçuz yenig: (ikileme) değersiz

uçuz sözcüğü, ‘hafif, kolay’ anlamına gelen *yenig* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘değersiz’ manasını taşımaktadır.

> *uçuz yenig köŋül tutmadın agıt ulug kėrtgünç köŋül turgurup meni okıyu ötünü bo d(a)rnig sözlezün* (AYAyazlı 1018-1021) ‘Değersiz bir gönül yaratmadan değerli$_2$ inançlı bir gönül yerleştirip beni çağırarak bu tılsımı (dhāraṇī) söylesin.’

UD-

Orhun Abideleri

ud-: (f.) takip etmek, kovalamak

> *tarduş şadra udı yańdımız kaganın tutdumuz* (T 41) ‘Tarduş şadına doğru kovalayıp (onları) dağıtıp kağanlarını yakaladık.’

Uygur Metinleri

ud-: (f.) takip etmek, kovalamak

> *yaŋ udı tutsı boltacılar örtlüg yalınlıg etözin örtlüg çomaklar tut(a) bizni tokıyur* (MaitrTekin 73_{11-3}) ‘(Bizi) izler bir biçimde de öğrenci olanlar alevli vücutları ile alevli sopalar tutarak bize vuruyorlar.’

UDI-

Orhun Abideleri

udı- < u+dı-: (f.) uyumak

> *tün udımatı küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim* (T 51-2) ‘Gece uyumadan, gündüz oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).’

Uygur Metinleri

udı- < ud+ı-: (f.) uyumak

hatun balıkta ediz kalıkta yatıp udıyur erken ertiŋü yavız tül tüşedi (AYGulcalı 362-4) ‘Kraliçe şehirde yüksek (bir) kulede yatıp uyuyorken çok kötü (bir) rüya gördü.’

UDIMA-

Orhun Abideleri

udıma- < u+dı-ma-: (f.) uyumamak

türük bodun üçün tün udımadım küntüz olormad(ım) (KT D 27) ‘Türk halkı için gece uyumadım gündüz oturmadım.’

Uygur Metinleri

udıma- < u+dı-ma-: (f.) uyumamak

ötrü ol (sakınçları küsüşleri) udımaz (BT29 B_{116-7}) ‘Sonra o düşünceleri (ve) arzuları uyumaz.’

UDISIK

Orhun Abideleri

udısık < u+dı-sık: (is.) uyuma

ol sawıg èşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi (T 12) ‘O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.’

UDLIK

Orhun Abideleri

udlık < ud+lık: (is.) uyluk kemiği

bayırkunuŋ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı (KT D 36) ‘Bayırku’nun ak aygırını uyluğundan vurup kırdılar.’

Uygur Metinleri

udluk < ud+luk: (is.) uyluk, kalça kemiği

èki udluk soyuraşdira atl(ı)g orunta kayangirua birle sondini èki baltır suvarnadivipa atlag orunta akasagarbi birle çakravarmini upamilapaka yakınkı kuvranmak erür (BT7 69-73) ‘İki uyluğu Saurāṣṭra adlı yerde, Hayagrivra ve Śauṇḍinī adlı yerde, iki baldırı Suvarṇadvīpa adlı yerde, Ākāśagarbha ve Cakravarmiṇī, Upamelāpaka yakınında toplanmaktadır.’

UDŞUR-

Orhun Abideleri

udşur- < ud-uş-ur-: (f.) takip ettirmek, kovalatmak

ėki erig udşuru sançdı (KT K 2) ‘İki askeri kovalayarak mızrakladı.’

UDUZ-

Orhun Abideleri

uduz- < ud-uz-: (f.) götürmek, sevk etmek

köŋlüŋçe uduz tėdi (T 15) ‘(Orduyu) bildiğin gibi sevk et, dedi.’

Uygur Metinleri

udız- ~ uduz- < ud-uz-: (f.) götürmek, sevk etmek

yüz erig uduzup taloyka kirmiş erti (BT29 V_{30}) ‘Yüz adamı gönderip denize girmiş idi.’

ėlt- uduz-: (ikileme) götürmek, sevk etmek

‘İletmek, götürmek, sevk etmek, yol göstermek’ manasındaki *ėlt-* fiili, *uduz-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘götürmek, sevk etmek’ anlamında cümle içerisinde geçmektedir.

anta ötrü bir toyın ėltü uduzup ol begig ugrayu yakın tegürti (AYUçar2 84-6) ‘Daha sonra, bir bhikşu o hükümdarı götürüp$_2$ onu (ācāryanın) yanıbaşına getirmiş.’

uduz- ėlt-: (ikileme) götürmek, sevk etmek

uduz- fiili ve ‘iletmek, götürmek, sevk etmek, yol göstermek’ manalarına gelen *ėlt-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘götürmek, sevk etmek’ anlamını ifade etmektedir.

kayu korkınçsız yıŋak erser ol yıŋakd(a) turkaru bizni uduzup ėltdiŋ (Elmalı 2016: 276-7) ‘Hangi taraf tekin ise bizi daima o taraftan götürdün$_2$.’

uduz- yėrçile-: (ikileme) götürmek, klavuzluk etmek

uduz- fiili ve ‘kılavuzluk etmek, götürmek’ manasındaki *yėrçile-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘götürmek, klavuzluk etmek’ anlamını taşımaktadır.

ulug küçlüg küsünlügin uduzup yėrçilep asıg tusu (kıl)maklıg yorıkta yorıp (BT25 1676-7) ‘Büyük (ve) güçlüsünü$_2$ gönderip$_2$ fayda$_2$ sağlayan yolsa yürüyüp’

UGUR

Orhun Abideleri

ugur: (is.) yol

ak termel keçe ugur kalıtdım (T 25) ‘Ak Termel (Irmağı’nı) geçerek yolu kısalttım.’

Uygur Metinleri

1. ugur: (is.) vakit, zaman, an

kop ugurın töpümin eŋitip süzük kėrtgünç köŋülin yinçürü töpün yükünü teginür m(e)n (AYÖlmez III.3b$_{22-3}$- 133$_1$) ‘Tam zamanında kafamı eğip, temiz inançlı gönülle secde ederek baş(ım)la saygıyla eğilirim.’

üd ugur: (ikileme) zaman

‘Zaman, vakit, çağ’ manalarına gelen *üd* kelimesi, *ugur* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘zaman’ manasını taşımaktadır.

(a)rtamaz yoka(dmaz) üdi ugr(ı) boltokta utlı bėrür (BT29 56-7) ‘Bozulup yok olmayan zaman$_2$ bulduğunda sonuç verir.’

2. ugur: (is.) fırsat, imkan

sizler bo ėki törlüg ugurın ülgülençsiz teŋlençsiz ulug törlüg buyan edgü kılınç kazgantıŋızlar (AYUçar1 1292-5) ‘Sizler bu iki türlü imkânla sınırsız$_2$ çok çeşitli sevap$_2$ (Skr. punya) kazandınız.’

ugur yık: (ikileme) fırsat

Her ikisi de ‘fırsat’ anlamında kullanılan *ugur* ve *yık* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘fırsat’ anlamını ifade etmektedir.

bo m(ontag) ökünmiş tıltagınta antag ugrı yıkı (bar) sukar (?) ol kılmış kışı(nçı) odgurak evril(ip) odgurak tegingülük bolmaz (Elmalı 2016: 563-6) ‘Bu şekilde pişman olduğundan dolayı (bir) fırsat doğsa (?) yapmış olduğu davranışlarından kesin bir şekilde yüz çevirse de (isteğine) ulaşamaz.’

3. ugur: (is.) vesile, sebep, sebepten dolayı

ulug y(a)rlıkançuçı köŋüllüg çogı yalını ugrınta ol aç bars yėgeli tėtinmedi (AYGulcalı 266-8) ‘Büyük merhametli gönlünün parlaklığından dolayı o aç kaplan (onu) yemeye cüret edemedi.’

tıltag ugur: (ikileme) sebep

Her ikisi de ‘sebep’ manalarını ifade eden *tıltag* ve *ugur* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

kim kayu tınl(ı)glar kayu kayu avant tıltag ugrınta tsuy agır ayıg kılınçıg kılsarlar (AYÖlmez 140_{15-7}) ‘Kimi canlılar nice nice sebepten$_2$ dolayı kötü$_2$, fena$_2$ davranışı işleseler ...’

4. ugur: (is.) zihnî aktivite

neçe aşnu öŋi ugur üze bilser y(e)me kėn yana eŋeyü ugur üze bilir (Üİ $115b_{11-2}$) ‘Her ne kadar önce başka zihnî aktivite ile bilse de, sonra yine hususî zihnî aktivite ile bilir.’

UGUŞ

Orhun Abideleri

1. uguş: (is.) soy

bir kişi yaŋılsar uguşı bodunı böşükiŋe tegi kıdmaz ermiş (KT G 6) ‘Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış (acımazmış).’

2. uguş: (is.) grup

toŋra uguş alpagu on erig toŋa tėgin yogınta egirip ölürtümüz (KT K 7) ‘Tongralardan bir grup kahraman (ile) on askeri Tonga Tegin’in cenaze töreninde çevirip öldürdük.’

Uygur Metinleri

1. uguş: (is.) soy, nesil, kuşak, akrabalık

kök kalık içinte erigme tolp sansarta tutulmış kayu neçe bar erser tirig tınl(ı)g uguşı olar barça bulzunlar tılaŋurmak edremig (AYÇetin2 280-4) ‘Gök kubbede bulunan acılar dünyasında (Skr. samsara) zaptedilmiş ne kadar canlı nesli varsa onlar (da) tümüyle bulsunlar hitabet kabiliyetini.’

uguş töz: (ikileme) soy, nesil

uguş kelimesi ve ‘esas, kök, soy, cevher, temel’ manasındaki *töz* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘soy, nesil’ anlamını ifade etmektedir.

kaşip uguştın tözdin belgü(rmi)ş üçün mahakaşip tėp atayurlar erdi (MaitrTekin 56_{4-6}) ‘Kāşyapa soyundan, neslinden zuhûr ettiği için Mahākāşyapa adını takmışlardı.’

töz uguş: (ikileme) soy, nesil

‘Esas, kök, soy, cevher, temel’ manasında kullanılan *töz* kelimesi ve *uguş* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘soy, nesil’ anlamına gelmektedir.

... tözte uguşta ... (BT38 Ib_8) '... soyda, nesilde ...'

2. uguş: (is.) grup, aşiret, kabile

ol kim tınl(ı)g uguşı tėp tėtir (burhan)lar uguşı y(e)me ol ok (erür) (BT20 85-8) 'O ki canlılar topluluğudur. Buddhalar topluluğu da yine odur.'

ULAYU

Orhun Abideleri

ulayu: < ul+a-y-u (zrf.) ayrıca, ilaveten

ulayu iniygünüm oglanım birki uguşum bodunum (KT G 1) 'Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım.'

Uygur Metinleri

ulayu < ul+a-y-u: (zrf.) ayrıca, ilaveten

oom a huŋni ulayu sözlep sıyıklı yumgaklı diravilar üze teginip (BT7 326-7)

ULGART-

Orhun Abideleri

ulgart- < ulug+ar-t-: (f.) kurmak, tesis etmek

arkuy karagug ulgartdım (T 53) 'Karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim.'

Uygur Metinleri

ulgad- ~ ulugad- < ulug+a-d-: (f.) büyümek

(bo) (yė)rtinçüde t(urmış törü ol edgü) (kutlug) tınl(ı)g(larnıŋ oglanı ulgads)ar kiçig erken ujik b(o)ş(g)urg(alı) (bėrür)ler (Elmalı 2016: 972-7) '(Bu) dünyada (yaygın kanaate göre o iyi, kutlu canlıların çocukları) yetiştirilirken, küçük yaşlarda okuma yazma öğreniverirler.'

ulgad- bedü-: (ikileme) büyümek

Her ikisi de 'büyümek' anlamında kullanılan *ulgad-* ve *bedü-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

terk üdün ulgadıp bedüp tükel bilge maytri burhan nomınta toyın bolup arhant kutıŋa tegirler (MaitrTekin 69_{34-7}) 'Hemen büyüyüp$_2$ mükemmel hikmetli Maitreya Buddha dininde güçlü olur ve velîliğe ulaşırlar.'

ULUG

Orhun Abideleri

ulug: (sıf.) büyük

tawgaç tapa ulug sü ėki yėgir(mi süledim) (KT D 28) 'Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim.'

Uygur Metinleri

1. ulug: (sıf.) büyük; ulu, yüce

ulug eb örtenmiş katıŋa tegi kalmaduk bükiŋe tegi kodm(ad)uk tėr (IB 9) 'Büyük (bir) ev yanmış. Katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der.'

ulug t(e)ŋri huma hatunnuŋ sukançıg tatıglıg tılaŋurmak edremiŋe yükünür m(e)n (AYÇetin2 78-81) 'Yüce tanrıça Huma'nın (Skr. Umā) tatlı$_2$ hitabet kabiliyeti önünde saygıyla eğiliyorum.'

agır ulug: (ikileme) büyük

Her ikisi de 'büyük' manasını ifade eden *agır* ve *ulug* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını korumaktadır.

künsüz aysız yaroklug agır ulug teŋriler ayaların kavşurup kut kolsar altunın bu tusit edilti (BT3 952-5) 'Güneşsiz (ve) aysız, ışıklı, büyük$_2$ tanrılar, avuçlarını kavuşturup saadet istese altını bu Tuşita (ile) süslendi.'

küçlüg ulug: (ikileme) güçlü, büyük

'Güçlü' anlamına gelen *küçlüg* kelimesi ve *ulug* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'güçlü, büyük' anlamını ifade etmektedir.

künsüz aysız yaroklug küçlüg ulug teŋriler küsüşlerin öritip kut kolsar kümüşin bu tusid edilti (BT3 944-7) 'Güneşsiz (ve) aysız ışıklı, güçlü (ve) büyük tanrılar, istekleri canlandırıp, saadet istese gümüşü bu Tuşita (ile) süslendi.'

mahabrahmı atlıg ulug azrua ergüsi teŋri yėri: (trm.) mahābrahmā adlı büyük brahma yeri, tanrı yeri

Mahābrahmā terimi, 'büyük' anlamındaki mahā ile brahmā kelimelerinden oluşur. 'Büyük Brahmā dünyası' anlamında kullanılan Mahābrahmā'nın dünyayı yarattığına inanılır. Ayrıca onun bir fatih, yenilmez, her şeyi gören, en güçlü, her şeyin efendisi,

yaratıcı, kral, her şeyi düzene koyan, yeryüzünün babası olduğu kabul edilir (Tokyürek 2011: 408-9).

> *m(a)habrahmı atl(ı)g ulug azrua ergüsi t(e)ŋri yėrinte* (AYÖlmez 143_{2-3}) 'Mahābrahmā adlı büyük Brahma sarayı tanrı yerinde ...'

ulug agır: (ikileme) büyük

Her ikisi de 'büyük' anlamındaki *ulug* ve *agır* sözcükleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler manalarını korumaktadır.

> *bo meniŋ (etöz)üm ulug agır yük teg (tüşdeç)i kamıltaçı ol* (Elmalı 2016: 4269-4271) 'Bu benim bedenim büyük (bir) yük gibi devrilecektir.'

ulug bedük: (ikileme) büyük

Her ikisi de 'büyük' anlamında kullanılan *ulug* ve *bedük* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *amarıları ulug bedük inekler(in) eŋinlerinte yüde etözleri örtlüg yalınlıg bı biçek yaga kelirler* (MaitrTekin 74_{1-4}) 'Bazıları büyük ve iri husyelerini omuzlarına yükleyip vücutları üzerine alevli bıçaklar yağarak gelirler.'

ulug bulıt ad maŋgal bodisatav: (trm.) büyük bulut ad şan Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 111).

> *ulug bulıt (ad maŋgal) bodis(a)t(a)v* (BT18 171-2) 'Büyük bulut ad şan Bodhisattva.'

ulug bulıt alkudın sıŋar biliglig yagmur yagıtdaçı: (trm.) her tarafa bilgili yağmur yağdıracak büyük bulut

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 111-2).

> *ulug bulıt alkudın (sıŋar biliglig) yagmur yagıtdaçı* (BT18 181-2) 'Büyük bulut her tarafa bilgili yağmur yağdıracak.'

ulug bulıt arslan etinlig bodisatav: (trm.) büyük bulut aslan sesli, kükremeli Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 13).

> *ulug bulıt arslan etinlig bodisatav* (BT13 169-170) 'Büyük bulut aslan sesli, kükremeli Bodhisattva.'

ulug bulıt at küü ögrünçülüg bodisatav: (trm.) büyük bulut şan şöhret sevinçli Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 113).

ulug bulıt at küü ögrünçülüg (bodis(a)t)(a)v (BT18 167-8) ‘Büyük bulut şan, şöhret sevinçli Bodhisattva.’

ulug bulıt ay teŋri agılıkı bodisatav: (trm.) büyük bulut, ay tanrı hazinesi Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 110).

(ul)ug bulıt ay teŋri (agılıkı bodis)(a)t(a)v (BT18 175-6) ‘Büyük bulut ay tanrı hazinesi Bodhisattva.’

ulug bulıt buka bodisatav: (trm.) büyük bulut boğa Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 112).

ulug bulıt (buka) bodis(a)t(a)v (BT18 170-1) ‘Büyük bulut boğa Bodhisattva.’

ulug bulıt erdini erdemlig bodisatav: (trm.) büyük bulut cevher erdemli Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 112).

ulug (bulıt erdini er)demlig bodis(a)t(a)v (BT18 172-3) ‘Büyük bulut cevher erdemli Bodhisattva.’

ulug bulıt kökrege ünlüg bodisatav: (trm.) büyük bulut kükreyen sesli Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 111).

(ulug bulıt) kökrege ünlüg (bodis(a)t(a)v) (BT18 180-1) ‘Büyük bulut kükreyen sesli, gökgürültülü Bodhisattva.’

ulug bulıt kün teŋri agılıkı bodisatav: (trm.) büyük bulut gün tanrı hazinesi Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 112).

(ulug bulıt kü)n t(e)ŋri ag(ı)lıkı bodis(a)t(a)v (BT18 174-5) ‘Gün tanrı hazinesi Bodhisattva.’

ulug bulıt nom tutar bodisatav: (trm.) büyük bulut dharmā tutar Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 110).

ulug bulıt nom tutar bodis(a)t(a)v (BT18 166) ‘Büyük bulut dharmā tutar Bodhisattva.’

ulug bulıt ot yaruklug bodisatav: (trm.) büyük bulut, ateş ışıklı Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 110).

ulug (bulıt ot) y(a)ruklug bodis(a)t(a)v (BT18 177-8) ‘Büyük bulut, ateş ışıklı Bodhisattva.’

ulug bulıt yultuz yaruklug bodisatav: (trm.) büyük bulut yıldız ışıklı Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 111).

> *ulug bulıt (yultuz y(a)ru)klug bodis(a)t(a)v* (BT18 176-7) 'Büyük bulut yıldız ışıklı Bodhisattva.'

ulug erdiniler togı bodasatav: (trm.) büyük cevherler tuğu Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 90).

> *ulug erdini(ler togı) bodas(a)t(a)v* (BTX18 143-4) 'Büyük cevherler tuğu Bodhisattva.'

ulug karı: (ikileme) ihtiyar, yaşlı

ulug sözcüğü, 'ihtiyar' manasında kullanılan *karı* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'ihtiyar, yaşlı' anlamını taşımaktadır.

> *baranas (balık)dakı ulug karı atl(ı)glarnıŋ buyruklarnıŋ (alpag)utlarnıŋ ogulanı yėtlinip barıp* (Elmalı 2016: 1461-3) 'Bārāṇas (isimli) şehirdeki yaşlı, ileri gelen şahısların, memurların, kahramanların çocukları ortadan kaybolmaya başlamış.'

ulug kiçig: (ikileme) büyük (ve) küçük

ulug kelimesi ile birlikte kendisinin zıt anlamında 'küçük' şeklinde geçen *kiçig* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'büyük (ve) küçük' manasını ifade etmektedir.

> *kamag ketumati kentde erdeçi ulug kiçig (yalaŋ)uklar inçe ukuŋlar* (MaitrTekin $35_{32\text{-}4}$) 'Bütün Ketumatī şehrinde bulunan büyük ve küçük insanlar, şöyle anlayın.'

ulug kölüŋü tėgme tayşıŋ: (trm.) büyük taşıt denilen dàchéng

Terim, mahā 'büyük' ile yāna 'taşıt' kelimelerinden oluşur. Budizmin iki büyük öğretisinden biridir. Terim, 'büyük yāna, taşıt ya da nakleden' ya da 'xiǎochéng' 'Hīnayāna öğretisinin karşıtı olan büyük taşıt' olarak ifade edilir. Terim, bütün şeylerden kurtaran, büyük kurtarıcı olarak Buddha'yı gösterir ve onunla Bodhi'ye yani aydınlığa girileceğini belirtir (Tokyürek 2011: 448).

> *ulug kölüŋü tėgme tayşıŋ köŋül burhan (tözü)n yol bölükiŋe (tüke)llig tınl(ı)glar anta tugar* (BT20 133-6) 'Büyük taşıt denilen dàchéng gönlü ile Buddha'nın asil yol bölümündekiler tamamıyla orada doğar.'

ulug küçlüg: (ikileme) büyük, güçlü

ulug kelimesi ve 'güçlü' manasını ifade eden *küçlüg* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'büyük, güçlü' anlamına gelmektedir.

bo iş ködüg yeme ulug küçlüg teŋrilerniŋ keŋşeşmiş (MaitrTekin 11_{34-5}) ‘Bu iş de büyük, kudretli tanrıların (tarafından) müzakere edilmiştir.’

ulug nomlug küç bodisatav: (trm.) büyük dharmā gücü Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 109).

ulug nom(lug küç) bodis(a)t(a)v (BT18 148-9) ‘Büyük dharmā gücü Bodhisattva.’

ulug taluy ügüz ėligi bodisatav: (bk. taloy)

ulug yarlıkançuçı köŋül: (trm.) büyük merhametli gönül

Terim, ‘büyük merhamet, büyük merhametli ya da acıyan, canlıları ızdıraplarından kurtaran, kurtuluşu arayan gönül’ anlamında kullanılır. Bu büyük merhametli gönül hem Buddha’da hem de Bodhisattvalarda bulunur. Bu terim özellikle Kuan-yin için kullanılır (Tokyürek 2011: 183).

ulug yarlıkançuçı (köŋülin) toyın kuvragag okıp ince (tėp) (yarlık)ayur (MaitrTekin 55_{12-4}) ‘Büyük bir merhamet (hissi ile) râhip cemaatini çağırıp haşmetle şöyle der.’

ulug yaruklug bodisatav: (trm.) büyük ışıklı Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 113).

ulug y(a)ruklug bodis(a)t(a)v (BT18 165) ‘Büyük ışıklı Bodhisattva.’

üç miŋ ulug miŋ yėrtinçü yėr suv: (trm.) üç bin büyük bin yeryüzü

Sanskritçe terim, tri ‘üç’, sahasra ‘bin’, mahā ‘büyük’, loka ‘yer’, dhātu ‘alan, yer’ kelimelerinden oluşmuştur. Terim, küçük kozmolojiyi ifade eder. Bu yer Sumeru ve etrafındaki yedi kıta, sekiz deniz ve demir dağ sırasından oluşmuş bir dünyadır (Tokyürek 2011: 424).

üç mėŋ ulug mėŋ yėrtinçü yėr suvda yėti erdini urup (BT1 D_{164-5}). ‘Üç bin büyük bin yerde suda yedi cevher bulup ...’

üzüksüz ulug küsüşlüg bodisatav: (trm.) kesintisiz büyük istekli Bodhisattva

Bir Bodhisattva adıdır (Tokyürek 2011: 99).

(ü)züksüz ulug küsüşlüg bodis(a)t(a)v (BT18 157-8) ‘Kesintisiz büyük istekli Bodhisattva.’

2. ulug: (sıf.) çok, pek, pek çok

kök kalıknıŋ yüüzinte ulug törlüg utmakın yėgedmeki(n) çogın yalının yaltrıyu yaşuyu y(a)rlık(a)p (Elmalı 2016: 16-8) ‘Gökyüzünde

(kazandığı) pek çok zaferden (dolayı yine) ışıklar saçarak (yer yüzüne) şefkat gösterir.'

ULUŞ

Orhun Abideleri

uluş: (is.) kent

kurıya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti (KT K 12) 'Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.'

Uygur Metinleri

1. uluş: (is.) ülke, memleket, şehir

(amtı) bo savag mitil uluşda bilmiş ukmış (kergek) (Elmalı 2016: 2065-6) '(Şimdi) bu sözün Mithilā (adlı) ülkede bilinmiş ve anlaşılmış (olması gerek).'

ėl uluş: (bk. ėl)

balık uluş: (bk. balık)

kent uluş: (ikileme) memleket

'Şehir, kasaba, yerleşim yeri' manasında kullanılan *kent* kelimesi, *uluş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'memleket' manasına gelmektedir.

öŋre ertmiş üdün bo ok ç(a)mbudiv(i)p yėrtinçüde bay barımlıg çoglug yalınl(ı)g baranas atl(ı)g kent uluş bar erti (Elmalı 2016: 3103-6) 'Çok uzun zaman önce işte bu Jambudvip (isimli) dünyada zengin, itibarlı ışıltılı ve aydınlık Bārāṇas adlı bir memleket$_2$ vardı.'

uluş balık: (ikileme) şehir

'Ülke, memleket, şehir' anlamındaki *uluş* sözcüğü, 'şehir, kale' anlamındaki *balık* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'şehir' manasını ifade etmektedir.

uluş balıklarıg nomça tö(rüçe) ötleyü erigleyü tutgıl (MaitrTekin 47$_{4-5}$) 'Şehirlere$_2$ dâima dine göre nasihat et.'

2. uluş: (is.) halk

on küçlüg ulug yarlıkançuçı köŋüllüg uluş ulugı tükel bilge biliglig teŋri teŋrisi burhan üze (BT3 54-7) 'On güçlü büyük merhametli gönle sahip halkın ulusu tam bilgili$_2$ tanrılar tanrısı Buddha üzerine ...'

UMA-

Orhun Abideleri

uma- < u-ma-: (f.) yeterlilik fiilinin olumsuzu

yagı bolup ėtinü yaratınu umadok yana içikmiş (KT D 10) ‘Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tâbi olmuş.’

Uygur Metinleri

uma- < u-ma-: (f.) yeterlilik fiilinin olumsuzu

neŋ ant(a) ozu kurtulu umazlar (MaitrTekin $83_{48\text{-}9}$) ‘Oradan hiç kurtulamazlar$_2$.

UMAY

Orhun Abideleri

umay: (is.) umay, umay tanrı

teŋri umay ıdok yėr suw basa bėrti erinç (T 38) ‘Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette.’

Uygur Metinleri

1. umay: (is.) tanrıça

bodimata atl(ı)g umay iyesi (AYÇetin2 255-6) ‘Bodimata adlı tanrıçalar tanrıçası.’

2. umay: (is.) rahim; plasenta

umay keç tüşser bo vu y(ıdlıg) suvta tokıp içzün (BT23 XL) ‘(Ana) rahmine geç düşse bu kokulu suya dalıp içsin.’

(bügün keligin tugumta tugma)dın umayta tugdı (BT38 Aa_{29}) ‘Bugün gelip doğmadan plasentada doğdu.’

UNAMA-

Orhun Abideleri

unama- < una-ma-: (f.) onaylamamak

sü yorılım tėdeçi unamaŋ (T 35) ‘Ordu sevk edelim derse onaylamayın.’

Uygur Metinleri

unama- < una-ma-: (f.) onaylamamak

kamış ara kalmış teŋri unamaduk abınçu katun bolzun tėr (IB 38) ‘(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) hatun olsun, der.’

UNÇ

Orhun Abideleri

unç < u-nç: (is.) mümkün

bir atlıg barmış tėyin ol yolun yorısar unç tėdim (T 24) 'Bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir, dedim.'

UR-

Orhun Abideleri

1. ur-: (f.) vurmak

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı (KT D 33) 'Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular.'

2. ur-: (f.) taşa kazımak

türük bodun tėrip ėl tutsıkıŋın bunta urtum (KT G 10) 'Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım).'

3. ur-: (f.) vurmak yardımcı fiili *urtur-*

için taşın adınçıg urturtum (KT G 12) 'İçini dışını muhteşem (şekilde) süslettim.'

Uygur Metinleri

1. ur-: (f.) vurmak, dokunmak

kidizig subka sukmış takı ur katıgdı ba tėr (IB 33) '(Adamın biri) keçeyi suya sokmuş. Daha çok vur, sıkıca bağla, der.'

2. ur-: (f.) sunmak, vermek

ötrü ol aşçı er söglünçüsin ėlig begke kelürüp üskinte urtı (Elmalı 2016: 3124-5) 'Sonra, o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda (saygıyla) sundu.'

ur- sızgur-: (ikileme) koymak

ur- fiili ve 'sızdırmak' manasındaki *sızgur-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'koymak, sızdırmak' anlamını taşımaktadır.

dyanlıg ot üze u(rup sızgurup) artokrak arıg süzök bolmışta (BT21 828-9) 'Dhyanalı ot üzerine koyup daha çok $temiz_2$ olduğunda'

3. ur-: (f.) atmak

bo (eti)g kim sögülti erser t(e)rkin anı çandalnıŋ ėliginte uruŋlar (Elmalı 2016: 3129-3131) 'Bu eti kim pişirdiyse hemen onu cellâtın eline atsınlar.'

4. ur-: (f.) yüklemek

er kugu kuşka sokışmış kugu kuş kanatıŋa urup anın barıpan ögi kaŋıŋa ögirer sebinür tėr (IB 35) ‘Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup (yükleyip) onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der.’

5. ur-: (f.) bırakmak, koymak, yerleştirmek

bir sutsig uz ėtip yaratıp üzesinte pra küşetiri salınturup mandal otırasınta urup (AYÇetin2 611-4) ‘Güzelce bir taht yapıp üzerine güneşlik$_2$ açsın (ve bunu) alanın ortasına yerleştirsin.’

6. ur-: (f.) yöneltmek, düzenlemek

yaŋı çanlarta bodug urmış kerek (BT23 D$_{76}$) ‘Yeni çanaklarda renkler düzenlenmeli.’

7. ur-: (f.) vurmak yardımcı fiili

bügüş ur-: ortaya koymak

oŋalı bügüş urup utguratı ukar (MaitrTekin 41$_{42-3}$) ‘Vâzıh olarak hikmetini ortaya koyup tamamıyla anlar.’

ot ur-: ilaç hazırlamak

ot urguluk evin açuk ıdıp ülgüsüz sansız edgü otlar alıp törtdin (yı)ŋak igliglerke ıdtı (Elmalı 2016: 4528-4530) ‘İlaç hazırladığı evi açık bırakıp, pek çok iyi ilaçlar alıp dört bir yandaki hastalara dağıttı.’

örgün ur-: yükseğe çıkmak

arslanlıg örgün urup ol örgünüg yinçü monçuk tizigi üze ėtip yaratıp (AYAyazlı 273-5) ‘Arslan motifli tahta çıkıp o tahtı inci boncuk taneleri ile süsleyip$_2$ ...’

tütsüg ur-: tütsü yakmak

biz üçün bo nom erdinike nomladaçı nomçıka agır ayag kılzun (AYAyazlı 458-461) ‘Bizim için (krallar) tütsü yakıp, bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmene saygı$_2$ göstersin.’

urunçak ur-: emanet etmek

meniŋ isig özümin saŋa urunçak urur m(e)n (Elmalı 2016: 3611-2) ‘Kendi canımı sana emanet ediyorum.’

URI

Orhun Abideleri

urı: (is.) erkek çocuk

tawgaç bodunka beglik urı oglın kul boltı eşilik kız oglın küŋ boltı (KT D 7) ‘Çin halkına, beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariye oldu.’

Uygur Metinleri

urı: (is.) erkek, genç erkek

kamapiryė arı kop köŋülin aryadan orunka barıp (Elmalı 2016: 479-480) ‘Kāmapriya (adlı) genç bütün içtenliğiyle manastıra gitti.’

yigit urı: (ikileme) genç, delikanlı

‘Delikanlı’ anlamındaki *yigit* kelimesi ve *urı* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘genç, delikanlı’ anlamını taşımaktadır.

anta y(e)me bir yigit urı ölügin kördiler (BT37 314-5) ‘Orada yine bir gencin$_2$ ölüsünü gördüler.’

URTUR-

Orhun Abideleri

1. urtur- < ur-tur-: (f.) vurdurmak, çaktırmak

köŋülteki sawımın urturtum (KT G 12) ‘Gönlümdeki sözlerimi nakşettim.’

2. urtur- < ur-tur-: (f.) vurmak yardımcı fiili

için taşın adınçıg urturtum (KT G 12) ‘İçini dışını muhteşem (şekilde) süslettim.’

Uygur Metinleri

1. urtur- < ur-tur-: (f.) yükletmek

üküş aş içgü ed tavar erdiniler urturup kay beltir sayu ėltip alkuka buşi bėrip barçasın bėrür (erti) (Elmalı 2016: 2760-2) ‘Pek çok kıymetli eşyayı yükletip, herkesi meydanda toplayıp (orada bulunan) herkese sadaka olarak (elindekilerin) hepsini verdi.’

2. urtur- < ur-tur-: (f.) koydurmak

antak aduruk oronta y(e)me ötrü örgün (u)rturtı pra kuşatrė asdurup (tü)kel tüşrök kılturdı (AYUçar2 116-120) ‘Ardından, (meclisteki bu) pek mükemmel yere de taht kurup bayrak$_2$ astırmak suretiyle (orayı) tamamen süslemiş.’

URUGSIRAT-

Orhun Abideleri

urugsırat- < ur-ug+sıra-t-: (f.) soyunu yok etmek

türük bodun ölüreyin urugsıratayın tėr ermiş (KT D 10) 'Türk halkını öldüreyim, soylarını yok edeyim, dermiş.'

US

Orhun Abideleri

us: (is.) akıl

usın buntutu yurtda yatu kalur (T 19) 'Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler'

UWUT

Orhun Abideleri

uwut: (is.) utanma, utanç

arıg uwutı yėg tėdi (T 37) 'Temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir.'

Uygur Metinleri

1.uvut: (is.) utanma, haya

uvut uyat üze çavıkmış atl(ı)g küülüg bilge siz (AYÇetin1 728-9) 'Utanmasıyla üne kavuşmuş, şan şöhret sahibi bilgesiniz.'

uvut ıyat: (ikileme) utanma

Her ikisi de 'utanma' anlamında kullanılan *uvut* ve *ıyat* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını korumaktadır.

uvut ıyat ıçgınıp uzu(n) turkaru sansarlıg bag bukagutın b(e)klenip arıtı ünü umaz (BT37 4227-4230) 'Utanma$_2$ (duygusunu) yitirip, daima Saṃsāralı hapsini$_2$ bekleyip temizleyerek ortaya çıkamaz.'

2. uvut: (is.) avret (yeri)

kentü uvut yėrlerin eŋinlerinte yüde örtenü yala yoruyurlar (MaitrTekin 75$_{50-1}$) 'Kendilerinin avret yerlerini omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.'

UZ

Orhun Abideleri

uz < u-z: (is.) sanat, sanat işi, sanat eseri, süsleme

bunça barkıg bedizig uzug (BK G-B) 'Bunca barkı, süslemeleri, sanat işini'

Uygur Metinleri

1. uz < u-z: (is.) usta, mâhir, yetenekli

al altag p(a)ramitıg uz bütürürler (AYTokyürek 1481-2) 'Yöntem pāramitāsını ustalıkla elde ederler.'

uz uzagut: (ikileme) mâhir, madrabaz

uz kelimesi ve 'mâhir, eli çabuk' manasını ifade eden *uzagut* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'mâhir, madrabaz' anlamına gelmektedir.

kişi ajunınta erken satıgçı yulugçı uz uzagut erdimiz (MaitrTekin 61_{16-7}) 'İnsanlar âleminde iken satıcı ve alıcı, madrabaz idik.'

2. uz < u-z: (zrf.) iyi, güzel, iyice

uz ukayın bileyin bilge bilig d(a)r(a)ni erdem (AYÇetin2 151-2) 'Hikmetli bilgi daranisinin faziletini iyice anlayıp bileyim.'

uz yaraşı: (ikileme) uygun

uz kelimesi, 'münasip, uygun' manasındaki *yaraşı* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'uygun' anlamını ifade etmektedir.

alkusı barça alasızın tüzü yapa adakıŋa tegi uz yaraşı edgüti bütürüldi (BT13 50_{19-20}) 'Hepsi$_2$, tamamen mükemmel (olarak) ayağına kadar uygun (bir şekilde), iyice bitirildi.'

UZUN

Orhun Abideleri

uzun < uz+u-n: (is.) uzak

uzun yelmek yeme ı(d)tım (T 52) 'Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.'

Uygur Metinleri

uzun < uz+u-n: (sıf.) uzun, uzak

ol antag uzun künün tünün bir tümen altı miŋ yıl yaş yaşap emgek emgenürler (MaitrTekin 84_{46-8}) 'Bu kadar uzun gün ve gecede on altı bin yaşayıp acı çekerler.'

başlagsız uzun sansar: (trm.) başlangıcı olmayan uzun saṃsāra

Saṃsāra terimi 'doğma ve ölme, yeniden doğma ve yeniden ölme, yaşam ve ölüm' gibi anlamlarda kullanılmaktadır 'Herhangi bir zamanda tekrar meydana gelme, ölüm döngüsü' anlamındadır (Tokyürek 2011: 460).

başlagsız uzun sansarnıŋ başın adakın sakınsar (BT13 35_{5-6}) 'Başlangıcı olmayan uzun Saṃsāra'nın başını sonunu düşünse'

uzun ezügsüz yup yumrak til: (trm.) alçak yapılı, mavi lotus gibi kutsal, uzun yalansız yasyuvarlak dil

Buddha'nın otuz iki işaretinden biri olan terim, 'Buddha'nın geniş ve uzun dili' anlamında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 163).

> *ap alçak ėtiglig kök lėnhua öŋi teg yėtiz uzun ezügsüz yu(p) yumrak tılıŋız ol* (AYUçar1 54-6) 'Alçak yapılı, mavi lotus gibi kutsal, uzun yalansız yusyuvarlak dilinizdir.'

uzun sansar: (trm.) uzun saṃsāra

bk. başlagsız uzun sansar

> *m(e)n ilkisiz uzun sansartın berü ötgürü bökünki künke tegi tört tugum bėş ajun altı yoltakı tınl(ı)glar birle katılu karılu agır yavlak törü iyin evrilip* (AYÖlmez $133_{12\text{-}6}$) 'Ben uzun Saṃsāra'dan beri bugünkü güne kadar dört doğum, beş hayat biçimi ve altı yoldaki canlılar ile eziyet çekerek kötü$_2$ kanun içinde dönerek ...'

uzun tonlug tınlıglar: (trm.) uzun elbiseli canlılar

'Kadın, eş' anlamındaki terim, 'manastır erdemini tehlikeye sokacak varlık' olarak kabul edilir (Tokyürek 2011: 384).

> *kayu uzun tonlug tınl(ı)glar tişi etözin erip erkek etözin bulayın* (AYÖlmez $157_{7\text{-}9}$) 'Bazı uzun giysili (dişi) canlılar dişi vücutlu olup erkek vücudunu bulayım.'

uzun turkaru: (ikileme) daima, sürekli

uzun kelimesi ve 'daima, sürekli, hep' manasındaki *turkaru* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'daima, sürekli' anlamını taşımaktadır.

> *uz(un) turkaru meŋilig boluŋlar* (Elmalı 2016: 295-6) 'Daima$_2$ mutlu olun.'

uzun ırak: (ikileme) uzun, uzak

uzun sözcüğü ve 'uzak' manasındaki *ırak* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'uzun, uzak' anlamına gelmektedir.

> *ertiŋü uzun ırak üdlerte anı teg ok erji dėntar bolup öŋi öŋi serdi* (BT1 $D_{53\text{-}4}$) 'Çok uzak$_2$ zamanlarda onun gibi kesiş$_2$ olup farklı farklı dayandı.'

-Ü-

ÜÇ

Orhun Abideleri

üç: (sıf.) üç sayısı

korıgu ėki üç kişiligü tezip bardı (BK D 41) 'Muhafızları iki üç kişiyle kaçıp gitti.'

üç kurıkan: (sıf. tam.) bir boy

bök(k)üli çöl(l)üg ėl (t)awgaç töpöt par purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtań tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış (BK D 5) 'Bökküli bozkırı yurdu (Kore) halkı, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Oğuz Tatar, Kitan, Tatavı bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.'

üç otuz: (sıf.) yirmi üç

üç otuz balık sıdı (T 19) 'Yirmi üç kenti ele geçirdi.'

üçegü: (is.) üçü birlikte

üçegün kawışıp sülelim idi yok kışalım (T 21) 'Üçümüz birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim.'

üçünç: (zrf.) üçüncü

üçünç yėgen silig begiŋ kedimlig torug at binip tegdi (KT D 33) 'Üçüncü olarak Yegen Silig beyin zırhlı doru atına binerek saldırdı.'

Uygur Metinleri

üç: (sıf.) üç sayısı

üç törlüg adrokka tükellig ıdok ulug y(a)rlıkançuçı köŋülüŋüz üze artok bolu y(a)rlıkap (AYAyazlı 793-6) 'Üç türlü değişikliğe sahip, kutsal, ulu, merhametli gönlünüz ile ayrıntısıyla açıklayıp ...'

ertmiş kelteçi közünür üç üd: (trm.) geçmiş, gelecek ve şimdiki üç zaman

Traiyadhvika, 'üç periyod, üç zaman' anlamındadır. Geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eder. Evren, bir akarsuyun akması gibi, sonsuz bir hareket olarak tanımlanır. Ayrıca terim henüz doğmamışı, doğumu ve ölümü de ifade eder (Tokyürek 2011: 474).

yene ertmiş kelteçi közünür bo üç üdteki buyanlar (AYÖlmez $156_{20\text{-}2}$)

'Yine geçmiş, gelecek ve şimdi bu üç zamandaki sevaplar.'

köŋülteki yorıglarınıŋ üç törlüg adırtı: (trm.) gönüldeki yorumlarının üç türlü farkı

Terim, üç karakteri ifade eder. Budizm'de üç karakter iyilik, kötülük ve tarafsızlıktır (Tokyürek 2011: 283).

köŋülteki yorıglarınıŋ adırtı erser üç törlüg tėtir (AYTokyürek 1467-8) ‘Gönüldeki yorumlarının farkı ise üç türlüdür.’

otuz artokı üç öŋi teŋri yėriniŋ erkligi: (trm.) otuz üç tanrı yerinin hükümdarı

‘Tanrıların kralı ya da cennetin hükümdarı’ anlamına gelen Indra, savaş, fırtına (öfke) ve yağmur tanrısıdır. Indra, Rig Veda döneminde savaşçı ve savaş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Bu özelliği ile de tanrıların lideri olmuştur. Indra saygısız ve cinselliğe düşkün bir tanrı olarak da gösterilir. Trimurti’de de yer alan Indra İran dinlerinde de baş şeytan olarak kabul edilir. Indra’nın Budist metinlerdeki ismi ise Śakra’dır. Bu tanrı, otuz üç cennetin yani Trāyastrimśa’nın hükümdarıdır (Tokyürek 2011: 395).

otuz artokı üç öŋi t(e)ŋri yėriniŋ erkligi (AYÇetin2 1256-8) ‘Otuz üç tanrı yerinin hükümdarı.’

üç agılık: (trm.) üç hazine

Terim, Skr. tri ‘üç’ ve piṭaka ‘sepet, kutu ya da koleksiyon’ kelimelerinden oluşmaktadır. ‘Üç sepet’ anlamındaki tripiṭaka terimi, bütün Budist yasaları, koleksiyonunu ifade eder (Tokyürek 2011: 445).

kalısız bilmek ukmak erser k(a)ltı bo üç agılık ėki y(ė)g(i)rmi bölük nomlarıg yėti törlüg ugurın tükel bilmek ukmak erür (AYTokyürek 1676-9) ‘Eksiksiz bilmek ve anlamak ise bu üç hazineyi ve on iki bölümlü Dharmā’yı yedi türlü sebep ile tam bilmek ve anlamaktır.’

üç agu: (trm.) üç zehir

Bu üç zehir bütün ihtirasların ve aldatmaların köküdür. Bunlar sevme, nefret etme ve ahlâkî tembelliğin parçası olarak da gösterilir. Ayrıca arzu, nefret ve cehaleti karşılayan terim üç ağaç gövdesi ya da asıl gövde ve üç şeytani kök anlamındadır (Tokyürek 2011: 29).

örtüglerig tarkarıp üç agularıg öçürüp ünüp ürük uz(atı) yükünür biz üstünki yėg nomlarka (BT13 12_{40-3}) ‘Örtüleri açıp üç zehiri söndürüp daima$_2$ üstün kanunlara saygıyla eğiliriz.’

üç agu nizvanılar: (trm.) üç zehir kleśalar, ihtiraslar

bk. üç agu

üç agu nizvanı (BT20 648) ‘Üç zehirli ihtiras.’

üç bolmakdakı emgek: (trm.) üç şekildekilerin ızdırapları

‘Duḥkha’nın, acının ya da ıstırabın üç türü’ anlamında kullanılan terim, doğrudan sebeplerle meydana gelenler yani ıstırabın ıstırabı, amel ıstırabı ve her şeyden geçme, değişimin ıstırabı olmak üzere üçe ayrılır (Tokyürek 2011: 13).

> *üç bolmaktakı emgekl(eri)n (kamagla)rnı tegürtüŋüz* (AYUçar1 77-8) ‘Üç varlıktaki(lerin) (Skr. tri-bhava) ızdırapl(arı)nı, s(öndürebildi)niz.’

üç erdini: (trm.) üç cevher

Terim, ‘üç kıymetli’ ya da ‘üç cevher’ anlamında olup Buddha, Dharmā ve Saṅgha ya da Buddha, kanun ve dinî topluluktan oluşmaktadır. Bu üçleme Brahmā, Viṣṇu ve Śīva’dan meydana gelen Trimūrti’ye benzetilmiş olabilir (Tokyürek 2011: 58).

> *bir uçlug köŋülin üç erdinig küyü küzetü tursar* (AYÖlmez -147$_{23}$-148$_{1}$) ‘Bir amaçlı gönül ile üç cevheri gözetip dursa ...’

üç kırk teŋri yėri: (trm.) otuz üç tanrı yeri

Trayastrimśāh tanrı yeri olarak belirtilen terim ‘otuz üç tanrı yeri’ olarak tanımlanır. Bu yer, tanrıların saray ve bahçeleriyle dolu Sumeru Dağı’nın zirvesinde düz bir arazidir. Hükümdarları tanrıların efendisi Indra’dır. Bu yerde otuz üç tanrıyla birlikte diğer tanrılar ve muhteşem varlıklar da burada yaşarlar (Tokyürek 2011: 394-5).

> *üç kırk t(e)ŋri yėrinte erig tutmış erkligler* (AYÇetin2 239) ‘Otuz üç tanrı yerinde yer tutmuş güçlüler, tanrılar.’

üç kölüŋü: (trm.) üç taşıt

Terim, ‘üç taşıt ya da doğum ölüm döngüsü yani Saṃsāra’daki varlıkları Nirvāṇa kıyısına götüren taşıt’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 447).

> *bo ėki törlüg nomlar ansar ortun yol tözlüg sakınçıg üç kölüŋü nomlarta kėŋ ulugıŋa okşayur* (BT1 B$_{33-6}$) ‘Bu iki türlü kanunları anması, orta yol esasını düşünmesi üç taşıt kanunlarına büyük oranda benzer.’

üç kurug: (trm.) üç boşluk

Terim, ‘üç boşluk’ ya da ‘önemsiz’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 437).

> *ėki biligig köŋültin ınaru kėterser üç kurug üze adgaŋularıg tarkarsar biligsiz bilig üdün üdün öçülür* (BT1 B$_{81-3}$) ‘İki bilgiyi gönülden öte götürse üç boşlukla başkalarını bozsa, cehaleti zaman zaman söndürür.’

üç kurug nom: (trm.) üç boşluk kanunu

bk. üç kurug

şük bolup sözsireser üç kurug nom bililür (BT1 D_{188}) ‘Sessiz olup konuşmasalar üç boşluk kanunu bilinir.’

üç miŋ ulug miŋ yėrtinçü yėr suv: (bk. ulug)

üç üdki: (trm.) üç zamandaki

Terim, geçmiş, şimdi ve gelecekteki Buddhaları ifade eder. Buna göre, geçimişin Buddha’sı Kāsyapa, şimdininki Śākyamuni ve geleceğin Buddha’sı ise Maitreya’dır (Tokyürek 2011: 297).

üç üdki k(a)mag öçlüg kekligler (BT25 1594-5) ‘Üç zamandaki bütün intikamlar$_2$.’

üç üdki burhanlar: (trm.) üç zamandaki Buddhalar

bk. üç üdki

yene y(e)me üç üdki burhanlarnıŋ nomlug y(a)rlıgınıŋ tözi erser (BT21 479-481) ‘Yine de üç zamandaki Buddhaların dharmā hükmünün esası ise ...’

üç üdki bügü biliglig burhanlar: (trm.) üç zamandaki bilge Buddhalar

bk. üç üdki

bo nom erdin(i erser) üç üdki bügü biliglig bu(rkanlar)nıŋ bahşısı erür (BT13 V_{38-40}) ‘Bu dharmā cevheri ise üç zamanda bilgili Buddhaların üstadıdır.’

üç tamga: (trm.) üç mühür

Manihaizmde üç mühür düşüncesi önemli bir yer tutar. Bu ifade canlıların eline, diline ve gönlüne sahip çıkmasını ifade eder. Ağzın mührü, kötü söz söylememeyi, et yememeyi ve içki içmemeyi gerektirir. Elin mührü, hiçbir canlıyı öldürmemek, hiçbir bitkiye zarar vermemek, gönlün mührü ise evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı gerektirir. Manihaizmde evlenmek özellikle seçkinler için kesinlikle yasaktır. Kadınlarla evlenmek kötü arkonları taklit etmekten başka bir şey değildir. Bu yüzden erkekler iğdiş edilir (Tokyürek 2011: 499-500).

on ç(a)hşap(a)tka yėti pui,ka üç t(a)mgaka n(i)goşak atın tutar biz (Özbay 2014: 357-9) ‘On emri, yedi sadakayı, üç nişanı kabul edene nigoşak (mümin) adını veririz.’

üç törlüg adrokka tükellig bilge biligler: (trm.) üç türlü ayırt edebilme bilgisi

Terim, ‘üç türlü prajñā ya da muhteşem aydınlanmayı’ ifade eder (Tokyürek 2011: 278).

bo üç törlüg adrokka tükellig bilge biligleri tünle küntüz armaksızın sönmeksizin bışrunup ögretinip bilirler ukarlar bo altınç bilge bilig paramitlıg tıltag tėtir (AYTokyürek 244-8) 'Bu üç türlü seçebilme bilgileri$_2$ gece gündüz hile etmeden sönmeden, olgunlaşarak öğrenerek bilirler, anlarlar bu altıncı bilgi$_2$ pāramitālı sebeptir.'

üç törlüg adrokka tükellig dyan: (trm.) üç türlü muhteşem düşünce

Eski Türkçe metinlerde Dhyāna-pāramitā'nın üç türü tespit edilmiş olup bunların Budizmdeki tarşılıkları belirlenememiştir (Tokyürek 2011: 269).

bo üç törlüg adrokka tükellig dyanıg uzun turkaru ermeksizin erinüksüzin bışrunurlar ögretinürler (AYTokyürek 220-3) 'Bu üç türlü muhteşem düşünceyi daima usanmadan öğrenirler, öğretirler.'

üç törlüg adrokka tükellig katıglanmak: (trm.) üç türlü ayrıma karşı çabalama

Eski Türkçe metinlerinden anlaşıldığı üzere üç tür vīrya erdemi bulunmaktadır (Tokyürek 2011: 266).

bo üç törlüg adrokka tükellig katıglanmakın uzun turkaru tavranurlar katıglanurlar bo törtünç katıglanmak p(a)ramitlıg tıltag tėtir (AYTokyürek 193-7) 'Bu üç türlü ayrıma karşı çabalamayı daima gösterirler. Bu dördüncü vīrya-pāramitā sebebidir.'

üç törlüg anantrıs atlıg kılınç: (trm.) üç türlü ānantarya adlı amel

Aralıksız, kesintisiz karma ya da affedilmez beş günahın kesintisiz cezası olarak tanımlanan terim, ölümcül günah olarak anlamlandırılır. Ānantarya, ceza yeri olan avīci cehennemi ile de bağlantılıdır (Tokyürek 2011: 321).

üç (törlüg) anantrıs atlıg kılınç tükel kıltı (MaitrTekin 57$_{26\text{-}8}$) 'Üç türlü ānantarya adlı amel tamam oldu.'

üç törlüg belgürtme etöz: (trm.) üç türlü belirgin vücut

İki tür nirmaṇakāya vardır. Fakat Uygur metinlerinde nirmaṇakāya üç tür olarak belirtilmektedir (Tokyürek 2011: 145).

bo b(e)lgürtme etöz y(e)me üç törlüg tėtir (BT21 108-9) 'Bu belirgin vücut da üç türlüdür.'

üç törlüg bolmaklar: (trm.) üç türlü olmalar, varlıklar

'Varlığın üç şeytani yolu' anlamındaki cehennemler, pretalar ve hayvanlar dünyasını içine alır. Üç kötü yol, önceki hayatlarında yapmış oldukları kötülükler yüzünden bu

hayat şekillerinde ızdırap çeken canlıları ifade eder. Bu terim ayrıca kötü, şeytani dünyayı nitelendirdiği gibi özellikle üç kötü dünyayı belirtir (Tokyürek 2011: 359).

> *bo tetir b(e)lgürtme etöznüŋ üç törlüg bolmakı* (BT21 150-1) 'Üç türlü belirgin vücudun üç türlü varlığı budur.'

üç törlüg çahşaputlar: (trm.) üç türlü śiksapāda

Eski Türkçe metinlere göre śiksapāda pāramitā üç tür olarak gösterilmektedir (Tokyürek 2011: 250).

> *bo üç törlüg ç(a)hşap(u)tlarıg ürüg uzatı b(e)k katıg yazınçsızın arıg küzetürler tutarlar bo ėkinti ç(a)hşap(u)d p(a)ramitlıg tıltag tėtir* (AYTokyürek 153-6) 'Bu üç türlü śīla'yı (śiksapāda) daima$_2$ sağlam$_2$ günahsız temiz gözetirler, bu ikinci śīla-pāramitā sebebidir.'

üç törlüg edgü yıltızlar: (trm.) üç türlü iyi kökler

Terim, 'üç iyi kök' anlamında olup bütün ahlâkî gelişmelerin temelini oluşturur. Budizme göre üç iyi kök canlının herhangi bir şeyi arzulamaması, herhangi bir şeye öfkelenmemesi ve cahil olmamasıdır (Tokyürek 2011: 272).

> *edgü yıltızlar erser azsız övkesiz biligsiz bo üç törlüg edgü yıltızlar erür* (AYTokyürek 995-7) 'İyi kökler ise arzusuz, öfkesiz ve cahil olmamaktır. Bu üç türlü iyi köktür.'

üç törlüg etöz: (trm.) üç türlü vücut

Üç vücut, Buddha vücudunu ya da asıl doğayı karşılar. Buddha'nın mutluluk vücudu, kendisinin kullandığı ve mutlu olduğu, görülebilen bir vücuttur (Tokyürek 2011: 142).

> *bo üç törlüg etözlerinte kamag burhanlarnıŋ etözleri köni tüz tuymak burhan kutı atl(ı)g ıdok bilge biligleri barça kalısız tüzü tükel tutulurlar* (BT21 63-8) 'Bu üç türlü vücutlarında bütün Buddhaların vücutları doğru$_2$ kavrayış Buddha saadeti adlı kutsal bilgilerin$_2$ hepsi tamamıyla$_2$ elde edilirler.'

üç törlüg kılınçlar: (trm.) üç türlü hareketler

Üç türlü hareket olarak beden, dil, gönül ya da zihnin oluşturmuş olduğu on emir ya da on ahlâk kuralı sayılabilir (Tokyürek 2011: 251).

> *üç törlüg kılınçlarıg arıtmakka tayanıp* (AYTokyürek 445-6) "Üç türlü davranışları temizlemeye dayanıp'

üç törlüg kölüŋülük: (trm.) üç türlü taşıt

Terim, ‘üç taşıt ya da doğum ölüm döngüsü yani Saṃsāra’daki varlıkları Nirvāṇa kıyısına götüren taşıt’ olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 447).

> *üç törlüg kölüŋülük nomlarta bışrunu katıglanu buyan edgü kılın kılsarlar* (AYÖlmez $168_{11\text{-}4}$) ‘Üç tür taşıtlı öğretilerde öğrenerek gayret sarf edip iyi$_2$ işler yapsa’

üç törlüg serinmekler: (trm.) üç türlü tahammül

Terim, tahammülün üç şekli olarak tanımlanmaktadır. Birinci grupta nefret, fiziksel güçlükler ve erdem meşgalesine karşı tahammül gösterilir. İkinci grupta duyduğu gerçeği anlamada temiz ülkeyi kutsama, doğruya itaat etme ve tam gerçeği görme sabrı olarak ifade edilir. Üçüncüsü ise Amitābha’yı hatırlama sevincinin sabrı, onun doğru yoğunlaşma sabrı ve inancına karşı gösterilen sabırdır. Dördüncü ve son grupta ise boyun eğme, erdem ve itaatin sabrı olarak belirtilir (Tokyürek 2011: 261-2).

> *bo üç törlüg serinmeklerin ürüg uzatı sererler serinürler bo üçünç serinmek p(a)ramitlıg tıltag tėtir* (AYTokyürek 173-6) ‘Bu üç türlü tahammül ile sürekli$_2$ sabrederler$_2$ bu üçüncüsü tahammül erdemidir.’

üç uguş: (trm.) üç alan

Üç alan, Brahma kozmoloji olan bhuvanatraya ya da bhūr, bhuvah ve svar ya da dünya, atmosfer ve cennetten oluşan üç dünya ile Budist dünya eşdeğerdir (Tokyürek 2011: 388).

> *antak(a)ya ok ol yaruklar üze üç uguşlar üze bölülmiş kırk bir orunlar üze adrılmış bütün sansarıg yarudu* (BT3 103-6) ‘Derhal o ışıklar üzerine üç yer olarak bölünmüş kırk bir yere ayrılmış, bütün Saṃsāra’yı parlattı.’

üç uguş yėrtinçü: (trm.) üç alan, dünya

bk. üç uguş

> *üç uguş yėrt(in)çünüŋ ayagukukıŋa ulug ıdok nom hanı t(e)ŋrim* (BT20 46-8) ‘Üç yerin$_2$ hürmetine büyük kutsal dharmā hanı tanrım.’

üç uguş yėrtinçünüŋ ayagukukın: (trm.) üç dünyanın umudu

Terim, ‘sānshì’ ‘üç dünyanın hükümdarı, kahramanı’, ‘jiàng sānshì’ ‘üç dünyaya hükmeden, üç dünyanın fatihi’, ‘jiàng sānshì míngwáng’ ‘trailokyavijayarāja, aşağı, yukarı ve merkezî yer olan üç alanın hükümdarı’ olarak tanımlanır Tokyürek 2011: 139).

üç uguş yėrt(in)çünüŋ ayagukukıŋa ulug ıdok nom hanı t(e)ŋrim (BT20 46-8) ‘Üç dünyanın$_2$ saygı değerine büyük kutsal dharmā hanı tanrım.’

üç uguş yėrtinçünüŋ tapıŋulukı atlıg teŋri burhan: (trm.) üç dünyanın saygı değeri adlı tanrı Buddha

bk. üç uguş yėrtinçünüŋ ayagukukın

üç uguş yėrtinçünüŋ tapıŋulukı atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 729-730) ‘Üç dünyanın$_2$ saygı değeri adlı tanrı Buddha saadetine ...’

üç yavlak yol: (trm.) üç kötü yol

bk. üç törlüg bolmaklar

üç yavl(ak) yol beklemeser (BT13 5$_{67}$) ‘Üç kötü yol tutulsa ...’

üç yavlak yollardın arıtı oz- kurtul: (trm.) üç kötü yollardan temizlenip kurtulmak

Terim, ‘dünyadan kurtarma, dünyanın kurtarıcısı’ anlamındadır. Canlıların en büyük amacı doğum ölüm döngüsünden kesin olarak kurtulmaktır (Tokyürek 2011: 56).

y(e)me üç y(a)vlak yollardın arıtı ozgalı kutrulgalı bolmaz (BT2 933-4) ‘Ve üç kötü yollardan temizlenip kurtulamaz$_2$.’

üç yavlak yolnıŋ emgekin: (trm.) üç kötü yolun ıstırabı

Terim, cehennem, hayvan ve pretalar hayat şekli olan üç kötü dünyada doğmayı ifade eder. Bu üç kötü hayat şeklinde varolmak canlılara ızdırap vermektedir. Canlılar özellikle bu üç kötü hayat şeklinden ve buradaki ızdıraplardan kurtulmayı istemektedirler (Tokyürek 2011: 22).

üç yavlak yoltakı tınl(ı)glarnıŋ emgekleriŋe umug ınag bolayın (BT26 129$_1$) ‘Üç kötü yoldakı canlıların ızdıraplarına umut$_2$ olayım.’

üç yol: (trm.) üç yol

bk. üç törlüg bolmaklar

(ü)ç yolu tegzinip t(e)ŋri y(ėriŋe bar)d(ı) (BT37 6407-8) ‘Üç yolu geçip tanrı yerine ulaştı.’

üç yėgirmi: (sıf.) on üç sayısı

üç y(ė)girmi törlüg tutagun tėgme arıg edgü ėtig yaratıg üze etiŋeyler yaratıŋaylar (BT3 434-6) ‘On üç türlü Dhūtaguṇa denilen temiz (ve) iyi, süs üzerine donatacaklar.’

üçegü: (is.) üçü birlikte

bular üçegü kök kalıkdak(ı) (yo)lça uça kelip (MaitrTekin 7_{8-10}) ‘Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler.’

üçünç: (is.) üçüncü

ėki kata tamırım tokıp üçünç tokıyu umadın tına turur (Elmalı 2016: 2691-3) ‘Damarım iki kere atıyor, üçüncüye atamadan nefeslenerek duruyor.’

ÜÇÜN

Orhun Abideleri

üçün < uç+u+n: (ed.) için

ėlteriş kagan bilgesin üçün alpın üçün tawgaçka yėti yėgirmi sünüşdi (T 48-9) ‘Elteriş Kağan bilge olduğu için yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı.’

Uygur Metinleri

üçün < uç+u+n: (ed.) için, -DAn dolayı, nedeniyle, sebebiyle

kamag üç üdki burhanlar bodis(a)t(a)vlarnıŋ ögi üçün anın monuŋ buyan edgü kılınçı utar yėgedür tėp y(a)rlıkadı (AYÇetin1 134-7) ‘Bütün Buddhalarının ve Bodisatvalarının anası (olduğu) için sevabı, iyiliği daha fazladır, diye buyurdu.’

anı üçün: (bk. anı)

ne üçün: (bk. ne)

ÜD

Orhun Abideleri

üd: (is.) zaman

antag üdke ökünüp köl tėginig az erin ėrtürü ı(d)tımız (KT D 40) ‘Orada (böyle bir) zamana hayıflanıp Köl Tegin’i az (sayıda) askerle gönderdik.’

Uygur Metinleri

üd: (is.) zaman, devir, vakit, dönem

kėçmedin ara ol tişi barsnıŋ (tu)gurguluk üdi yagu(r)u k(e)lti (Elmalı 2016: 1371-2) ‘Çok geçmeden o dişi parsın doğum vakti yaklaştı.’

kalp üd: (ikileme) dönem, zaman

‘Devir, dönem, çağ’ manasındaki *kalp* kelimesi ile *üd* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘dönem, zaman’ şeklinde anlamlandırılmaktadır.

yüz miŋ tümen kalp üdlerke tegi nomlap sözlep tüketinçsiz tėtir (AYÖlmez 165_{3-5}) 'Yüz bin tümen kalpa çağlara değin anlatıp söyleyip bitiremezler.'

kşan üd: (ikileme) an, zaman

'Belirsiz bir zaman aralığı, an lahza' şeklinde anlamlandırılan *kşan* kelimesi, *üd* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'an, zaman' manasında kullanılmaktadır.

ayıg kılınçların eŋ mıntın bir kşan üdde y(e)me kizlegülük yaşurguluk ermez (AYÖlmez 140_{18-21}) 'Kötü davranışlarını, en azından kısa bir (Kṣaṇa) an için de (olsa) gizlememeleri, saklamamaları gerekir.'

közünür üd: (trm.) gözüken zaman, şimdi

Terim, 'şimdi, hâli hazırdaki hayat şekli, dünya' anlamındadır (Tokyürek 2011: 475).

bo közünür üdteki köŋül üze y(e)me bulgalı bultukmaz (AYTokyürek 30-1) 'Bu şimdiki zamandaki gönülle bulunmaz, elde edilmez.'

üd kalp: (ikileme) zaman, dönem

üd kelimesi, 'devir, dönem, çağ' manasındaki *kalp* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'zaman, dönem' şeklinde anlamlandırılmaktadır.

sansız üküş üd k(a)lpta sanyiti atl(ı)g urı erken kimavant tagnıŋ üŋürinte kirip dyanka kelmiş tişi burhanta kėrtgünç (kön)gül öritzün (BT13 1_{23-8}) Sayısız çok zamanda$_2$ Samṛddhi adlı (bir) genç iken Himavant Dağı'nın mağarasına girip dhyāna gelmiş (bir) Tişya Buddha, imanlı gönlü yükseltsin.'

üd kez: (ikileme) an, zaman

üd sözcüğü ile, 'defa, an, zaman' anlamlarına gelen *kez* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve metinde 'an, zaman' şeklinde ifade edilmektedir.

bilip öçmek bir bolu tüketmek üze bir üdte kezte tanuklagu kergek (Üİ $111b_{10-1}$) 'Bilip sönme tamamıyla bir olduğundan dolayı, bir anda tanıklamak gerek.'

üd kolu: (ikileme) zaman

üd kelimesi, 'vakit, an, zaman' anlamındaki *kolu* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'zaman'ı anlatmak için kullanılmaktadır.

bo ok sevinçte ötgürü ol ėlig hanıg ėli uluşı bodunı karası birle alku üdde koluta kop törlüg adasınta tudasınta küyü küzetü tegingey biz (AYAyazlı 643-7) 'İşte bu sevinçten ötürü o hükümdarı$_2$, memleketi$_2$, halkı$_2$ ile her zaman her türlü tehlikeden$_2$ koruyacağız$_2$.'

üd ugur: (ikileme) zaman, çağ

üd kelimesi ile birlikte 'vakit, zaman, fırsat' anlamlarına gelen *ugur* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'zaman, çağ' manasına gelmektedir.

m(e)n ol üdte ol ugurta radnaprabi atl(ı)g kız ertim (AYÖlmez 186$_{11-2}$) 'Ben o çağda o zamanda Ratnaprabhā adlı kız idim.'

üd üd: (ikileme) zaman zaman

üd sözcüğü art arda kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde anlamını korumaktadır.

işlerig tüz kılmak üdün üdün kükülür (BT3 863-4) 'İşleri doğru yapma zaman zaman sunulur.'

ÜDSİG

Orhun Abideleri

üdsig: (is.) yaşlı? Bu kelimeye Erhan Aydın herhangi bir anlam vermezken (Aydın 2015: 194) Mehmet Ölmez net bir karşılık vermekten ziyade müphem bir ifade olarak 'yaşlı (?)' anlamını vermiştir (Ölmez 2015: 364). Muharrem Ergin bu kelimeyi *ödsig* şeklinde transkribe etmiş ve 'yaşlı, muhterem' olarak anlamlandırmıştır (Ergin 2012: 48-9). Talat Tekin de kelimeyi *ödsiğ* şeklinde transkribe etmiş fakat hiçbir anlam vermemiştir (Tekin 1998: 108). Árpád Berta ise *ödsüg* olarak transkribe ettiği kelimeye hiçbir anlam vermemiştir (Berta 2010: 343).

üdsig ötülüg kişi ... (BK D 34) 'Yaşını aşmış (?) kişi ...'

ÜGÜZ

Orhun Abideleri

ügüz: (is.) ırmak

(ka)nıŋ ügüzçe yügürti sünüküg tagça yatdı (BK D 20) 'Kanlarınız ırmak gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yıkıldı.'

taloy ügüz: (bk. taloy)

Uygur Metinleri

ügüz: (is.) nehir, ırmak

bo d(a)r(a)ni nomug öŋre ertmiş üdki yėti gang ügüz içindeki kum sanınça burhanlar yėtinç orontakı bodis(a)t(a)vlarıg küyü küzetü tutgalı nomlayu y(a)rlıkadılar (AYTokyürek 3161-5) 'Bu dhāraṇī öğretiyi geçmiş$_2$ zamandaki yedi Ganj nehri içindeki kum sayısınca Buddhalar yedinci yerdeki Bodhisattvaları gözetip$_2$ ezberleyip, açıklayarak buyururlar.'

çadırlıg ügüz: (trm.) küllü nehir

'Kesintisiz ızdırap, günahkârların öldüğü ve kesintisiz ızdırapla doğduğu yer' olarak tanımlanan cehennemde canlılar korkunç acılarla uçsuz bucaksız cayır cayır yanan fırınlarda kızartılırlar (Tokyürek 2011: 375).

bökünki künte çadırlıg ügüzlügde ulatı tamularda yükerü emgek tegindeçi (BT2 456-9) 'Bugünkü günde küllü nehirde ve cehennemlerde çokça ıstıraba duçar oldu.'

taloy ügüz: (bk. taloy)

taloy ügüz suvı teg üküş ėşidmiş atlıg teŋri burhan: (bk. taloy)

ügüz köl: (ikileme) ırmak, nehir

ügüz sözcüğü ve 'göl, havuz' manasına gelen *köl* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'ırmak, nehir' manasını taşımaktadır.

ügüzler köller yayılıp ı ıgaçlar ırgalur (AYGulcalı 373-4) 'Irmaklar, göller taşıp (yayılıp), ağaçlar sallanıyor.'

ÜKÜŞ

Orhun Abideleri

üküş < ük-üş: (is./sıf./zrf.) çok

teŋri yarlıkadok üçün üküş tėyin korkmadımız (T 40-1) '(Ebedî) gök lütfettiği için, (sayıca) çoklar diye korkmadık.'

bi(lig) bilmez kişig ol sawıg alıp alıp yagru barıp üküş kişi öltüg (BK K 5-6) 'Bilgi bilmez (cahil) kişi o sözü alıp yakınlaştığında çok sayıda kişi öldün.'

yırya oguzug üküş ök ölürti (T 7) 'Kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti.'

Uygur Metinleri

üküş < ük-üş: (is./sıf.) çok, pek

üküşke ayatmış agırlatmış (AYGulcalı 66-7) 'Çoğunluğa (kendini) saydırtmış$_2$.'

üküş atlıg ögrünçüŋ yok (IB 36) ‘(Sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci yok.’

aŋsız üküş: (ikileme) pek çok

‘Pek, ziyâdesiyle; istisnasız; hep, bütün’ anlamına gelen *aŋsız* kelimesi ile birlikte *üküş* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘pek çok’ anlamını taşımaktadır.

bo yėrtinçüde aŋsız üküş nomlug telim taşım çog yalın belgülüg bolmış erür (MaitrTekin $7_{12\text{-}4}$) ‘Bu dünyada fevkalâde büyük dinin gür ışığı belirmiştir.’

ertiŋü üküş: (ikileme) çok fazla

‘Pek, çok fazla, son derece, fevkalade’ anlamlarına gelen *ertiŋü* kelimesi ve *üküş* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘çok fazla’ anlamında kullanılmaktadır.

kişiniŋ bulmış buyan edgü kılınçı ertiŋü üküş erür mü (AYÖlmez $177_{1\text{-}2}$) ‘İnsanın bulmuş (olduğu) iyi_2 davranışı son derece çok mudur?’

erüş üküş: (ikileme) sayısız, pek, çok

‘Çok, çok sayıda’ anlamını ifade eden *erüş* kelimesi ve *üküş* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, pek çok’ anlamını taşımaktadır.

erüş üküş tınl(ı)glar tagun askançulayu sözlemekdin tıdılgaylar (Elmalı 2016: 3098-3100) ‘Pek çok canlı dedikodu yapmaktan (kendilerini) alıkoyacak.’

sansız üküş: (bk. sansız)

taluy ügüz suvı teg üküş èşidmiş atlıg teŋri burhan: (bk. taloy)

telim üküş: (ikileme) sayısız, çok fazla

‘Çok, pek çok, sayısız, hesapsız’ anlamına gelen *telim* kelimesi, *üküş* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, çok fazla’ anlamında bulunmaktadır.

telim üküş yazuklarıŋa korkunçsuz aymançsız erserler kşanti kılu içkermedük erserler (MaitrTekin $65_{18\text{-}20}$) ‘Pek çok günahları yüzünden korkmaz, çekinmez iseler, af dileyip boyun eğmedi iseler ...’

üküş erdemlig yėg üstünki yaruklug atlıg teŋri burhan: (trm.) çok erdemli, üstün parlak adlı tanrı Buddha

Terim ‘nitelik, karakteristik ya da erdem, ses ve tat’ anlamlarının yanı sıra ‘ikincil element, bir nitelik, doğal özellik’ gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Bir Buddha’nın adıdır (Tokyürek 2011: 105).

> *üküş erdemlig yėg üstünki y(a)ruklug atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 441-3) ‘Çok erdemli üstün parlaklık adlı tanrı Buddha saadetine ...’

üküş erüş: (ikileme) sayısız, pek çok

üküş kelimesi ve ‘çok, çok sayıda’ manasındaki *erüş* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, pek çok’ anlamını ifade etmektedir.

> *ga(ŋ içinteki k)um sanınça burhanlar üküş er(üş ...) sözlemekin yėryükler müneyükler* (Elmalı 2016: 3248-3250) ‘Ganj nehri içindeki kum sayısınca Buddha pek çok ... söylemekle yerdiler ayıpladılar.’

üküş ėşidmeklig edgüke bay atlıg teŋri burhan: (trm.) çok işiten iyilikte zengin adlı tanrı Buddha

Terim ‘bakma sanatı, görme kuvveti’ anlamındaki avalokita ve ‘yapabilen, efendi, lider, usta’ anlamındaki iśvara kelimelerini karşılar. Avalokitaśvara ise avalokita ile ‘ses’ anlamındaki śvara kelimelerinden meydana gelir. ‘Dünyanın sesini ya da çığlığını duyan, gören’ anlamındaki terim ‘merhamet tanrısı’ anlamında da kullanılır (Tokyürek 2011: 98).

> *üküş ėşidmeklig edgüke bay atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa* (BT2 1042-4) ‘Çok işiten iyilikte zengin adlı tanrı Buddha saadetine ...’

üküş telim: (ikileme) sayısız, çok fazla

üküş sözcüğü, ‘çok, pek çok, sayısız, hesapsız’ manalarında kullanılan *telim* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, çok fazla’ manasına gelmektedir.

> *üküş telim tınl(ı)glarıg uzatı keŋürü yadıŋlar çambudivip uluşta* (AYAyazlı 1179-1181) ‘Pek çok canlıyı rahat kılmak için (bu sutrayı) sürekli Jambudvīpa ülkesinde yayın.’

ülgüsüz üküş: (ikileme) sayısız, çok fazla

‘Ölçüsüz, sayısız’ anlamındaki *ülgüsüz* kelimesi, *üküş* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sayısız, çok fazla’ anlamını ifade etmektedir.

ülgüsüz üküş burhanlarka tuşup edgü yıltızlıg urugug tarımış bolgaylar (AYAyazlı 611-3) ‘Sayısız$_2$ Buddhalarla karşılaşıp iyilik othumunu ekmiş olacaklar.’

ÜLÜG

Orhun Abideleri

1. ülüg < ül+lüg: (is.) bölüm, kısım

ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti (T 4) ‘İki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi.’

2. ülüg < ül+lüg: (is.) nasip, kısmet

kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t(irgü)rü igit(d)im (BK D 23) ‘Talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.’

kut ülüg: (ikileme) talih, kısmet

‘Talih, baht’ anlamına gelen *kut* kelimesi ile birlikte *ülüg* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘talih, kısmet’ anlamını ifade etmektedir.

kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t(irgü)rü igit(d)im (BK D 23) ‘Talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.’

Uygur Metinleri

1. ülüg < ül+lüg ~ ülüş < ül+ü-ş: (is.) kısım, bölüm, parça, fasıla

ol birk(i)ye edgünüŋ tam(ımça)ızımça ülüşin tüketgeli boltukmaz (AYUçar1 141-2) ‘O bir tek erdemin damlacığı kadar kısmını tamamlamak mümkün olmaz.’

2. ülüg < ül+lüg ~ ülüş < ül+ü-ş: (is.) talih, kader, kısmet

ürüŋ esri erkek buzagu kelürmiş ıdokluk yaragay ülügde ozmış tėr (IB 41) ‘Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) tanrıya kurban etmek uygul olur, (çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der.’

ÜNTÜR-

Orhun Abideleri

üntür- < ün-tür-: (f.) (tan) atmak

bulçuka tan üntürü tegdimiz (T 35) ‘Bulçu’ya tan atarken ulaştık.’

Uygur Metinleri

üntür- < ün-tür-: (f.) çıkarmak, çekmek, ortaya çıkarmak, ortaya koymak

nom buşi erser tınl(ı)glarıg üç uguş yėrtinçüdin üntürgeli udaçı tėtir (AYÖlmez $162_{18\text{-}20}$) 'Öğreti (Dharma) sadakası ise canlıları üç bölgeden$_2$ çıkarabilmek içindir.'

tart- üntür-: (ikileme) çekip çıkarmak

'Çekmek, asılmak, almak' anlamlarında kullanılan *tart-* fiili, *üntür-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'çekip çıkarmak' anlamını ifade etmektedir.

sundariniŋ ölügin tartıp üntürüp sokta yatgurup eŋilerinte kötürü yorıdılar (BT3 289-291) 'Sundarī'nin ölüsünü çekip çıkararak sedyede yatırıp omuzlarına alarak yürüdüler.'

üntür- ıd-: (ikileme) çıkarıp göndermek

üntür- fiili, 'göndermek, yollamak' manasındaki *ıd-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'çıkarıp göndermek' anlamında kullanılmaktadır.

kara nomlar erser k(a)ltı tınl(ı)glarıg bo tugmak ölmek sansar içinte tegzintürdeçi emgeklig tegzinçtin taşgaru üntürme(deçi) ıdmadaçı igid ezüg atkaŋular (AYTokyürek 2551-6) 'Siyah öğretiler (kötü karma), canlıları bu doğum ölüm saṃsārası içinde döndürecek ızdıraplı döngüden dışarı çıkarmayacak, göndermeyecek yalan yanlış bağlardır.'

ÜRÜŊ

Orhun Abideleri

ürüŋ: (sıf.) beyaz

(sarıg altu)nın ürüŋ kümüşün kırgaglıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim (BK K 11-2) 'Sarı altını, beyaz gümüşü, kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları aygırları, kara samurları, boz dağ sıçanı (denilen) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim.'

Uygur Metinleri

ürüŋ: (sıf.) beyaz

ürüŋ köpükümin saçar men üze teŋrike tegir asra yėrke kirür (IB 20) 'Ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer.'

ürüŋ nomlar: (trm.) ‘beyaz dharmalar’

Terim, ‘beyaz ve siyah’ anlamında olup iyi ve kötü hareketi ya da karmayı ifade eder. Ayrıca terim kötülük ve iyiliği de belirtir (Tokyürek 2011: 296).

> *ėkinti kara nomlartın ırak kėtip yürüŋ nomlarıg tutmakka tayanıp* (AYTokyürek 2494-6) ‘İkincisi siyah öğretilerden (kötü karmadan) uzaklaşıp beyaz öğretileri (iyi karmayı) tutmaya dayanma.’

ÜZ

Orhun Abideleri

üz: (is.) aksi

> *bilge toŋukuk aŋıg ol üz ol* (T 34) ‘Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.’

Uygur Metinleri

üz: (is.) kin, nefret

> *bir ėkintike üz buz (köŋ)ülüŋüzlerni ıdala(ŋ)lar* (Elmalı 2016: 415-6) ‘Birbirlerine karşı nefret duygularınızı (bir yana) bırakın!’

üz buz: (ikileme) nefret

Her ikisi de ‘kin, nefret’ anlamında kullanılan *üz* ve *buz* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler manalarını korumaktadır.

> *kimniŋ birök öz etözüŋüzler k(e)rgek bolsar bir ėkintike üz buz köŋülüŋüzler bar erser kimke isig öz amrak erser ol yanturu yanzun* (Elmalı 2016: 453-6) ‘Kimler birbirine karşı kin ve nefret besliyorsa, kime canı tatlı geliyorsa o geri dönsün.’

ÜZ-

Orhun Abideleri

üz-: (f) kopmak

> *yinçge erklig üzgeli uçur (ermiş)* (T 13) İnce olanı koparmak kolaymış.’

Uygur Metinleri

üz-: (f.) koparmak, ayırmak, parçalamak

> *tugmak ölmeklig tegzinçig amırtgurguluk nizvanilıg ilişig üzgülük* (AYGulcalı 228-9) ‘Doğum ve ölüm döngüsünü sona erdirmeli, tutku bağlarını koparmalı.’

iske- üz-: (ikileme) parçalamak

‘Ditmek’ manasındaki *iske-* fiili ile *üz-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘parçalamak’ anlamını ifade etmektedir.

öz etimizni iskep üzüp tilimizni bıçıp yėyür biz (MaitrTekin 110_{19-20}) ‘Kendi etimizi kesip parçalayıp dilimizi biçip yeriz.’

üz- iske-: (ikileme) parçalamak

üz- fiili, ‘ditmek’ manasını taşıyan *iske-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘parçalamak’ anlamında bulunmaktadır.

kentü etözümüzteki etimizni yinimizni üzüp iskep yėyür biz (MaitrTekin 62_{12-3}) ‘Kendi vücudumuzdaki etimizi, derimizi deler, dider ve yeriz.’

üz- kes-: (ikileme) parçalayıp kesmek

üz- fiili, ‘kesmek, ayırmak’ manasına gelen *kes-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘parçalayıp kesmek’ anlamını ifade etmektedir.

abiyaz tıltaglıg alku kılınçlıg ürtüglerin üzerler keserler (BT21 1169-1171) ‘Abhyāsa sebepli bütün davranışlı örtüleri parçalayıp keserler.’

ÜZE

Orhun Abideleri

üze < üz+e: (is.) üstte

üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) ‘Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insnaoğlu yaratılmış.’

Uygur Metinleri

1. üze < üz+e: (is.) yukarıda

üze teŋri ėşidti asra kişi bilti antag küçlüg men tėr (IB 60) ‘(Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der.’

2. üze < üz+e: (zrf./bağ./ed.) üzerine, hakkında; ile, ve, dolayısıyla

kılıç bügdede ulatı bı bıçgu turkaru etözleri üze yagar (Elmalı 2016: 634-6) ‘Kılıç, hançerden başka bıçaklar da aralıksız (onların) vücutları üzerine yağar.’

bir ėkintişke ayaşdaçı amraşdaçı ögrünç sevinç üze ilinçü meŋi kıltaçı edgü sakınçlıg y(a)rlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü kılınçka ėyin bulurlar (AYAyazlı 170-4) ‘Birbirlerine karşı saygı ve

sevgi gösterecek$_2$ mutlu$_2$ bir şekilde eğlenerek$_2$, iyi düşünceli merhametli, alçak gönüllü erdeme$_2$ ulaşırlar.'

isig özümüztin berü süzük kėrtgünç köŋülüm üze yükünür m(e)n alku burhanlarnıŋ sukançıg tatıglıg tılaŋurmak edremiŋe (AYÇetin2 52-6) 'Varlık bulduğumuzdan beri saf$_2$ düşüncelerimle bütün Budaların tatlı$_2$ hitabet kabiliyetleri önünde saygıyla eğiliyorum.'

ÜZGÜLÜK

Orhun Abideleri

üzgülük < üz-gü+lük: (is.) kopma

yogun bolsar üzgülük alp ermiş (T 14) 'Yoğun olursa kopması zormuş.'

-Y-

YADAG

Orhun Abideleri

yadag: (is.) yaya

köl tėgin yadagın oplayu tegdi (KT D 32) 'Köl Tegin yaya olarak ileti atıldı.'

Uygur Metinleri

yadag: (is.) yaya

ötrü yadag baru yarlıkap ... tarıkdı (MaitrTekin 60$_{7-8}$) 'Sonra yaya olarak haşmetle varıp ... uzaklaştı.'

YAGI

Orhun Abideleri

yagı: (is.) düşman

tört buluŋ kop yagı ermiş (KT D 2) 'Dört taraf hep düşmanmış.'

Uygur Metinleri

yagı: (is.) düşman

han süke barmış yagıg sançmış (IB 34) 'Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış.'

nizvanılıg alku utun yagılar: (trm.) ihtiraslı bütün alçak düşmanlar

Budizmde ihtiras, ıstırabın kaynağı olması nedeniyle pek çok farklı ifade ile dile getirilmektedir. İhtiras canlılar için bir kir ya da bir hastalık olarak gösterilir. Bunun için

de ihtirası ifade eden pek çok Sanskritçe ya da Çince ifade bulunmaktadır. Buna paralel olarak da Eski Uygur Türkçesinde de ihtirası belirten ifadeler çokça yer almaktadır (Tokyürek 2011: 26).

> *utdum m(e)n nizvanılıg alku utun yagılarıg* (AYTokyürek 567-8) 'İhtiraslı bütün alçak düşmanları yendim.'

şumnu arkalıg yagılar: (trm.) Māra esaslı düşmanlar

Terim, 'Māra düşmanlığı, Buddha'nın düşmanı Māra' anlamındadır (Tokyürek 2011: 404).

> *(ş)umnu arkalıg yagılarıg (ya)valturup kamag taş azag (nomlarıg tark)ar(taçı) tıdtaçı erd(ile)r* (BT20 12-4) 'Marā esaslı düşmanları sakinleştirip bütün dış sapkın kanunları bozacak, yok edeceklerdi.'

yagı yavlak: (ikileme) düşman

yagı kelimesi ile birlikte 'kötü, fena; kötülük, düşmanlık' manasındaki *yavlak* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'düşman' anlamını ifade etmektedir.

> *kentü ėlinte uluşınta yagı yavlak adası busuş sakınç ulatı adın ada tudalar bolmagay* (AYAyazlı 258-261) 'Kendi ülkelerinde$_2$ düşman$_2$ tehlikesi, sıkıntı, düşünce ve diğer tehlikeler olmayacak.'

yavlak yagı: (ikileme) düşman

'Kötü, fena; kötülük, düşmanlık' anlamlarında kullanılan *yavlak* kelimesi ve *yagı* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'düşman' anlamını ifade etmektedir.

> *özke yanturu asıgsızı üze yavlak yagı teg korkınçıg erür* (AYGulcalı 201-3) 'Kendine karşı faydasızlığından dolayı kötü düşman gibi korkunçtur.'

YAGIÇI

Orhun Abideleri

yagıçı < yagı+çı: (is.) savaşçı

> *yagıçısı yeme ben ök ertim* (T 50) 'Savaşçısı da bizzat bendim.'

Uygur Metinleri

yagıçı < yagı+çı: (is.) hasetçi, kinci

> *kın kızgut kıltaçı erserler küniçi yagıçı silik irinç yarlıg tınlıgların yazuk yaŋlukka tüşürgüçi erserler* (MaitrTekin 82$_{25\text{-}9}$) 'İşkence edenler

ise kıskanç ve düşman, sefil, perişan yaratıkları yanlışlığa ve kötü yola yöneltenler ise...'

küniçi yagıçı: (ikileme) kıskanç (ve) düşman

'Kıskanç' anlamındaki *küniçi* kelimesi ve *yagıçı* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kıskanç (ve) düşman' anlamını ifade etmektedir.

kın kızgut kıltaçı erserler küniçi yagıçı silik irinç yarlıg tınlıgların yazuk yaŋlukka tüşürgüçi erserler (MaitrTekin $82_{25\text{-}9}$) 'İşkence edenler ise kıskanç ve düşman, sefil, perişan yaratıkları yanlışlığa ve kötü yola yöneltenler ise...'

YAGISIZ

Orhun Abideleri

yagısız < yagı+sız: (is.) düşmansız

tört buluŋdakı bodunug kop baz kıltım yagısız kıltım (KT D 24) 'Dört taraftaki halkları tamamen tâbi etim, düşmansız hâle getirdim.'

Uygur Metinleri

yagısız < yagı+sız: (is.) düşmansız

koptın sıŋar yagısız yavlaksız erti (AYGulcalı 69-70) 'Her taraf düşmandan arındırmış$_2$ idi.'

yagısız yavlaksız: (ikileme) düşmansız

Her ikisi de 'düşmansız' anlamına gelen *yagısız* ve *yavlaksız* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler manasını korumaktadır.

bo kamag imerigme tınl(ı)glar oglanıg agrıgtın kutrulup yagısız yavlaksız bolzunlar (AYAyazlı 1193-5) 'Bu bütün insanoğlu hastalıktan$_2$ kurtulup düşmansız$_2$ olsun.'

yagısız börisiz: (ikileme) düşmansız

Her ikisi de 'düşmansız' anlamındaki *yagısız* ve *börisiz* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamını korumaktadır.

kısıgsız kavrıgsız yagısız börisiz basınçsız unçsuz irtsiz birtsiz muŋsuz taksız telim taşım bay barımlıg (MaitrTekin $3_{17\text{-}20}$) 'Hür müstakil, düşmansız$_2$, minnetsiz$_2$, yardıma ihtiyacı olmayan$_2$, vergisiz$_2$, müreffeh çok varlıklı'

YAGIZ

Orhun Abideleri

yagız: (sıf.) yağız, toprak rengi, koyu kahverengi

üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ėkin ara kişi oglı kılınmış (KT D 1) ‘Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insnaoğlu yaratılmış.’

Uygur Metinleri

1. yagız: (sıf.) kara, esmer, kahverengi, yağız

bo yagız yėr özeki kog toprak birer evin sanagalı neŋ munuŋ bilge biliginiŋ sanın sakışın algalı (MaitrTekin $38_{26\text{-}9}$) ‘Bu kara toprak üstündeki tozlar tane tane sayılabilir (fakat) bunun bilgisinin sayısını almak hiç (mümkün değildir).’

2. yagız: (is.) yeryüzü, dünya

yagıztın ünmiş teg topulup kelip yaltandurmatın tuda alıp (BT3 221-2) ‘Yeryüzünden çıkmış gibi sıçrayarak gelip hareket etmeden yakalayıp, alıp ...’

YAGRU

Orhun Abideleri

yagru < yagu-r-u: (is.) yakın(ına doğru)

yagru kontokda kėsre aṅıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5) ‘Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.’

Uygur Metinleri

yaguru < yagu-r-u: (is.) yakın (yer ve zaman), şimdi

amtıkıya yaguru yėrde üdde belgülüg bolmış erür (MaitrTekin $7_{16\text{-}7}$) ‘İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş.’

YAGUK

Orhun Abideleri

yaguk < yagu-k: (is.) yakın

yaguk erser edgü agı bėrür (KT G 7) ‘Yakında isen iyi ipek verir.’

Uygur Metinleri

yaguk < yagu-k: (is.) yakın

yakın yaguk tutsarlar yavız yavlak yalaŋukug yėrtinçüde üç törlüg törüsüz törü turgurur (AYÇetin2 1499-1503) ‘Kötü$_2$ insanları kendilerine yakın$_2$ tutarlarsa yeryüzüne üç türlü aykırı yasa yerleşir.’

yakın yaguk: (ikileme) yakın

Her ikisi de yakın anlamına gelen *yakın* ve *yaguk* kelimeleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

yavız yavlak kişilerig içgerü yakın yaguk tuttılar (AYÇetin2 1360-1) 'Kötü$_2$ kişileri saraya yakın$_2$ tuttular.'

YAGUT-

Orhun Abideleri

yagut- < yagu-t-: (f.) yaklaştırmak

ırak bodunug ança yagutır ermiş (KT G 4) 'Uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırırmış.'

Uygur Metinleri

yagut- < yagu-t-: (f.) yaklaştırmak

ıraktın ok tıdıp yakın yagutgalı unamad(ı)lar (BT36 Da$_{36-7}$) 'Uzaktan mâni olup yakına yaklaştıramadılar.'

YALAŊ

Orhun Abideleri

yalaŋ: (sıf.) çıplak

yalaŋ bodunug tonlug (kıltım) çıgań bodunug bay kıltım (KT D 29) 'Sırtı açıkta olan halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim.'

Uygur Metinleri

1. yalaŋ ~ yalıŋ: (sıf.) yalın, çıplak

ol t(e)ŋrilik içinte bir yal(a)ŋ er olurmış ermiş (BT5 459-461) 'O tapınak içinde bir çıplak adam otururmuş.'

2. yalıŋ: (sıf.) aç, karnı aç

yalıŋ boguzı todmaz (SY 14) 'Aç boğazı doymaz.'

YALAWAÇ

Orhun Abideleri

yalawaç: (is.) elçi

yalawaçı edgü sawı ötügi kelmez tėyin yayın süledim (KT D 39) '(Onlardan) iyi sözü, dilekleri gelmiyor, diyerek yazın sefer ettim.'

Uygur Metinleri

1. yalabaç ~ yalavaç: (is.) elçi

yalavaçlar y(e)me (t(e)rkin) ök öz öz uluşıŋa bartılar (Elmalı 2016: 1138-9) 'Elçiler de hemen kendi memleketlerine gittiler.'

arkış yalavaç: (bk. arkış)

2. yalabaç ~ yalavaç: (is.) peygamber

mahamat yalavaç tanişban maŋanu (?) yėrlerin tar bulup mayatrim siziŋe ök inangay (BT3 1019-1022) 'Muhammet Peygamber tanışıp manganu yerlerini dar bulup, Maitreyam size inanacağım.'

YALMA

Orhun Abideleri

yalma: (is.) kaftan

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı (KT D 33) 'Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular.'

YAN

Orhun Abideleri

yan: (is.) cephe, taraf

yantakı tug ewirü bardımız (T 26) 'Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik.'

Uygur Metinleri

1. yan: (is.) yan, yan taraf

sek(i)zinç orontakı bodis(a)t(a)vlarka k(e)ntü etözleriniŋ ėkidin yanlarınta kesari arslanlar hanı küü küzetü tutup kamag kėyikler kuvragı korkınç ayınu turmışları közünür (AYTokyürek 2788-2793) 'Sekizinci yerdeki Bodhisattvalara kendi bedenlerinin iki yanlarında keśarin aslanlar hanının gözettiği bütün vahşi hayvanlar topluluğu(nun) korktuğu$_2$ tezahür eder.'

2: yan: (is.) yakın

himavant tag yanınta yakın kelip (ėlig) beg y(a)rlıgın vėdangasarė bramanka t(üzü) tüketi sözlediler (Elmalı 2016: 4233-5) 'Himavant dağının yakınına gelip hükümdarın buyruğunu Viḍañgasāra (adlı) brahmana eksiksiz söylediler.'

YAN-

Orhun Abideleri

yan-: (f.) geri dönmek

kırkızda yantımız (T 29) 'Kırgızlardan geri döndük.'

Uygur Metinleri

yan-: (f.) geri dönmek

ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol bars yatur oronka bartılar (AYGulcalı 331-3) 'Sonra hemen tekrar geri dönüp, ağlayarak az önceki o kaplan(ın) yattığı yere vardılar.'

al- yan-: (ikileme) alıp dönmek

'Almak, sahip olmak' manasını ifade eden *al-* fiili, *yan-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'alıp dönmek' anlamını taşımaktadır.

y(a)rl(ı)g bitig alıp dönüp ... (BT13 10_{10}) 'Din kitabını alıp dönüp ...'

ün- yan-: (ikileme) çıkıp dönmek

'Yükselmek, çıkmak' manasına gelen *ün-* fiili ile *yan-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'çıkıp dönmek' anlamını ifade etmektedir.

yaruk ünüp yanıp kentü öz tirilokya viçaya vçirapan (boldum) (BT7 D_{10-2}) 'Işık çıkıp dönüp kendi öz Trailokya Vajrapāṇi oldum.'

yan- kel-: (ikileme) geri dönerek gelmek

yan- fiili, 'gelmek' manasındaki *kel-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'geri dönmek' anlamını ifade etmektedir.

y(a)ruklar ya(nı)p kelip öz etözke siŋmişin sakıŋu ol (BT36 H_{5-6}) 'Işıklar geri dönerek gelip kendi vücuduna sindiğini düşünmektedir.'

YANA

Orhun Abideleri

yana: (zrf.) yine, yeniden

anta yana kirip türgėş kagan buyrukı az totokug eligin tutdı (KT D 38) 'Oradan yine girip Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı.'

Uygur Metinleri

1. yana ~ yene: (zrf.) yine, yeniden, tekrar

(t(e)ŋri) t(e)ŋrisi burhan adakınta y(inçürü) töpün yükünü teginip yana inçip ötündi (AYÇetin1 488-491) 'Tanrı(lar) tanrısı Buddha'nın ayağına eğilerek başıyla secde etti (ve) yine şöyle ricada bulundu.'

ėkileyü yene: (ikileme) tekrar, yine

Her ikisi de 'yeniden, tekrar' manasında kullanılan *ėkileyü* ve *yene* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

ėkileyü yene b(e)lgülüg bolur (BT37 1488-9) 'Tekrar$_2$ belli olur.'

yene ėkileyü: (ikileme) tekrar, yine

Her ikisi de ‘yeniden, tekrar’ anlamına gelen *yene* ve *ėkileyü* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *ol alokaçintamani atl(ı)g bodis(a)t(a)vka yene ėkileyü tözünüme siz kayu kayu yörüglerke tayaklıgın bo muntag y(a)rlıg y(a)rlıkadıŋız* (AYUçar1 907-910) ‘O Ālokacintāmani adlı Bodhisattva’ya yine$_2$, ey asilim, hangi$_2$ yorumlara dayanmakla (dayanarak) bu gibi buyruğu buyurdunuz acaba, diye arz etti.’

yene ök: (zrf.) yine, hala

> *yene ök yėti künte kėn ol kan et tançu bolur* (Elmalı 2016: 146-7) ‘Yine yedi günden sonra o kan (pıhtısı) et parçasına dönüşür.’

yene yeme: (bağ.) ve, yine de, ve yine

> *yene y(e)me ugrayu bo nom erdinig küyü küzetü tutgalır üçün anın bo d(a)rni nomug törösi birle aça yada ötünü tagindim* (AYAyazlı 1087-1091) ‘Ve özellikle bu öğreti mücevherini koruyup$_2$ tutmak için bu tılsımı, öğretiyi yasası ile açıklayarak söyledim.’

2. yana ~ yene: (zrf.) sonra

> *uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış yana edgüti sakınmış idişimte ayakımta öŋi kança barır men* (IB 42) ‘Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben?’

3. yana ~ yene: (zrf.) ayrıca

> *yana ülgüsüz sansız kolti sanınça kalp üḍlerdin berü yana turkaru ürüg uzatı köni kėrtü savıg ok y(a)rlıkayurlar* (AYÇetin2 5-9) ‘Ayrıca sayısız$_2$, sonsuz zamanlardan beri duran ebedî$_2$ (ve) doğru$_2$ sözü de buyururlardı.’

YANTUR-

Orhun Abideleri

1. yantur- < yan-tur-: (f.) döndürmek, geri çevirmek

> *anta yanturtumuz* (T 45) ‘(Orduyu) oradan döndürdük.’

2. yantur- < yan-tur-: (f.) içine gömmek

közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım (KT K 11) ‘Gözden yaş gelse engelleyerek, gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.’

Uygur Metinleri

yantur- < yan-tur-: (f.) döndürmek, çevirmek

(yaruk) y(a)ltrukın ėtiglig eligin (birle amartapatr) sögütniŋ huasın yantur(up) (Elmalı 2016: 3938-3940) ‘Parlak eli (ile amṛtapattra) ağacının çiçeğini geri çevirdi.’

yantur- kėter-: (ikileme) çevirmek, alıkoymak

yantur- fiili, ‘gidermek’ manasındaki *kėter-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘çevirmek, alıkoymak’ anlamını ifade etmektedir.

yantursar kėterser odgurak ol t(e)ŋri burhanıg ölürmiş bolur (BT37 8029-8039) ‘Çevirse kesin (bir şekilde) o tanrı Buddha’yı öldürmüş olur.’

yantur- tıd-: (ikileme) geri çevirip engellemek

yantur- fiili, ‘mani olmak, alıkoymak, engellemek’ manalarındaki *tıd-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘geri çevirip engellemek’ anlamını taşımaktadır.

küçüm yok ėlig begniŋ y(a)rlıgın yant(urguluk) tıdguluk (Elmalı 2016: 3943-4) ‘Hükümdarın emrini geri çevirip engellemeye gücüm yok.’

YAƉIL-

Orhun Abideleri

yaŋıl-: (f.) yanılmak, hata yapmak

yėrçi yėr yaŋılıp boguzlantı (T 26) ‘Klavuz yanılınca boğazlandı.’

Uygur Metinleri

yaŋıl-: (f.) yanılmak, hata yapmak

alku nomlarnıŋ çinju tėgme ertükteg kėrtü tözin bilgeli ukgalı umatın yaŋılurlar (AYUçar1 1024-6) ‘Bütün dharmaların tathātā denilen öylelik gerçek esasını anlayamadıkları$_2$ için yanılırlar.’

az- yaŋıl-: (ikileme) şaşırmak

‘Şaşırmak, azmak’ anlamlarındaki *az-* fiili ve *yaŋıl-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘şaşırmak’ anlamını ifade etmektedir.

altı yollug sansarta azıp yaŋılıp tegzinür (BT13 20_{26-7}) Altı yollu Saṃsāra'da şaşırıp$_2$ döner.'

yaŋıl- sezin-: (ikileme) yanılmak

yaŋıl- fiili, 'zannetmek' manasındaki *sezin-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yanılmak' anlamına gelmektedir.

(sakın)u muntag yaŋılurlar sezinürler (BT25 614) 'Düşünerek böyle yanılırlar$_2$.'

yaz- yaŋıl-: (ikileme) yanılmak

Her ikisi de 'yanılmak' anlamına gelen *yaz-* ve *yaŋıl-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

burhanlarka yazmış yaŋılmış tınlıglar alku sançip tamuda tugarlar (MaitrTekin 81_{50-2}) 'Buddhalara karşı günah işlemiş canlılar hep Sañjīva cehenneminde doğarlar.'

YAŃ-

Orhun Abideleri

yań-: (f.) dağıtmak

tarduş şadra udı yańdımız kaganın tutdumuz (T 41) 'Tarduş şadına doğru kovalayıp (onları) dağıtıp kağanlarını yakaladık.'

Uygur Metinleri

yay-: (f.) sarsmak, ortadan kaldırmak

alku törlüg ada tudalarım şadina guru yaysına tėp küsemiş (BT36 H_{62-3}) 'Bütün tehlikelerimi Şada Guru ortadan kaldırsın diye istemiş.'

YARAKLIG

Orhun Abideleri

yaraklıg < yar-ak+lıg: (sıf.) silahlı

bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim (T 54) 'Bu Türk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım.'

Uygur Metinleri

yaraglıg < yar-ag+lıg: (sıf.) yararlı, uygun

biznite adın kim bolgay moŋa yaraglıg aş içgü b(e)lgürtdeçi (AYGulcalı 142-4) 'Bizden başka kim olabilir buna uygun yiyecek içeceği gösterecek?'

YARAKLIGDI

Orhun Abideleri

yaraklıgdı < yar-ak+lıg+dı: (sıf.) silahlı olarak

yaraklıgdı kaganka ançoladı (KT D 32) ‘Silahlı (olduğu hâlde) kağana sundu.’

YARAMA

Orhun Abideleri

yarama- < yara-ma-: (f.) (işe) yaramamak

bo yolun yorısar yaramaçı tėdim (T 23) ‘Bu yolu kullanmak işe yaramayacak, dedim.’

Uygur Metinleri

yarama- < yara-ma-: (f.) (işe) yaramamak, uygun olmamak

muntad(a) tüketi nomlasar yaramagay (BT29 324) ‘Burada tamamını öğretse yaramayacak.’

YARAT-

Orhun Abideleri

1. yarat- < yara-t-: (f.) örgütlemek, düzene sokmak

tört buluŋdakı yarat(d)ım bitidim (BK D 2) ‘Dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım.’

ėt- yarat-: (bk. ėt-)

2. yarat- < yara-t-: (f.) yapmak

men ay artokı tört kün (olo)rup bitidim bedizet(d)im y(aratdım) (BK G-B) ‘Ben otuz dört gün oturup yazdım, süsledim, yaptım.’

Uygur Metinleri

1. yarat- < yara-t-: (f.) yaratmak, meydana getirmek, inşâ etmek, vücuda getirmek

anta öŋi öŋi erd(i)niler üze kėm(i) yaratdılar (Elmalı 2016: 440-1) ‘Orada değişik değişik, farklı değerli taşlarla gemi inşâ ettiler.’

2. yarat- < yara-t-: (f.) süslemek, donatmak; düzenlemek, hazırlamak, kurmak

etözin üküş törlüg erdinilig yevig tizigler üze ėtip aratıp töpösinte yene hualıg tidim kedmişleri közünür (AYTokyürek 2763-7) ‘Vücudunu çeşitli değerdeki gerdanlıklar$_2$ ile süslemiş$_2$, başlarına yine çiçekli taç giydikleri tezahür eder.’

raştamukė atl(ı)g kėyikçi ol arıgda barıp toor tuzak yaratdı (Elmalı 2016: 1800-2) 'Rāṣṭramukhya adlı geyik avcısı onun (yaşadığı) ormana gidip tuzak kurdu.'

ėt- yarat-: (bk. ėt-)

3. yarat- < yara-t-: (f.) yeniden gözden geçirerek çevirmek

prtirakşit krmavaziki tokrı tilin(tin) (tü)rk tilinçe evirmiş maytri(simit) nom bitigde maytri bodis(a)v(a)tnıŋ toyın bolmak atlıg ėkinti (ülüş) tükedi (MaitrTekin 19_{51-5}) 'Prajnārākṣita Krmavaziki'nin (de) Tohar dilinden Türk diline çevirdiği Maytrisimit (adlı) din kitabında Maitreya Bodhisattva'nın râhip olması adlı ikinci (bölüm) bitti.'

YARATIN-

Orhun Abideleri

yaratın- < yara-t-ın-: (f.) örgütlemek

yagı bolup ėtinü yaratınu umadok yana içikmiş (KT D 10) 'Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tâbi olmuş.'

ėtin- yaratın-: (bk. ėtin-)

Uygur Metinleri

1. yaratın- < yara-t-ın-: (f.) süslenmek, donanmak

y(a)vlak kılınçlarıg kodd(u)rup alku edgü törülerte yaratınıp ajun ajunta üç ertinig ayamak (AYÖlmez 181_{1-4}) 'Kötü davranışları bir kenara bırakıp, bütün iyi öğretilenle donanıp, varlık yolunda$_2$ (Gati) üç mücevhere (Triratna) saygı göstermek ...'

ėtin- yaratın-: (bk. ėtin-)

2. yaratın- < yara-t-ın-: (f.) hazırlamak, hazırlanmak

bahşısıŋa tapınmak tıltagınta bışrunmakta yaratıngalı tıtsılartın özinij bilge biligi artok boltı (BT8 452-5) 'Öğretmenine tapınma (ve) öğrenme sebebinde, hazırlamak için kendisinin dizi (öğrenci) bilgisi çok oldu.'

ögretin- yaratın-: (ikileme) çalışmak

'Alıştırmak, çalışmak' anlamındaki *ögretin-* fiili, *yaratın-* fiili ile bir araya geldiğinde 'çalışmak' anlamında kullanılmaktadır.

edgü erenlerniŋ buşilarınta ögretinmişleri yaratınmışları kergek (BT38 Gb_{12-3}) 'İyi azizlerin sadakalarında çalışmak gerek.'

YARATIT-

Orhun Abideleri

yaratıt- < yara-t-ıt-: (f.) yaptırmak, meydana getirmek, kurdurmak

aŋar adınçıg bark ... yar(atıt)dım (BK K 14) 'Ona muhteşem anıt mezar ... yaptırdım.'

YARATUR-

Orhun Abideleri

yaratur- < yara-tur- ~ yarattur- < yara-t-tur-: (f.) yaptırtmak. 'Yaptırtmak' anlamında kullanılan bu kelimenin transkribi Erhan Aydın, Muharrem Ergin, Talat Tekin, Árpád Berta tarafından *yaratur-* şeklinde yapılmıştır (Aydın 2015: 196; Berta 2010: 350; Ergin 2012: 121; Tekin 1998: 114). Mehmet Ölmez ise bu kelimeyi *yarattur-* şeklinde transkribe etmiştir (Ölmez 2015: 365).

aŋar adınçıg bark yaraturtum (KT G 12) 'Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırttım.'

Uygur Metinleri

yaratdur- < yara-t-dur-: (f.) hazırlattırmak

ulug agılıg nomta ev(di)tip yıgturup yaratdurmış kıl(t)urmış erür (BT25 29-31) 'Çok önemli öğretide toplayıp$_2$ hazırlattırmıştır.'

YARIK

Orhun Abideleri

yarık < yar-ık: (is.) zırh

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı (KT D 33) 'Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular.'

Uygur Metinleri

yarıg ~ yarık < yar-ık: (is.) zırh

yarık kėdip teriŋde teriŋ nom kapıgıŋa (kirü) y(a)rlıkazunlar (BT25 239-240) 'Zırh giyip derinden daha derin öğreti kapısına girerek lütfetsinler.'

yarıg yaşık: (ikileme) zırh

Her ikisi de 'zırh' anlamına gelen *yarıg* ve *yaşık* sözcükleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını korumaktadır.

etözleri yarıg yaşık ėtig tümeg üze ėtinip tümenip alpalmışları kedlenmişleri y(e)me yene alku yagı yavlaklar barça adak asra

bolmışları közünür (AYTokyürek 2749-2753) ‘Bedenleri zırh$_2$ süsü$_2$ ile süslenip$_2$ cesaretlenenler ve çabalayanlar (sayesinde) yine bütün kötüler(in) hep ayak altı oldukları tezahür eder.’

YARLIKA-

Orhun Abideleri

yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) lütfetmek

sünüşdümüz teŋri yarlıkadı yańdımız (T 16) ‘Savaştık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık.’

Uygur Metinleri

1. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) buyurmak, emir vermek

bir ünin bo nom erdinig nomladaçı nomçıg öge alkayu ince tėp y(a)rlıkagaylar (AYAyazlı 541-3) ‘Bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmeni tek bir ağızdan övüp$_2$ şöyle buyuracaklar.’

2. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) lütfetmek, bağışlamak

ėligler hanlarka tutguluk köni törüg ėl başlamak biligig körkitü y(a)rlıkagay erti (AYÇetin1 1132-4) ‘Hükümdarların$_2$ tutacağı doğru yolu, devlet yönetme bilgisini (bize) bahşediniz.’

3. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) açıklamak, izah etmek, anlatmak

siz y(a)rlıkaguçı bo nom erdinike yüz miŋ tümen kolti nayut san üze arıtı ogşayu teginmez (AYAyazlı 740-3) ‘Sizin açıkladığınız bu öğreti mücevheri yüz bin tümen (=100.000x10.000=1 milyar) Koti, Nayuta$_2$ sayısına tam olarak benzemez.’

4. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) vaaz vermek

(y)eklerke (yar)lıkap (BT29 95) ‘Şeytanlara vaaz edip’

5. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) şefkat göstermek

on uygur ėligig kök kalıknıŋ yüüzinte ulug törlüg utmakın yėgedmeki(n) çogın yalının yaltrıyu yaşuyu y(a)rlıkap (Elmalı 2016: 15-8) ‘On Uygur ilinin gökyüzünde (kazandığı) pek çok zaferden (dolayı yine) ışıklar saçarak$_2$ (yer yüzüne) şefkat gösterip’

6. yarlıka- < yar-ıl-ıg+ka-: (f.) saygı belirten yardımcı fiil

ayıtu yarlıka-: sormak

t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan bilip ukup ol iglig toyunka ınçe tėp ayıtu y(a)rlıkadı (Elmalı 2016: 2642-4) ‘Tanrıların tanrısı Buddha, bilip anlayarak o hasta rahibe şöyle sordu.’

ėşidü yarlıka-: dinlemek

ėşidü yarlıkazun ėçim (AYGulcalı 96) ‘Lütfen dinle ağabeyim!’

keli yarlıka-: gelmek

teŋri yalaŋukug ögirtürü sevintürü supuşpit seŋremke keli yarlıkar (MaitrTekin 52_{33-5}) ‘Tanrıları ve insanları sevindirir ve Supuşpita manastırına gelir.’

közünü yarlıka-: görünmek

ol y(a)ruklug tilgen içinte közünü y(a)rlıkadaçı t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan ne atl(ı)g t(e)ŋri burhan erki (AYÖlmez 188_{22-3}-189_{1}) ‘O, ışıklı tekerlek (Cakra) içinde görünüp buyuran tanrılar tanrısı (Devatideva) Buddha ne adlı tanrı Buddha acaba?’

nomlayu yarlıka-: vaaz etmek

(no)m nomlayu yarlıkazun (MaitrTekin 100_{13-4}) ‘Dini haşmetle vaaz etsin.’

oluru yarlıka-: oturmak

uçadivaç atlıg karşıda oluru yarlıkar (MaitrTekin 3_{35-6}) ‘Uccadhvaja adlı sarayda haşmetle oturur.’

ögirü yarlıka-: sevinmek

kimler birök adınlar köni kėrtü savlıg erserler ınçip olarnıŋ ol antag kėrtü savlarıŋa y(e)me ėyin ögirü y(a)rlıkayurlar erti (AYÇetin2 10-4) ‘Başkalarından her kim doğru$_2$ sözlü ise onların o doğru sözlerinden dolayı (aynı şekilde) zevkle karşılık verirlerdi.’

uka yarlıka-: anlamak

utgurak uka yarlıkar erdi (MaitrTekin 4_{22}) ‘Katî olarak haşmetle anlar.’

ukıtu yarlıka-: anlatmak, bildirmek

ulatı emgeklerig ukıtu yarlıkar (MaitrTekin 91_{8-9}) ‘Öteki acıları haşmetle bildirir (anlatır).’

üntürü yarlıka-: çıkarmak

ıdok tillig erdinilerin agızlıg vimanlarınta üntürü y(a)rlıkap tolp yüüzlüg tilgenlerin bütürü örte y(a)rlıkayurlar (AYÇetin2 21-4) ‘Kutsal dil mücevherini ağız saraylarından çıkararak (ve bunun sonucunda) yüzlerinin yuvarlağını tamamen kaplayarak buyururlar.’

I. YAŞ

Orhun Abideleri

yaş: (is.) gözyaşı

közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım (KT K 11) ‘Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.’

Uygur Metinleri

1. yaş: (is.) gözyaşı

yaşın yodunu hatunın ütleyü ince tėp tėdi (AYGulcalı 408-9) ‘Gözyaşını silip eşine teselli vererek şöyle dedi.’

2. yaş: (is.) yaş, taze, ıslak

bodis(a)t(a)vnıŋ yaş süŋökleri ınaru berü anda monta saçılıp yatmışın körüp (AYGulcalı 469-471) ‘Bodhisattva’nın yaş kemiklerinin oraya buraya$_2$ saçıldığını görüp ...’

ot yaş: (ikileme) ot, bitki, çalı

‘Ot, bitki, ilaç’ anlamındaki *ot* sözcüğü ve *yaş* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ot, bitki, çalı’ anlamını taşımaktadır.

ügüzler köller yuullar yulaklar sögüt ıgaçlar otlar yaşlar arıglar semeklerig (AYÇetin2 704-7) ‘Nehirler, gölleri pınarlar$_2$, ağaçlar$_2$, çalılar$_2$, ormanlar$_2$ ...’

II. YAŞ

Orhun Abideleri

yaş: (is.) yaş, ömür yaşı

kaŋım kagan uçdokda inim köl tėgin yėt(i yaşda kaltı) (KT D 30) ‘Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi.’

Uygur Metinleri

yaş: (is.) yaş, ömür, hayat

sekiz yaşına kaltı çahnu arzı gaŋ ügüz suvın siŋirürçe alku şastar bilge bilig simridi boşuntı (MaitrTekin 8_{20-3}) ‘Sekiz yaşında münzevî (rsi) Jahnu’nun Ganj nehrinin suyunu yuttuğu gibi bütün şāstraları, hikmetleri (prajna) öğrendi.’

öz yaş: (bk. yaş)

yıl yaş: (ikileme) yaş ömür

‘Yıl, sene’ anlamındaki *yıl* sözcüğü ve *yaş* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yaş, ömür’ anlamını ifade etmektedir.

ertiŋü uzun yıl yaş üze emgek teginürler (BT25 2147-8) ‘Çok uzun ömür$_2$ üzerine acı çekerler.’

YAŞA-

Orhun Abideleri

yaşa- < yaş+a-: (f.) yaşamak

(köl) tėgin ol süŋüşde otuz yaşayur erti (KT K 2) ‘Köl Tegin o savaşta otuz yaşındaydı.’

Uygur Metinleri

yaşa- < yaş+a-: (f.) yaşamak

yüz (yıl) yaşadım tünüg adıra sanasar tört tümen üç miŋ ėki yüz tünler ertdi (MaitrTekin 9_{5-8}) ‘Yüz yıl yaşadım, geceler dikkatle sayılacak olsa kırk üç bin iki yüz gece geçti.’

aşa- yaşa-: (ikileme) yaşamak, hayat sürmek

‘Yemek yemek, beslenmek’ manasındaki *aşa-* fiili, *yaşa-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yaşamak, hayat sürmek’ anlamını ifade etmektedir.

aşaguluk yaşaguluk buyanları asılıp üstelip alku tınl(ı)glar asıgı üçün burhan bolzunlar (BT26 6_{24-5}) ‘Yaşamak için sevapları çoğalıp$_2$ bütün canlıların yararı için Buddha olsunlar.’

YAT-

Orhun Abideleri

yat-: (f.) yatmak

usın buntutu yurtda yatu kalur erti (T 19) ‘Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler.’

Uygur Metinleri

yat-: (f.) yatmak

tüg tümen kişiler ig agrıgka basıtıp umugsuz ınagsız yaturlar (AYUçar2 485-8) 'Pek çok kişi, hastalığa$_2$ mâruz kalıp çaresiz$_2$ olarak yatıyor.'

YAWIZ

Orhun Abideleri

yawız: (is.) kötü (durumda)

biz az ertimiz yawız ertimiz (BK D 32) 'Biz az idik, kötü (durumda) idik.'

yawız yawlak: (ikileme) kötü

Her ikisi de 'kötü' anlamındaki kullanılan *yawız* ve *yavlak* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamını cümle içerisinde korumaktadır.

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum (KT D 26) 'Karnı aç sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.'

Uygur Metinleri

yabız ~ yavaz ~ yavız ~ yavuz: (is.) kötü, fena, düşkün, çirkin

tüşemiş ol tülümnüŋ yavız turur b(e)lgüsi (AYGulcalı 380-1) 'Gördüğüm o rüyamın işareti kötüdür.'

ayıg yavız: (bk. ayıg)

edgü yavız: (ikileme) iyi (ve) kötü

'İyi' anlamında kullanılan *edgü* sözcüğü ve *yavız* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'iyi (ve) kötü' manasını ifade etmektedir.

edgü yavız kişilerig bir teg barçanı küzedür siz (AYÇetin1 850-1) 'İyi ve kötü insanların hepsini korursunuz.'

ėsiz yavız: (ikileme) kötü

Her ikisi de 'kötü' anlamında kullanılan *ėsiz* ve *yavız* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve anlamlarını cümle içerisinde korumaktadır.

kunçuylarnıŋ ėsiz yavız (sakın)çın uzun turkaru begi br(a)hmadate (ėligke) yalganturur erti (BT37 2740-2) 'Prenseslerin kötü$_2$ düşüncesi (ile) daima beyi Brahmadatta hükümdarın gönlünü okşamaktadır.'

körksüz yavız: (ikileme) çirkin

‘Çirkin’ anlamında kullanılan *körksüz* kelimesi, *yavız* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘çirkin’ anlamını ifade etmektedir.

> *körksüz yavız öŋler kişilerig korkıtur ürkitür* (BT2 1002-3) ‘Çirkin$_2$ şekildekiler, kişileri korkutup ürkütür.’

küçsüz yavız: (ikileme) güçsüz, düşkün

‘Güçsüz’ anlamındaki *küçsüz* kelimesi ile *yavız* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘güçsüz, düşkün’ manasını taşımaktadır.

> *küçsüzrek yav(ı)zrak* (BT5 93) ‘Daha güçsüz, daha düşkün’

utun yavız: (ikileme) kötü, fena, hayırsız

‘Kötü, hayırsız, utanmaz, arsız’ anlamlarına gelen *utun* kelimesi, *yavız* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kötü, fena, hayırsız’ anlamına gelmektedir.

> *amtı yine utun yavız bra(manlar)nıŋ taş tuyagu teg irig yavgan (yüz)lerin körgeli tegimlig boltı* (Elmalı 2016: 2329-2331) ‘Şimdi kötü, hayırsız brahmanların taş (ve) çakıl gibi kaba, kötü yüzlerini görmek zorunda kaldık.’

yavız artak: (ikileme) kötü, bozuk

yavız sözcüğü, ‘bozuk, çürük’ manasındaki *artak* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kötü, bozuk’ anlamını ifade etmektedir.

> *kkirlig tapçalıg yavız artak aş içgülerig adınlarka bėrdim erser* (AYÖlmez 135$_{13\text{-}5}$) ‘Kirli, pasaklı, kötü, bozuk yiyecek (ve) içecekleri başkalarına verdim ise’

yavız iş işle-: (trm.) kötü iş yapmak

Terim, ‘kötülük yapmak’ anlamıyla birlikte pişman olmayı da ifade eder (Tokyürek 2011: 313).

> *yavız işlerig işlemek bütürmek* (BT2 249-250) ‘Kötü işleri yapmak, bitirmek ...’

yavız kıŋ: (ikileme) kötü (ve) kıskanç

yavız kelimesi ve ‘kıskanç’ anlamında kullanılan *kıŋ* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘kıskanç (ve) kötü anlamını ifade etmektedir.

> *yavız kıŋ köz üze körüp öz etözümniŋ yegiŋe küçlügiŋe tayanıp uzun yaşap ölmegey m(e)n* (BT25 772-4) ‘Kötü (ve) kıskanç göz ile görüp kendi vücudumun çok gücüne dayanarak uzun yaşayıp ölmeyeceğim.’

yavız kişi: (trm.) kötü kişi

İyilik tohumu yahut Buddha tohumu olmayan kötü kişiyi ifade eden terim, ‘wú zhǒng xìng’ ‘yeniden doğumdan kurtulamayan kişileri’ ifade eder (Tokyürek 2011: 312).

> *yavız kişiler yavız savta ok usalmaksız bolur* (BT3 295-7) ‘Kötü insanlar$_2$, kötü sözden usanmazlar.’

yavız orun: (trm.) kötü yer

Terim acı çekilen yer ya da cehennem olarak tercüme edilir (Tokyürek 2011: 363).

> *ol yavız orunug üdig sakınu yalaŋuk ajunın bulsar* (BT2 1096-7) ‘O kötü yerin zamanını düşünüp insan hayat biçimini bulsa’

yavız yaman: (ikileme) kötü

Her ikisi de ‘kötü’ anlamındaki *yavız* ve *yaman* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve anlamlarını korumaktadır.

> *yavız yaman kişiler kuvragı kaylarta beltirlerte ulayu maŋrayu sözletiler* (BT3 298-300) ‘Kötü$_2$ kişiler topluluğu yollarda$_2$ uluyarak$_2$ konuştular.’

yavız yavgan: (ikileme) kötü

Her ikisi de ‘kötü’ anlamına gelen *yavız* ve *yavgan* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

> *yavız yavgan sevigsiz taplagsız bolup turur* (BT37 259-260) ‘Kötü$_2$ sevimsiz$_2$ olmuştur.’

yavız yavlak: (ikileme) kötü

Her ikisi de ‘kötü’ anlamındaki *yavız* ve *yavlak* kelimeleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde manasını korumaktadır.

> *yavız yavlak kişilerig içgerü yakın yaguk tuttılar* (AYÇetin2 1360-1) ‘Kötü$_2$ kişileri saraya yakın$_2$ tuttular.’

YAWLAK

Orhun Abideleri

yawlak: (sıf.) kötü (durumda)

> *ırak erser yawlak agı bėrür yaguk erser edgü agı bėrür* (KT G 7) ‘Uzakta isen kötü ipekli verir, yakında isen iyi ipek verir.’

Uygur Metinleri

yablak ~ yavlak: (is./sıf.) kötü, fena

yavlak sakınçlıg yagılarıg alkunı barça adak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay utgay yėgedgey (AYAyazlı 431-4) ‘Kötü niyetli düşmanların hepsini ayak altına alıp (boyunduruk altına alıp) doğru öğreti ile üstün gelip yenecek.’

ayıg yavlak: (bk. ayıg)

ayıg yavlak körksüz kılınçlar: (bk. ayıg)

edgü yavlak: (bk. edgü)

kadır yavlak: (ikileme) kızgın, kötü

‘Zor, güç, sert, kızgın, yırtıcı’ anlamlarına gelen *kadır* kelimesi, *yavlak* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘kızgın, kötü’ anlamını ifade etmektedir.

kadır yavlak kėyikler adası üze artamaz yokadmaz (AYÇetin1 113-4)
‘Yabani hayvanların vereceği kötülüklerle mahvolup yok olmaz.’

kadır yavlak yek içgekler: (trm.) sert, kötü Māralar

‘Öldürme, yıkma, şeytan, yıkıcı, rahatsız etme, engelleme, şehvet, günah ve ölüm tanrısı’ anlamlarında kullanılan Māra, Kāmadhātu’nun kralıdır. Burada Vaśavartin olarak da ifade edilir. Māra, filin üzerine oturmuş ve yüz kolu olan bir tanrı olarak gösterilir. Māra, kızını gönderir, azizleri korkutur ya da baştan çıkarır (Tokyürek 2011: 404).

kadır yavlak yek içgekler (AYÇetin2 1274-5) ‘Katı, kötü Marālar$_2$.’

tört törlüg yavlak yollar: (bk. tört)

üç yavlak yol: (bk. üç)

üç yavlak yollardın arıtı oz- kurtul: (bk. üç)

üç yavlak yolnıŋ emgekin: (bk. üç)

yagı yavlak: (bk. yagı)

yavlak ayıg: (bk. ayıg.)

yavlak katıg: (ikileme) hiddetli, kötü, sert

yavlak kelimesi, ‘sert, haşin, katı’ manasına gelen *katıg* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘hiddetli, kötü, sert’ anlamlarını ifade etmektedir.

(atava)kė yek korkgu teg y(a)vlak katıg (ünin) kıkırtı alakırtı (Elmalı 2016: 2613-5) ‘Şeytan Āṭavaka korkutucu sert sesiyle bağırıp haykırdı.’

yavlak tüş utlı: (trm.) kötü karşılık

Terim, canlıların kötü davranışları sonucunda elde ettikleri cezayı ifade eder (Tokyürek 2011: 332).

> *kėn keligme üdlerte yavlak tüşin utlısın aşagalı tegimlig bolayın* (AYÖlmez $138_{14\text{-}6}$) 'İlerde, gelecek olan zamanlarda, kötü karşılığını, semeresini (böylelikle) yok etmeyi başarabileyim.'

yavlak utun: (ikileme) kötü, hayırsız

yavlak kelimesi ve 'kötü, hayırsız, utanmaz, arsız' manasındaki *utun* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kötü, hayırsız' anlamına gelmektedir.

> *antag yavlak utun sansar ol bo* (Elmalı 2016: 3064-5) 'Böylesi kötü ve hayırsız Saṃsāra'dır burası.'

yavlak yagı: (bk. yagı)

YAWRIT-

Orhun Abideleri

yawrıt- < yawrı-t-: (f.) zayıflatmak

> *süsin anta sançdım yawrıtdım* (BK D 31) 'Ordusunu oraa mızrakladım, (ordusunu) zayıf düşürdüm.'

YAY

Orhun Abideleri

yay: (is.) yaz mevsimi

> *yayın süledim* (BK D 39) 'Yazın sefer ettim.'

Uygur Metinleri

1. yay: (is.) yaz mevsimi

> *ėkinti yılkı yaykı birkçanıg arçagarax kentte venuvan seŋremte kılu yarlıkadı* (BT3 397-400) 'İkinci yıldakı yazınki ikâmetgâh yeri (bhakta-chinnaka) Rājagṛha şehrinde Sanghārāma'da buyurdu.'

yay kış: (ikileme) yaz (ve) kış

yay kelimesi ve 'kış mevsimi' manasındaki *kış* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'yaz (ve) kış' anlamını taşımaktadır.

> *yay kış ulatı tört üd bolur* (SY 324-5) 'Yaz (ve) kış ve dört zaman olur.'

2. yay: (is.) bahar mevsimi

yaykı üdde aşagu ol irig köyürügli isig aşıg (AYUçar2 594-6) ‘Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir.’

YAZ

Orhun Abideleri

yaz: (is.) ilkbahar mevsimi

(otuz artokı tokuz) yaşıma yazın tatawı tapa sü(ledim) (BK G 2) ‘Otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatavı tarafına sefer ettim.’

Uygur Metinleri

yaz: (is.) yaz mevsimi

yazkı üdler içinte yėėl tözlüg ig törçiyür (AYUçar2 590-1) ‘Yaz mevsiminde, rüzgâr kaynaklı hastalık oluşur.’

YAZI

Orhun Abideleri

yazı < yaz-ı: (is.) yazı, ova

yarış yazıda tėrilelim (T 33) ‘Yarış Ovası’nda toplanalım.’

Uygur Metinleri

1. yazı < yaz-ı: (is.) ova

samantavrkaş yazıda (kuvramış) tınlıglar amarı şortapan (ku)tka tegirler (MaitrTekin $63_{32\text{-}4}$) ‘Samantavrksa ovasında (toplanmış) yaratıklardan bazısı Şrotāpanna asâletine ulaşırlar.’

2. yazı < yaz-ı: (is.) düz, yassı

mantal otırasınta oy kazıp bir ulug çopun kömüp üzesinte suv akguluk yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte ol sokmış otug suv birle kayınturup urzun (AYÇetin1 438-442) ‘Alanın ortasına çukur kazıp büyük bir kâse gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun.’

YAZIN-

Orhun Abideleri

yazın- < yaz-ın-: (f.) yanılmak, hata etmek

özi yazıntı kaganı ölti (BK D 17) ‘Kendisi yanıldı, kağanları öldü.’

Uygur Metinleri

yazın- < yaz-ın-: (f.) günah işlemek, hata yapmak

ötrü ol br(a)hmadatė ėlig tişi bars birle yazınmışda adın bir tınl(ı)g tişi bars kanrınta tugum ajun tutdı (Elmalı 2016: 1366-9) 'Hükümdar Brahmadatta'nın dişi pars ile işlediği günahtan sonra başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu.'

YEL-

Orhun Abideleri

yel-: (f.) acele etmek; atı dörtnala sürmek

buŋadıp kagan yelü kör tėmiş (T 26) 'Kağan (bu duruma) sıkılıp acele edin, demiş.'

kün yeme tün yeme yelü bardımız (T 27) 'Gece gündüz demeden hızla ilerleyip (dörtnala giderek) ulaştık.'

YELME

Orhun Abideleri

yelme: (is.) keşif devriyesi, öncü, öncü birlikleri

uzun yelmeg yeme ı(d)tım ok (T 52) 'Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim.'

YELTÜRME-

Orhun Abideleri

yeltürme- < yel-tür-me-: (f.) akın ettirmemek

bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim (T 54) 'Bu Türk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım.'

YEME

Orhun Abideleri

yeme: (bağ.) da/de, dahi, bile

ben özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti (T 55) 'Ben kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı.'

Uygur Metinleri

1. yeme: (zrf./ bağ.) ayrıca; da/de, dahi, bile

y(e)me kimniŋ evinte törttin yıŋak tam üze bo tört törlüg yaşın ėliglerniŋ atların öz öz yıŋaklarınta bitiserler bititserler ol evte yaşın tüşmez yala kelmez (AYÇetin1 175-180) 'Ayrıca, kim evinde dört duvara bu dört şimşek hükümdarının adlarını (her birini) kendi yönüne yazar, yazdırırsa o eve şimşek düşmez, iftira gelmez.'

2. yeme: (bağ) da/de, dahi, bile

öŋreki dar(a)nig y(e)me sözleser m(e)n ötrü etözümin körkitip kop küsüşlerin kanturgay m(e)n (AYÇetin2 874-6) 'Önceki daraniyi de söylerse ben bedenimi gösterip bütün arzularını yerine getireceğim.'

ança yeme: (bk. ança)

ançulayu yeme: (zrf.) öylece de

ançulayu y(e)me öŋre ertmiş üddeki tınl(ı)glarnıŋ kılu tüketmiş buyanlarıŋa (AYÖlmez 152_{5-7}) 'Öylece de önceki, geçmiş zamandaki canlıların işleyip tamamla(n)mış iyiliklerine ...'

antag yeme: (bk. antag)

ap ... ap y(e)me: (bağ.) hem ... hem de

ap ıdok tayşiŋ nomtakı yorıgça yorıgalı udaçı bolzunlar ap y(e)me tayşiŋ nomtakı yorıgça yorıgalı umadaçı bolzun(lar) (AYÖlmez 150_{12-6}) 'Hem kutsal Mahāyāna öğretideki (dharma) usulce davranabilsinler hem de kutsal Mahāyāna öğretideki (dharma) usulce davranmayabilsinler.'

ap yeme ... ap yeme: (bağ.) hem ... hem de

ap y(e)me bo ajunta ap y(e)me ol ajunta ulug asıg tusu kıltaçı (BT23 H_{23-5}) 'Hem bu varlık şeklinde hem de o varlık şeklinde büyük $fayda_2$ sağlayacak.'

azu yeme: (bk. azu)

azuça yeme: (bağ.) veyahut da

azuça y(e)me kkirlig tapçalıg yavız artak aş içgülerig adınlarka bėrdim erser (AYÖlmez 135_{13-5}) 'Veyahut da kirli, pasaklı, kötü bozuk yiyecek (ve) içecekleri başkalarına verdim ise ...'

neçe yeme: (bk. neçe)

takı yeme: (bağ.) da/de, dahi

sizler kamag tözünler takı y(e)me tıŋlaŋlar eşidiŋler (AYUçar2 18-9) Sizler, bütün asiller de (aynı şekilde) $dinleyin_2$!'

yene yeme: (bk. yana)

yeme antag: (zrf.) yine

y(e)me antag birer ulug y(a)rlıkançuçı köŋüllüg kutlug yalaŋuklar ürüg uzatı öz etözlerin titip ıdalap tınl(ı)glarka asıg tusu kılurlar

(AYGulcalı 157-160) ‘Yine öylesi yüce merhametli gönüllü mübarek insanlar (var ki onlar) daima$_2$ kendi vücutlarını feda edip$_2$ canlılara fayda$_2$ sağlarlar.’

yeme takı: (zrf.) yine de

y(e)me takı ol ogul neçeke tegi tirig erser yėti törlüg adaka emgenür (BT5341-3) ‘Yine de o çocuk ne zamana kadar diri ise yedi türlü tehlikeyi ızdırabı çeker.’

yeme ök: (bk. ok/ök)

yeme takı: (zrf.) daha da

y(e)me takı nomla(yu yarl)ıkazun (Elmalı 2016: 698-9) ‘Daha da açıklar mısınız?’

YEN

Orhun Abideleri

yen: (is.) cephe, taraf krş.*yan*

tawgaç bėrdin yen teg (T 11) ‘Çinliler güney taraftan saldırın.’

YET-

Orhun Abideleri

yet-: (f.) yedeğe almak

yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum (T 25) ‘Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.’

Uygur Metinleri

1. yėt-: (f.) yetmek, yeterli gelmek

küçüm yėtmişçe sözleyin (Elmalı 2016: 1599) ‘Gücüm (bilgim) yettiğinde söyleyeyim.’

yėt- okşa-: (ikileme) yetmek, benzemek

yėt- fiili, ‘benzemek’ manasında kullanılan *okşa-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yetmek, benzemek’ anlamını taşımaktadır.

yüz miŋ tümen ülgü kolti ülüşinte eŋ mıntın ülgü teŋ yöleşürüg okşatıg üze y(e)me arıtı yėtmez okşamaz (AYÖlmez 177$_{15-9}$) ‘Yüz bin tümen (=100.000x10.000=1 milyar) sayısız (Koṭi) parçasından, en azından (birini bile) denk, eşit bir karşılaştırma$_2$ ile de asla yetmez benzemez.’

yėt- tüzül-: (ikileme) yetmek, kâfi gelmek

yėt- fiili, ‘dizilmek, sırada olmak, anlaşmak’ manasında kullanılan *tüzül-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yetmek, kâfi gelmek’ anlamını taşımaktadır.

neŋ yėtmez tüzülmez m(e)nsiz üze körmekke (BT1 D_{214}) ‘Hiçbir şey yetmez bensizliği görmeye.’

2. yėt-: (f.) yetişmek, varmak, ulaşmak

azk(ı)ya öŋre yorıyu turzunlar m(e)n una basa yėtdim (AYGulcalı 246-8) ‘(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.’

YĖ-

Orhun Abideleri

yė-: (f.) yemek

kėyik yėyü tawışgan yėyü olorur ertimiz (T 8) ‘Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.’

Uygur Metinleri

1. yė-: (f.) yemek, harcamak, tüketmek

aş yėmişte kėn inçip teprenür lėşip tözlüg ig agrıg (AYUçar2 606-7) ‘Yemek yenmeye (başladıktan) sonra, balgam kaynaklı hastalık$_2$ (Skr. śleṣman) harekete geçer.’

yė- aşa-: (ikileme) yemek

yė- fiili, ‘yiyip içmek, zevkini çıkarmak; beslemek, doyurmak’ manalarını ifade eden *aşa-* fiili ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yemek’ anlamına gelmektedir.

kimler birök ol ot yaş tüş yėmiş ı tarıg tatıgın yėserler aşasarlar alku barça öŋlüg kırtışlıg küçlüg küsünlüg (AYÇetin2 715-8) ‘Her kim o türlü yemiş ve mahsülün tadına baksa (onların) hepsini$_2$ canlı kanlı, güçlü kuvvetli’

yė- iç-: (ikileme) yemek (ve) içmek

yė- fiili ve ‘içmek’ manasındaki *iç-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yemek (ve) içmek’ anlamında kullanılmaktadır.

öz(lüg ölürmekniŋ) tatıgıŋa tatganıp et(lerin) yėmiş içmiş (BT25 3626-8) ‘Canlıları öldürmenin tadına varıp etlerini yemiş (ve) içmiş.’

yė- yuŋla-: (ikileme) yemek, harcamak

yė- fiili ve ‘kullanmak, harcamak’ manasını taşıyan *yuŋla-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yemek, harcamak’ anlamında kullanılmaktadır.

amtı biz atam(ız ka)z(anmı)ş t(a)varıg (y)ėp yuŋlap adın t(a)var asmasar biz (o)l biziŋe ogşatı ermez (Elmalı 2016: 988-990) ‘Şimdi biz babamızın kazandığı malı mülkü harcayıp, başka mal mülk kazanmaz isek, bu bize yakışmaz.’

2. yė-: (f.) maruz kalmak, (kamçı) yemek

kayu kişi attın tüşüp kamçı yėp tamtın tüşüp içi bertinmişke kan tomurmı(ş)ka em takıgu yumurtkasınça tograk togragusın (Arat 1930: 180-2) ‘Herhangi bir kişi attan tüşüp, kamçı yiyip, damdan düşüp iç (organları) yaralandığında (ve) kan aktığında ilaç (olarak) tavuk yumurtası (ile birlikte) kavak ağacı (yapraklarını) doğrasın.’

YĖG

Orhun Abideleri

yėg: (zrf.) daha iyi(si)

ilk kırkızka sü(lese)r yėg ermiş (T 23) ‘İlk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak.’

Uygur Metinleri

yėg: (zrf.) iyi, daha iyi, çok iyi, mükemmel

alkış bėrsün ol üdün yalaŋuklarta yėg bolguka (AYUçar1 185-6) ‘O zaman, (Skr. śākyamuni maitreya) insanlar içinde en iyisi olacağımı kehanette bulunsun.’

başdınkı yėg: (ikileme) üstün, baş, yüce

‘Birinci, ilk, baştaki’ anlamında kullanılan *başdınkı* kelimesi, *yėg* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘üstün, baş, yüce’ manasını taşımaktadır.

alkuta başdınkı yėg bolup sögütler ėligi m(a)habodi sögüt tüpinte v(a)jirlıg v(a)çirazan örgün üzesinte b(e)k bagdaşınu olorup (AYAyazlı 571-5) ‘Herkesten üstünleşip$_2$ ağaçların hükümdarı Mahabodhi (adlı) ağaç dibinde elmas işlemeli taht$_2$ üzerinde bağdaş kurup oturup’

kamagda yėg atlıg ertükteg töz: (trm.) her şeyden üstün adlı öylesine töz

Terim, ‘her şeyin üstünde, her şeyden üstün’ anlamda olup öylesiliğin her şeyin üstünde olduğunu ifade eder (Tokyürek 2011: 275).

ėkinti ünüşlüg yolug tüz bışruntaçı kamagda yėg atl(ı)g ertükteg tözüg (ATokyürek 1066-8) ‘İkincisi inişli yolu düz öğrenecek her şeyden üstün adlı öylesine tabiatı ...’

tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa: (trm.) eşsiz, üstün, doğru kavramak adlı Buddha saadeti

Terim, ‘en yüksek muhteşem aydınlanma, Buddha’nın eşsiz aydınlanması’ anlamındadır (Tokyürek 2011: 174).

tözünler oglı tözün tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa köŋül öritserler (BT1 F_{22-4}) ‘Asiller oğlu asil eşsiz, üstün doğru$_2$ kavrayış adlı Buddha saadetine gönül verseler ...’

tözkerinçsiz yėg üstünki burhan kutın: (trm.) eşsiz, bilinmez, üstün Buddha saadeti

bk. tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa

tükel bilge biliglig teŋri teŋrisi burhan tözkerinçsiz yėg üstünki burhan kutın bo yarlıkap (BT3 91-93) ‘Herşeyi bilen$_2$ tanrılar tanrısı Buddha eşsiz, üstün$_2$ Buddha saadeti ile hükmedip ...’

tözgerinçsiz yėg üstünki tüzü köni tuymak: (trm.) eşsiz, üstün, doğru kavramak

bk. tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa

t(e)ŋrim sizin sansız sakışsız asanki k(a)lp üdtin berü kazganmış tözgerinçsiz yėg üstünki tüz(ü) köni tuymakka tegürdeçi arıg süzük nomuŋuznı ayayu agırlayu (BT20 1151-7) ‘Tanrım sizin sayısız asamkya kalpa zamandan beri kazandığınız eşsiz, üstün$_2$ doğru$_2$ kavrayışa ulaşacak temiz$_2$ dharmānıza$_2$ saygı duyup ...’

üküş erdemlig yėg üstünki yaruklug atlıg teŋri burhan: (bk. üküş)

üstünki yėg: (ikileme) üstün, seçkin

‘Yukarıda, üstün, en üstün’ anlamlarındaki *üstünki* sözcüğü ve *yėg* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘üstün, seçkin’ anlamında bulunmaktadır.

anta ok br(a)hmadatė (ėlig) badra kızıg kalın kuvrag arasınta üstünki yėg kunçuy kıltı (Elmalı 2016: 1163-5) ‘Orada hükümdar Brahmadatta, Bhadrā (adlı) prensesi kalabalık topluluk içinde seçkin kraliçe ilan etti.’

üzeliksiz üstünki yėg: (ikileme) en üstün

‘En üst, en üstün, ulaşılmaz’ manasına gelen *üzeliksiz* sözcüğü, ‘yukarıda, üstün, en üstün’ anlamına gelen *üstünki* kelimesi ve *yėg* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘en üstün’ anlamını ifade etmektedir.

> *üzeliksiz üstünki yėg burhan kutın bulayın* (AYÖlmez $173_{10\text{-}1}$) ‘Dağa üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel Buddha kutsallığını bulayım.’

üzeliksiz üstünki yėg köni tüz tuyuglı: (trm.) kesintisiz, üstün, doğru duyan, kavrayan
bk. tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa

> *ötrü olar üzeliksiz üstünki yėg köni tüz tuyuglıka ėkileyü yanmaksız bolu teginip* (AYÇetin1 68-71) ‘Sonra onlar kesintisiz üstün$_2$ doğru$_2$ kavrayışa tekrar dönmemek üzere ulaşıp ...’

üzeliksiz yėg üstünki köni tüz tuymak burhan kutın: (trm) en üstün
bk. tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa

> *üzeliksiz yėg üstünki köni tüz tuymak burhan kutın bulu y(a)rlıkamışların körkitü y(a)rlıkap* (AYÖlmez $174_{12\text{-}5}$) ‘Mükemmel, (en) üstün, doğru-düz sezmek (adlı) (annutarasamyaksaṃbodhi) Buddha kutsallığını bulabildiklerini gösterip ...’

üzeliksiz yėg üstünki tüzü köni tuymak atlıg burhan kutın: (trm.) kesintisiz, üstün, doğru kavramak adlı Buddha saadeti
bk. tözkerinçsiz yėg tüzü köni tuymak burhan kutıŋa

> *üzeliksiz yėg üstünki köni tüz tuymak atl(ı)g burhan kutın bulup* (BT18 $S_{515\text{-}6}$) ‘Eşsiz, üstün$_2$ doğru$_2$ Buddha saadetini bulup ...’

yėg adrok: (ikileme) seçkin, iyi, üstün
yėg sözcüğü, ‘farklı’ manasındaki *adrok* kelimesi ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘seçkin, iyi, üstün’ anlamında kullanılmaktadır.

> *öŋi yok yėg adrok al altag tarkardaçı alku nizvanıl(a)rıg* (Üİ $100a_{14\text{-}5}$) ‘Bütün klésaları uzaklaştıracak daha iyi, üstün çare-yol$_2$ yok.’

yėg baştınkı: (ikileme) üstün, baş, yüce
yėg kelimesi ile birlikte ‘birinci, ilk, baştaki’ manasındaki *baştınkı* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘üstün, baş, yüce’ manasını taşımaktadır.

> *alku ünler arasınta alkuta yėg baştınkı ulug ezrua etinlig tigilig yaŋkulug ünüŋüz erür* (AYUçar1 42-5) ‘Bütün sesler arasında, hepsi içinde en iyi, yüce Brahman (Skr. mahābrahman) sesli$_2$ sesiniz vardır.’

yėg edgü: (ikileme) iyi, güzel

yėg kelimesi ile birlikte 'iyi, güzel' anlamındaki *edgü* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'iyi, güzel' anlamına gelmektedir.

> *sansız üküş kutluglarnıŋ ögmiş alkamış yėg edgü ermez mü* (Elmalı 2016: 1246-8) 'Pek çok kutlu insanın övmüş yüceltmiş (olduğu şey) güzel (ve) iyi değil midir?'

yėg kodıkı: (ikileme) üstün-aşağı

yėg kelimesi, 'aşağı, adi' anlamındaki *kodıkı* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'üstün-aşağı' manasında kullanılmaktadır.

> *ötrü bolur yėg kodıkısı* (Üİ $112b_7$) 'O zaman daha üstünü (veya) aşağısı olur.'

yėg sızdu atlıg ertükteg töz: (trm.) üstün her yerde olan öylesine töz

Terim, 'her yerde' anlamında olup bütün yeryüzünün öylesilik esasına göre var olduğunu ifade eder (Tokyürek 2011: 275).

> *üçünç etözke isig özke kavınçsız kıltaçı yėg sızdu atl(ı)g ertükteg tözüg* (AYTokyürek 1068-1072) 'Üçüncüsü vücuda, $cana_2$ eziyet etmeyen üstün her yer adlı öylesine tözü ...'

yėg üstün: (ikileme) seçkin, seçkin

yėg sözcüğü, 'yukarıda, üstün' manasında kullanılan *üstün* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'seçkin, üstün' anlamını taşımaktadır.

> *y(e)me yėg üstün kunçuy ... (bo)lgay* (Elmalı 2016: 3902-3) 'Yine $seçkin_2$ (bir) kadın ... olacak.'

yėg üstünki: (ikileme) seçkin, üstün

yėg sözcüğü ile birlikte 'yukarıda, üstün, en üstün' manasına gelen *üstünki* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'seçkin, üstün' anlamını taşımaktadır.

> *bo tört törlüg alp tarıkguluk ayıg kılınçlarnıŋ yüründeki yene tört törlüg yėg üstünki ögretigler tėtir* (AYÖlmez $148_{19\text{-}22}$) 'Bu dört türlü uzaklaştırılması zor kötü davranışların ilacı yine dört türlü daha iyi, üstün derslerdir.'

YĖGDİ

Orhun Abideleri

yėgdi < yeg+di: (zrf.) daha iyi

ıgar oglanıŋızda taygunuŋuzda yėgdi igidür ertigiz (KT G-D) ‘Gözde çocuklarınızdan, gençlerinizden daha iyi besliyordunuz.’

YĖGİN

Orhun Abideleri

yėgin < yėg+in: (zrf.) daha iyi

türüküme bodunuma yėgin ança kazganu bėrtim (BK G 10) ‘Türklerim, halkım için daha iyisini öylece elde ettim.’

Uygur Metinleri

yėgin < yėg+in: (zrf.) daha iyisi

nirvannıŋ yėgin edgüsin könisinçe tuymak könisinçe körmek p(a)ramit tėmek savnıŋ yörügi erür (AYTokyürek 2679-2682) ‘Nirvāṇanın üstünlüğünü iyiliğini gerçek bir şekilde kavramak, gerçek bir şekilde görmek pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.’

YĖGİRMİ

Orhun Abideleri

yėgirmi: (sıf.) yirmi sayısı

yėgirmi kün olorup bo taşka bo tamka kop yol(l)ug tėgin bitidim (KT G-D) ‘Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara tamamen (ben) Yollug Tegin yazdım.’

Uygur Metinleri

yėgirmi: (is./sıf.) yirmi sayısı

yėtinç bölük ülüş y(ė)g(i)rmite tüketi (AYÇetin1 906) ‘Yedinci bölüm yirmide bitti.’

tolu bölöklüg kamag yüz y(ė)g(i)rmi törlüg nizvanilar erür (AYTokyürek 1319-1321) ‘Bütün bölümün tamamı yüz yirmi türlü ihtiraslardır.’

ėki yėgirmi bölük nomlar: (bk. ėki)

ėki yėgirmi bölüklüg tıltag: (bk. ėki)

ėki yėgirmi orun: (bk. ėki)

sekiz yėgirmi bı bıçku çakırlıg tamular: (bk. sekiz)

sekiz yėgirmi buzlug tamular: (bk. sekiz)

sekiz yėgirmi örtlüg tamular: (bk. sekiz)

sekiz yėgirmi törlüg eŋeyük edgüler: (bk. sekiz)

YĖR

Orhun Abideleri

yėr: (is.) yer, yeryüzü

> *türük sir bodun yėrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti* (T 60) 'Türk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı.'

yėr suw: (ikileme) vatan, toprak

'Yer, yeryüzü' anlamındaki *yėr* kelimesi ve 'su, akarsu' manasındaki *suw* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'vatan, toprak' anlamını ifade etmektedir.

> *kögmen yėr suw idisiz kalmazun tėyin az kırkız bodunug (ėtip) yaratıp keltim(iz s)üŋüş(dümüz)* (BK D 17) 'Kögmen toprakları sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup örgütleyip savaştık.'

Uygur Metinleri

yėr: (is.) yeryüzü, dünya, yer

> *yėr ėtigi barça uşalıp kog bolsar ol koglarnıŋ sakışın sanagalı boltukmaz* (AYUçar1 610-2) 'Yeryüzündeki eşya kadar, (onların) hepsi ufalanıp toz olsa, o tozların sayısını hesaplamak mümkün olmaz.'

evrilinçsiz yėr orun: (trm.) sallanmaz yer

Terim, Nirvāṇa'yı ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 474).

> *evrilinçsiz yėr orun erser tegmiş edgülerintin yanmamak erür* (AYTokyürek 873-5) 'Sarsılmayan yer ise ulaşılmış iyiliklerden dönmemektir.'

ıdok kutlug sekiz çaytı kılmış yėr orunlar: (trm.) kutsal sekiz caitya yapılmış yerler

Caitya 'höyük, kabir, Buddha'nın kalıntılarının bulunduğu yer, Buddha'nın sūtralarının ya da heykellerinin bulunduğu yer' olarak da ifade edilir. Budizmde sekiz ünlü caitya bulunmaktadır (Tokyürek 2011: 72).

> *tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ ıdok kutlug sekiz çaytı kılmış yėr orunların tükel körüp* (BT18 39-42) 'Muhteşem bilge, tanrılar tanrısı Buddha'nın kutsal$_2$ sekiz caitya yapılmış yerlerini$_2$ tamamıyla görüp'

üç miŋ ulug miŋ yėrtinçü yėr suv: (bk. ulug)

yėr agılıkı bodisatav: (trm.) yer hazinesi Bodhisattva

Ti-tsang, J. Jizŏ, Kṣitigarbha, ‘yer mahzeni, yer hazinesi ya da yer rahmi’ anlamında kullanılan terim, sekiz Dhyāni Bodhisattva’dan biridir. Terimin aslı kadınla ilgili bir işaret olmasıyla birlikte şimdilerde dünyanın koruyucusu olarak ifade edilir (Tokyürek 2011: 108).

yėr agıl(ıkı) bodis(a)t(a)v (BT18 144-5) ‘Yer hazinesi Bodhisattva.’

yėr agılıkı bodisatav mahasatav: (trm.) yer hazinesi Bodhisattva Mahāsattva

bk. yėr agılıkı bodisatav

yükünür m(e)n yėr agılıkı bodis(a)t(a)v m(a)has(a)t(a)v kutıŋa (AYUçar1 350-1) ‘Yer hazinesi Bodhisattva-Mahāsattva saadetine saygıyla eğilirim’

yėr balık: (ikileme) şehir

yėr kelimesi, ‘memleket, ülke, şehir’ manasındaki *balık* sözcüğü ile bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘şehir’ anlamını ifade etmektedir.

yėr balık küzetçi n(aiv)azik(e)ta ulatı kut w(ahşėk) t(e)ŋrilerke (BT26 124_{8}) ‘Şehir muhafızı Naivazike ve ruh tanrılara ...’

yėr orun: (ikileme) yer

yėr sözcüğü ve ‘yer konak, merhale, mevki’ manalarındaki *oron* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yer’ manasını taşımaktadır.

bo ok kutlug yėr oronta patal atlıg sögüt (er)di (MaitrTekin $39_{25\text{-}7}$) “Bu kutlu yerde$_2$ pātalī adlı ağaçtı.’

yėr teŋri: (trm.) yer tanrı

Terim, yer tanrısı, Pṛthivī, Vajradhātu grubundan dört tanrıdan biri olarak ifade edilir. Ayrıca on iki tanrıdan biridir. Terim, Budizm’de ‘toprak ve tanrıların annesi’ anlamındadır. Bu tanrı, yeryüzünün kişileştirilmesinin yanı sıra toprak elementinin de esasını oluşturur (Tokyürek 2011: 397).

ėtilmiş kayların beltirlerin yaratıglag yėr teŋrisiniŋ dıdımı (MaitrTekin $3_{24\text{-}9}$) ‘Oluşturulmuş köylerin yolların$_2$ yer tanrının tacı.’

yėr suv: (ikileme) yeryüzü, dünya

yėr kelimesi ile birlikte ‘su’ anlamındaki *suv* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yeryüzü, dünya’ manasında bulunmaktadır.

kamag birle bo yėr suvda on yaŋı arhant toyınlar boltılar (MaitrTekin $7_{41\text{-}3}$) ‘Hepsi bu dünyada on yeni velî-râhip oldular.’

yėrtünçü yėr suv: (ikileme) yeryüzü

‘Dünya’ anlamındaki *yėrtinçü* kelimesi, ‘yeryüzü, dünya’ anlamında kullanılan *yėr suv* sözcükleri ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yeryüzü’ anlamını ifade etmektedir.

yėrtinçü yėr suv aŋar arta ... (Elmalı 2016: 592) ‘Yeryüzü ona artarak ...’

yėrtünçü yėr suv küzetdeçiler: (trm.) yeryüzünü gözetenler

Terim, ‘tanrıların en üst yerinde oturan dört tanrı kral’ anlamındadır. Bu dört kral dört yöne hâkimdir (Tokyürek 2011: 391).

tört m(a)haranç̧lar orunıntakı yėrtinçü yėr suv küzetdeçiler (AYÇetin2 240-2) ‘Dört maharanç yerindeki yeryüzü koruyucuları.’

YĖRÇİ

Orhun Abideleri

yėrçi < yėr+çi: (is.) kılavuz

yėrçi yėr yaŋılıp boguzlantı (T 26) Kılavuz yanılınca boğazlandı.’

Uygur Metinleri

yėrçi < yėr+çi: (is.) rehber, kılavuz

alku edgülerniŋ öŋre yorudaçı yėrçisi ol karaja ton (Elmalı 2016: 1253-5) ‘Bütün iyilerin önünde yürüyecek (olan) rehber, o rahip cübbesidir.’

yolçı yėrçi: (trm.) rehber

Muhteşem ‘açıklık ve rehber’ anlamındaki terim, sonsuzluğu anlayan yahut geçmiş, şimdi ve gelecekteki mevcudiyetini kavrayan rehber olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle iyi tohumların muhteşem sanatkârı olarak da ifade edilebilir (Tokyürek 2011: 171).

azu çın kėrtü edgü ögli yolçı yėrçi tözünlerke kutluglarka (bul)uşurlar (BT18 1783-5) ‘Doğru$_2$, iyi akıllı rehber$_2$ asillerle ve saadet bulmuşlarla buluşur.’

yolçı yėrçi: (ikileme) rehber

Her ikisi de ‘rehber’ anlamında kullanılan *yolçı* ve *yėrçi* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve bu kelimeler anlamlarını korumaktadır.

nomlataçı nomçı üze yolçu yėrçi ulug bahşı sakınçın turgurup tėmin ök bo nom erdinig ėşidmiş tıŋlamış k(e)rgek (AYAyazlı 287-291) ‘(Öğretiyi) anlatacak öğretmen (vaiz) ve rehber$_2$ büyük (dharma)

öğretmeni farkındalığını (bilincini) ortaya çıkarıp hemen bu öğreti mücevherini dinlemeli.'

YĖTİ

Orhun Abideleri

yėti: (sıf.) yedi sayısı

köl tėgin yėt(i yaşda kaltı) (KT D 30) 'Köl Tegin yedi yaşında idi.'

yėti otuz: (is./sıf.) yirmi yedi sayısı

tokuzunç ay yėti otuzka yog ertürtümüz (KT K-D) 'Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdık.'

yėti o(tuz yaşı)ma kırkız tapa süledim (BK D 26) 'Yirmi yedi yaşımda Kırgızlara doğru sefer ettim.'

yėti yėgirmi: (is./sıf.) on yedi sayısı

köl tėgin koń yılka yėti yėgirm(i)ke uçdı (KT K-D) 'Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu.'

kaŋım kagan yėti yėgirmi erin taşıkmış (KT D 11) 'Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş.'

yėtinç: (sıf.) yedinci

sü tegişinte yėtinç erig kılıçladı (KT K 5) 'Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı.'

Uygur Metinleri

yėti: (sıf.) yedi sayısı

ol aç bars y(e)me enüklep yėti kün ertmiş erti (AYGulcalı 113-4) 'O aç kaplan yavrulayalı yedi gün geçmişti.'

nizvanılıg yėti ot: (trm.) ihtiraslı yedi ateş

Yedi haberci, aracı ya da kleśa anlamına gelen terim, beş kleśaya ek olarak yanlış görüş ve nesnelere bağlanmayı da içine alır. Ayrıca yedi kir anlamında olan söz de yedi ihtirası gösterir ki burada tembellik ve cimrilik de yer alır. Bunun yanı sıra yedi duygu ya da kleśa şehvet, öfke, keder, neşe, sevme, nefret etme, arzulama olarak da sıralanmaktadır (Tokyürek 2011: 35).

nizvanılıg y(ė)ti otın örtenteçi tınl(ı)glar (AYUçar1 572-4) İhtiraslı yedi ateşi yakan canlılar ...'

raçabumi atlıg artok ėlig kan orunı yėtinç orun: (trm.) rājabhūmi adlı hükümdar yeri olan yedinci yer

Rāja terimi ‘kral, hükümdar, en iyi efendi’ anlamlarındadır (Tokyürek 2011: 301).

> *raçabumi atl(ı)g artok ėlig kan orunı yėtinç oruntakı bodis(a)t(a)vlarka yügerü üsüklerinte tamuka tüşe turur tınlıglar közünüp bodisatavnıŋ küçinte yene tamuka tüşmedin balık başlıg y(ė)m(e) bolmadın korkınçsız inç bolmışların közünür* (AYTokyürek 2779-2786) ‘Rājabhūmi adlı büyük hükümdar yeri yedinci yerdeki Bodhisattvalara üstten cehenneme düşen canlılar gözükür. Bodhisattvaların sayesinde yine cehenneme düşmeden balık başlı da olmadan korkusuz ve rahat oldukları görünür.’

yėti erdiniler: (trm.) yedi cevher

Bu yedi cevher, bir kralın başarılı olabilmesi için sahip olması gereken yedi unsuru ifade eder (Tokyürek 2011: 190).

> *anta basa öz yürektin yėti erdinilerig kezigçe ündürüp ötüŋü ol şlokların sözleyürte ayasın kögüzinte kavşurup oom sarva tatagadata ulatılarıg sözlemiş(in)te ėliglerin tegzintürü linhua mudurın kılu öz öz mudurların tüge darniların sözleyü ötüŋü ol* (BT7 $A_{669\text{-}675}$) ‘Ondan sonra kendi yüreğinden yedi cevheri muntazam olarak çıkardı. O heceleri söylediğinde elini göğsünde kavuşturdu. Oom sarva tathāgata ve diğerlerini söyledi. Hükümdarlara lâyık lotus mudra ile bunu yaptı, kendi mudralarını bağladı ve dhāranileri söyleyip yalvardı.’

yėti kınıg katıglanmak: (trm.) güçlü tahammül

‘Enerji, çaba, dayanıklı, dikkatli ve sürekli ilgisi olan, sebatkâr ya da gayretli’ anlamlarındaki terimi ifade eder (Tokyürek 2011: 265).

> *törtünç yėti kınıg katıglanmak üze bodi tėgme tuyunmak köŋülüg netegin bulurlar netegin bütürürler* (AYTokyürek 180-2) ‘Dördüncü güçlü$_2$ gayret üzerine bodhi denilen aydınlanmış gönlü nasıl bulurlar nasıl tamamlarlar?’

yėti otuz: (is.) yirmi yedi

> *törtünç ay yėti otuzka* (BT23 G_{310}) ‘Dördüncü ayın yirmi yedisine ...’

yėti şükin amrılmış atlıg teŋri burhan: (trm.) keskin sükûnetle sakinleşmiş tanrı Buddha

Sanskritçe terim olan Aksobhya, ‘Buddha sunusundan dolayı öfkeden kurtulmuş’ anlamlarında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 84).

y(ė)ti şükin amrılmış atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa (BT2 433-4) ‘Keskin sakinlik ile sakinleşmiş adlı tanrı Buddha saadetine ...’

yėti yėgirmi: (is.) on yedi

sekizinç ay yėti (y(ė)g(i)rmike) (BT23 G_{314}) ‘Sekizinci ayın on yedisine ...’

yėtinç: (sıf.) yedinci

yėtinç kün ertmekiŋe tagdın yıŋak kėŋ alkıg arguda kamugu barça anta yıgıltılar (Elmalı 2016: 408-410) ‘Yedinci günün geçmesiyle hepsi dağ tarafındaki geniş vadide toplandılar.’

yėtinç raçabumı atlıg orun: (trm.) yedinci rājabhūmi adlı yer

Rāja terimi ‘kral, hükümdar, en iyi efendi’ anlamlarındadır (Tokyürek 2011: 301).

bo tıltagın bodis(a)t(a)vlar üç asankılarıg ertürüp altı p(a)ramitlarıg toşgurup yėtinç raçabumi atl(ı)g orunka agtınıp ötrü yaŋırtı abije(k kı)lmak yogaranç ogul ėlig m(a)h(ar)anç bodis(a)t(a)v yorıgınta tururlar (AYTokyürek 1911-7) ‘Bu sebepten Bodhisattvalar üç asamkhyaları geçip altı pāramitāları tamamlarlar. Yedinci rājabhūmi adlı yere yükseldikten sonra yeniden abhişeka uygulaması Yogarāja oğul hükümdar Māharāja Bodhisattva yolundadırlar.’

YĖTMİŞ

Orhun Abideleri

yėtmiş: (sıf.) yetmiş sayısı

tėrilip yėtmiş er bolmış (KT D 12) ‘Toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.’

Uygur Metinleri

yėtmiş: (is.) yetmiş sayısı

yėtmişte ınaru yüz yėgirmi yaşka tegi küniŋe sen karımaklag suk yek sora sora sugurduŋ (MaitrTekin 12_{42-5}) ‘Yetmişinden sonra yüz yirmi yaşına kadar gece gündüz sen ihtiyarlığın ihtiras şeytanı sen eme eme kopardın.’

YIG-

Orhun Abideleri

yıg-: (f.) bir araya toplamak

keligme beglerin bodunın ėtip yıgıp (T 43) ‘Gelen beyleri (ve) halkı düzene sokup bir araya topladım.’

Uygur Metinleri

yıg-: (f.) yığmak, toplamak, dermek, biriktirmek

> *kop kamag tınlıglar üze yarlıkançuçı biligin yüz k(a)lp üç asaŋı üdte edgü kılınç yıgdıŋız* (MaitrTekin $51_{62\text{-}5}$) 'Bütün yaratıklar içi merhamet ile yüz Kalpa ve üç Asamkhyeya müddetince iyi ameller biriktirdiniz.'

evdi- yıg-: (ikileme) toplamak

Her ikisi de 'toplamak' anlamındaki *evdi-* ve *yıg-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve kelimeler anlamlarını cümle içerisinde korumaktadır.

> *bodis(a)t(a)vnıŋ kalmış süŋöklüg şarırın evdidiler yıgdılar* (AYGulcalı 521-2) 'Bodhisattva'nın geri kalmış kemiklerini topladılar$_2$.'

tėr- yıg-: (bk. tėr-)

yıg- kizle-: (ikileme) biriktirmek, saklamak

yıg- fiili ve 'gizlemek, saklamak' anlamındaki *kizle-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'biriktirmek, saklamak' manasını taşımaktadır.

> *arturup yıgguluk kizlegülük ermez* (AYAyazlı 975-6) 'Çoğaltıp yığmak gizlemek olmaz.'

yıg- kavıra-: (ikileme) toplamak

Her ikisi de 'toplamak' anlamındaki *yıg-* ve *kavıra-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

> *yıga kavı(ra) tu(tsar?) ...* (BT29 762) Toplayarak$_2$ tutsa ...'

yıg- tėr-: (bk. tėr-)

YIL

Orhun Abideleri

yıl: (is.) yıl

> *elig yıl işig küçüg bėrmiş* (KT D 8) 'Elli yıl işi gücü vermişler (hizmet etmişler).'

Uygur Metinleri

yıl: (is.) yıl

> *yılka tegmişig yıdıtmayın ayka tegmişig artatmayın* (IB 59) 'Bir yıla erişmişi korkutmayayım, bir aya erişmişi bozmayayım.'

yıl ay: (bk. ay)

yıl yaş: (bk. yaş)

YILKI

Orhun Abideleri

yılkı: (is.) hayvan sürüsü

ol yılkıg alıp igit(d)im (BK D 38) 'O hayvan sürülerini alıp besledim.'

yılkı barım: (ikileme) sürü, mal mülk

yılkı kelimesi ve 'varlık, servet' manasındaki *barım* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'sürü, mal mülk' manasını taşımaktadır.

yılk(ısın barımın anta altım) (BK D 39) 'Hayvan sürülerini, varlıklarını orada ele geçirdim.'

Uygur Metinleri

1. yılkı: (is.) at, at sürüsü

agılıŋta yılkıŋ bolzun özüŋ uzun bolzun (IB 47) 'Ağılında atların olsun, ömrün uzun olsun.'

2. yılkı: (is.) hayvan

altun kümüş koyn yılkı ı tarıg aş içgü ton kedim üze küsüşlerig kanturu tegingey m(e)n (AYÇetin2 628-631) 'Altın gümüş, türlü hayvanlar$_2$, mahsül$_2$ yiyecek içecek (ve) giysi$_2$ ile ilgili dileklerini yerine getireceğim.'

yavız yılkı: (trm.) kötü hayvan

Terim 'hayvan hayat şeklinde olma, bir hayvan olarak yeniden doğma, genel olarak hayvanlar' şeklinde tanımlanmaktadır (Tokyürek 2011: 380).

alkançsız yavız yılkıta tugguluk (bėş törlüg) irüleri b(e)lgü(leri) b(e)lgürdi (BT13 49$_5$) 'Övülmeyen kötü hayvan hayat şeklinde doğacak beş türlü belirtilerdir$_2$.'

yılkı ajunı: (trm.) hayvan hayat şekli

bk. yavız yılkı

üküş törlüg ugrın ėyin ögirmiş ulatı eŋ mıntın yılkı ajunıntakı irinç y(a)rlıg tınl(ı)glarka meŋ saçmak aş bėrmekde ulatı tıltaglartın turmış kayu neçe buyan edgü kılınçlarım (bar) erser (AYÖlmez 169$_{7-12}$) 'Pek çok sebepten dolayı sevinmişim ve önceden hayvan hayat şeklindeki sefil$_2$ canlılara yem saçmak, yemek vermek ve bunlar gibi yaptığım nice sevaplarım var ise ...'

yılkı ajuntakı açıg tarka emgekler

yılkı ajunıntakı emgek: (trm.) hayvan hayat şeklindeki ızdırap

Terim, altı hayat şeklinden ya da üç kötü hayat şeklinden biridir. Budizmde hayvan dünyasında doğmak büyük bir ızdırap verir. Canlının önceki kötü karmasından dolayı bu hayat şeklinde yeniden dünyaya gelmesini ve burada ızdırap çekmesini ifade eder (Tokyürek 2011: 21).

> *ol buyanıŋnıŋ küçinte s(e)n ölürmişçe tınl(ı)glarıg yılkı ajunıntakı emgektin ozzun kurtulzunlar* (BT18 S_{314-7}) 'O iyiliğin sayesinde sen öldürmüş olduğun canların (yüzünden çekeceğin) hayvan hayat şeklindeki ızdıraptan kurtulsunlar$_2$.'

yılkı ajunınta tugguluk ötekke emgek: (trm.) hayvan hayat şeklinde doğacak ızdırap

bk. yılkı ajunıntakı emgek

> *(biz) kamagun ėkileyü yene yıl(kı ajunınta) tugguluk ötekke emgek(ke teger) biz* (BT18 $S_{118-120}$) 'Biz hepimiz tekrar yine hayvan hayat şeklinde doğacak karşılığa, ızdıraba ulaşırız.'

yılkı kėyik: (ikileme) hayvan

yılkı sözcüğü ve 'geyik; yaban hayvanı' manalarında kullanılan *kėyik* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'hayvan' anlamını ifade etmektedir.

> *kėrtü nomug t(e)ŋrig bilmetin kėyik teg yılkı teg yorıyur* (BT5 558-560) 'Gerçek öğreti tanrısını bilmeden hayvan$_2$ gibi yürüyor.'

yılkı yolı: (trm.) hayvan yolu

bk. yavız yılkı

> *alku kamag yılkı yolıntakı tört tugumlug tınl(ı)glar üçün* (BT2 775-7) 'Bütün$_2$ hayvan yolundaki dört doğumlu canlılar için ...'

yılkılar: (trm.) hayvanlar

bk. yavız yılkı

> *biz kamagun yılkılarnıŋ öŋre yalaŋuk ajunlartakı ayıg kılınç(lar kü)çinde bo ugurta yılkı ajun(ın)ta tugdumuz erti* (BT18 S_{106-9}) 'Biz hepimiz hayvanların önce insan hayat şeklindeki kötü davranışları yüzünden bu sebeple hayvan hayat şeklinde doğmuştuk.'

YILPAGUT

Orhun Abideleri

yılpagut: (is.) kahramanlar

anta toŋra yılpagutı bir uguşug toŋa tėgin yog(ınta) egire tokıdım (BK D 31) ‘Orada Tongralardan bir kahraman grubunu Tonga Tegin’in cenaze töreninde yok ettim.’

YILSIG

Orhun Abideleri

yılsıg: (sıf.) refah içinde (olan)

neŋ yılsıg bodunka olormadım (KT D 26) ‘Refah içerisindeki bir halka kağan olmadım.’

YIMŞAK

Orhun Abideleri

yımşak < yımış+a-k: (sıf.) yumuşak

süçig sawıŋa yımşak agısıŋa arturup üküş türük bodun öltüg (BK K 4) ‘Tatlı sözüne, yumuşak ipeklilerine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldü.’

Uygur Metinleri

1.yumşak < yumuş+a-k: (sıf.) hafif, hoş, latif, yumuşak

yumşak y(ėl)ler yėltirer tüz kezigçe üdinçe (AYÇetin2 1648-1650) ‘Yumuşak rüzgarlar eser zamanına uygun olarak.’

yaglıg yumşak: (ikileme) nazik, hoş

‘Yağlı’ anlamına gelen *yaglıg* kelimesi ve *yumşak* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘nazik, hoş’ anlamını taşımaktadır.

tüg tümen igliglerke tegip edgü yaglıg yumşak savın ütlep eriglep (AYUçar2 724-6) ‘Milyonlarca$_2$ (sayısız) hastalıklıya ulaşıp hoş ve nazik$_2$ sözlerle (onları) teselli etti$_2$.’

yalgan yumşak: (ikileme) yalan, kandırıcı

‘Yalan’ anlamındaki *yalgan* kelimesi ile birlikte *yumşak* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yalan, kandırıcı’ manasını almaktadır.

ötrü (hariçandrė tėgin ya)lgan yumşak savın ... (Elmalı 2016: 2204-5) ‘Sonra (prens Hariścandra) kandırıcı, yalan sözlerle ...’

yılıg yumşak: (ikileme) sıcak, yumuşak

‘Sıcak, ılık’ anlamındaki *yılıg* sözcüğü ile birlikte *yumşak* kelimesi kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘sıcak, yumuşak’ anlamını ifade etmektedir.

kayuları yeme yılı(g) yumşak köŋüllüg tevsiz kürsüz kılınçlıg erserler (MaitrTekin 71_{25-7}) 'Bazıları da sıcak, yumuşak kalpli, hilesiz, ameller işleseler ...'

yılın yumşak oglagu: (ikileme) nazik

'Sıcak, ılık' manasındaki *yılın* sözcüğü, *yumşak* kelimesi ve 'asil, nazik, yumuşak, zarif' anlamlarında kullanılan *oglagu* sözcüğü birlikte kullanıldıklarında ikileme oluşturmakta ve 'nazik' manasını taşımaktadır.

t(e)ŋri burhan yılın yumşak ogl(agu ė)ligin iglig toyunug ar(ıtı) (Elmalı 2016: 2724-5) 'Tanrı Buddha nazik elleriyle hasta râhibi yıkadı.'

yılınçga yumşak: (ikileme) ılık, yumuşak

'Ilık' anlamındaki *yılınçga* kelimesi ve *yumşak* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'ılık, yumuşak' anlamında bulunmaktadır.

yılınçga yumşak ayaların kavşurup ince tėp ötünürler (MaitrTekin 51_{60-2}) 'Ilık, yumuşak ayalarını kavuştururlar ve hürmetle şöyle derler.'

yumşak oglagu: (ikileme) yumuşak

yumşak sözcüğü, 'asil, nazik, yumuşak, zarif' manasındaki *oglagu* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yumuşak' anlamını ifade etmektedir.

yumşak oglagu adakın akuru akuru maŋın yorıyur (BT37 9099-9100) 'Yumuşak$_2$ ayağı ile yavaş adımlarla yürüyor.'

yumşak yılın: (ikileme) yumuşak, sıcak

yumşak kelimesi, 'sıcak, ılık' anlamını ifade eden *yılın* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'yumuşak, sıcak' manasını taşımaktadır.

bolar (ok öŋre yumşak) yılın koolları(n sever taplar amrakların) kuçmazlar mu erti (Elmalı 2016: 2096-8) 'Bunlar (önceden yumuşak) sıcak kollarıyla (sevip, arzular; sevgililerini) kucaklamazlar mıydı?'

yumşak yımırga: (ikileme) yumuşak, narin

yumşak sözcüğü ile 'yumuşak' anlamındaki *yımırga* kelimesi birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yumuşak, narin' anlamına gelmektedir.

anın amtı k(ė)ŋ yėtiz yuka yėtiz yumşak yımırga kkirsiz münsüz arıg süzük yipün linhua yapırgakı teg oŋaru evrilmiş (AYÇetin2 16-20) 'O

nedenle şimdi geniş, ince, yumşak$_2$, kusursuz$_2$, saf mor nilüfer yaprağı gibi sağa kıvrılmış ...'

2. yumşak < yumuş+a-k: (is.) yiyecek, yumuşak yiyecek

yėti enükleri avıp meŋ yumşak tilegü ok teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yėgeli kılınur (AYGulcalı 121-5) 'Yedi yavrusu (onu) kuşatıp, yiyecek$_2$ isteyip de bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp, yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.'

meŋ yumşak: (ikileme) yiyecek

Her ikisi de 'yiyecek' anlamında kullanılan *meŋ* ve *yumşak* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

yėti enükleri avıp meŋ yumşak tilegü ok teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yėgeli kılınur (AYGulcalı 121-5) 'Yedi yavrusu (onu) kuşatıp, yiyecek$_2$ isteyip de bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp, yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.'

YIPAR

Orhun Abideleri

yıpar: (is.) tütsü

yog yıparıg kelürüp tike bėrti (BK G 11) 'Cenaze tütsüleri getirip dikiverdiler.'

Uygur Metinleri

yıpar: (is.) koku, güzel koku, misk, buhur

yıpar y(a)ruklug atl(ı)g t(e)ŋri burhan atl(ı)g t(e)ŋri burhan kutıŋa yükünür biz (BT25 3180-2) 'Güzel kokulu (ve) ışıltılı adlı tanrı Buddha adlı tanrı Buddha kutuna secde ederiz.'

yıd yıpar: (trm.) koku

Terim, 'güzel koku, tütsü, buhur, koklama duyusu' anlamlarında kullanılır. Altı duyudan biridir. Erdem ve fedakârlığı gayrete getiren Buddha'nın mesajlarından biridir. Ayrıca arzuyu da tetikleyerek canlıyı yanlışa sevk eder (Tokyürek 2011: 346).

antada basa yıdın yıparın huan yavışgun burhanlarka tapıg udug kılzun (AYÇetin2 599-601) ‘Sonra güzel kokularla$_2$ türlü çiçeklerle$_2$ Buddhalara ibadet etsin.’

yıd yıpar: (ikileme) koku

Her ikisi de ‘koku’ anlamında kullanılan *yıd* ve *yıpar* sözcükleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamını korumaktadır.

kök kalıktın t(e)ıŋridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı (AYGulcalı 287-9) ‘Gökyüzünden ilahî misk kokulu$_2$ çiçekler$_2$ yağdı$_2$.’

YIRDINTA

Orhun Abideleri

yırdınta < yır+dın+ta: (is.) kuzeyde

ben yırdınt(a) yan tegeyin (T 11) ‘Ben kuzey taraftan saldırayım.’

YIRGARU

Orhun Abideleri

yırgaru < yır+garu: (is.) kuzeye, kuzeyden

yırgaru yėr bayırku yėriŋe tegi süledim (KT G 4) ‘Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim.’

YIRYA

Orhun Abideleri

yırya < yır+ya: (is.) kuzeye, kuzeyden

yırya baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş (KT D 14) ‘Kuzeyde Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış.’

YIŞ

Orhun Abideleri

yış: (is.) (ormanlı) dağ

kögmen yışıg ewirü keltimiz (T 28) ‘Kögmen (ormanlı) Dağları’nı dolanarak geldi.’

Uygur Metinleri

yiş: (is.) çayır, mera

özlük at öŋ yėrde arıp oŋup turu kalmış teŋri küçiŋe tag üze yol sub körüpen yiş üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan sub içipen yaş yėpen ölimde ozmiş tėr (IB 17) ‘(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış. (Sonra) tanrının inayeti ile dağ

üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş. Su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der.'

YİÇE

Orhun Abideleri

yiçe: (zrf.) tekrar, yeniden

türk bodunug yiçe ėtdi (yiçe) igit(d)i (KT D 16) 'Türk halkını yeniden düzenledi, yeniden besledi.'

Uygur Metinleri

yiç: (zrf.) tekrar, sürekli

kayu kişiniŋ kiri arımadın yiç aksar (Arat 1930: 66-7) 'Herhangi bir kişinin kiri temizlenmeden tekrar, sürekli aksa'

YİNÇGE

Orhun Abideleri

yinçge: (zrf.) ince

yinçge erklig üzgeli uçuz (ermiş) (T 13) 'İnce olanı koparmak kolaymış.'

Uygur Metinleri

inçke ~ yinçge ~ yinçke: (sıf./zrf.) ince, zarif, derin, hoş

bėş törlüg tüzülmiş yinçge oyunlar üni ėşidilti (AYUçar1 876-7) 'Beş türlü bestelenmiş hoş şarkılar sesi işitildi.'

bėlleri hormuzta t(e)ŋriniŋ v(a)çırı teg yinçge bolur (Elmalı 2016: 1625-7) 'Belleri tanrı Indra'nın şimşeği gibi ince olur.'

yinçge uvşak: (ikileme) ince, ufak

yinçge kelimesi, 'ufak' manasındaki *uvşak* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'ince, ufak' anlamını taşımaktadır.

kadag sözlü(g) yinçge uvşak kurt koŋuzug ölürüp teŋri burhan(ıg) tepmiş izinte kemişür erdi (MaitrTekin 58_{2-4}) 'Haksız konuşan, ince ufak kurtları öldürüp, tanrı Buddha'nın geçtiği yola (iz) atar idi.'

yogun yinçge: (ikileme) çirkin (ve) zarif

'Kalın; şişkin, kaba; büyük; sert' anlamlarına gelen *yogun* kelimesi, *yinçge* sözcüğü ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'çirkin (ve) zarif' manasını taşımaktadır.

anın tüşleri y(e)me yogun yinçge bolup antag (y(e)me) yeg (BT25 518-9) 'Onun tüşleri de çirkin (ve) zarif olup orada da tektir.'

YİT-

yit-: (f.) yitmek, kaybetmek

inim köl tėgin birle ėki şad birle ölü yitü kazgantım (KT D 27) 'Kardeşim Köl Tegin ile (ve) iki şad ile öle yite elde ettim.'

öl- yit-: (ikileme) ölmek, yitmek

'Ölmek' anlamındaki *öl-* fiili ve *yit-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'ölmek, yitmek' manasını taşımaktadır.

inim köl tėgin birle ėki şad birle ölü yitü kazgantım (KT D 27) 'Kardeşim Köl Tegin ile (ve) iki şad ile öle yite elde ettim.'

Uygur Metinleri

yit-: (f.) yitmek, kaybolmak

yaşagulukı yitmiş üçün yala kodgu savlarıg keŋşeşü ince tėp sözleştiler (BT3 179-181) 'Yaşamı bittiği için iftira$_2$ sözleri söyleyerek şöyle diyip anlattılar.'

yit- yokad-: (ikileme) yok olmak, ölmek

yit- fiili ile 'yok etmek, yok olmak; ölmek' manalarına gelen *yokad-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yok olmak, ölmek' anlamını ifade etmektedir.

yitip yokadıp nomlugug rasayan tatıgıg bulup (BT2 759-760) 'Yok olup ölüp konunu Rasāyaṃ iksirini bulup'

YİTÜR-

Orhun Abideleri

yitür- < yit-ür-: (f.) yitirmek, kaybetmek

kaganladok kaganın yitürü ıdmış (KT D 7) 'Kağan yaptığı kağanını kaybetmiş.'

Uygur Metinleri

yitür- < yit-ür-: (f.) yitirmek, kaybetmek

muŋ ay muŋ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın (AYGulcalı 424-6) 'Ey keder ey keder, kabetmişim ben samimi/candan (ve) sevgili$_2$ yavrumu.'

YOG

Orhun Abideleri

yog: (is.) cenaze töreni

tokuzunç ay yėti otuzka yog ertürtümüz (KT K-D) ‘Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdık.’

YOGÇI

Orhun Abideleri

yogçı < yog+çı: (is.) yasçı

yogçı sıgıtçı öŋre kün tugsıkda bök(k)üli çöl(l)üg ėl (t)awgaç töpöt par purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtań tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış (BK D 5) ‘Yasçı (ve) ağıtçılar, doğuda gün doğusunda Bökküli bozkırı yurdu (Kore) halkı, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı bu kadar halk gelerek ağıt yakmış.’

yogçı sıgıtçı: (ikileme) yasçı (ve) ağıtçı

yogçı kelimesi ile birlikte ‘ağıtçı’ manasındaki *sıgıtçı* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yasçı (ve) ağıtçı’ manasını taşımaktadır.

yogçı sıgıtçı kıtań tatawı bodun başlayu udar seŋün kelti (KT K 11-2) ‘Matem için gelenler (ve) ağıtçılardan Kitan (ve) Tatavı halkı temsilen General Udar geldi.’

YOGLA-

Orhun Abideleri

yogla- < yog+la-: (f.) cenaze töreni yapmak, yas tutmak

bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış (KT D 4) ‘Bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.’

sıgta- yokla-: (bk. sıgta-)

YOGLAT-

Orhun Abideleri

yoglat- < yog+la-t-: (f.) cenaze töreni yaptırmak

katun yok bolmış erti anı yoglatayın tėdi (T 31) ‘Hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım, dedi.’

YOGUN

Orhun Abideleri

yogun < yog-un: (zrf.) kalın

yogun bolsar üzgülük alp ermiş (T 14) ‘Yoğun (kalın) olursa kopması zormuş.’

Uygur Metinleri

1. yogun < yog-un: (sıf.) kaba, kalın, yoğun

uzun yogun temirlig limlarıg üze kemişip kamış teg yançarlar (Elmalı 2016: 690-1) 'Uzun ve kalın demir kirişleri, yukarıdan (onların) üzerine fırlatıp (onları) kamış gibi ezerler.'

yogun eyrig: (ikileme) kaba

yogun kelimesi ve 'kabaca' manasını ifade eden *eyrig* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'kaba' anlamını taşımaktadır.

yogun eyrig savlar (üz)e (BT25 308-9) 'Kaba$_2$ sözler üzerine ...'

yogun yinçge: (bk. yinçge)

2. yogun < yog-un: (sıf.) büyük

yogun b(e)lgülerig yügerü kılmakta yaŋıltaçı biligsiz bilig bolar ėkegü altınç oronka tėgürgeli ıdmazlar (AYTokyürek 2935-8) 'Büyük işaretleri halen yapmada yanılacak bilgisizlik$_2$ (de yani) bunların ikisi altıncı yere ulaştırmaz.'

eyrig yogun: (ikileme) büyük

'Kabaca' anlamındaki *eyrig* kelimesi ve *yogun* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'büyük' anlamını ifade etmektedir.

eyrig yogun (ka)lvag yėp (BT25 592-3) 'Büyük$_2$ meyveyi yiyerek ...'

YOGUR-

Orhun Abideleri

yogur- < yog-ur-: (f.) bata çıka yürümek, (bir yerden) aşırmak? Kelime Erhan Aydın tarafından *yogur-* şeklinde transkribe edilip, 'bata çıka yürümek, (bir yerden) aşırmak?' anlamı verilmiştir (Aydın 2015: 199). Mehmet Ölmez tarafından *yugur-* şeklinde transkribe edilen kelimenin anlamı 'geçirtmek, aşırtmak' olarak verilmiştir (Ölmez 2015: 367). Talat Tekin tarafından da *yoğur-* şeklinde transkribe edilen kelime 'geçmek (ırmak vb.)' olarak anlamlandırılmıştır (Tekin 1998: 115). Muharrem Ergin bu kelimeyi *yogur-* şeklinde transkribe etmiş ve 'yoğurmak, çiğnemek, aykırı gitmek, çapraz gitmek' anlamını vermiştir (Ergin 2012: 124). Árpád Berta da kelimeyi *yogur-* şeklinde transkribe etmiş ve kelimeye 'geçirmek' anlamını vermiştir (Berta 2010: 330)

kök öŋüg yoguru ötüken yışgaru uduztum (T 15) 'Kök Öng (Ongi) Irmağı'nı (bata çıka) aşıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları'na doğru sevk ettim.'

Uygur Metinleri

1. yogur- < yog-ur-: (f.) üzerinden geçmek, aşmak

amarıları y(e)me uzun öŋ körtükde yogururlar (BT37 2080-1) 'Bazıları da uzun bir çölden geçerler.'

2. yogur- < yog-ur-: (f.) yoğurmak

amrak ataçıma yüz törlüg tatıgların yogurmış edgü tutmaç öŋik(i)ye kelüryük m(e)n (BT37 10093-6) 'Sevgili babacığıma yüz türlü lezzetleri yoğurup iyi, çok özel erişte getireceğim.'

YOK

Orhun Abideleri

yok < yo-k: (is.) yok, mevcut değil

tėnsi oglı aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş (T 47) 'Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş.'

Uygur Metinleri

yok < yo-k: (is.) yok, yokluk, var olmayan

meniŋ idi korkınçım ayınçım yok (AYGulcalı 104) 'Benim hiç korkum$_2$ yok.'

bar yok: (bk. bar)

yok: (trm.) yok

Terim, 'boş, boşluk, var olmayan' anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca 'jié ruò duō' 'śūnyatā' terimi de 'boşluk, var olmayan, madde olmayan ya da ruhsal, gerçek olmayan, bütün varlığın doğasındaki yalan ya da aldanış, varlığı gerçek görmeme' gibi anlamlar ifade etmektedir (Tokyürek 2011: 434).

kim bolgay bar boltaçı y(e)me kim bolgay yok boltaçı (BT1 B_{162-3}) 'Kim var olacak ve kim yok olacak?'

yok bar: (trm.) yok ve var

'Var olmamayı ve var olmayı' ifade eden terim, 'varlık yoktur, her şey yoktur' anlamında kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 289).

yok bar üçün bar y(e)me bar bolur (BT29 106) 'Yok (ve) var (olduğu) için var yine mevcut olur.'

yok bar: (ikileme) yok (ve) var

yok sözcüğü ve 'var, mevcut' manasındaki *bar* kelimesi bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'yok (ve) var' ikilemesini oluşturmaktadır.

yok bar üçün bar y(e)me bar bolur (BT29 106) ‘Yok (ve) var (olduğu) için var yine mevcut olur.’

yok çıgay: (bk. çıgay)

yok kurug: (trm.) yokluk, boşluk

bk. yok

yok kurug emgek tözlüg adalıg turur (MaitrTekin 1_{3-4}) ‘Yokluğun menşei ızdıraptır.’

yok kurug: (ikileme) boş, kuru

yok sözcüğü, ‘kuru, asılsız, boş’ manasındaki *kurug* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘boş, kuru’ anlamını ifade etmektedir.

yok kurug yala urup mün kadar sözledim erser (AYÖlmez 135_{6-7}) ‘Boş, kuru iftira atıp suç(ları) kabahat(leri) (olduğunu) söyledim ise ...’

yok kurug nom tözin: (trm.) yokluk kanun esası

Terim, ‘śūnya prensibi ya da öğretisi, benlik ve olayların düşsel olması’ anlamındadır (Tokyürek 2011: 436).

bo montag tütrüm terің yörüglüg yok kurug nom tözin èşidü teginip (AYUçar1 628-9) ‘Bu böyle derin yorumlu yokluk kanununu işitip ...’

yok kurug sakınç: (trm.) boş düşünce

bk. yok kurug nom tözin

yok kurug sakınçın burhanl(ar) uluşınta kirip tınl(ı)glarka asıg tusu kılu umaz (BT20 119-121) ‘Boşluk$_2$ düşüncesi Buddhalar ülkesine girip canlılara fayda$_2$ sağlamaz.’

yok kurug töz: (trm.) yokluk töz

bk. yok

terіŋde (terіŋ yo)k kurug tözin çınınça (kèrtüsinçe) bilip ukup yanala (y(e)me si)ziksiz yaŋılmaksız erdi (BT18 125-8) ‘Derinden daha derin boşluk$_2$ esasını doğruca bilip, anlayıp yeniden şüphesiz ve yanılmayandır.’

yok kurug tözlüg: (trm.) boşluk esası

bk. yok

kaltı bilge bilig kün t(e)ŋri yok kurug tözlüg kök kalıgta tugsar b(e)lgürser ançulayu kelmişniŋ arıg yèri anta timin yaruyur közünür

(BT1A2$_{27-29}$) ‘Eğer bilgili$_2$ gün tanrı boşluk$_2$ esaslı gökyüzünde$_2$ doğsa, ortaya çıksa öylesine gelmişin temiz yeri hemen aydınlanır.’

yok tözlüg nomlarta bar tözlüg nom: (trm.) yok esaslı kanunlardan var esaslı kanun Terim, ‘düşsel ve gerçek, yokluk ve varlık, soyut ve somut, olumsuz ve olumlu’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Tokyürek 2011: 435).

bo tėtir yok tözlüg nomlarta bar tözlüg nom bütmeki (AYÖlmez 146$_{19-20}$) ‘Budur boş esaslı öğretilerde (Dharma) var esaslı öğreti(nin) (Dharma) bitmesi.’

yok yodun: (ikileme) yok

yok kelimesi ile birlikte ‘tükenmiş, yok’ manasındaki *yodun* sözcüğü kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘yok’ anlamını ifade etmektedir.

sizler yėtinç uguşuŋuzları birle yok yodun kılur m(e)n (Elmalı 2016: 1195-6) ‘Yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırırım.’

YOKAD-

Orhun Abideleri

yokad- < yo-k+ad-: (f.) yok etmek

yokadu barır ermiş (KT D 10) ‘(Türk halkı) yok olmaya doğru gidiyormuş.’

Uygur Metinleri

yokad- < yo-k+ad-: (f.) yok olmak, ortadan kalkmak

ol ėliglerniŋ hanlarnıŋ ig agrıg ada tudaları bar erser barça yokadıp ėnçgülüg eseŋülüg bolgaylar (AYAyazlı 143-6) ‘O hükümdarların$_2$ hastalıkları$_2$ sıkıntıları$_2$ var ise hepsi yok olup huzurlu$_2$ olacaklar.’

alk- yokad-: (bk. alk)

alkın- yokad-: (bk. alkın-)

arta- yokad-: (ikileme) mahvolup yok olmak

‘Bozulmak, çürümek, mahvolmak’ anlamında kullanılan *arta-* fiili ve *yokad-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘mahvolup yok olmak’ anlamında cümle içerisinde bulunmaktadır.

(a)rtamaz yoka(dmaz) üdi ugr(ı) boltokta utlı bėrür (BT29 56-7) ‘Mahvolup yok olmaz zamanı$_2$ olduğunda sonuç verir.’

buzul- yokad-: (ikileme) bozulup yok olmak

‘Mahvedilmek, yıkılmak, bozulmak’ anlamındaki *buzul-* fiili ve *yokad-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘bozulup yok olmak’ anlamını taşımaktadır.

> *ötrü timin buzulur yokadur* (BT1 $A2_{32}$) ‘Daha sonra hemen bozulup yok olur.’

öç- yokad-: (ikileme) ortadan kalkmak

‘Sönmek, gitmek, ortadan kalkmak’ manasını ifade eden *öç-* fiili ve *yokad-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘ortadan kalkmak’ manasını taşımaktadır.

> *ėki törlüg şiraviklar uzun turkaru öçer yokad(u)r* (BT29 519) ‘İki türlü śrāvaka daima ortadan kalkar.’

yit- yokad-: (bk. yit-)

yitlin- yokad-: (ikileme) yok olmak

‘Yok olmak, kaybolmak’ anlamındaki *yitlin-* fiili ile *yokad-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yok olmak’ anlamını ifade etmektedir.

> *bo nom erdini neçeke tegi yėrtinçüte bar erser ançaka tegi üzeliksiz ıdok nomlug erdiniler y(e)me yitlinmegey yokadmagay* (AYUçar1 1231-5) ‘Ne zamana değin yeryüzünde dharmā hazinesi var olsa, o zamana değin en üstün kutsal dharmālı hazineler de yok olmayacak$_2$.’

yokad- arta-: (ikileme) yok olup mahvolmak

yokad- fiili, ‘bozulmak, çürümek, mahvolmak’ manasında kullanılan *arta-* fiili ile bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘yok olup mahvolmak’ anlamını taşımaktadır.

> *olar nomı y(e)me yene yokatmaz artamaz* (BT18 1203-4) ‘Onların öğretisi yine de yok olup mahvolmaz.’

YOL

Orhun Abideleri

yol: (is.) yol

> *kögmen yolı bir ermiş tumış* (T 23) ‘Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış.’

Uygur Metinleri

1. yol: (is.) yol

> *er süke barmış yolta atı armış* (IB 35) ‘(Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş.’

altı yol: (bk. altı)

aryamarg tözün yol: (trm.) ārya-mārga asil yol

Sekiz gerçek ya da doğru yol, Arhat'ı Nirvāṇa'ya ulaştıran sekiz asil yol olarak tanımlanan terim, ızdırabı durdurma yolları olarak da ifade edilir. Canlının özgürlüğe ulaşmasını sağlayan yol olarak da tanımlanan terim, Budizmin temel öğretilerinden biridir. Yol gerçeği açgözlülük, nefret ve aldatma gibi duyguların kökünü kurutup yok etmeyi amaçlar. Sekiz asil yol Buddha'nın dört asil gerçeğinin dördüncüsüdür. Sekiz asil yolun ilk unsuru dört asil gerçeği anlamaktır (Tokyürek 2011: 41).

> *aryamarglıg ulug yolça yorıyur abavapur atlıg nırvanlıg balıkka kirgüke ayı baştınkı yėti kırk köŋül öritgeyler* (BT3 444-8) 'Ārya-mārgalı$_2$ yola göre yürür, Abhāvapurā adlı Nirvāṇa şehrine girerek otuz yedi gönül yükseltir.'

bir kölüŋü yol: (trm.) bir taşıt, öğreti, yol

'Bir taşıt, mükemmel taşıt' anlamında kullanılan terim için 'Buddha-yāna' ifadesi de kullanılır. Terim, Buddha'nın muhteşem kanununu kapsayan Mahāyāna öğretisini işaret eder. Mahāyānistler parinirvāṇa kıyısını tek ve muhteşem yol olarak ifade ederler (Tokyürek 2011: 446-7) .

> *olar bir teg yumgıgun bir kölüŋü yolka barzunlar* (BT2 1289-1291) 'Onlar bir gibi tamamıyla bir taşıt, öğreti yoluna varsınlar.'

burhan yolı: (trm.) Buddha yolu

'Aydınlanma, aydınlanmış kişi' anlamında olan terim, Budizmde aydınlanmaya girmiş, uyanmış kişi için kullanılır. Terim, 'bütün her şeyin realitesini kavrayan, sonsuz ve mükemmel gerçeği anlayıp aydınlanan kişi' olarak tanımlanır. Buddha genel olarak 'uyanmış' ya da 'aydınlanmış' olarak ifade edilir. Elbette bu uyanış ya da aydınlanma dinsel uyanıştır (Tokyürek 2011: 423).

> *yėr suvda burhanlar yolıŋa kirgüsi bar erser bodis(a)t(a)vlar y(e)me ol ol yėr suvda kirürler* (BT20 98-101) 'Yeryüzünde Buddha yoluna kiresi var ise Bodhisattvalar da o dünyaya girerler.'

çın kėrtü yörüg yol: (trm.) doğru yol

bk. aryamarg tözün yol

> *on törlüg nomlar ol kamag kėrtüdin kelmiş köni tüz tuyuglılarnıŋ çın kėrtü yörüg yolı üze y(a)rlıkamış* (BT18 1269-1271) 'On türlü dharmā, o bütün doğrudan gelmiş (ve) gerçeği kavramışların doğru yürüyüşlü yolu üzerine hükmetmiş.'

darşanmarg tėgme körmek yol: (trm.) arśana-mārga denilen görme yolu

Skr. darśana, ‘görme, anlayış, yargılayan, görüş, fikir, düşünme, muhakeme, ayırt etme, doğruyu seçme’ gibi anlamlarda kullanılır (Tokyürek 2011: 258).

> *darşanmarg tėgme körmek yoldakı bėş y(ė)girmi kşanıg bütürgeyler* (BT3 454-5) ‘Darśana-mārga denilen görme yolundaki on beş ksanayı tamamlayacaklar.’

edgü yol: (bk. edgü)

kaçıg yol: (trm.) duyu yolu

Terim duyu organlarını ifade eder. Bu duyu organları toplam yirmi ikidir (Tokyürek 2011: 348).

> *y(e)me kaçıg yol atkaŋu törü bilig köŋül bo üç ötgürü börtmek bolur* (MaitrTekin $41_{57\text{-}9}$) ‘Yine organlardan, duyulardan ve bilinçten dolayı temas olur.’

kėrtüdin kelmiş köni tüz tuyuglılarnıŋ çın kėrtü yörüg yolı: (trm.) doğrudan gelmiş, gerçeği kavramışların gerçek yolu

Terim ‘Buddha yolu, Buddha’nın rehberliği, bodhi, aydınlanma, yol, yöntem, ahlâkî prensip, öğreti, her şeyin kaynağı’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ayrıca ‘yol’ terimi nirvāṇa ya da sükûnet anlamlarını da içerir (Tokyürek 2011: 203).

> *ol kamag kėrtüdin kelmiş köni tüz tuyuglılarnıŋ çın kėrtü yörüg yolı üze y(a)rlıkamış* (BT18 1269-1271) ‘O bütün doğrudan gelmiş, doğru ve tam kavramışların gerçek_2 yolu üzerine hükmetmiş.’

köni yol: (trm.) doğru yol

Terim, ‘doğru ya da gerçeğin yolu, gerçek’ anlamında kullanılmaktadır. Müritlerin durumlarına karşılık muhteşem doğru okulu ifade eder (Tokyürek 2011: 237).

> *tözinçe tılaŋurmak üze muŋadınçıg iş ködügke tegip ıdok tözde köni yolta ornaşu tegiŋeyler t(e)ŋrim tėp yarlıkadı* (AYÇetin1 72-5) ‘Esasınca konuşması üzerine ilginç güce ulaşıp kutsal esasta doğru yola ulaşacaklar tanrım, diye hükmetti.’

nom tözlüg yol oruk: (trm.) dharmā esaslı yol

Terim, ‘Buddha gerçeğine girme durumu’ olarak anlamlandırılır (Tokyürek 2011: 210).

> *kėrtü nom tözlüg yolug orukug y(a)rutu yaltrıtu y(a)rlıkazunlar* (AYÖlmez $160_{2\text{-}3}$) ‘Gerçek dharmā esaslı yolu_2 aydınlatsınlar$_2$.’

ortun yol: (trm.) orta yol

En uç noktaya geçme yolu ya da her şeyin doğru doğasını gösteren orta yol olarak tanımlanan terim, ikiliği yani dualiteyi ifade eder (Tokyürek 2011: 44).

> *yavalturmaklı turmaklı ėkigüke sėzik ayıtu ötünti bo ėki törlüg nomlar ansar ortun yol tözlüg sakınçıg üç kölüŋü nomlarta kėŋ ulugıŋa okşayur* (BT1 B32-6) 'Sakinleştirme ve durmanın ikisini şüphe (ile) söyledi, bu iki türlü kanunu zikretse orta yol esaslı düşünce ile üç taşıt kanunlarına büyük ölçüde benzerler.'

ozguluk kutrulguluk yolug: (trm.) kurtulma yolu

bk. aryamarg tözün yol

> *inçip emgekdin ozguluk kutrulguluk yolug yıŋakıg y(e)me tapmazlar* (AYUçar1 1028-1030) 'Şöyle ki ızdıraptan kurtulacak$_2$ yolu, tarafı da kazanmazlar.'

tözün yol: (trm.) asil yol

bk. aryamarg tözün yol

> *t(e)ŋri yėrinteki ulatı yal(a)ŋuk ajunıntakılarnıŋ tözün yol birle* (BT2 1320-2) 'Tanrı yolundaki ve insan hayat şeklindeki asil yol ile ...'

yol oruk: (bk. oruk)

yol yıŋak: (ikileme) yol, yön

yol kelimesi ve 'yön, taraf' manasını ifade eden *yıŋak* sözcüğü birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yol, yön' anlamını taşımaktadır.

> *barguluk yol yıŋak y(e)me arı(tı) (bulmaz) m(e)n* (BT37 9345-6) 'Varılacak yol, yönü de temizleyerek bulamam.'

üç yavlak yol: (bk. üç)

üç yol: (trm. üç)

2. yol: (is.) yöntem, metod, tarz, biçim

> *çınju tėgme ertükteg tözüg ukdaçı kayu akıgsız bilge bilig erser ol erür körmek yol* (AYTokyürek 1285-8) 'Chên-ju denilen öylesine esası (tathagatāyı) anlayacak hangi akmayan bilgi$_2$ ise görme yolu odur.'

YOLAGÇI

Orhun Abideleri

yolagçı < yol+a-g+çı: (is.) öncü birlik

> *çorakka tegip yolagça* (BK G-D) 'Çorak topraklara varınca öncü birlikleri'

Uygur Metinleri

yolçı < yol+çı: (is.) rehber, kılavuz

yol yaŋılmış tınl(ı)glarnıŋ (yolçısı bo)lup üküş üküş (buyan) kıltaçı (BT37 11210-1) 'Yolunu şaşırmış canlıların rehberi olup çok çok sevap işleyecek.'

yolçı yėrçi: (bk. yėrçi)

YOLI

Orhun Abideleri

yolı: (zrf.) kez, defa

bir yılka bėş yolı sünüşdümüz (KT K 4) 'Bir yıl içerisinde beş kez savaştık.'

Uygur Metinleri

yolı: (zrf.) kez, defa

üç yolı oŋarula tegzinip kitip bėrtin sıŋar olurdılar (AYÖlmez 131_{16-7}) 'Üç kere sağa doğru dönüp, gidip sağ tarafa oturdular.'

YOLSIZ

Orhun Abideleri

yolsız < yol+sız: (is.) yolu olmayan

altun yışıg yolsızın aşdım(ız) (T 35) 'Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık.'

Uygur Metinleri

yolsuz < yol+suz: (is.) ümitsiz, umutsuz, kafası karışmış, yönsüz

maŋa yolsuzta y(e)me umug bolzun (BT23 F_{90-1}) 'Bana umutsuzlukta umut olsun.'

YOĐAŞUR-

Orhun Abideleri

yoŋaşur- < yoŋ+a-ş-ur-: (f.) (birbirne karşı) kışkırtmak

tawgaç bodun tewligin kürlüg(in) üçün armakçısın üçün inili ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış (KT D 6) 'Çin halkı hilekar (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Türk halkı yurt tuttuğu toprakları elinden almış.'

YORI-

Orhun Abideleri

1. yorı- < yor-ı-: (f.) (yaşamaya) devam etmek

azkıńa türk yorıyur ermiş (T 9-10) 'Sayıları az olan Türkler (öylece) yaşıyorlarmış.'

2. yorı- < yor-ı-: (f.) ilerlemek, yürümek

kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı üçün bo türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur (T 61-2) 'Kapgan Kağan Türk Sir halkını ilerlettiği için bu Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.'

3. yorı- < yor-ı-: (f.) yürümek yardımcı fiil (*yorı-* yardımcı fiili ilk olarak 'esas anlamını kaybederek oluşmuş yardımcı fiil' ve ikinci olarak 'bir yanı zarf fiil bir yanı yardımcı fiil olan birleşik fiil' göreviyle kullanılmaktadır.)

3.A. yorı-: (f.) esas anlamını kaybederek oluşmuş yardımcı fiil

taşra yorı-: baş kaldırmak

taşra yorıyur tėyin kü ėşidip balıkdakı taşıkmış tagdakı ėnmiş (KT D 11-2) 'İsyan başlıyor, diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş.'

3.B. yorı-: (f.) bir yanı zarf fiil bir yanı yardımcı fiil olan birleşik fiil

keçe yorı-: geçmek

ertiş ügüzüg keçe yorı(dım) (BK D 27) 'İrtiş Irmağı'nı gereçerek ilerledim.'

Uygur Metinleri

1. yorı- < yor-ı-: (f.) (belli bir inanış doğrultusunda) davranmak, yaşamak

nomtakı yorıgça yorıp tünle küntüz altı üdte k(a)ltı öŋreki törüçe süzük kėrtgünç köŋülin bir uçlug ögin inçe tėp tėmiş (AYÖlmez $158_{22\text{-}3}$-$159_{1\text{-}3}$) 'Öğretideki (Dharma) davranış gereğince davranıp, gece ile gündüz altı zamanda aynı şekilde önceki öğreti gereğince, temiz inançlı gönülle, bir taraflı düşünceyle şöylece demiş (olsalar) gerek.'

2. yorı-< yor-ı-: (f.) yürümek; gezmek, dolaşmak

talım urı yarın aça yasıçın yalım kayag urupan yalŋusun yorıyur tėr (IB 40) 'Cesur bir genç omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor, der.'

balıkda uluşda ne yüüz tutup yorıgay m(e)n (Elmalı 2016: 1049-1050)
‘(Bu) şehirde$_2$ (insanların arasında) hangi yüzle gezeceğim?’

ün- yorı-: (ikileme) çıkıp gitmek

‘Çıkmak’ anlamındaki *ün-* fiili ve *yorı-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘çıkıp gitmek’ anlamını taşımaktadır.

sözleyü tüketip ök ünüp yorıp bardı (BT1 A2$_{11-2}$) ‘Söyleyerek tamamlayıp çıkıp giderek uzaklaştı.’

3. yorı- < yor-ı-: (f.) uygulamak

yorıguluk yorımaguluk nomlarta köŋülin ilinçmeksiz yapşınmaksız kılmak p(a)ramit tėmek savnıŋ yörügi erür (AYTokyürek 2675-8) ‘Uygulanacak (ve) uygulanmayacak öğretilerde gönlünü (zihnini) bağlanmayan yapışmayan etmek pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.’

4. yorı- < yor-ı-: (f.) değişmek, dönüşmek

biz kamag tört m(a)haraaçlar ürüg uzatı köni nomça yorıdaçı köni nomug (umladaçı) sözledeçi nom üze yėrtinçüke asıg tusu kıldaçı teginür biz (AYUçar1 1346-1350) ‘Biz hepimiz dört Mahārāja tanrıları devamlı$_2$ doğru dharma gereği değişecek, doğru dharmayı söyleyecek, dharma ile yeryüzüne faydalı$_2$ olacağız.’

5. yorı- < yor-ı-: (f.) yürümek yardımcı fiil, *yorı-* yardımcı fiili ilk olarak ‘esas anlamını kaybederek oluşmuş yardımcı fiil’ ve ikinci olarak ‘bir yanı zarf fiil bir yanı yardımcı fiil olan birleşik fiil’ göreviyle kullanılmaktadır.

5.A. yorı-: (f.) esas anlamını kaybederek oluşmuş ‘yürümek’ yardımcı fiili

bulıt yorı-: bulutun hareket etmesi

boz bulıt yorıdı (IB 53) ‘Boz bulut yürüdü.’

buşi yorı-: sadaka vermek

(kra)ja kedip buşika yorıyur üçün yamaglıg toyın tėp atadı (BT29 327) ‘Kāṣāya giyip sadaka verdiği için yamalı rahip diye adlandı.’

öŋ at yorı-: ünlenmek

tıdıgsızınıŋ ugrında anda öŋ at yorıyur (Üİ 101b$_{13}$) ‘Engelsiz olmasından dolayı onda ünlenir.’

sakınç yorı-: düşünmek

ol tınl(ı)glarıg kutkargu sakınçıg yorısar y(a)rlıkançuçı köŋülte y(a)rlıkançuçı köŋül takı yadılur (BT1 B_{180-2}) ‘O canlıları kurtaracak düşünceyi düşünse merhametli gönülde merhametli gönül bile yayılır.’

5.B. yorı-: (f.) bir yanı zarf fiil bir yanı yardımcı fiil olan ‘yürümek’ birleşik fiili

ėderü tut-: takip etmek

bo nom erdini ėyin ėderü yorıp küyü küzetü tutgalı yene y(e)me bo nom erdinig tıŋlagaçı tutdaçı (AYAyazlı 93-5) ‘Bu öğreti mücevherini takip edip koruyarak$_2$ yine bu öğreti mücevherini dinleyecek’

keze yorı-: gezmek, dolaşmak

ç(a)ştanė ėligniŋ tegresinte keze yorıdı (Elmalı 2016: 3728-9) ‘Hükümdar Caṣtana’nın etrafında dolaşıp yürüdü.’

kılu yorı-: yapmak

(teŋri) teŋrisi burhan şariputri arhant birle yazı yėrde çankirmit kılu yorıyurlar erti (MaitrTekin 5_{22-4}) ‘Tanrılar tanrısı Buddha (devati-deva Buddha) velî Şāriputra ile ovalık bir yerde Cankramita yaparak dolaşıyorlar idi.’

örtenü yala yorı-: yanmak

kentü uvut yėrlerin eŋinlerinte yüde örtenü yala yoruyurlar (MaitrTekin 75_{50-1}) ‘Kendilerinin avret yerlerini omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.’

üleyü yorı-: dağıtmak

bir ugurta ol karaja tonlug ayıg kılınçl(ı)g toyın tėrilmiş bursuŋ kuvrag arasınta s(uv) üleyü yo(rı)dı (Elmalı 2016:519-521) ‘Bir gün rahip elbiseli günahkâr rahip cemaat arasında su dağıtarak yürüyordu.’

YORIMA-

Orhun Abideleri

yorıma- < yor-ı-ma-: (f.) yürümemek, kımıldamamak, hareket etmemek

türk sir bodun yėrinte idi yorımazun (T 11) ‘Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin.’

Uygur Metinleri

yorıma- < yor-ı-ma-: (f.) hereket etmemek, yürümemek

köŋülteki noml(a)r öŋ nom ermez y(e)me ök kök kalıkta yorımaz (Üİ 105a$_{2-3}$) ‘Gönüldeki dharmalar renk dharması (rūpa-dharma) değildirler ve gökte (ākāśa) de yürümezler.’

YORIT-

Orhun Abideleri

1. yorıt- < yor-ı-t-: (f.) yürütmek, ilerletmek

edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş (KT G 6) ‘İyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş.’

2. yorıt- < yor-ı-t-: (f.) (asker) sevk etmek

bunça yėrke tegi yorıtdım (KT G 4) ‘Bunca yere kadar asker sevk ettim.’

Uygur Metinleri

1. yorıt- ~ yort- < yor-ı-t-: (f.) yürütmek

viman içinte kunçuy ... tegriklep yortır (MaitrTekin 36$_{2-3}$) ‘Tanrılar arabası içinde kraliçe ... çevreleyip yürütür.’

2. yorıt- < yor-ı-t-: (f.) hareket ettirmek

alku burhanlarnıŋ bodis(a)t(a)vlarnıŋ ıdok köŋüll(e)rin yorıtu tavratu turur (BT7 276-8) ‘Bütün Buddhaların Bodhisattvaların kutsal gönüllerini harekete geçirir.’

evit- yorıt-: (ikileme) harekete geçirmek

Her ikisi de ‘harekete geçirmek’ anlamına gelen *evit-* ve *yorıt-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamını korumaktadır.

anı üküş katıglanmakın ev(i)tür yorıtur erti (BT37 342-3) ‘Onu çok çabalamaya harekete geçirir$_2$.’

yorıt- işlet-: (ikileme) harekete geçirmek

yorıt- fiili, ‘işlemek, çalıştırmak, sarf etmek’ manasındaki *işlet-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘harekete geçirmek’ anlamına gelmektedir.

üzüksüz yorıtsar işletser yene ad(ı)naguka nomlasar ... (SY 192-3) ‘Sürekli harekete geçirse yine başkalarına öğretse ...’

yorıt- tavrat-: (ikileme) harekete geçirmek

yorıt- fiili ve ‘acele ettirmek, geçirmek’ manasına gelen *tavrat-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘harekete geçirmek’ anlamını ifade etmektedir.

alku burhanlarnıŋ bodis(a)t(a)vlarnıŋ ıdok köŋüll(e)rin yorıtu tavratu turur (BT7 276-8) ‘Bütün Buddhaların Bodhisattvaların kutsal gönüllerini harekete geçirir.’

3. yort- < yor-ı-t-: (f.) at koşturmak

d(a)ntipalė ėlig alp(ı) alpagutı birle kėyik avlap yortup arasınta ol bėş yüz sıgunla(rıg) (Elmalı 2016: 257-9) ‘Daṇḍāpala yiğitleri ile birlikte geyik avlayıp, at koştururken o beş yüz geyiği (görmüşler).’

4. yort- < yor-ı-t-: (f.) yola çıkmak

bėş yüz sartlarıg başlap yortup ba(r)tı (Elmalı 2016: 434-5) ‘Beş yüz tüccara kılavuzluk edip (onları) yola çıkardı.’

YUGURÇA

Orhun Abideleri

yugurça: (zrf.) güç belâ

öŋreki er yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız (T 25-6) ‘Öndeki askerler güç belâ ilerliyorken Ivırbaş’ı aştık.’

YULI-

Orhun Abideleri

yulı-: (f.) yağmalamak, yağma etmek

tegdimiz yuldımız (T 39) ‘Saldırdık, talan ettik.’

Uygur Metinleri

yulı-: (f.) soymak, çalmak

munı s(e)n alıp yul(ıdın) (BT37 3777) ‘Bunu sen alıp çaldın.’

YURÇ

Orhun Abideleri

yurç: (is.) kayınbirader

oŋ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı kaganka ançoladı (KT D 32) ‘Ong Totok’un kaynını, silahlı (olduğu halde) eliyle yakaladı, silahlı (olduğu halde) kağana sundu.’

YURT

Orhun Abideleri

yurt: (is.) ortalık, orta

usın buntutu yurtda yatu kalur erti (T 19) ‘Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler.’

Uygur Metinleri

yurt: (is.) yurt

> *burhanlarnıŋ tugguluk b(e)lgürgülük orunı yurtı üçün anın bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)ni nom kapıgta yėg nom kapıgı yok tėtir* (AYÇetin1 58-61) 'Buddhaların ortaya çıkıp belirdiği yeri yurdu olduğu için bu bağlanmama adlı dharani öğreti kapısından daha iyi (bir) öğreti kapısı yoktur (olamaz).'

orun yurt: (ikileme) yer yurt

'Yer, mekan, mevki, konak' anlamındaki *orun* sözcüğü, *yurt* kelimesi ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'yer yurt' anlamını taşımaktadır.

> *burhanlarnıŋ tugguluk b(e)lgürgülük orunı yurtı üçün anın bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)ni nom kapıgta yėg nom kapıgı yok tėtir* (AYÇetin1 58-61) 'Buddhaların ortaya çıkıp belirdiği yeri yurdu olduğu için bu bağlanmama adlı dharani öğreti kapısından daha iyi (bir) öğreti kapısı yoktur (olamaz).'

yurt: (is.) kamp yeri; çadır

> *teŋrilig kurtga yurtta kalmış* (IB 13) 'Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış.'
>
> *yurtın igeleyü tüşki tujit (teŋri yėri) teg nomlug yėrtinçülüg* (BT38 $Eb_{15\text{-}6}$) 'Çadırı koruyarak verimli Tuşita tanrı yeri gibi öğretili dünyalı'

ug yurt: (ikileme) çadır

'Direk, çadır köşesi' anlamına gelen *ug* kelimesi ve *yurt* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'çadır' anlamında kullanılmaktadır.

> *āspadaṃ ugı yurtı bolmış erür* (BT38 Ic_4) 'Āspadaṃ çadırı$_2$ olmuştur.'

YUT

Orhun Abideleri

yut: (is.) kıtlık

> *amgı korgan kışladokda yut boltı* (BK D 31) 'Amgı Korgan'da kışladığımızda kıtlık oldu.'

YUTUZ

Orhun Abideleri

yutuz: (is.) eş

oglın yu(tuz)ın yılkısın barımın anta altım (BK D 24) ‘Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini, varlıklarını orada ele geçirdim.’

Uygur Metinleri

yutuz: (is.) zevce, eş

adınlarnıŋ yutuzıŋa yapşınmamak tilin ezüglememek çaşut çaşutmamak (AYTokyürek 460-3) ‘Başkasının eşine bağlanmamak (zina etmemek), dili ile yalan söylememek, iftira atmamak ...’

beg yutuz: (bk. beg)

YUWUL-

Orhun Abideleri

yuwul- < yuw-ul-: (f.) yuvarlanmak

ıwırbaş aşdımız yuwulu ėntimiz (T 26) ‘Ivırbaş’ı aştık, yuvarlanarak indik.’

Uygur Metinleri

yuvul- < yuv-ul-: (f.) yuvarlanmak

ėki közintin isig (yaşlar y)uvulu aktı (BT37 3911-2) ‘İki gözünden sıcak yaşlar yuvarlanarak aktı.’

YUYKA

Orhun Abideleri

yuyka: (is.) yufka, ince

yiŋçe erklig üzgeli uçuz (ermiş) yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş (T 13) ‘İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş.’

Uygur Metinleri

yuka: (is.) ince, yoğun olmayan, derin olmayan

yuka yėtiz yumşak yımırga kirsiz münsüz arıg süzük yipün linhua yapırgakı teg oŋaru evrilmiş ıdok tillig erdinilerin agızlıg vimanlarınta üntürü y(a)rlıkap tolp yüüzlüg tilgenlerin bütürü örte y(a)rlıkayurlar (AYÇetin2 17-24) ‘İnce, yumuşak$_2$, kusursuz$_2$, saf mor nilüfer yaprağı gibi sağa kıvrılmış kutsal dil mücevherini ağız saraylarından çıkararak (ve bunun sonucunda) yüzlerinin yuvarlağını tamamen kaplayarak buyururlar.’

sıg yuka: (ikileme) ince, sığ, yetersiz

‘Sığ, yetersiz’ anlamına gelen *sıg* sözcüğü ve *yuka* kelimesi bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘ince, sığ, yetersiz’ anlamlarını ifade etmektedir.

> *sıg yuka köŋüllerin tarkarurlar* (AYTokyürek 2189-2190) ‘İnce$_2$ gönüllerini uzaklaştırırlar.’

YÜGERÜ

Orhun Abideleri

yügerü < yüg+gerü: (is.) yukarı, yukarıya doğru

> *türük bodun yok bolmazun tėyin bodun bolçun tėyin kaŋım ėlteriş kaganıg ögüm ėlbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç* (KT D 11) ‘Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedî) gök tepelerinden? tutup (göğe) yükseltmiş elbette.’

Uygur Metinleri

yokaru ~ yügerü < yüg+gerü: (is.) yukarı, yüzey

> *ulug y(a)rlıkançuçı köŋülin yügerü kılu y(a)rlıkap ėligler hanlarka tutguluk köni törüg ėl başlamak biligig körkiṭü y(a)rlıkagay erti* (AYÇetin2 1131-4) ‘Büyük, şefkatli (bir) gönül yükseltmeyi buyurup hükümdarların$_2$ tutacağı doğru yolu, devlet yönetme bilgisini (bize) bahşediniz.’

yügerü üzük: (ikileme) yukarı

Her ikisi de ‘yukarı’ anlamına gelen *yügerü* ve *üzük* sözcükleri bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde kelimeler anlamlarını korumaktadır.

> *bodis(a)t(a)vlarka yügerü üzüklerinte tamuka tüşe turur tınl(ı)glar közünüp bodis(a)t(a)vlarnıŋ küçinte yene tamuka tüşmetin balıg başlıg y(e)me bolmadın korkınçsız ėnç bolmışları közünür* (AYTokyürek 2781-6) ‘Bodhisattvalara yukarılarda$_2$ cehenneme düşen canlılar görünüp Bodhisattvaların sayesinde yine cehenneme düşmeden (ve) yaralanmadan$_2$ korkusuz (ve) rahat oldukları tezahür eder.‘

yüüz yügerü:(ikileme) yüzey

Her ikisi de ‘yüzey’ anlamını ifade eden *yüüz* ve *yügerü* sözcüğü bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde anlamını korumaktadır.

yüüz yügerü ol üstün orontakı azka tayaklıg ükliyür asılur tarkarmış üçün aldın orontakı nizvanil(a)rıg bululur bagtın öŋi üdrülmeklig pirapti (Üİ $109b_{15}$-$110a_{1-2}$) ‘O yukarı yerdeki mevcut aza istinâden çoğalıp-artan aşağı yerdeki kleśaları uzaklaştırmış olduğu için bağdan uzaklaşmak prāptisi bulunur.’

YÜGÜR-

Orhun Abideleri

yügür-: (f.) akmak, ilerlemek

kanıŋ suwça yügürti süŋüküŋ tagça yatdı (KT D 24) ‘Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı.’

Uygur Metinleri

1. yügür-: (f.) akmak

kan kırtışta yügürür (Arat 1932: 3_9) ‘Kan ciltte akar.’

2. yügür-: (f.) koşmak

ol yıŋ(akdın) vairam yėl teg yügürü bar(r)t(ı) (Elmalı 2016: 1853-54) ‘O taraftan Vairambha rüzgarı gibi koşarak gitti.’

yügür- kaç-: (ikileme) koşup kaçmak

yügür- fiili ve ‘kaçmak’ manasındaki *kaç-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘koşup kaçmak’ anlamına gelmektedir.

igidig ez(üg)ügüg iderür k(a)ltı kurug suzakta kişi yügürür kaçar teg kaçıglarka tayanur (AYUçar1 476-9) ‘Boş bir köyde insanın dolanması$_2$ gibi duyu objelerine dayanıp yanıltmacayı$_2$ takip eder (ardından koşar).’

YÜGÜRTME-

Orhun Abideleri

yügürtme- < yügür-t-me-: (f.) koşturmamak

tügünlüg atıg yügürtmedim (T 54) ‘(Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım.’

YÜKÜN-

Orhun Abideleri

yükün- < yük-ün-: (f.) boyun eğmek

sogdak bodun kop kelti yükünti (T 46) ‘Soğdak halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.’

içik- yükün-: (ikileme) tâbi olmak (ve) boyun eğmek

'Tâbi olmak, bağımlı olmak' manasını ifade eden *içik-* fiili ve *yükün-* fiili bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'tâbi olmak (ve) boyun eğmek' manasını taşımaktadır.

> *kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti* (T 28) 'Kırgız halkı kağana tâbi oldu, boyun eğdi.'

Uygur Metinleri

yükün- < yük-ün-: (f.) eğmek, eğilmek, diz çökmek, secde etmek, hürmet etmek

> *üç üdki ontın sıŋar yėrtinçüde erigme alku kamag burhanlar kutıŋa yükünür m(e)n* (AYÇetin2 525-8) 'Üç zamanın on yöndeki dünyalarında bulunan bütün Buddhaların kutu önünde saygıyla eğiliyorum.'

ög- yükün-: (ikileme) övüp yüceltmek

'Övmek' anlamındaki *ög-* fiili ile *yükün-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'övüp yüceltmek' anlamını taşımaktadır.

> *kim ögügli yükünüglike artok sevmez ol tınlıgıg* (BT29 50) 'Her kim övülmüş, yüceltilmiş (ise) o canlıyı sevmez.'

ınan- yükün-: (ikileme) inanıp hürmet etmek

'İnanmak' anlamına gelen *ınan-* fiili ile *yükün-* fiili bir arada kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'inanıp hürmet etmek' anlamını ifade etmektedir.

> *alku kamag tınl(ı)glar üçün ınanu yükünü teginür biz* (BT25 262-3) 'Bütün$_2$ canlılar için inanıp hürmet ederiz.'

yinçür- yükün-: (ikileme) secde etmek

'Saygı göstermek, secde etmek' anlamındaki *yinçür-* fiili ve '*yükün-* fiili birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'secde etmek' anlamını ifade etmektedir.

> *maytri burhannıŋ ç(a)k(ı)r lakşanın ėtilmiş adakınta yinçürü yükünüp ınçe tėp ötünür* (MaitrTekin 81$_{15\text{-}7}$) 'Maitreya Buddha'nın bir tekerlek alâmeti ile süslü ayağının önünde eğilerek secdeye varıp$_2$ saygı ile şöyle der.'

yükün- eŋit-: (ikileme) secde etmek

yükün- fiili, 'secde etmek' anlamını taşıyan *eŋit-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve 'secde etmek' manasında kullanılmaktadır.

yükünüp eŋitip nom sözlep boşgut boşgunup (kat)ıglanıp t(a)vranıp (BT25 600-1) ‘Secde edip$_2$ öğreti söyleyip, ders öğretip, çabalayıp$_2$’

yükün- tapın- udun-: (ikileme) saygı göstermek

yükün- fiili, ve her ikisi de ‘hürmet etmek’ anlamında kullanılan *tapın-* ve *udun-* fiilleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve ‘saygı göstermek’ manasını taşımaktadır.

yükünmiş tapınmış udunmış bolgaylar (BT36 A$_{289-290}$) ‘Saygı göstermiş$_3$ olacaklar.’

YÜKÜNTÜR-

Orhun Abideleri

yüküntür- < yük-ün-tür-: (f.) boyun eğdirmek

başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş (KT D 2) ‘Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.’

Uygur Metinleri

yüküntür- < yük-ün-tür-: (f.) secde ettirmek

(üç) erdinilerke yükünt(ürelim) eŋitdürelim (BT25 3966-7) ‘Üç mücevherlere secde ettirelim$_2$.’

tapıntur- yüküntür-: (ikileme) hürmet ettirmek

‘Hürmet ettirmek’ anlamındaki *tapıntur-* fiili, *yüküntür-* fiili ile birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve ‘secde ettirmek’ anlamını taşımaktadır.

saçıg tökük ayu bėrür tapınturur yüküntürür (SY 266) ‘Saçıp dökerek söyleyiverir, hürmet ettirir.’

yüküntür- eŋitdür-: (ikileme) secde ettirmek

Her ikisi de ‘secde ettirmek’ anlamına gelen *yüküntür-* ve *eŋitdür-* fiilleri birlikte kullanıldığında ikileme oluşturmakta ve kelimeler cümle içerisinde manalarını korumaktadır.

(üç) erdinilerke yükünt(ürelim) eŋitdürelim (BT25 3966-7) ‘Üç mücevherlere secde ettirelim$_2$.’

I. YÜZ

Orhun Abideleri

yüz: (is.) yüz, surat

yarıkınta yalmasınta yüz artok okun urtı yüziŋe başıŋa bir t(egmedi) (KT D 33) ‘Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına, biri (bile) değmedi.’

Uygur Metinleri

1. yüz ~ yüüz: (is.) yüz, sima

yüüzüŋüznüŋ turugı tolun ayka okşayur (AYÇetin1 797-8) 'Yüzünüzün duruluğu dolunaya benzer.'

yüz meŋiz: (ikileme) yüz, sima

yüz sözcüğü ile yine benzer manada 'beniz, yüzün rengi, görünüş, yüz, çehre' şeklinde kullanılan *meŋiz* sözcüğü bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve 'yüz, sima' anlamını taşımaktadır.

sını sünüki uz yüüzi meŋizi körkle özi yaşı uzun ögrünçlüg meŋ(i)lig açok adırtlıg y(a)rlıkamış y(a)rlıgı tıdıgsız t(e)ŋrike yalaŋukka taplaguluk erdinilig oronta tugdaçı (AYAyazlı 357-362) 'Uzuvları$_2$ yetenekli, görünüşü$_2$ güzel, ömrü$_2$ uzun ve mutlu$_2$ belagat yetisine sahip (olup) tanrıya insanlara hizmet edip mücevherli yerde doğacak.'

2. yüz ~ yüüz: (is.) yüzey, satıh

teŋriler kök kalıkag yüzinte tıkmış teg tolu turdılar (MaitrTekin 18$_{18-9}$) 'Tanrılar göğü (akaşa), sanki yüzeyini kaplamış gibi doldurup (bu olayı görebilmek için) durdurdular.'

yüz yüzegü: (ikileme) yüzey, dış, dış organ

Her ikisi de 'yüzey, satıh' anlamındaki *yüz* ve *yüzegü* kelimeleri bir araya geldiğinde ikileme oluşturmakta ve cümle içerisinde 'yüzey, dış, dış organ'ı ifade etmek için kullanılmaktadır.

yüz (y)üzegüsi barça öŋi öŋi (adırıp bışurup ėl)ig begke kesme aş kėgürti (Elmalı 2016: 1436-9) 'Bedeninin her bir parçasını tamamıyla parça parça (birbirinden ayırıp pişirerek) hükümdara kıyma yemeği (hazırlayarak) sunmuş.'

yüüz yügerü: (bk. yüz)

II. YÜZ

Orhun Abideleri

yüz: (sıf.) yüz sayısı

kamagı yėti yüz er bolmış (KT D 12-3) 'Tamamı yedi yüz asker olmuş.'

Uygur Metinleri

yüz: (sıf.) yüz sayısı

tolu tükel bışrunmaklıg edgüg egsüksüz bütürgülük yüz buyanlıg ėtigin ėtingülük (AYGulcalı 230-2) ‘Mükemmel$_2$ eğitim almayı (ve) iyiliği eksiksiz (şekilde) tamamlamalı, yüz sevaplı işi işlemeli.

SONUÇ

Orhun yazıtlarında bulunan kelimeler, belirlenen Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde taranarak kelimelerin anlam açısından geçirdiği değişimler bu tez içerisinde ele alınmıştır. Her dönem eseri gibi Orhun yazıtları da kendi döneminin kültürel, sosyal ve siyasal özelliklerini bünyesinde taşımakta, bununla birlikte o dönemde kullanılan Türkçeyi aydınlatmaktadır. Kendisinden sonra bölgede hakimiyet gösteren Uygurlar tarafından da Orhun yazıtlarındaki kelimelerin bir kısmı, kullanılmaya devam etmiş, böylelikle kelimelerin aradan geçen uzun süreye rağmen hâlâ çeşitli farklarla ve gelişmelerle devamlılığının olduğu anlaşılmıştır.

Orhun yazıtları söz varlığı doğrultusunda incelenen otuz altı Eski Uygur metinlerinde kelimelerin bir kısmının anlamı aynen devam ederken bir kısmının da anlamında çeşitli değişmelerin olduğu görülmektedir. II. Göktürk Devleti'nin hakimiyet süresi içerisinde ele alınan Orhun yazıtları, savaşçı bir toplumun karakterini yansıtmaktadır. 8. yüzyıla ait olan bu metinler o dönemdeki gerçek kişileri, yerleri ve olayları ele almaktadır. Fakat Uygurlar sosyal yapısı, kültürel özellikleri ve özellikle dinî karakteri açısından daha farklı özelliklere sahiptir. 9-14. yüzyıla ait olan Uygurca metinler incelendiğinde Uygurların çeşitli milletlerle olan münasebetlerinden doğan bir etkileşim söz konusudur. Özellikle Çin, Soğd, Tohar gibi milletlerle olan münasebetler Uygurlar arasında hem din değişikliğini hem de kültürel etkileşimi beraberinde getirmiştir. Göktürk dönemi din anlayışı ile Uygur dönemi din anlayışı birbiriyle farklılık göstermektedir. Uygurlar, hâkimiyet süresi içerisinde Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslamiyet olmak üzere, çeşitli dinlerle karşılaşmıştır. Özellikle diğer Türk toplumlarında da varlığı görülen Budizm ve bunun yanında Manihaizm Uygur Devleti'nin içerisinde daha çok kabul görmüştür. Gerek bu dinlere duyulan yakınlık gerek bu dinlere inanan toplumlar üzerinde hâkimiyet gösterme çabası, dinin devlet ve toplum üzerindeki etkisini artırmıştır. Böylelikle din etkisi dönemin metinleri içerisinde kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda çeşitli metin çevirileri yapılmış ve bu çeviriler neticesinde dile pek çok kelime girmekle birlikte var olan kelime dünyasında da anlamsal çeşitlilik söz konusu olmuştur. Bu anlam çeşitlenmesi, Orhun yazıtlarında var olan kelimelerin anlamsal değerlerinin Eski Uygur Türkçesi metinlerinin incelenmesiyle

karşımıza çıkmaktadır. Böylece dinî ve kültürel değişim ve etkileşim kelime dünyasında da olumlu yönde bir gelişime neden olmuştur.

II. Göktürk Devletinde yazılan Orhun abidelerinde kullanılan kelimelerin Uygur dönemi metinlerinde anlamsal çeşitlenmeye uğradığı aşikârdır. Bu anlamsal gelişim ve çeşitlenme sadece kültürel ve dinî değişim ve etkileşim sonucunda değil aynı zamanda zaman farkı, lehçe farklılığı, coğrafya farklılığı gibi genel nedenlerden de kaynaklanabilmektedir. Özellikle lehçe farklılıkları basit düzeyde düşünüldüğünde ses değişimleri gibi gözükse de anlamsal yönden de değişikliklere neden olabilmektedir.

Her iki dönem arasındaki bu farklılıklar doğrultusunda Orhun yazıtları söz varlığı bakımından Eski Uygur dönemindeki metinler incelendiğinde, kelimelerin bir kısmı aynen anlamını devam ettirirken bir kısmı geniş ölçüde anlam çeşitliliğine uğramıştır. Yapılan tez çalışması sonucunda sözcüklerin bir kısmında, Orhun yazıtlarında bulunan kelimenin yalnızca bir anlamı bulunurken, Eski Uygur döneminde bu kelime iki ya da daha fazla anlamı ifade etmektedir. Bunun yanında Orhun yazıtlarına oranla Uygur metinlerinde çok sık olarak ikilemelere ve terim anlamlı kelimelere rastlanmıştır. Bir kelime birden fazla ikileme içerisinde kullanılmış, dolayısıyla anlam çeşitliliğine uğramıştır. Özellikle soyut kavramlarla örülü terim anlamlı kelimeler yoğun olarak kullanılmış, bu kelimelerin din ve din öğretileri açısından, Orhun yazıtlarından daha farklı anlamlar içerdiği anlaşılmıştır. Çalışma sonucunda Orhun yazıtlarında isim, fiil, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç göreviyle bulunan kelime türlerinin Eski Uygur döneminde de aynı görevle kullanıldığı tespit edilmiştir. Yalnızca bunların bir kısmı, anlam doğrultusunda görev açısından farklılık göstermiştir. Bunun yanında kelimelerin bir kısmının, Orhun yazıtlarından sonra Eski Uygur dönemi metinlerinde ses değişikliğine uğradığı gözlemlenmiştir. Bazı kelimelerin başında bulunan "b" sesi, Uygur dönemi metinlerinde "m"ye dönüşmüştür. Örneğin "ebedî, sonsuz" anlamında kullanılan *beŋgü* sözcüğü incelenen Eski Uygur metinlerinde *meŋü* ~ *meŋgü* şeklinde kullanılmaktadır. Yine "bin sayısı"nı ifade eden *biŋ* kelimesi Uygur dönemi metinlerinde *miŋ* şeklinde geçmektedir. Yine Orhun yazıtlarında "ny" sesini ifade eden *ń* sesi Uygur dönemi metinlerinde ayrı ayrı "n" ve "y" sesine dönüşmüştür. Örneğin "yoksul" anlamına gelen *çıgań* sözcüğü Eski Uygur dönemi metinlerinde anlamı aynen devam ederek *çıgay* şeklinde kullanılmıştır. Bunun yanında kelimelerin bazılarında anlam daralması görülmüştür. Bu doğrultuda Orhun yazıtlarında bir ya da daha fazla anlamı içeren bir sözcük ele alınan Eski Uygur

metinlerinde ya tamamen kaybolmuş ya da yalnızca tek bir anlam ifade ederek daralmıştır. Bunun yanında daha az da olsa anlam iyileşmesi ve kötüleşmesine uğrayan sözcüklerin de varlığı görülmüştür.

Tez çalışması sonucunda Orhun yazıtlarında ifade ettiği anlamı, incelenen Eski Uygur dönemi metinleri içerisinde aynen devam ettiren kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeler şu şekildedir: *aç, adgır, adınçıg, agı, agrı-, ak, altı, altun, amtı, anı, aŋar, aŋaru, ańıt-*, *ar- arıg, artok, aşan-, aşsız, at* (isim), *at* (at, hayvan ismi), *atlıg* (adlı, unvanlı), *atlıg* (atı olan), *ay, azkıńa, azuk, ba-, balık* (kent), *baŋa, baŋaru, bar, bar-*, *barım, batsık, bay, bediz, bedizçi, bedizet-, ben, beŋgü, berüki, bèçin yıl, bèr-, bèrme-*, *bèş, bıç-, bıŋ ~ biŋ, bilgi, bilig, biligsiz, bilme-*, *bin-*, *bir*, *birle*, *biti-*, *bitit-*, *biz*, *bo*, *bodun*, *boguz*, *boguzlan-*, *bolma-*, *boz, böşük, buka, bulgak, bulma-, buluŋ, bunça, bunta, buŋ, buŋad-, buŋsuz, buyruk, buz-, çıgań, çıntan ıgaç, edgü, edgüti, eke, elig* (el, organ adı), *elig* (elli sayısı), *emgek*, *emgetme-, eŋ, er-*, *eklig* (güçlü), *ertiŋü, et-, èki, èl, èlet-, èllig, èr-, èrtür-, èşid-, èşidme-, ıdma-, ıdok, ıgaç, ırak, ıt yıl, iç, idi, idisiz, igid, igid-, ilgerü, ilk, ini, iş, işgiti, kagan, kal-, kalısız, kalma-, kalmış, kamag, kamşat-*, *kan* (han), *kan* (damarda bulunan kırmızı sıvı), *kaŋ, kar, kara, katıgdı, katun, kawış-*, *kazganma-, keliŋ, kelme-, kelür-, kentü, kergeksiz, kıl-, kılma-, kırk, kısıl, kış, kıyın, kızıl, kiçig, kigür-, kikşür-*, *kir-*, *kişi, kod-*, *kon-*, *kontur-, koń, koń yıl, kop, kork-*, *korkma-*, *köl, kölük, körme-, köwürge, köz, közed-, kudı, kul, kulkak, kuwran-*, *kuwrat-, külüg, kümüş, kün, küni, küntüz, küŋ, kürlüg, maŋa, men, oçuk, oglan, ok* (savaşma ve avlanma aracı), *ok ~ ök* (kuvvetlendirme edatı), *ol, olorsık, olort-*, *on*, *orto*, *ot*, *otuz*, *oz-, ö-, ög, ög-, ögir-, ögsüz, ökün- öl-, ölüg, ölür-, ötüg, saç, sakın-, sakınma-, sansız, saŋa, sekiz, semiz, seŋün, sewin-, sı-, sıgta- sıgun, siŋil, sözleş-, suw, suwsuz, süçig, süle-, süŋüg, süŋük, süŋüş, süŋüş-, taloy, tam, taŋ, tapa, taplama-, taş* (dış), *taşra, tawışgan, teg, teg-*, *tegi*, *tegme-*, *tegre*, *telinme-*, *ter*, *tewe*, *tewlig*, *tez- tè-, tègin, tèr-, tèril-, tıŋla-*, *tile-*, *tirgür-*, *tirig*, *tod-, tokuz, tonlug, tonsuz, toruk, totok, törö-, tört, tu-*, *tuyma-, tügünlüg, tüketi, tümen, tün, tüzsüz, u, u-*, *ud-, udı-, udıma-, udlık, uduz-, uguş, ulayu, uma-*, *unama-, urı, uzun, üç, üçün, üd, ügüz, üküş, ülüg, ürüŋ, üz-, yadag, yagı, yagısız, yagru, yaguk*, *yagut-*, *yan-, yaŋıl-*, *yarama-*, *yaratur-, yarık, yaş* (ömür yaşı), *yaşa-*, *yat-, yawız, yawız, yawlak, yazın-, yèg, yègin, yègirmi, yèr, yèrçi, yèti, yètmiş, yıg-, yıl, yıpar, yiçe, yinçge, yit-, yitür-*, *yok*, *yokad-, yorıma-, yolı, yulı-*, *yutuz*, *yuwul-, yuyka, yügerü, yükün-, yüküntür-, yüz* (yüz sayısı).

Her iki dönem arasında zaman, coğrafya, lehçe, kültür ve dinî sebeplerden kaynaklı olarak kelimelerde, bazı ses değişikliklerine rastlandığını belirtmiştik. Bu ses değişiklikleri kelime başında, ortasında ya da sonunda olabileceği gibi kelimenin aldığı eklerde de görülmektedir. Bunun yanı sıra bazı harflerin de yine kelime başında, ortasında ya da sonunda düştüğü, artık incelenen Eski Uygur metinlerinde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Hem sesli hem sessiz harflerde görülen bu değişimi geçirmiş kelimeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: *akıt- < akıl-, alpagu < alpagut, azkıńa < azkıya, ańıg < anıg ~ ańıg ~ ayıg, barım < baram ~ barım, bark < barak ~ barh ~ bark, baŋa < maŋa, başad- < başla-, beglik < beglig, ben < men, beŋgü < meŋgü ~ meŋü, bıŋ ~ biŋ < miŋ, birki < birgerü, birle < bilen ~ birle ~ birlen, boguz < bogaz ~ boguz, bunça < monça ~ munça, bunta < monda ~ monta ~ munda ~ munta, buŋ < muŋ, buŋad- < muŋuk-, buŋsuz < muŋsuz, buyruk < buryuk ~ buyruk, çıgań < çıgay, ėkegü < ėkigü ~ ėkegü, ėlet- < ėlt- ~ ėlit-, ınançu < unanç, ırak < ırak ~ yırak, içger- < içker-, igid < igid ~ igit ~ yigid, ilk < ilk ~ ilki, işgiti < işgirti ~ işkirti, kamag < kamag ~ kamıg, kantan ~ kanta, karıg < karı, kan < han ~ kan, katun < hatun ~ katun, keliŋ < kelin, kıyın < kın ~ kıın ~ kıyın, koń < koń ~ koyn ~ koyun, kölük < kölök, köwürge < kövrüg ~ küvrüg, közed- < küzed- ~ küzet-, kulkak < kulak ~ kulgak, kunçuy < kunçu ~ kunçug ~ kunçuy, nençe < neçe, oçuk < oçak, oglan < oglan ~ ogulan, olorsık < olorug, olort- < olgurt- on < on ~ ondın ~ ontın, orto < orta ~ ortu ~ ortun ~ otara ~ otıra ~ otra ~ otru, öŋdin < öŋdin öŋdün ~ öŋidün ~ öŋtün, seŋün < saŋgun ~ saŋun, tewlig < tevlig ~ tevlüg, tügünlüg < tügöklüg ~ tügüglüg, tüketi < tüketi ~ tüketü, ulgart- < ulgad- ~ ulugad-, yagru < yaguru, yalaŋ < yalaŋ ~ yalıŋ, yana < yana ~ yene, yań- < yay-, yarık < yarıg ~ yarık, yawız < yabız ~ yavaz ~ yavız ~ yavuz, yımşak < yumşak, yiçe < yiç, yinçge < inçke ~ yinçge ~ yinçke, yolagçı < yolçı, yolsız < yolsuz, yuyka < yuka, yügerü < yokaru ~ yügerü*. Hem Göktürk döneminde hem Eski Uygur döneminde bir harfin birden çok ses değerini karşılaması, bu kelimelerin nasıl okunacağı konusunda şüphe yaratmıştır. Dolayısıyla bu ses değişimlerinin hem dönem içerisinde meydana gelen lehçe farklılıklarından hem de okuma farklılıklarının yarattığı ses değerlerinden kaynaklanması muhtemeldir.

Orhun yazıtlarının söz varlığına oranla incelenen Eski Uygur dönemi metinlerinde anlam genişlemesine uğrayan kelimeler şunlardır: *aç-* (açlık hissetmek), *aç-* (uykusunu açmak), *adak, adrıl-, ag-, agır, agıt-, al, alk-, alp, alpagu, ança, ançola-, anın, antag, ańıg, ara, arkış, artat-, asra, aş-, ay-, ayguçı, ayıt-, ayt-, basın-, baş, bil-,*

bitig, bol-, böri, bul-, egir-, eren, ert- ertür-, ewir-, ėn-, ėtin-, ıçgın-, ıd-, ınançu, içger-, kalın, kantan, karıg, kaş, kazgan-, keç-, kel-, kėyik, kılın-, kız, kim, kök (renk adı)*, köŋül, kötür-, kunçuy, kut, küç, ne, ogul, okı-, oksuz, olor-, ordo, öŋdün, ötrü, ötün-, öz, özlük, sarıg, saw, sayu, sen, sıŋar, sök-, sü, sür-, tegür-, teŋri, tıd-, tik-, tok, tokı-, topul-, töpö, törö, tut-, tutun-, tutuz-, türk, tüşür-, tüz, uçuz, ugur, ulug, uluş, umay, ur-, uwut, uz, üze, yagız, yalaŋ, yan, yana, yarat-, yaratın-, yarlıka-, yaş* (gözyaşı)*, yay, yazı, yeme, yet-, yė-, yılkı, yımşak, yogun, yogur-, yol, yorı-, yorıt-, yügür-, yüz* (surat). Kelimelerde meydana gelen anlam genişlemesi ile birlikte kelimeler gerek soyut gerek somut anlamlar alarak birden daha fazla anlamı ifade etmeye başlamıştır. Bunun sebebi olarak Uygur döneminde dinî metinler kapsamında yapılan çeviriler, bu çeviriler sonucunda yabancı kelimelerin anlamını karşılayabilmek adına var olan sözcüklere yeni anlamlar eklenmesi, yine din doğrultusunda özellikle Budizm ve Manihaizm metinlerinde çok fazla ikilemeler ve terim anlamlarla karşılaşılması sonucunda bu kavramları ifade edebilmek düşünülebilir.

Anlamını aynen devam ettiren, ses değişikliği olan ve anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin yanında anlam daralması bulunan kelimeler de mevcuttur. Orhun yazıtlarında birden daha fazla anlamı bulunup Eski Uygur dönemi metinlerine bakıldığında daha az anlamı karşılayan sözcükler şu şekildedir: *anta, bark, bas-, başlayu, başlıg, bilge, boşgur-, erkli ~ erklig* (iken; olan)*, ew, ėçi, içre, içreki, kėsre, kör-, kü, olorma-, tag, taş* (taş)*, taşık-, tüş-, yantur-.*

Köl Tėgin, Bilge Kağan ya da Tonyukuk yazıtında kullanılıp da incelenen Uygur metinlerinde bulunmayan kelimelere de rastlanmıştır. Bu kelimelerin bazıları çeşitli ekler almış olan kelimelerdir. Bu ekler kelimenin anlamına çok küçük de olsa büyük katkıda bulunduğu için Uygur metinlerinde yapılan tarama kök hâline göre değil kelimenin ek almış hâliyle yapılmıştır. Yazıtlarda kullanılan ama incelenen otuz altı Uygur metninde bulunmayan kelimeler şu şekildedir: *apa, arıl-, arkuy, armakçı, artur-, atı, atlat-, ayuk, azman, balbal, balık (çamur), basıtma-, basma-, batım, beŋlig, bėriye, bintegi, bintür-, bod, borça, böd, bölün, böŋü-, buçegü, bulganç, buntut-, çıkan, çorak, çölgi, eçü, egri tewe, elbeg, erinç, eşilik, ėlle-, ėlsire-, ėlsiret-, ı-, ıgar, kaganla-, kaganlıg, kagansıra-, kagansırat-, kamşag, kanı, kanlan-, kara kiş, karagu, keçigsiz, kergek bol-, kėrü, kıd-, kılıçla-, kılınma-, kırgaglıg, kış-, kışla-, kız-, kinlig, koduz, kokılık, korgan, korıgu, kotay, kök* (kuvvetlendirme edatı)*, kulad-, kullug, kuz, küŋed-, küŋlüg, küreg, küregü, lagzın yıl, neke, oglıt, öd* (gönül, iç)*, ödüş, ögleş-, ök* (bizzat),

örtçe, ötünç, sıgıt, sıgıtçı, sıma-, sökür-, süleme-, süŋüglüg, tagık-, tamgaçı, tarkınç, tat, tawgaçgı, taygun, teyeŋ, tıl, tizlig, tokurkak, tolgatma-, toŋıt-, topulguluk, tor-, torug, töküt-, tug, tugsık, udısık, udşur-, unç, urugsırat-, us, üdsig, üzgülük, yaraklıgdı, yaratıt-, yawrıt-, yel-, yelme-, yeltürme-, yen, yėgdi, yılpagut, yılsıg, yırdınta, yırgaru, yırya, yogla-, yoglat-, yoŋaşur-, yugurça, yurç, yut, yügürtme-.

Orhun yazıtlarında bulunan bazı kelimeler Eski Uygur döneminde hâlâ varlıklarını korusalar da zaman içerisinde anlamlarında bazen küçük bazen de büyük değişimler meydana gelmiştir. Bazıları kelime türlerinde olan değişiklerden kaynaklanan ve bunun yanında soyuttan somuta ya da somuttan soyuta doğru farklılıklar olsa da bazılarında anlamın neredeyse tamamen değiştiği görülmektedir. Anlam değişikliğine uğrayan sözcükler şunlardır: *açsık, adak, altız-, azu, basık-, baş, er, er at, èrig, èt-, ı, ıdok kut, içik-, kaç, kaçan, kedimlig, nençe, neŋ, ordo, öŋre, ör-, sanç-, suk, tegiş, tèrkiş, tokıt-, uç-, ulgart-, urtur-, üntür-, üz, yań-, yaraklıg, yış, yolagçı, yurt*. Bu kelimelerin bir kısmı Orhun yazıtlarındaki ilk ya da ikinci anlamını koruyarak sonraki anlamlarında çeşitli değişimler gösterirken, bir kısmı da anlamının tamamında değişime uğramıştır. Tez çalışması sonucunda anlam değişimi kapsamında anlam iyileşmesine uğramış yalnızca bir kelime bulunmaktadır. Orhun yazıtlarında "bağımlı, tâbi" anlamına gelen *baz* kelimesi, Eski Uygur döneminde "barışçıl, sakin" anlamına gelmiştir. Anlam kötüleşmesi de yine bir kelimede bulunmaktadır. Orhun yazıtlarında "savaşçı" anlamındaki *yagıçı* sözcüğü, Uygur döneminde "hasetçi, kinci" anlamını almıştır.

Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında Köl Tėgin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında geçen kelimelerin otuz altı Uygur metninde tarandığı ve anlamsal gelişiminin incelendiği tez çalışmasında bazı kelimelerin Uygur döneminde anlamsal yönden çok daha çeşitlenmiş olduğu görülmektedir. Bunun sebebi her iki dönem arasında zaman farkı, coğrafik özellikler, lehçe farklılığı, kültürel değişimler, devletin ve toplumun kabul ettiği resmî dinler, sosyal ve siyasal etkenler olarak sıralanabilir. Bunun yanında Göktürk dönemine göre daha sık olarak ikilemelere ve terimsel anlamlara yer verildiği anlaşılmaktadır. Özellikle terimsel anlam ile yoğun bir şekilde karşılaşılmasının sebebinin de Budizm ve Manihaizm'in etkisinin olduğu açıktır. İsim, fiil, sıfat, zamir, zarf, edat ve bağlaç gibi kelime türleri her iki dönemde de metin sayısı ile doğru orantılı olarak karşımıza çıkmakta ancak bazı sözcük türlerinde anlamsal değişime bağlı olarak farklılıklar yaşandığı gözlemlenmektedir. Kelimeler

arasındaki ses değişimleri anlamı etkileyecek boyutta olmamasına rağmen bu kelimelerin bazılarında anlam genişlemesi görülmüştür.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Akar 2013 AKAR, Ali (2013), *Türk Dili Tarihi* (7. Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Aksan 1999 AKSAN, Doğan (1999), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara

Aksan 2009 ---------- (2009), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III Cilt, Türk Dik Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat 1930 RACHMATI (Arat), Gabdul Raşid (1930*), Zur Heilkunde der Uiguren I*, Berlin, (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930:23, 451-473).

Arat 1932 ---------- (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Berlin, (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932:22, 401-448).

AYAyazlı AYAZLI, Özlem (2012*), Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AYÇetin1 ÇETİN, Ergin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana.

AYÇetin2 ---------- (2017), *Altun Yaruk Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana.

AYDIN, Erhan (2015), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Köli Çor)* (3. Baskı), Kömen Yayınları, Konya.

AYGulcalı GULCALI, Zemire (2015), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi* (2. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AYÖlmez ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm), (Suvarnaprabhâsasûtra)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara.

AYTokyürek TOKYÜREK, Hacer (2018), *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AYUçar1 UÇAR, Erdem (2009), *Altun Yaruk Sudur, V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve transkripsiyonu, Açıklamalar ve Dizin,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı (Yayımlanmamış doktora tezi), İzmir.

AYUçar2 ---------- (2013), *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, Dinozor Kitabevi Yayınları, İzmir.

Berta 2010 BERTA, Árpád (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin, Türk Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çev. Emine Yılmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BT1 HAZAI Georg ve Peter ZIEME (1971), *Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokucki*, Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, (Berliner Turfantexte; I).

BT2 RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine Uigurische totenmesse*. Berlin: Akademie Verlag. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4. (Berliner Turfantexte; II).

BT3 TEZCAN, Semih (1974), *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*, Berlin: Deutsche Akademie der DDR, (Berliner Turfantexte; 3).

BT5 ZIEME, Peter (1975), *Manichaisch-Türkische texte*, Berlin: Akademie-Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; 5).

BT7 KARA, Georg ve Peter ZIEME (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer übersetzung*, Berlin: Akademie Verlag, (Berliner Turfantexte; 7).

BT8 ---------- (1977), *Die uigurichen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*, Berlin: Akademie Verlag, (Berliner Turfantexte; 8).

BT13 ZIEME, Peter (1985), *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berlin*, (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, (Berliner Turfantexte 13).

BT18 ---------- (1996), *Altun Yaruq sudur: Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 18).

BT20 ---------- (2000), *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, Berliner Turfantexte XX, BerlinBrandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols, Belgium.

BT21 WILKENS, Jens (2001), *Die Drei Körper Des Buddha (Trikāya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz- Sūtras (Altun Yaruk Sudur), eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St.Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 21).

BT23 ZIEME, Peter (2005), *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln, Berliner Turfantexte XXIII, Brepols, Turnhout.

BT25 WILKENS, Jens (2007), *Das Buch Von Der Sündentılgung, Edition des alttürkisch-buddhistichen Kşanti Kılguluk Nom Bitig*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 25).

BT26 KASAI, Yokiyo (2008), *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone*, Berliner Turfantexte XXVI, Turnhout, Brepols.

BT28 YAKUP, Abdurıshıd (2010), *Prajñāpāramıtā Literature In Old Uyghur*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 28).

BT29 KASAI, Yukıyo (2011), *Der Alttürkische Kommentar Zum Vimalakīrtınırdeśasūtra*, Turnhout, Brepols, (Berliner Turfantexte; 29).

BT36 YAKUP, Abdurıshıd (2016), *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und Kleinere Tantrische Texte*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 36).

BT37 WILKENS, Jens (2016), *Buddhisticshe Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakakarmapathāvadānamālā: Teil 1*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 37).

BT37 ---------- (2016), *Buddhisticshe Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakakarmapathāvadānamālā: Teil 2*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 37).

BT37 ---------- (2016), *Buddhisticshe Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakakarmapathāvadānamālā: Teil 3*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 37).

BT38 KASAI, Yokiyo ve Hirotoshi OGIHARA (2017), *Die Altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen*, Turnhout, Brepols, (Berliner Turfantexte; 38).

Caferoğlu 1984 CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili, Tarihi I-II* (3. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymologycal Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University.

Elmalı 2016 ELMALI, Murat (2016), *Daśakarmapathāvadānamālā*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun 2016 ERCİLASUN, Ahmet B. (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Ercilasun 2018 ---------- (2018), *Türk Dili Tarihi* (19. Basım), Akçağ Yayınları, Ankara.

Ergin 2011 ERGİN, Muharrem (2011), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.

Ergin 2012 ---------- (2012), *İnceleme, Orhun Abideleri* (46. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ERSAN, Raziye (2017), *Eski Uygur Türkçesinde Tasvir Fiili Olarak Saygı Fiili*, Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, 454-469.

IB TEKİN, Talat (2017), *Irk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KİP TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlah), Vaphua ki atlıg nom çeçeki sudur (=Daddharmā pundarīka-Sūtra) (2. Baskı),* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz 1992 KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

MaitriTekin TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrısimit, Burkancıların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ölmez 2015 ÖLMEZ, Mehmet (2015), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük* (3. Baskı), BilgeSu Yayıncılık, Ankara.

Ölmez 2017 ---------- (2017), *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Özbay 2014 ÖZBAY, Betül (2014), *Huastuanift, Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

PAÇACIOĞLU, Burhan (2016), *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Kesit Yayınları, İstanbul.

SY ODA, Juten (2010), *A Study of the Buddhist Sūtra Called Sekiz Yükmek yaruk or Sekiz törlügin yarumış yaltrımış in Old Turkic Text Volume*, Kyoto.

ŞEN, Serkan (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Şen 2016 ---------- (2016), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri* (2. Baskı), Kesit Yayınları, İstanbul.

Şirin 2015 ŞİRİN, Hatice (2015), *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Taşağıl 2017 TAŞAĞIL, Ahmet (2017), *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)* (9. Basım), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Taşağıl 2018 ---------- (2018), *Türk Model Devleti, Göktürkler* (2. Basım), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

---------- (2017), *Gökbörü'nün İzinde, Kadim Türklerin Topraklarında*, Kronik Kitap, İstanbul.

TEKİN, Talat (1998), *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk* (2. Baskı), Simurg Yayınları, İstanbul.

TOKYÜREK, Hacer (2005), *Eski Türkçede (VIII. YY.-XII. YY.) Yardımcı Fiiller*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Tokyürek 2011 ---------- (2011), *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Tokyürek 2013 ---------- (2013), "*Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları",* Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 33, 221-281.

Tokyürek 2013a ---------- (2013), "*Eski Uygur Türkçesinde "köŋül" Sözü"*, Bilig 66, 247-272.

Tokyürek 2017 ---------- (2017), *"Budist Uygur Metinlerinde "teŋri" Sözü"*, Dil Araştırmaları, Sayı 21, 79-89.

TT10 GABAIN, A. Von (1959), *Türkiche Turfan Texte X, Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kovalski, Aus dem Nachlaß Herausgegeben*, Berlin, (ADAW. Klasse für Sprashan, Literatur und Kunst, 1958, 1).

Üİ BARUTÇU ÖZÖNDER, Fatma Sema (1998), *Abidarim kınlıġ koşavarti şastirtakı çınkirtü yörüglerning kingürüsi'nden Üç İtigsizler, Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin ETü. Tercümesi, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Vardar 2007 VARDAR, Berke (2007), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı), Multilingual, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Gözde Sarıhan

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 7 Eylül 1993, Kayseri

Telefon: 0507 601 79 92

email: gzdsrhn11@hotmail.com

Yazışma Adresi: Fatih Mahallesi Oğuz Caddesi Sergen Apt. No:9/1 Kocasinan-KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2019
Lisans	EÜ Türk Dili ve Edebiyatı	2016
Lise	Behice Yazgan Kız Lisesi	2011

YABANCI DİL

İngilizce